İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Anayasal Boyutuyla İnsan Hakları: Türkiye Örneği

Doktora Tezi

Özer Aslan

Mart 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Anayasal Boyutuyla İnsan Hakları: Türkiye Örneği

Doktora Tezi

Özer Aslan

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Nohutçu

Mart 2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Özer Aslan tarafından hazırlanan "Anayasal Boyutuyla İnsan Hakları: Türkiye Örneği" başlıklı bu Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ahmet Nohutçu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Alim YILMAZ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa YAYLA
Polis Akademisi Başkanlığı

Dr. Öğr. Üyesi Barış AYDIN
Akdeniz Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mesut Malik YAVUZ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30/ 03 / 2023

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun metin içi kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Ahmet Nohutçu

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Özer Aslan

ÖZET

Anayasal Boyutuyla İnsan Hakları: Türkiye Örneği

Aslan, Özer

Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Nohutçu

Mart 2023

İnsan var oluşu nedeniyle yeryüzünde özel konuma sahip, toplum hâlinde yaşayan sosyal bir varlıktır. Bu özel konum neticesinde insanlar, ihtiyaçlar ve güdüler dâhilinde ortaya çıkan menfaatler olarak tanımlanan haklara gereksinim duymuştur. Bireylerin diğer bireylerle uyum hâlinde yaşamalarına olanak sağlayan hak kavramı hürriyet, ödev gibi kavramlarla ilişkili ve birbirlerini tamamlar niteliktedir. Hak ve hürriyetlerin hukuk düzeni marifetiyle güvence altına alınan bölümü temel hak ve hürriyetleri meydana getirmektedir.

Hak kavramının özele indirgenmiş hâli olan insan hakları kavramı; insanların dil, din, ırk, mezhep, cinsiyet gibi farklar gözetilmeksizin sırf insan olması hasebiyle var olduğu andan itibaren sahip olduğu, zamana veya yere göre değişiklik göstermeyen, kişiliğe bağlı, vazgeçilmezlik ve devredilmezlik özelliği olan haklarıdır.

İnsan haklarına ilişkin "doğal hukuk" ve "pozitif hukuk" olmak üzere iki temel yaklaşım öne sürülmüştür. Doğal hukuk yaklaşımına göre insan hakları; dönemden döneme ya da toplumdan topluma değişmeyen, bütün insanlar için geçerli olan, akıl, mantık ve vicdan yoluyla elde edilen haklardan oluşmaktadır. Pozitif hukuk yaklaşımına göre ise insan hakları hukuk düzeni tarafından tanınan haklardan meydana gelmekte ve bu haklar hukuk düzeni tarafından güvence altına alınmaktadır. Bu anlayış ışığında insan haklarının en üst norm olan anayasalarda güvence altına alınması gerekmektedir.

İnsan hakları kültürünün tarihsel gelişimi İlk Çağ, Orta Çağ ile Yeni Çağ ve sonrası dönemler göz önüne alınarak incelenmesi gerekmektedir. Eski Yunan ve Eski Roma Uygarlığı özelinde incelendiğinde tüm olumsuzluklara rağmen Sofistler ile Stoacılar bugün dahi izlerini gördüğümüz ahlak ve erdeme ilişkin görüşlerinden dolayı insan hakları kültürüne pozitif katkılar sunmuşlardır. Bunun yanı sıra Amerika, Fransa ve

İngiltere'deki insan hakları serüveni ve uluslararası belgelerle sağlanan güvenceler insan hakları kültürüne mühim katkılar sunmuştur.

Türk tarihinin ilk anayasası olma özelliğine sahip olan Kanun-ı Esasi ile geniş bir şekilde temel hak ve hürriyetler listesi sunulmuştur. Yeni Türk Devleti'nin temel özelliklerini belirten 1921 Anayasası dönemin koşulları nedeniyle kısa ve öz düzenlenmiş dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere ilişkin bir düzenleme öngörmemiştir. Ancak söz konusu dönemde ikili bir anayasal yapı olmasından dolayı bu dönemde temel hak ve hürriyetlere ilişkin Kanun-ı Esasi'nin baz alındığı bilinmektedir. Ardından ilan edilen 1924 Anayasası, Türkiye'de ilk defa insan hakları felsefesini yansıtmıştır. Ancak bu anayasa temel hak ve hürriyetlere ilişkin bir güvence mekanizması öngörmemiştir. Çoğulcu nitelikte olan 1961 Anayasası temel hak ve hürriyetleri güvence altına alacak mekanizmaları öngörmesi nedeniyle insan hakları perspektifinde önemli katkılar sunmuştur. Ancak bu anayasa temel hak ve hürriyetlere ilişkin pozitif bir görünüm sergilese de yakın döneme kadar insan haklarına zarar verici nitelikte faaliyetlere sebebiyet veren, vesayet rejiminin temel dayanağı olan organları sistematik şekilde düzenlemiştir.

Hâlen yürürlükte olan 1982 Anayasası devleti öncelemiş ve hakları birçok müphem kavramla sınırlayarak insan haklarını göz ardı eder bir nitelik sergilemiştir. Bundan dolayı söz konusu Anayasa ülkede demokrasinin içselleştirilmesi ve bir insan hakları kültürünün oluşmasını engeller nitelikte olmuştur. Bu durum beraberinde değişiklik yapılması ihtiyacını zorunlu hâle getirmiştir. Bu minvalde 1982 Anayasası üzerinde 1987-2017 yılları arasında birçok değişiklik gerçekleştirilmiştir. Ancak toplumsal düzlemde siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve teknolojik ilerlemeler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa o kadar değişiklik yapılmasına rağmen insan hakları bağlamında henüz istenilen optimal düzeye ulaşıldığı söylenememektedir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlerin çağın gereklerine uygun bir şekilde anayasada sistematize edilerek toplumda barışı, huzuru ve güveni tesis edebilecek bir düzeye getirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Temel Hak ve Hürriyetler, İnsan Hakları, Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk, Stoa Felsefesi, Anayasa.

ABSTRACT

Human Rights With a Constitutional Dimenson: The Case of Turkey

Aslan, Özer

Ph. D. Dissertation, Political Science and Public Administration

Supervisor: Prof. Dr. Ahmet Nohutçu

March 2023

Human is a social being who occupies a unique position on earth due to his existence and living in society. As a result of this position, people require defined rights that arise from their needs and motives. The concept of rights, which enables individuals to live in harmony with others, is related and complementary to concepts such as freedom and duty. The fundamental rights and freedoms are those secured by the legal order.

Human rights, a reduced form of the concept of rights, are the rights that people have from the very moment they exist just because they are human beings, regardless of language, religion, race, sect, or gender. They are personal, indispensable, and inalienable and do not change over time or place.

Two basic approaches to human rights are proposed, namely "natural law" and "positive law." According to the natural law approach, human rights comprise rights that do not change from period to period or from society to society, are valid for all people, and are obtained through reason, logic, and conscience. According to the positive law approach, human rights incorporate rights recognized and guaranteed by the legal order. Human rights should be guaranteed by constitutional laws, which are the highest norms.

The historical development of human rights should be examined in the context of the Ancient Age, the Middle Ages, the New Age, and later periods. In the context of Ancient Greek and Ancient Roman Civilization, despite all the negativities, Sophists and Stoics made positive contributions to the culture of human rights through their views on morality and virtue. The adventure of human rights in America, France, and

England, as well as the assurances provided by international documents, has made significant contributions to the culture of human rights.

With Kanun-ı Esasi, the first constitution of Turkish history, a broad list of fundamental rights and freedoms was presented. The 1921 Constitution, which stated the basic features of the new Turkish State, did not foresee a regulation regarding fundamental rights and freedoms. However, since there was a dual constitutional structure in that period, it is known that the Kanun-ı Esasi was taken as a basis in terms of fundamental rights and freedoms. The 1924 Constitution, which was declared afterward, reflected the philosophy of human rights for the first time in Turkey. However, this constitution did not provide a guarantee mechanism for fundamental rights and freedoms. The 1961 Constitution made important contributions to the perspective of human rights as it envisaged mechanisms that would guarantee fundamental rights and freedoms. However, although this constitution exhibited a positive outlook regarding fundamental rights and freedoms, it systematically regulated organs that were the main basis of the tutelage regime, causing activities that harm human rights.

The 1982 Constitution, which is currently in force, prioritizes the state and exhibits a quality that disregards human rights by limiting them with many ambiguous concepts. Therefore, the said Constitution has prevented the internalization of democracy and the formation of a culture of human rights in the country. This situation has made it necessary to make changes. In this regard many changes were made to the 1982 Constitution between 1987 and 2017. However, an evaluation in the light of political, economic, socio-cultural, and technological developments at the societal level suggests that the desired optimal level has not been reached in terms of human rights, despite so many changes. Therefore, fundamental rights and freedoms should be systematized in the constitution in accordance with the requirements of the age and brought to a level that can establish peace, tranquility, and trust in the society.

Key words: Fundamental Rights and Freedoms, Human Rights, Natural Law and Positive Law, Stoic Philosophy, Constitution.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1
BÖLÜM I 9
1.İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN KAVRAMLAR VE YAKLAŞIMLAR 9
1.1 HAK KAVRAMI 9
1.1.1 Hak ve Hürriyet İlişkisi 13
1.1.2 Hak ve Ödev İlişkisi 20
1.1.3 Hak Kavramına İlişkin Kuramlar 22
1.1.3.1 İrade Kuramı 22
1.1.3.2 Menfaat Kuramı 23
1.1.3.3 Karma Kuram 24
1.2 TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER 25
1.3 İNSAN HAKLARI KAVRAMI 29
1.3.1 İnsan Haklarına İlişkin Yaklaşımlar 37
1.3.1.1 Doğal Hukuk Yaklaşımı 37
1.3.1.2 Pozitif Hukuk Yaklaşımı 43
1.3.2 İnsan Haklarının Özellikleri 46
1.3.3 İnsan Hakları Sınıflandırmaları 48
1.4 İNSAN HAKLARI KAVRAMININ DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ 52
1.4.1 İnsan Hakları ve Devlet İlişkisi 53
1.4.2 İnsan Hakları ve Hukuk Devleti İlişkisi 59
1.4.3 İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi 62
1.4.4 İnsan Hakları ve Anayasa İlişkisi 65
1.4.4.1 Anayasalı Devlet ve Anayasal Devlet Ayrımı 68
1.4.4.1.1 Anayasal Devlet 69
1.4.4.1.2 Anayasalı Devlet 69
BÖLÜM II 72
2. İNSAN HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ 72
2.1 İNSAN HAKLARININ İLK ÇAĞ'DAKİ GELİŞİMİ 72

2.1.1 Eski Yunan Uygarlığı 72
2.1.1.1 Eski Yunan'da Polis Düzeni ve Siyaset 73
2.1.1.2 Eski Yunan'da Adalet 75
2.1.1.3 Eşitlik ve Hürriyet Bağlamında Eski Yunan'da Kölelik Düzeni 77
2.1.1.4 Eski Yunan'da Yurttaşlık 80
2.1.1.5 Eski Yunan'da İnsan 81
2.1.2 Roma Uygarlığı 82
2.1.2.1 Roma Uygarlığı'nda Cumhuriyet Dönemi 82
2.1.2.2 Roma Uygarlığı'nın Cumhuriyet Dönemi Düşünsel Gelişmeleri 84
2.1.2.3 Roma Uygarlığı İmparatorluk Dönemi 87
2.1.3 Stoacılar 88
2.1.3.1 Stoa Felsefesinin Dönemleri 90
2.1.3.2 Stoa Felsefesinde Erdem 91
2.1.3.3 Stoa Felsefesinde Ahlak- Fizik- Mantık 92
2.1.3.4 Stoa Felsefesinde Eşitlik ve Hürriyet 93
2.1.3.5 Stoa Felsefesinde Logos 93
2.1.3.6 Stoa Felsefesinde Devlet 94
2.2 ORTA ÇAĞ'DA İNSAN HAKLARI 96
2.2.1 Hristiyanlığın Yayılması 97
2.2.2 Feodalite 99
2.2.3 Düşünsel Gelişmeler 102
2.3 YENİ ÇAĞ VE SONRASI İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN GELİŞMELER 104
2.3.1 Yeni Çağ'da İnsan Hakları 104
2.3.2 17. ve 18. Yüzyıllarda Batı'da İnsan Hakları 105
2.3.2.1 "Doğa Durumu" ve "Toplum Sözleşmesi" Varsayımları 105
2.3.2.1.1 Doğa Durumu 106
2.3.2.1.2 Toplum Sözleşmesi Kuramı 107
2.3.3 İngiltere'deki Gelişmeler 112
2.3.4 Amerika'daki Gelişmeler 115
2.3.5 Fransa'daki Gelişmeler 118
2.4 GÜNÜMÜZDE BAZI ÖNEMLİ ULUSLARARASI BELGELER 122

2.4.1 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 122
2.4.2 Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri (İkiz Sözleşmeler) 126
2.4.2.1 Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi 126
2.4.2.2 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi 128
2.4.3 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 128
BÖLÜM III 134
3. 1982 ANAYASASI ÖNCESİ TÜRK ANAYASAL TARİHİNDE İNSAN HAKLARI 134
3.1 KANUN-İ ESASİ ÖNCESİ GELİŞMELER 135
3.1.1 Sened-i İttifak 135
3.1.2 Tanzimat Fermanı 140
3.1.3 Islahat Fermanı 143
3.2 1876 KANUN-İ ESASİ'DE İNSAN HAKLARI 145
3.3 1921 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI 151
3.4 1924 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI 153
3.5 1961 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI 159
3.5.1 1961 Anayasası'nın Özgün Hâlinde İnsan Hakları 160
3.5.2 1961 Anayasası'nda Gerçekleştirilen 1971-1973 Değişikliklerinin İnsan Hakları Boyutu 168
BÖLÜM IV 186
4. 1982 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI 186
4.1 1982 ANAYASASI'NIN ÖZGÜN HÂLİNDE İNSAN HAKLARI 187
4.2 1982 ANAYASASI'NDA 1987 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 195
4.3 1982 ANAYASASI'NDA 1993 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 196
4.4 1982 ANAYASASI'NDA 1995 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 197
4.5 1982 ANAYASASI'NDA 2001 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 209
4.6 1982 ANAYASASI'NDA 2004 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 244
4.7 1982 ANAYASASI'NDA 2010 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 253

4.8 1982 ANAYASASI'NDA 2017 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU 266

4.9 1982 ANAYASASI'NIN SON HÂLİNDE TEMEL HAK VE ÖDEVLERİN SİSTEMATİĞİ 271

4.10 1982 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARININ KEYFİYETİ VE ANALİZLER 274

4.10.1 1982 Anayasası'na İlişkin Genel Bir Değerlendirme 275

4.10.2 1982 Anayasası'na İlişkin Eleştirel Bir Bakış 289

4.10.3 1982 Anayasası'na İlişkin Çözüm Önerileri 297

4.11 İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA TÜRK ANAYASALARINA KARŞILAŞTIRMALI GENEL BİR BAKIŞ 303

SONUÇ 308

KAYNAKÇA 321

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Fransız İnsan ve Yurttaşlar Hakkı Bildirisi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler **119**
Tablo 2. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Sadeleştirilmiş ve Kısaltılmış Hâli) **123**
Tablo 3. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler **127**
Tablo 4. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler **128**
Tablo 5. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin Sadeleştirilmiş Hâli) **129**
Tablo 6. Kanun-ı Esasi'de Belirtilen Genel Haklar **146**
Tablo 7. 1924 Anayasası'nda Düzenlenen Hak ve Hürriyetler **154**
Tablo 8. 1924 Anayasası'nın 2. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1928 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **157**
Tablo 9. 1924 Anayasası'nın 2. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1937 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **158**
Tablo 10. 1924 Anayasası'nda 1924 Anayasası'nın 10. ve 11. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1934 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **158**
Tablo 11. 1961 Anayasası'nda Temel Haklar ve Ödevler **166**
Tablo 12. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 11. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **168**
Tablo 13. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 15. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **170**
Tablo 14. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 19. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **170**
Tablo 15. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 22. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **171**
Tablo 16. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 26. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **172**

Tablo 17. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 29. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **173**
Tablo 18. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 30. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **174**
Tablo 19. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 32. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **175**
Tablo 20. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 38. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **175**
Tablo 21. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 46. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **176**
Tablo 22. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 56. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **177**
Tablo 23. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 57. Maddenin Özgün Hâli ile 1973 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **178**
Tablo 24. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 60. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **179**
Tablo 25. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 61. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **179**
Tablo 26. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 119. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **180**
Tablo 27. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 124. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **181**
Tablo 28. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 136. Maddenin Özgün Hâli ile 1973 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması **182**
Tablo 29. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Temel Haklar ve Ödevlerin Genel Hükümleri..... **192**
Tablo 30. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Kişinin Hakları ve Ödevleri **192**
Tablo 31. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler **193**
Tablo 32. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Siyasi Haklar ve Ödevler..... **194**
Tablo 33. Anayasa'nın 133. Maddesinin Özgün Hâli ile 1993 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması..... **196**

Tablo 34. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 33. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **199**
Tablo 35. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 53. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **201**
Tablo 36. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 67. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **202**
Tablo 37. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 68. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **203**
Tablo 38. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 69. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **205**
Tablo 39. 1982 Anayasası'nın 13. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **210**
Tablo 40. 1982 Anayasası'nın 14. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **212**
Tablo 41. 1982 Anayasası'nın 19. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **214**
Tablo 42. 1982 Anayasası'nın 20. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **216**
Tablo 43. 1982 Anayasası'nın 21. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **217**
Tablo 44. 1982 Anayasası'nın 22. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **218**
Tablo 45. 1982 Anayasası'nın 23. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **219**
Tablo 46. 1982 Anayasası'nın 26. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **220**

Tablo 47. 1982 Anayasası'nın 28. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **222**
Tablo 48. 1982 Anayasası'nın 31. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **224**
Tablo 49. 1982 Anayasası'nın 33. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **225**
Tablo 50. 1982 Anayasası'nın 34. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **227**
Tablo 51. 1982 Anayasası'nın 36. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **229**
Tablo 52. 1982 Anayasası'nın 38. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **230**
Tablo 53. 1982 Anayasası'nın 40. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **231**
Tablo 54. 1982 Anayasası'nın 41. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **231**
Tablo 55. 1982 Anayasası'nın 46. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **232**
Tablo 56. 1982 Anayasası'nın 49. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **233**
Tablo 57. 1982 Anayasası'nın 51. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **234**
Tablo 58. 1982 Anayasası'nın 55. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **236**
Tablo 59. 1982 Anayasası'nın 65. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **237**
Tablo 60. 1982 Anayasası'nın 67. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **237**
Tablo 61. 1982 Anayasası'nın 69. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **239**
Tablo 62. 1982 Anayasası'nın 74. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **241**

Tablo 63. 1982 Anayasası'nın 10. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **244**
Tablo 64. 1982 Anayasası'nın 15. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **245**
Tablo 65. 1982 Anayasası'nın 17. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **246**
Tablo 66. 1982 Anayasası'nın 30. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **247**
Tablo 67. 1982 Anayasası'nın 38. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **248**
Tablo 68. 1982 Anayasası'nın 87. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **249**
Tablo 69. 1982 Anayasası'nın 90. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **250**
Tablo 70. 1982 Anayasası'nın 143. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **251**
Tablo 71. 1982 Anayasası'nın 10. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **253**
Tablo 72. 1982 Anayasası'nın 20. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **255**
Tablo 73. 1982 Anayasası'nın 23. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **256**
Tablo 74. 1982 Anayasası'nın 41. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **257**
Tablo 75. 1982 Anayasası'nın 51. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **258**
Tablo 76. 1982 Anayasası'nın 53. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **259**
Tablo 77. 1982 Anayasası'nın 54. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **260**
Tablo 78. 1982 Anayasası'nın 74. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **261**

Tablo 79. 1982 Anayasası'nın 9. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **266**
Tablo 80. 1982 Anayasası'nın 76. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **267**
Tablo 81. 1982 Anayasası'nın 122. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **268**
Tablo 82. 1982 Anayasası'nın 142. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması **269**
Tablo 83. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Temel Haklar ve Ödevlerin Genel Hükümleri **271**
Tablo 84. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Kişinin Hakları ve Ödevleri **271**
Tablo 85. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler **272**
Tablo 86. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Siyasi Haklar ve Ödevler **273**

GİRİŞ

Hak, ihtiyaçlar ve güdüler dâhilinde ortaya çıkan menfaatler manzumesidir ve yeryüzündeki tüm canlıları muhtevasında barındıran çok geniş bir yelpazeye sahiptir. İnsan hakları, hak kavramının özele indirgenmiş bir ele alınış biçimidir. İnsan düşünme, konuşma gibi üstün niteliklerinden dolayı varlığı bilinen tüm varlıklar içerisinde özel konumda yer alması hasebiyle bazı hak ve hürriyetlere sahiptir. Bu konumuz kapsamında olmamakla beraber diğer canlıların da hakları olduğu gerçeği unutulmamalıdır.

İnsan hakları, insanın sadece insan olması hasebiyle başka hiçbir nitelik aranmaksızın sahip olduğu vazgeçemediği, devredemediği haklardır. Yeryüzündeki bütün insanların var olduğu andan itibaren sahip olduğu bu haklar sevgi, saygı, ahlak, erdem, hürriyet, adalet, eşitlik, dayanışma, hukuk, devlet gibi birçok kavramla karşılıklı etkileşim içerisindedir. İnsan hakları, insanların onurlu bir şekilde hayatını sürdürmesi, insanların insanlarla ilişkisini, insanların tabii olduğu devletle ilişkisini hatta insanların tüm evrenle ilişkisini düzenleyen çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Dolayısıyla daha berrak bir biçimde açıklanması için insan haklarının felsefe, sosyoloji, din, hukuk, siyaset bilimi vb. bilimler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Esasında insan hakları çok boyutlu heterojen bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve bu kavram kültürel dinamiklerin etkisiyle farklı bir şekilde algılanabilmektedir. Birçok disiplinden beslenen ve bunun yanında birçok disipline kaynaklık eden insan hakları dinamik bir yapıya sahip olmakta ve ekonomik, toplumsal, teknolojik gelişmeler ışığında farklı görünümler sergilemektedir.

Son yıllarda artan oranda tartışma platformlarında yerini alan insan hakları kökleri çok eskiye dayanan insanlığın bütününü kapsamına alan bir sorunlar yumağı olarak kendini göstermektedir. Bu sorunlar yumağının nispeten çözümü toplumsal mutluluk ve huzur seviyesini pozitif yönde etkileyecektir.

İlk medeniyetlerde erdem ile insan ilişkileri arasındaki bağ üzerinden konu ele alınmıştır. Ancak konunun sadece erdem, ahlak, etik gibi kavramlar üzerinden ele

alınması bir noktada eksik bir durum ortaya çıkarır. Zira insanın "egemenlik güdüsü" nedeniyle bu konunun sağlam temellere dayandırılması gerekmektedir. Dolayısıyla pozitif hukuk tarafından güvence altına alınmalıdır. Diğer taraftan ise insan haklarının pozitif hukuk marifetiyle güvence altına alınması yeterli olmayacağından bunun yaygın bir kültür hâline getirilmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi ile kurumsal ve toplumsal düzeyde konunun destekleyici mekanizmalar kullanılarak öncelikle yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde nihayete kavuşturulması gerekmektedir.

İsteme, düşünme, seçme, arzu etme gibi yetilere sahip toplumsal bir varlık olan insanın din, dil, ırk, yaşadığı ülke vb. nitelikler göz önünde bulundurulmadan evrensel nitelikteki haklara ulaşması ütopik olsa da imkansız değildir. Öncelikle kendi ait olduğu toplumda gelişme sağlayarak uluslararası düzleme sirayet edecek yapıda bir hak manzumesi oluşturulması muhtemeldir. Ayrıca bunun gerçekleştirilmesi için herhangi bir uluslararası kurum, kuruluş veya devletin öncülük etmesi zorunlu değildir. Ki her ülkenin evrensel ilkelere aykırı olmayan kendi sosyolojik gerçeklerine paralel bir değerler demeti oluşturması, belirli bir bilinç düzeyine ulaşması kaydıyla olanaklı hâle gelebilir.

Felsefi temelleri olan insan hakları kavramının insanlık tarihinde yer edinmesi, ilerlemesi birçok acının üzerine bina edilmiştir. Felsefenin sonu bitimsiz nitelendirmeleri, kavramı süslü cümlelerle önümüze koyması elbette değerlidir. Ancak bunun pratiğe yansıması için sosyo-kültürel anlamda ileri düzeyde olan toplumlarda tam olmasa da gerçekleşmesi muhtemel olabilir. Zira Doğu Türkistan, Suriye, Afganistan, Güney Sudan, Myanmar gibi birçok ülkede meydana gelen insan hakları ihlâlleri hakların evrensellik, bireye ait olma, dokunulmama gibi ilkelerini atıl bir duruma sokmaktadır. Dolayısıyla insan haklarının sırasıyla yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde güvence altına alınması gerekmektedir.

Peki ya insan hakları kavramının evrensel olması geçerli olması için yeterli midir?

Sorunun cevabını bir ilişkilendirmeyle açıklayalım: Dünyanın kendi etrafında dönmesi sebebiyle güneşe denk gelen taraf gündüzü yaşarken diğer taraf geceyi yaşamaktadır. İnsan haklarını güneşle ilişkilendirdiğimizde ne yazık ki bir taraf aydınlığı yaşarken diğer taraf ihlâllerle karanlığa mahkûm olmaktadır. Bu nedenle insan hakları, temel özelliği olan evrensellikten gün geçtikçe uzaklaşmaktadır. Aslında insan haklarına ilişkin sorunların temelinde bir bireyin ya da toplumun haklarını elde etmek adına

diğerlerinin hakkını görmezden gelmesi ya da üstünlük sağlamaya çalışması yatmaktadır. İnsanlığın dünyevi hırsları, güçlü olanın güçsüz olan üzerinde hep bir üstünlük kurma isteği nedenleriyle 21. yüzyılda hâlâ insan hakları ihlâlleri ne yazık ki üst seviyededir.

İnsanlar, bazı önemsiz farklılıklar olmakla beraber doğum ve ölüm ritüellerinde aynı durumla karşı karşıya kalmaktadır. Onun dışındaki renk, din, dil, ırk, renk vb. farklılıkları kendi tercihi dışında ortaya çıkan durumlardır. Dolayısıyla batıdan doğuya, kuzeyden güneye dünyanın her bölgesinde yer alan bireyler sadece insan olmanın gereği olarak bazı hak ve hürriyetlere sahiptirler. Ancak geçmişte ve günümüzde bu felsefik bakış açısının sadece süslü paragrafların veya söylemlerin genel çatısını oluşturmakta olduğu, pratikte pek işlevsel olmadığı görülmektedir.

Teori ve pratikte sorunlar barındıran insan haklarına uygun hareket edilmesi gerektiği düşüncesi yaygın bir şekilde birçok akademisyen, aktivist veya siyasetçi tarafından dile getirilmektedir. Akademik camiada üzerinde sıklıkla durulan insan hakları kavramı, bürokratik ve politik otoriteler tarafından güncel bir şekilde ele alınması gereken bir konudur. Bu nedenle mevzuatın çağdaş düşünceler ekseninde düzenlenmesi veya eksik noktalarının tamamlanması gerekmektedir. Ayrıca bu yönde duyarlılık düzeyini artırmak amacıyla kamusal ve toplumsal birçok faaliyet icra edilmektedir. Ancak nihai olarak insanın sırf insan olmasından dolayı sahip olduğu değerler manzumesi olarak nitelendirilebilecek bu hakların içselleştirilmesi noktasında eksikliklerin olduğu aşikârdır.

İnsan onuru, saygı, eşitlik ve adalet gibi insan haklarının temelinde var olan kavramlar toplumların farklı kodları nedeniyle farklı bir şekilde değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle değerlendirilme yapılırken insanlaşma sürecine değer katan bu kavramların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Değişim ve dönüşümün etkisinde kalarak gelişme gösteren insanın hakka ulaşmada yaşadığı sorunların bertarafına yönelik eylem ve işlemlerin devlet erki tarafından gerçekleştirilmesi noktasındaki eksiklikler, beraberinde başka sorunlara kaynaklık edebilecek düzeydedir. İnsan haklarının genel olarak dayandığı temel felsefe bu hakların korunması için siyasi otoritelerin ve buna bağlı olarak devlet mekanizmasının sınırlandırılmasına dayanmaktadır. Bunun gerçekleştirilmesi insan haklarını benimseyen bir kültürün oluşturulmasının yanında devletin temel organlarını düzenleyen temel metin olan

anayasalarda sınırların muğlak ifadelerden uzak bir şekilde güvence altına alınması gerekmektedir.

Öte yandan hakların ele alınış biçimi siyasi dinamikleri de bir ölçüde etkilemektedir. Ki popüler bir söylem olma özelliğini her dönemde taşıyan bu kavramın ideolojik temeller kıskacında sıkışma ihtimali olsa da her ideolojik kalıbın içine serpilmiş bir kavramdır. Günümüzde demokratik toplumların temel dayanağı arasında insan hakların tanınması, geliştirilmesi ve korunması düşüncesi yer almaktadır. İnsan haklarının ahlaki ve felsefesi temelleri önemli olmakla beraber bunun gerçekleşmesi için anayasal düzlemde bu konunun ele alınması gerekmektedir. Zira temel hakların sınırlarının çizilmesi siyasi otoritelerin hakları ihlâlini engelleyebilir. İnsan haklarının korunması, geliştirilmesi ve güvence altına alınması konusu ciddiyetle üzerinde durulması gereken bir konudur. Çünkü insan haklarının tam anlamıyla yerleşik bir hâl aldığı toplumlarda diğer bağlantılı sorunların giderilmesi tam olmasa da en düşük seviyeye indirilmesi olasıdır. Örneğin temel insan hakları arasında sayılan barınma ve gıdaya erişme hakkı elde edilirse hırsızlık gibi adi suçların seviyesi düşüşe geçecektir. İnsan hakları bireylerin insan olması hasebiyle sahip olduğu en temel özgürlükleri kapsar. Söz konusu özgürlükler, doğal hukukta bahsi geçtiği gibi bireylere atfedilmiştir. Ancak, bu temel hakların sürdürülebilir olması pozitif hukuk tarafından güvence altına alınması ile mümkün olabilir. Aksi durumda, bahsi geçen haklar egemen güçler tarafından ihlâle açık olabilmektedir. Zira, bir hakkın güvence altına alınmaması hâlinde sadece felsefi olarak bir tartışmadan öteye gitmemektedir. Dolayısıyla, bireylerin temel haklarının en üst hukuk normu olan anayasa tarafından güvence altına alınması gerekmektedir. Böylece iktidarı elinde bulunduran siyasi otorite yasal düzenlemeler yaparken anayasal çerçeve dışına çıkamayacağı için hakların ihlâlinin önüne geçilmiş olacaktır. Bu amaçla mevcut hakların katı bir anayasaya dahil edilmesi gerekmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde uzunca bir geçmişe sahip olan insan hakları son yıllarda dünyanın ve özelde Türkiye'nin gündeminde sürekli bir şekilde farklı boyutlarda yerini almaktadır. Hürriyet, adalet, demokrasi, insan hakları gibi kavramların gündemde sürekli bir şekilde farklı boyutlarda yer alması bu kavramlarla ilgili sorunların, azalan bir seyir izlese de devam ettiğinin göstergesidir.

Çağdaş demokratik bir devletin çerçevesini oluşturan insan hakları kültürünün yerleşik hâle gelmesi diğer toplumsal sorunların üstesinden gelinmesi için kullanılabilecek etkili bir aparattır. Diğer taraftan uluslararası arenadaki gelişmeler incelendiğinde çağdaş diye nitelendirilen bazı ülkelerin insan hakları kavramını araçsallaştırarak sömürü düzenlerinde kullandıkları görülmektedir.

Çağdaş rejimlerde ve çağdaş hukuk düzenlerinde özgül bir ağırlığa ve öneme haiz olan insan hakları teorik ve pratik olarak Türkiye'de gündemde olmaya devam etmektedir. Esasında insan hakları çok boyutlu bir şekilde ele alınması gereken bir kavramdır. Bu açıdan insan haklarının pratik ve optimal düzeyde korunması meselesi öncelikli olarak ulusal koruma mekanizmalarına bağlıdır. Bir başka ifadeyle, insan hakları esasında devletlere birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Söz konusu yükümlülükler koruma, tanıma, tedarik ve ihlâl etmemedir. Soyut bir kavram olan devletin bu yükümlülükleri tam anlamıyla yerine getirmesi için mevzu hukukta düzenlemeler yapılması bir gerekliliktir. Ancak mevzu hukukun ihlâlleri önleyebilecek düzeyde bir güce sahip olması gerekmektedir. Söz konusu düzenlemeler yapılırken hakların korunması noktasındaki istisnalar, sınırlandırmalar ya da durdurmalar insan haklarının temel ilkelerini ihlâl edebilecek düzeyde olmamalıdır.

İnsan hakları teması devletin meşruluğu ile doğrudan ilintini bir konudur. İnsan hakları ihlâllerinin düşük bir seyir izlediği ülkeler teori ve pratikte nispeten daha meşru kabul edilir. Dolayısıyla, mevcut durum tarihsel perspektif ışığında ele alınarak modern bir bakış açısı sunulmalıdır. Zira temel hakların kamu düzeni, genel sağlık, kamu yararı ve benzeri müphem kavramlar ile sınırlandırılması hakkın özüne müdahale ile sonuçlanabilmektedir.

Ülkenin ekonomik, teknolojik ve benzeri kalkınma, gelişme kriterleri insan hakları ile doğrudan ve dolaylı bir şekilde ilişkilidir. Dolayısıyla, bu kavramla ilgili felsefi tartışmaların ötesinde pozitivist bir bakış açısı ile konunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, sığ tartışmaların ötesinde insanın en temel haklarının normlar hiyerarşinin en üst katmanında yer alan Anayasada güvence altına alınması bir gerekliliktir. Böylece bireyin hak ettiği hürriyetlerinin işlevselliğini engelleyecek faaliyetlerin önüne geçilebilecektir. Nihayetinde müdahale edilemeyecek bir insan hakları kültürü oluşturularak diğer kalkınma ve gelişmeye ilişkin konulara pozitif yönde bir katkı sunulabilir.

Bu çalışmanın amacı, insan haklarını tarihsel, kuramsal ve felsefe boyutunda değerlendirerek gelişimini anayasal boyutu ile analiz etmektir. Ayrıca; insan hakları kapsamında meydana gelen değişiklikler dünya ölçeğinde incelenerek durum Türkiye özelinde değerlendirilecektir. Bu sayede, mevcut aksaklıklar ya da eksik noktalar belirlenerek literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma yapılırken öncelikle insan haklarının kavramsal, tarihsel, felsefi ve kuramsal yönü ele alınacaktır. Daha sonra, dünya ölçeğinde insan haklarının anayasal boyutuyla gelişimi incelenecektir. Nihai olarak, anayasal gelişmeler ışığında Türkiye'de insan hakları serüveni incelenecektir. Türkiye'de insan hakları konusuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde genel olarak konunun kuramsal, tarihsel ve felsefi yönü araştırılmıştır. Ancak, bu çalışma temasında pozitif yöndeki eksikliklere dikkat çekmektedir. Bu çalışma ile birlikte, literatürde var olan eksikliği doldurma amaçlanmaktadır.

Çalışma kapsamında ilk olarak irade kuramı, menfaat kuramı ve karma kuram ışığında hak kavramı açıklanacaktır. Sonraki aşamada, doğal hukuk ve pozitif hukuk yaklaşımları el alınacaktır. Üçüncü olarak, insan haklarının düşünsel ve tarihsel gelişimleri incelenecektir. Ayrıca İlk Çağ, Ortaçağ, Yeni Çağ ve sonrası insan hakları ile ilgili gelişmeler değerlendirilecektir. Nihai olarak, Türk Anayasal tarihinde insan haklarının gelişimi karşılaştırılmalı perspektifle analiz edilecektir.

Çalışma kapsamında cevap aranan araştırma soruları şu şekildedir:

• Türkiye'nin anayasal tarihi incelendiğinde insan hakları yeterli düzeyde gelişme gösterebilmiş midir?

• Geçmişten günümüze meydana gelen anayasal gelişmeler insan haklarının gelişimine ne gibi katkılar sunmuştur?

• Temel haklar düzenlenirken anayasal boyutta sınırlandırma, durdurma nedenleri nelerdir ve bu konu nasıl ele alınmalıdır ?

• Uluslararası belgeler ve anlaşmalar insan haklarını garanti altına almada yeterli düzeyde midir?

• Doğal hukuk yaklaşımı bir temenni ötesinde etkiye sahip midir?

• İnsan haklarını sadece ahlaki ilkeler ile korumak mümkün müdür?

İnsanlar var oluş anlarından itibaren sevgi, saygı, dayanışma, adalet, eşitlik gibi nadide kavramlara dayanan bir yaşam tarzı benimsemiş olsalardı günümüzde belki de insan hakları kavramına ihtiyaç duyulmazdı hatta belki de biz insan haklarını bir sorun

olarak görmezdik. İnsanlar insanlığın var oluş anından itibaren azımsanmayacak bir oranda kendine diğer insanların üzerinde bir değer atfetmiş, baskı ve zulümle yüzyıllar boyunca çok fazla kan dökülmüştür. Güçlü olan güçsüz olanın üzerinde hep bir üstünlük kurmaya çalışmış ve hem bireysel hem toplumsal olarak savaşlar tarihi hâkim olmuştur. Diller, dinler, ırklar, renkler, felsefi düşünceler, cinsiyetler hep ayrımcılığa sebebiyet vermiş ve çatışma nedeni olmuştur. Bu farklılıklar herdem birlik, beraberlik, kardeşlik gibi mühim duyguları zedelemiştir. Hep unuttuğumuz belki de unutmak istediğimiz bir şey vardı, doğduğumuz an ve öldüğümüz an her insanda aynıydı. Bizler sadece dünyada geçici bir süreliğine misafirdik ve bir gün bu dünyadan ayrılacaktık. Aslında farklılıklar bir ayrımcılık nedeni değil bir zenginlik, bir birleştirme nedeni olarak görülmelidir. Zira siyah ve beyaz zıt renkler olmasına rağmen siyaha bilhassa en çok yakışan renk beyazdır.

Bu çalışmada insanlığın var oluş anından itibaren tarihsel gelişimi, değişen ihtiyaçları, haklarının güvenceleri ve ülkemizdeki gelişimi ele alınmıştır. Bu açıdan tüm insanlık adına günümüz insan haklarının şekillenmesine Stoa Okulu'nun ana sorusu olan "İnsan hayatını nasıl devam ettirse mutlu olur?" sorusu ekseninde ışık tutulması amaçlanmıştır.

Ehmedê Xanî'nin MEM û ZÎN adlı eserinde geçen "*insanın kendisi hem karanlıktır, hem ışık*" (Xanî, 1968, s.23) şeklindeki nitelendirmesi asıl soruna ve bu sorunun çözümüne yol göstermektedir. İnsan, hem insan haklarını ihlâl eden hem de insan hakları ihlâl edilendir. Bu nedenle insan oluşturduğu karanlığı yine kendi ışığıyla aydınlatacaktır.

Bu çalışma genel olarak insan haklarının hâlihazırda sahip olduğu derinliği daha da genişletmesi ve gri olarak görülen yerlerin objektif bir perspektifle daha da berrak hâle getirilmesi amacını gütmektedir. Araştırma sorularına cevap ararken veri toplama aracı olarak kullanılacak yöntem nitel çalışmanın, alt kolu olan "durum çalışması" dır. Durum çalışması metodu, belli bir zaman, bir yer veya bir konuya ilişkin inceleme, derinlikli betimlemeler yapma, çıkarımlar oluşturma ve elde edilen verileri analiz ederek yorumlama yapmak amacıyla kullanılmaktadır. Durum çalışması yöntemi, kişi, olay veya kurum/kurumları derinlemesine inceleyen özgün çalışmalardır. Bu yöntemi Merriam (1988, s.21) "*tek bir kişinin veya varlığın, olgunun veya sosyal birimin ayrıntılı ve bütünsel olarak betimlenmesi ve analizi*" şeklinde tanımlamıştır.

Durum çalışmasını belirleyen en önemli hususların, incelenen konunun sınırlılığı, içinde bulunduğu bağlamın önemi, farklı kaynaklara ulaşılabilirliği, gözlemlenebilirliği ve derinlemesine veri elde etme sonunda analiz edilebilirliği olduğu ifade edilebilir. Durum çalışmaları, kendi içerisinde farklı türleri de içermektedir. Farklı araştırmacılar tarafından ortaya konulan türler, araştırmacıların görüşlerine göre farklılık göstermektedir. Ancak bu çalışmada Yin'in (1984) ifade ettiği şekliyle "keşfedici, betimleyici ve açıklayıcı" türler arasından özellikle "açıklayıcı" türü bu çalışmanın amacına hizmet eden yöntem olarak kabul edilebilir.

Bu çalışmada insan hakları kavramının geçmişten günümüze kadar gelen süreci değerlendirilmektedir. Bu çalışma tarihsel olarak sınırlandırılmamıştır. Ancak daha çok insan haklarının Türk Anayasal tarihindeki değişimi ve gelişimine odaklanılmıştır. Çalışmanın özgün yanı, okuyucuya insan haklarını objektif bir şekilde değerlendirme imkanı sağlamaktır. Ayrıca, ülkemizde gündemden düşmeyen yeni anayasa yapım sürecinde paydaşlara bir nebze de olsa insan hakları ile ilgili rehber olabilmektir. Zira Türkiye Cumhuriyeti her alanda olduğu gibi insan hakları konusunda da sürekli bir şekilde gelişme göstermektedir.

Bu çalışma giriş, sonuç ve dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hakkın özel bir ele alınış biçimi olan insan hakları kavramının ve insan hakları perspektifinde diğer önemli bazı kavramların tanımı yapılacaktır. Bunun yanı sıra insan hakları ile bazı kavramların karşılıklı ilişkileri de ele alınacaktır.

İkinci bölümde, insan haklarına ilişkin atılan ilk tohumlardan başlayarak bazı düşünürler ve bazı ülkeler çerçevesinde insan haklarının tarihsel serüveni incelenecek, düşünsel ve ülkesel tarihi felsefi ve sosyolojik olarak analiz edilecektir.

Üçüncü bölümde, Türkiye'nin Osmanlı tarihinden itibaren insan haklarına ilişkin anayasal serüveni göz önünde bulundurularak insan haklarına yaklaşımı ve insan haklarına anayasal belgelerinde ve anayasalarında verdiği önem ele alınacaktır.

Dördüncü bölümde ise Türkiye'de hâlen yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın ilk hâlinden başlayarak meydana gelen değişikliklerle bir sentez yapılacak ve Türkiye'de insan haklarının gelişimi ve bu alanda gelinen son nokta ele alınacaktır.

Aslında insan haklarına ilişkin en mühim husus insan haklarını savunmaktan ziyade insan haklarını hayata geçirmektir. Bir gün tüm insanlığın güneşe bakması ümidiyle...

BÖLÜM I

1.İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN KAVRAMLAR VE YAKLAŞIMLAR

1.1 HAK KAVRAMI

İnsan varoluşu nedeniyle kâinatta özel bir yere sahiptir. Bu özel yer şüphesiz ki insanın, düşünen, değerlendiren, değişen bir varlık olmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Varoluşundan kaynaklı diğer canlılardan farklı ve değerli bir varlık (Gül, 2013) olan insan sahip olduğu özellikleri neticesinde, birlikte uyum içinde yaşayabilmek için bir üst güce ve isteklere ihtiyaç duymuştur.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te hak; "*hukukun veya geleneğin bir kimseye tanıdığı şey, hisse, pay.*" şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.458). Dolayısıyla temelinde ahlaki bir kavram olan hakkın kabulü ile niteliklerinin şekillenmesi hukuk ve geleneğin iradesine bağlı bir durumdur.

Ahlaki bir kavram olmanın yanında hak, bir bireyin fiillerine yol gösteren ilkelerden ve o bireyin diğer bireylerle olan ilişkilerine yön veren, geçişi gerçekleştiren, bireysel ahlakı toplumsal açıdan koruyan bir kavramdır (M. Can, 2019). Bireysel ahlakı toplumsal açıdan koruyan hak dolaylı bir şekilde toplumu da koruma görevini icra etmektedir. Böylece bireysel ahlak toplumsal ahlaka sirayet ederek bir ahlaki zemin oluşturmaktadır.

Birey, doğa ile topluma ilişkin değerler ve ahlâk bilincini oluşturmakdır. Bireyin kendisiyle, toplumla ya da doğayla kurduğu ilişkiler ve bu ilişkilere yüklenen değer çerçevesinde bir anlam kazanmaktadır. Ahlak bilinci insanları, diğer insanlarla ya da doğayla olan ilişkilerde benimsenen değerler ışığında sorumlu varlıklar olarak ifade etmektedir (A. Yılmaz, 2009). Dolayısıyla ahlak bilinci, birbiriyle etkileşim içinde olan doğa, toplum ve bireylerin anlamlandırılmasında önemli bir olgu olarak belirmektedir.

Hak; bir kişinin diğer bir kişi için belli şartlar çerçevesinde üst güç olan devletin belirleyeceği tedbirlerin uygulanmasını isteyebilmesidir (Güriz, 2020). Delvecchio'ya göre hak fikrini düşünmek insan aklının temel gereksinimidir. Delvecchio bu

düşüncesiyle hak fikrinin psikolojik unsurunu ortaya çıkarmaktadır (Emini, 2004). İnsanların temel güdülerinden biri hakları elde edebilmektir. Bunun gerçekleşmesi toplumsal düzlemde aktif bir role sahip olan üst gücün iradesine önemli oranda bağlıdır. Genel olarak üst güç olarak nitelendirilen soyut bir varlık olan devletin aktif rolü icra ederken adaletin temel ilkelerine uygun hareket etmesi bir gerekliliktir.

Hak objektif mânâda kişilerin kendi aralarındaki uyumlu ilişkilerini devam ettirebilmeleri adına sahip olmaları için gerekli olan adaletli ve doğru fiilleridir (Kalabalık, 2021). İnsan hakkı, insanın diğer canlılarla ilişkisi açısından hakkın özel durumudur ve bu durum insanların birbirleri ile ilişkilerinde sahip olduğu haklardır (H. Özdemir, 2009). Hak kavramı, bireye sonradan verilmeyen, var olduğu andan itibaren sahip olduğu, zamana veya yere göre değişiklik göstermeyen, dil, din, ırk, mezhep, cinsiyet farkı gözetilmeksizin her bireyin özdeş bir şekilde kazandığı bir olgudur (Kala, 2015). Genel olarak ayrım gözetilmeksizin sahip olunması gerekli ve bu nedenle özel bir konumda yer alan hak, toplumsal ilişkilerin bir zemine oturmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Hak kavramı; hukuk düzeni çerçevesinde korumaya alınan ve sahibi olan kişiye fayda sağlama izni tanıyan menfaatler bütünü olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle menfaatlerin hak olarak nitelendirilebilmesi için hukuk düzeni çerçevesinde koruma altına alınmış olması gerekmektedir. Hak ve hukuk arasında yadsınamayacak bir bağ vardır. Bu bağ hukuk kuralları neticesinde oluşmaktadır. Hukuk kurallarının, bir hakkın kullanılmasında yol gösterici olmasının yanında hakların korunması için zorunlu olan mekanizmaları da öngörmekle yükümlüdür (M. Güneş, 2020). Hukuk düzeninin hakları tanımış olması bu hakların gerçekleşmesi adına tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda bu hakların güvence altına alınması da gerekmektedir. Şöyle ki, devletin tanınan hakların kullanılmasını sağlayan ve mümkün olduğunca düzgün işleyen bir toplum düzenini sağlaması gerekmektedir (Aybay, 2017). Düşünme yeteneğine sahip olan insanların ilk varoluşundan itibaren sahip olduğu hakların hukuk düzenince tanınması gerekmektedir. Aksi hâlde hak bir istenç olmanın ötesine gidemeyecektir. Ayrıca hakların tanınmasının yanında bunların gerçek mânâda demokratik değerler ve hukukun genel ilkeleri ışığında korunması da gerekmektedir.

Hak kavramına ilişkin en temel sınıflandırma “Hukuki Haklar” ve “Ahlaki Haklar” şeklinde yapılmaktadır. Hukuki haklar; hukuk düzeni çerçevesinde tanınan ve güvence

altına alınan haklar olarak tanımlanabilir. Hukuki haklar döneme, mekâna, topluluğa göre farklılık gösterebilmesinden ötürü dinamik bir yapıya sahiptir (Beysan, 2008). Hukuki hakların mevcudiyet kazanabilmesi için hukuk kurallarınca tanınıp, gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Y. Yücel, 2010). Toplumların veya ülkelerin tarihsel geçmişine ve sosyo-kültürel alt yapılarına göre farklı bir şekilde ortaya çıkabilen hukuki haklar evrensellikten uzak bir şekilde değişkenlik arz edebilmektedir. Aynı zamanda hukuk düzenince hak olarak kabul edilen bir olgu kanunlarda düzenlenmeyebilir ya da daha önce hak olarak tanımlanmayan bir olgu kanunlarla hak olarak tanımlanabilir. Bir hakkın hukuk düzeni çerçevesinde hak olarak tanımlanması, hakkın güvence altına alınıp korunmaması hâlinde eksik kalacaktır. Hukuki hakların en belirgin özelliği üst güç olan devletin bu hakları desteklemesi ve cebir kullanarak gereklerinin yerine getirilmesini sağlamasıdır (Beysan, 2008). Dolayısıyla öncelikle hakkın varlığının kabul edilmesi ve daha sonra bu hakkın güvence altına alınması birbirini tamamlar nitelikte olması gerekmektedir. Ancak icbar gücüne sahip olan üst gücün hakları korurken başka bir hakkın ihlâli gibi bir sonuca sebebiyet vermemesi gerekmektedir.

Ahlaki haklar, hukuk kurallarının aksine hukuk düzeni çerçevesinde tanınma ve güvence altına alınmadan bağımsız olarak var olmaktadır. Ahlaki haklar aynı zamanda içerisinde doğal haklar ve insan hakları kavramlarını da barındırmaktadır (Y. Yücel, 2010). Doğal haklar veya insan hakları, insanın sadece insan olmasından ötürü elde ettiği ve bunun dışında hiçbir özel şarta bağlı olmayan haklardır. Buna karşın ahlaki haklar özel şartlara bağlı hakları da içerdiğinden daha geniş bir perspektife sahiptir. Doğal haklar veya insan haklarının sujesi insan iken ahlaki hakların sujesi insan dışındaki diğer canlılar da olabilir (Beysan, 2008). Ahlaki haklar bütün hak demetlerini kendi şemsiyesi altında toplayan geniş bir düşünsel alt yapıya sahiptir.

Doğal haklar kuramına göre insanlar, eşitlik ve hürriyetin hâkim olduğu doğal hayat döneminde kendi aralarında anlaşarak bir sözleşmeyle devlet kurmuşlardır. Bu süreçte toplumun oluşturulması ve varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan birtakım haklarından vazgeçmişlerdir. Bunun dışındaki bazı haklarını devretmemişlerdir. Devretmedikleri bu hak ve hürriyetler devletin müdahale edemeyeceği alanı oluşturmuştur. Devlet kendisinin meydana getirmediği, kendisinden önce de var olan doğal haklarla bağlıdır (Uygun, 2011). Ancak bu bağlılık için mevzuatın bir yönüyle

buna cevap vermesi gerekmektedir. Aksi hâlde soyut bir olgu olan devlet aygıtının buna bağlı bir şekilde hareket etmesinin sağlanması olanak dışıdır.

Doğal haklar insan tabiatından ötürü meydana gelen, her zaman geçerliliğini koruyan, devredilemeyen ve vazgeçilemeyen hürriyetler olarak tanımlanmaktadır (Beysan, 2008). Doğal hakların, insan hakları öğretisinin temelini oluşturduğu genel kabul görmüş bir düşüncedir. İnsan hakları terimine Johne Locke ve ardıllarının doğal haklar olarak tanımladıkları ilkeler şekil vermiştir. Doğal hakların özellikleri şu şekilde nitelendirilebilir;

- İnsanlar varoluşlarından itibaren doğal haklara sahiptir ve bu hakları kimseye devredemez ve bu haklardan hiçbir koşulda vazgeçemez.
- Doğal haklar, insanın ayrılmaz bir parçası olmasından ötürü bağımsızdır ve diğer insanlar tarafından belirlenemez.
- Doğal haklar evrensel nitelikte olmasından ötürü herhangi bir döneme veya yere özgülenemez.
- Doğal haklar, kullanılmasının mutlak olmasından ötürü engellenmez ve geçersiz hâle getirilemez (Torun, 2007).

O hâlde doğal hakların genel ilkeleri; engellenemeyen, geçersiz hâle getirilemeyen, evrensel nitelikte olan, zamana, mekana veya döneme bağlı olmayan, diğer insanlar tarafından belirlenemeyen, bağımsız nitelikte, devredilemeyen ve vazgeçilemeyen haklar şeklinde özetlenebilir.

Doğal haklar anlayışı insanlık tarihinde çığır açmış ve ilk çağdaş demokrasilerin anayasalarında kabul görmüştür. Bu anlayış Devlet kurulmadan önce hakların olduğu ve bu hakları devletin vermediği düşüncesiyle hürriyetler baskıcı, mutlakiyetçi rejimlere karşı güvence altına alınmasında mühim başarılar elde edilmiştir. Doğal haklar, devlet gücünün sınırlarını belirleyen öğeler olarak görülmüştür (Uygun, 2011). Ancak bu durum devletlerin büyümesi ve çeşitlenmesi ile birlikte farklı bir yöne evrilmiştir. Temel hak hürriyetlerin kabulü ve korunması durumu, devleti aşkın bir biçimde uluslararası konumda yerleşik hâle gelmiştir.

Yaşadığımız çağ "haklar çağı" olarak nitelendirilmektedir. Bu hak düşüncesi fikri de çağdaş siyasi düşüncenin önemli bir sacayağı olsa dahi buradaki birikim genel mânâda bazı demokrasi, milliyetçilik ve egemenlik iddialarının gölgesinde kalmıştır. Ama yine

de İkinci Dünya Savaşı'ndan bugüne kadar hak kavramı hem hukukun hem de siyasetin adeta ortak para birimine dönüşmüştür (A. Yılmaz ve B. Aydın, 2022).

Hak kavramının genel bir bakış açısıyla tanımının yapılmasının ardından diğer bazı önemli kavramlar arasında yer alan hürriyet ve ödev kavramları ile ilişkisinin ele alınması, hak kavramının içselleştirilmesi açısından fayda sağlayacaktır.

1.1.1 Hak ve Hürriyet İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te hürriyet; *"1.Hür olma durumu, köle ve esir olmama, yasa ve toplum kuralları dışında kendinden üstün bir kuvvetin boyunduruğu altında bulunmama hali. 2. Herhangi bir şeyle kayıtlı ve bağlı olmama, bir baskı altında tutulmama, serbestlik, serbestî."* şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.524). Bir serbesti durumunu ihtiva eden "hürriyet" herhangi bir boyunduruğu kabul etmeme durumudur. Ancak bu durum toplumsal hayatta pek mümkün olmamaktadır. Zira bir kuralın veya egemen bir gücün olmadığı bir toplumsal yaşam kaosa sebebiyet verebilecek niteliktedir.

Hürriyet, kişinin hiçbir sınırlamaya veya baskıya maruz kalmadan hukuk düzeninin belirlediği sınırlar dâhilinde dilediği gibi hareket etme serbestisidir. Montesquieu'ye göre hürriyet kavramı, kanunların izin verdiği her şeyi yapabilmektir (M. Güneş, 2020). Herber Spencer'e göre hürriyet, bireylerin başka bireylerin özdeş hürriyetine zarar vermediği sürece istediği her şeyi yapabilmesidir. Bir başka ifadeyle hürriyet, serbestçe hareket etme gücüdür (C. Çelik, 2010). O hâlde bireylerin hürriyetleri birbirine bağımlı bir durumdadır. Ki bireyin hürriyet adına diğer bir bireyin alanına müdahale etme hâli diğer bireyin hürriyetine zarar verecektir. Dolayısıyla sınırların belirgin olması ve bu sınırların aşılmaması gerekmektedir.

Bireysel bir kavram olan hürriyet kişinin bireysel kimliği ile arzuları çerçevesinde oluşmakta ve toplumun sosyal, kültürel, ekonomik yapısına göre şekillenmektedir. Hürriyetin gerçekleşmesi, kişinin içinde yaşadığı toplumun o hürriyeti kabul etmesine ve o toplumun ne kadar hür olduğuna bağlıdır. Toplumun hürriyeti ve kişinin hürriyeti birbirine paralel olarak ilerlemektedir. Zira toplum ne kadar hürse kişi de o kadar hür olacaktır. Bir diğer ele alınması gereken husus ise hürriyetin toplumun bütün üyeleri açısından hürriyet olarak kabul edilmesidir. Hürriyet bölünemez bir kavramdır ve

hiçbir ayrım yapılmaksızın toplumun bütün üyelerine eşit sunulması gerekir. Bu nedenle bir üst otoritenin yasalarla bu hususu güvence altına alması gerekmektedir.

Toplumun gelecekte nasıl olması gerektiği sorusunun anarşist düşüncedeki karşılığı hürriyettir. Hürriyet, Bakunin'in söylemi ile insanın insanileşmesi ile gerçekleştirilebilecek bir gaye olarak anarşist düşüncenin merkezinde yer almaktadır. Bakunin'e göre hürriyet, herkesin saklı bir kabiliyet şeklinde sahip olduğu her çeşit ahlaki ve maddi gücün gelişmesiyle meydana gelen ve doğa yasaları hariç hiçbir sınırlama tanımayan hürriyettir (Çetin, 2007). Ancak herhangi bir otoriteyi kabul etmeyen anarşist düşüncenin göz ardı ettiği şekliyle topyekün böyle olmamakla beraber azımsanamayacak bir oranda doğası kötü olan insanların varlığı bir gerçekliktir. Dolayısıyla bireysel hürriyete ve bunun devamında toplumsal hürriyetlere zarar verecek nitelikteki faaliyetlere kısıtlama getirecek bir mekanizma olan devlete hakkının teslim edilmesi gerekmektedir.

Spinoza'ya göre hürriyet, kendi kendine neden olan bir şeydir ve sadece Tanrı hür olabilmektedir. Akıl belirli ve kesin bir düşünme şeklidir , bu gerekçeyle hür olamaz (Turner, 2016). Spinoza'nın bu söyleminden yola çıkılacak olursa mutlak bir hürriyet olgusunun olanak dâhilinde olmadığı makul görülebilir. Ancak aklın belirli ve kesin bir düşünme şekli olması hasebiyle hür olmadığı yönündeki sav doğru çıkarım değildir.

Hürriyet ve mülkiyet bireylerin insan olarak işlev görmek için sahip oldukları tatmin edici ihtiyaçlar olarak görülmektedir (Schoeman, 1977). Bireyleri tatmin edici bir niteliğe sahip olan hürriyet ve mülkiyetin müphem kavramlar dışında sınırlarının belirgin olması toplumsal tatmin için gerekli koşullardan biridir. Aksi hâlde söz konusu hürriyetler ve mülkiyet hakkı itibari nitelik dışında tasvir edilemez.

Liberalizmin hürriyet anlayışı kişinin dışarıdan gelen bir baskı olmadan davranabilmesidir. Kişi davranışlarına müdahale edilmediği ölçüde hürdür ve müdahaleye uğramadan davranabildiği alan ne kadar fazlaysa hürriyeti de o kadar fazladır (Çetin, 2007). Modern toplumlarda dış baskının öznesi olabilecek en önemli unsur devlettir. Dolayısıyla devletin müdahale alanlarının belirgin olması hakkın özü açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan liberallerin hürriyetin müdahaleden ari olarak anlamlandırılması gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Hürriyet her daim birinin, başka birinin iradesinden ziyade kendi kararlarına göre hareket etmesidir. Bu nedenle "başkasının keyfi iradesinden bağımsızlık" ifadesi zamanla eskimeyen bir ifadedir (Hayek, 2013/1960). Hürriyet, kişinin insanların arasında sahip olduğu bağımsız alandır. Lakin bu bağımsızlık insanların bir kişisel bağımsızlığından ziyade aslında karşılıklı bağımlılığıdır (Kaboğlu, 1998). Burada bahsi geçen bağımlılığa sadece "pejoratif" bir anlam yüklenmemesi gerekir. Zira hürriyet noktasında bağımlılık ve etkileşim, beraberinde gelişime de kaynaklık edebilir.

İnsan kendi başına bir değer, bir amaçtır. Tanımlanamaz, soyut kolektivitelere ve amaçlara feda edilemez. İnsan, hür bir doğaya sahiptir ve hürriyet, insan iradesi üzerinde dışardan müdahale, kısıtlama ve baskıların olmaması durumudur (Çatal, 2018). Ancak kısıtsız bir hürriyet hürriyetsiz bir havanın oluşmasına sebebiyet verebilir.

Hayek, hürriyetin dört temel özelliğini şöyle sıralamıştır;

-Kişinin, herkesin bağlı olduğu yasalara bağlı olması,

-Kişilerin keyfi uygulamalardan korunması,

-Kişilerin işini bulmakta ve çalışmakta hür olması,

-Kişinin eşya ve mal kazanma, mülkiyet sahibi olma hakkının olması (Çetin, 2007).

Özetle Hayek'in hürriyet tanımlaması; yasanın belirlediği sınırlar çerçevesinde iş sahibi ve mülkiyet sahibi olma, keyfi uygulamalardan uzak bir şekilde bireyin yaşamını devam ettirmesi anlamına gelmektedir.

1789 İnsan Hakları ve Yurttaşlar Bildirisi'ne göre hürriyet, başkalarına zarar vermeden dilediğini yapabilmektir. İnsanların doğal haklarını kullanmasının sınırı diğer insanların da aynı hakları kullanabilmesidir. Bu sınırlar sadece kanunlarla belirtilebilir (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

Montesquıeu'nun "Kanunların Ruhu Üzerine" adlı eserinde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

> Hürriyet kelimesi kadar çeşitli anlam verilmiş, onun kadar insan kafasını çeşitli şekillerde yoran başka bir kelime yoktur. Kimi kişiler hürriyeti, önceden kendisine sınırsız bir istibdat yetkisi verilmiş bir kimseyi düşürmekteki kolaylık anlamı yüklemişlerdir. Başkaları, kendisine boyun eğecekleri kimseyi seçme yetkisi olarak kabul etmişler; daha başkaları da silahlanmak ve şiddet kullanma hakkı olarak benimsemişler; bazıları ise, kendi milletinden birisi tarafından ya da bizzat yapacakları kanunlar tarafından yönetilmek ayrıcalığı zannetmişlerdir. Bir millet de uzun zaman hürriyeti, sakal bırakmak geleneği olarak kabul etmiş. Kimi kişiler bu adı, bir hükümet şekline vermişler, öteki şekillerini bundan yoksun etmişlerdir. Cumhuriyet

hükümetinin tadını alanlar hürriyeti bu hükümet şekline, saltanat hükümetinden faydalananlar ise onu saltanat yönetimine mal etmişlerdir. Sözün kısası herkes, kendi geleneklerine ya da eğilimlerine uygun düşen hükümete bu adı verip çıkmış işin içinden; bir cumhuriyette de şikâyet edilen kötülüklerin nedenleri devamlı olarak göz önünde bulunmadığından, kanunu uygulayanlar kanunlardan daha az konuştuklarından, genel olarak hürriyeti cumhuriyete mal etmişler, saltanat yönetimlerinden de söküp atmışlar. Nihayet, demokratik yönetimlerde millet her istediğini yapıyormuş gibi göründüğünden hürriyeti bu çeşit hükümetlere mal etmişler ve milletin yetkisiyle hürriyetini birbirine karıştırmışlardır. (Montesquıeu, 1748, s.180)

Farklı bakış açıları marifetiyle farklı şekillerde tanımlanabilecek hürriyetlerin sınırlarının belirgin olması hâli toplumun barış ve sükûnu için gerekli bir koşuldur. Aksi hâlde her bireyin her grubun kendi hürriyet tanımı diğer birey veya grupların alanına müdahale ederek toplumsal huzura zarar verecek nitelikte olabilir.

Kant düşüncesinde hürriyeti araştırmak, zorunlu olarak beraberinde ahlakı araştırmayı da gerektirmektedir. Ahlak yasası, Kant'ın etik görüşünün temelinde yer almaktadır. Düşünüre göre, hürriyet ahlakın var olma nedenidir, hürriyetin bilincine de sadece ahlak yasası vasıtasıyla ulaşılabilmektedir. İnsan hür olmadan ahlaki eylemde bulunamaz, ancak hürriyet düşüncesi de ahlak yasasıyla meydana gelmektedir (Balcı, 2018). Kant'ın görüşüne göre hürriyet ile ahlak birbirine bağımlı ve birbirlerini temellendiren kavramlardır.

Hürriyetin somut hâle getirilebilmesi için hukuka ihtiyaç vardır. Hukuk düzeni çerçevesinde hürriyet tanınıp, güvence altına alınıp ve bazı koşullarda sınırlandırılarak somut hâle getirilir. Bu nedenden ötürü hukuk, hürriyeti hem şekillendirir hem de kişinin hürriyeti nasıl kullanacağının sınırlarını çizer. Sınırsız bir hürriyetin hürriyet kavramıyla çelişecek olması nedeniyle hukuk düzeni çerçevesinde bazı koşullar dâhilinde hürriyetler sınırlandırılabilir (M. Güneş, 2020). Kişilerin isteklerinin üst güç tarafından yasalarla tanınması neticesinde haklar meşru hâle gelmiş ve evrensel bir nitelik kazanmıştır (Satıcı, 2015). Diğer bir ifadeyle hürriyeti sadece ahlaki bir temelde ele almak pratikte çok anlamlı olmayabilir. Dolayısıyla günümüzdeki toplumsal yaşamda hürriyetler ahlaki bir temele dayalı olarak pozitif hukuka yansıtılmasıyla anlam kazanabilmektedir.

Hegel'e göre, kanun yaptırımının hem hukuki hem de cezai olarak amacı, insanın doğal ve nesnel hürriyet hakkının doğrulanmasıdır. Nesnel hürriyet, salt hürriyetten ayırt edilir ve herkesin eşit hürriyetiyle uyumlu olacak şekilde sınırlandırılmış hürriyettir (Schoeman, 1977). Hegel'in tanımladığı hâliyle hürriyetin nesnel düzeyde ele alınması gerekir. Aksi hâlde her şeyi yapma kudreti şeklinde hürriyetin tanımlanması ve

toplumsal yaşamı sadece bireyin arzularına teslim etme durumu, sürdürülebilir nitelikte olmayacaktır.

Hegel, hakları bilhassa hürriyet ve devletle beraber değerlendirmiştir. Hegel'e göre insanın en mühim haklarının başında hürriyet yer almaktadır ve insanın hürriyet hakkını koruması başka insanların hürriyetine saygılı davranmasıyla mecburi olarak ilişkilidir. Hukuk ve devlet ise bu mecburiliği resmî hâle getirmektedir. Düşünüre göre öncelikli olarak hürriyet olmak üzere insan hakları hukukun ve devletin teminatı altında yer almaktadır (O. Bingöl, 2018). Mamafih güvence sisteminin oluşturulması kendi içinde zorluklar barındırmaktadır. Nitekim bir güvence sistemi oluşturan devletin hürriyetleri bazı durumlarda ihlâl edici konumda olduğu tarihsel süreçte birçok coğrafyada kendini göstermiştir.

Rousseau'nun "Toplum Sözleşmesi" adlı eserinde hürriyet şöyle ifade edilmiştir: "Hürriyetinden vazgeçmek, insanlık sıfatından, insanlık hakkından, hatta vazifelerinden vazgeçmek demektir. Her şeyden vazgeçen adam için hiçbir tazmin ve telâfi ihtimali yoktur. Bu çeşit bir vazgeçme insanın tabiatıyla uzlaştırılamaz. İnsanın iradesinden her türlü serbestliği almak, onun hareketlerinden her çeşit ahlâk düşüncesini kaldırmaktır" (Rousseau, 2017/1762, 19). İnsanı özel bir varlık hâline getiren koşullardan biri de hürriyet fikri ve arzusuna sahip olmaktır.Bu nedenle Rousseau'nun ifade ettiği üzere hürriyetten yoksun bir bireyin varlık nedeni de temelden sarsılmış olur.

Hak ve hürriyet kavramları birbirlerine bağlı olarak tanımlanabilir. Hak, bireyin kendisi üzerinde ya da yaşadığı ortamın maddi ve manevi olguları üzerinde tasarrufta bulunma yetkisidir; hürriyet ise bu yetkinin siyasal sistem ve toplum tarafından tanınmasıdır (N. Doğan, 1995). Hak, hürriyetin somutlaştırılmış hâlidir (C. Çelik, 2010). Hürriyet devlete zorlamama, sınırlamama şeklinde olumsuz bir tutum yüklerken; hak kavramı tanıma, güvence altına alma şeklinde olumlu tutum yüklemektedir (Güneş 2020). Birbiri ile ilintili olan hak ve hürriyet kavramının somutlaşması siyasal sistem, toplumsal yapı ve hukuk düzenine bağımlı bir durumdur. Hak, yalnızca hürriyetle birlikte olması hâlinde anlamlıdır. Tarihsel süreçte hürriyet kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Acton hürriyet kavramını, herkesin kendi üzerine düşeni yapması ve bunu yaparken yönetenlerden ya da törelerden çekinmemesi olarak tanımlamıştır. Harold Laski hürriyet kavramını, toplum içinde bireyin

mutluluğunu sağlamak için hiçbir kısıtlama yapılmaması olarak tanımlamıştır. Voltaire ise hürriyet kavramını, iradenin isteğini bireyin yapmasındaki güç olarak tanımlamıştır. Hürriyet tanımları ne kadar farklı görünse de bütün tanımlar özünde aynıdır. Bu da hürriyet, bireyin dilediği her şeyi yapabilmesidir. Ancak bireyin dilediği her şeyi yapabilmesi başkasına zarar vermeme şartına bağlıdır. Daha sonra bu şart, hakların kötüye kullanılamaması ilkesi olarak meydana gelmiştir (N. Doğan, 1995). Hürriyet ile ilgili tanımlamalar bazı farklılıklar arz etse de özünde aynı sonuca varmaktadırlar. Bu tanımlamalardan Laski'nin bireyin mutluluğunu sağlamak amacıyla hiçbir kısıtlama öngürülmemesi şeklindeki tanımlaması eksik bir sonuca götürebilir. Zira mutlak hürriyet fikri toplumun geneli için olumsuz bir sonuca sebebiyet verebilir nitelikte olabilir.

Hak, bireye bir hürriyetini kullanabilmesi için milletlerarası belge, anayasa ve kanunlar ile tanınan yetkilerdir. Hakkın hukuk kurallarına dayanmasından ötürü hukuk kuralının tanımadığı bir hak da var olamaz. Bu nedenle birey devletten bir hususta var olan hakkını yerine getirmesini isteyebilir (Çiftçi, 2015). Burada pozitif hukukun hakkın varlığı ile ilgili yadsınamayacak bir aktör olduğu, var olan bir gerçekliği resmetmektedir.

Hukukun en güç sorunları arasında hak ve hürriyet kavramları yer almaktadır. Çoğunlukla birlikte kullanılmalarına rağmen birbirlerine özdeş kavramlar değillerdir. Hürriyet, herkese tanınan bir insan hakkı niteliğindedir ve tüm hakların esasını oluşturur. Geniş muhtevalı ve soyut nitelikteki hürriyet, ondan fayda sağlayanlar için somut hâle gelen bir haktır. Lakin her hak, bir hürriyet değildir. Bir başka düşünceye göre hak, hürriyete nazaran daha geniş bir alanı kaplar. Hak ve hürriyeti aynı kavramlar olarak kullananlar da vardır. Bu düşünceye göre, hürriyet bir haktır ve hak hürriyetle gerçekleşebilir. Hak ve hürriyetten biri olmazsa diğeri de olamaz ve gerçekleştirilecek bir hakkın olmaması durumunda hürriyet de bir anlam ifade etmez, hürriyet yoksa hak da bir anlam ifade etmez (Öğütçü, 2005). Hürriyet, tüm hakların ortak kaynağıdır. Haklar ise hürriyetleri gerçekleştirmek adına bireye hukukun tanıdığı yasal yetkilerdir ve haklar mahkeme önünde de ileri sürülebilir. Örneğin seyahat hürriyetinin kullanılması ilgili bireyin iradesine bağlı iken hak, sadece seyahat hürriyetinin uygulanmasında ortaya çıkacak bir engel neticesinde söz konusu olmaktadır. Burada öznel hak, hürriyetin uygulanmasındaki engelin ortadan

kaldırılmasında, gerekmesi hâlinde varlığını zorla kabul ettiren güçtür. Hak daha çok uygulanma sürecinde meydana gelmektedir. Hak, hürriyetleri etkilemekte ve güvence altına alınmasına katkı sağlamakta, hatta sınırlayıcı unsurları da barındırmaktadır. Hak, her hürriyetin ihlâl edilmesinde ortaya çıkmaktadır. Hürriyetin sınırlandırılması veya ihlâl edilmesi durumlarının yok etme aracı olarak hak arama hürriyeti işlev görmektedir. Hak kavramı, hürriyetlerin aracı olarak gündeme gelmektedir. Özetle, yapabilmek hürriyet iken yapmaya karar vermek hak, talep etmektir (Ercan, 2010). Hak ve hürriyet birbirine bağımlı veya birbirlerini tamamlar nitelikte olan olgulardır. Hürriyet daha çok düşünsel yani soyut bir konumda yer alırken hak, hürriyeti mevzu hukuk marifetiyle somut bir konuma getirebilecek kabiliyete sahiptir.

Hürriyetler yasal yetki yani hak olmaları nedeniyle zorunlu durumlarda sınırlandırılabilirler ancak genel olarak yok edilemezler. Zira hiçbir hak veya hürriyetin niteliği sınırsız değildir ve bu sınır, hak ve hürriyet kavramı anlayışı ile tanımlanmasında yer almaktadır. Anayasalar, hiçbir hürriyetin anayasa ile var olan düzeni yok etme yetkisini tanımadığını "Hürriyeti yok etme hürriyeti yoktur." prensibi gereğince alenen ifade ederler (Kalabalık, 2021). "Hürriyeti yok etme hürriyeti yoktur." ifadesinin morfeminden yola çıkılacak olursa hürriyet kendi içinde sınırları olan bir olgudur.

İnsan haklarının konusu haklar ya da hürriyetlerdir. Bazı insan hakları yaşama hakkı, çevre hakkı gibi hak biçiminde ifade edilirken bazı insan hakları ise düşünce hürriyeti, yerleşme ve seyahat hürriyeti şeklinde hürriyet olarak ifade edilir. Çoğunlukla birlikte ya da birbirinin yerine kullanılan hak ve hürriyet kavramları yakın ilişkililerdir lakin aynı mânâda değillerdir (Kalabalık, 2021). Bireye insan olmasından mütevellit sunulan ve onurlu bir yaşam sürdürmesine katkı sağlayan insan hakları, bireye, istediği şeyleri yapabilme ve dilediği gibi yaşama hakkı verir. Bu nedenle bu haklar, hürriyet kavramı ile iç içedir (Ertan, 2013). Bireylerin doğal olarak sahip olduğu içsel hakları ve yaşamından kaynaklanan sonradan kazandığı dışsal hakları vardır. İnsan hakları, insanın devam ettirdiği yaşamından ortaya çıkan ve belli taleplerine göre şekillendirdiği dışsal haklardan meydana gelmektedir. Söz konusu bu hakların birey tarafından kullanılabilmesi ve ona sorumluluk yüklenebilmesi hukuk kurallarına bağlıdır (Ertan, 2013).

Hak ve hürriyet kavramı arasında ince bir çizgi vardır. Hak, devlet tarafından kişilere tanınırken hürriyet, bazı hâllerde kişinin kendi iradesine dayanır (İnanç ve Yazıcı, 2018). Nihai olarak modern dünya düzeninde her iki kavram da hukuk düzenince tanındıkları sürece bir anlam kazanmaktadırlar.

İnsanlar iyi bir eğitim-öğrenim ile tutkularından arınıp gerçek doğalarına, erdeme ve mutluluğa erişerek iç hürriyetlerine kavuşabilirler. İç hürriyetine kavuşan kişilerin dışsal olarak sınırlanması doğal hukuk ve adalete aykırıdır. Dolayısıyla esas olan hürriyet ve kardeşliktir, baskı ile tutsaklık insan doğasına aykırıdır (Öktem, 1974). Baskı ve tutsaklık elbette insan doğasına ve hukukun üstünlüğüne aykırıdır ancak iç hürriyetlerin dışa yansıması bazı hâllerde diğer bireylerin hürriyetlerini zedeleyici nitelikte olabilir. Dolayısıyla adalet ilkesine aykırı olmamak koşuluyla sınırların belirginleştirilmesi gerekmektedir.

Immanuel Kant'la beraber haklar tartışmasının yönü değişmiş ve insan hakları siyasal bir bağlama taşınmıştır. Bu durum doğal hukukun doğa ötesi unsurlardan arınması açısından mühim bir gelişmedir. Kant'a göre hak, bireylerin hürriyetinin diğer bireylerin hürriyetiyle uyumlu olarak sınırlandırılmasıdır. Lakin bu durum yalnızca kamusal hukuk düşüncesiyle olası hâle gelebilir (F. Yıldırım, 2022). Kamu hukukunun hak ve hürriyetlerin toplumsal düzlemde uyumlu bir şekilde kullanılması noktasında aktif bir noktada yer alması, günümüz demokratik anayasal rejimlerinde genel bir durumdur. Ancak bu rol icra edilirken müphem kavramlar ile hakkın özüne zarar verilmemesi ve ölçülülük ilkesine uygun hareket edilmesi büyük önem arz etmektedir.

1.1.2 Hak ve Ödev İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te ödev; *"bir kimsenin yapmaya mecbur olduğu veya geleneklere, örf ve adetlere göre yapılması gereken iş, vazife."* şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.960). Ödev, bir hukuk kuralı neticesinde insanın bir şeyi yapma ya da yapmama eylemleri olarak tanımlanabilir. Hak ve ödev bir bütündür ve ayrılamaz (M. Güneş, 2020). Ödev kavramı bir koşulun yerine getirilmesiyle meydana gelir ve ahlaki ödevler, kanuni ödevler, toplumsal ödevler, ailevi ödevler, medeni ödevler vb. gibi farklı biçimlerde ortaya çıkar (Kalabalık, 2021). Haklar ve ödevler arasında mütekabiliyet ilişkisi bulunmaktadır. Bir ödevin icra edilmesi başka bir bireyin veya

toplumun haklarının oluşmasına zemin hazırlayabilir dolayısıyla hak ve ödev kavramının birbiriyle ilişkisi yadsınamaz bir gerçekliktir.

Milne'ye göre, her hak bir ödeve karşılık gelmektedir (Erdoğan, 1993). Diğer yandan ahlaki mânâda bir ödevin mevzubahis olduğu her koşulda, bunun karşılığı hak olmayabilir. Bilhassa hukuksal olmayan durumlarda her ödev bir hakka karşılık gelmemektedir. Örneğin, insan olarak iyiliksever bir insan olma ödevimizin var olması, diğer insanların yararına hak oluşturmaz (Erdoğan, 2010). Ancak toplumsal yaşamda birinin iyiliksever olması diğer bireylerin de iyiliksever olmasına yön verici nitelikte olabilir. Çünkü toplumsal yaşamın birer parçası olan bireyler birbirleri ile etkileşim içine girerek karşılıklı duygu, bilgi ve düşünce aktarımına uğrarlar.

Koruma altına alınan hak ve hürriyetlerin bireylere ödevler yüklediği fikri, liberal düşüncede sonradan yerini alan bir konudur. İstisnaları saklı kalmak kaydıyla hak ve hürriyetlerin tanınması açısından İkinci Dünya Savaşı öncesi belgeler önem taşımaktadır. Hak ve ödev arasındaki ilişkinin kurulması, bireylerin ödev ve sorumluluklarının belirtilmesi daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleşmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ödevin, toplumun bireye hür ve tam gelişme imkânı sağladığı için var olduğunu belirtmektedir (C. Çelik, 2010).

Haklar ve ödevler bireyin değerlerini ve eylemlerini düzenlemek adına konulmuştur ve aynı madalyonun iki yüzüdür (Kalabalık, 2021). Bentham iki farklı hukuk kuralından türeyen iki farklı hakkı şöyle birbirinden ayırmaktadır; İlk olarak bir hukuk kuralı bir davranış konusunda hiçbir ödev yüklemiyorsa birey, o davranışı yapıp yapmamak konusunda hürdür. Bireyin hür olması kanunların izin vermesinden kaynaklanmaktadır. İkinci olarak başka bireylere ödev yüklenmesinden ötürü doğan haklar baskıcı kanunlar tarafından sunulmuştur. Bu ayrımda, iki farklı hak kavramının iki farklı ödev kavramıyla ilişkisi vardır. Bu nedenle Bentham'ın hukuk düşüncesinin temelinde emir ve ödev kavramları vardır. Bentham'a göre bir eylemi emreden hukuk kuralı gerçek, bunun sonucunda oluşan ödev ise varsayımsal bir olgudur. Hukuk kuralı bir eylemi yasaklayarak bir ödev meydana getirmektedir. Hak ise meydana gelen bir ödevin sonucudur (Beysan, 2008). Birbiriyle bağlantılı olan bu iki kavram arasında bir uyumsuzluk teşkil etmesi "entropi"ye sebebiyet verebilir.

Hak ve ödevler sadece birey için değil aynı zamanda toplumlar için de büyük öneme sahiptir. Bundan dolayı bireyin varoluşundan itibaren sahip olduğu bir yetki olan

hakkın gereği gibi kullanılmasını sağlamak, hayatın bireye sağladığı bir avantajdan ziyade mukaddes bir ödevdir (Avcı, 2019). Haklarının korunması amacıyla devlete yetki veren bireyler, aynı zamanda başkasının hakkını ihlâl etmemek adına bazı yükümlülükleri yerine getirmek zorundadır (Ertan, 2013). Söz konusu yükümlülüklerin yerine getirilmemesi veya eksik bir şekilde yerine getirilmesi doğrudan veya dolaylı olarak başkasının hakkına rivayet etmemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu hassasiyetin göz önünde bulundurulması toplumsal düzenin sürdürülmesi için gerekli bir unsurdur.

1.1.3 Hak Kavramına İlişkin Kuramlar

Hak kavramı ve buna bağlantılı olan ödev gibi kavramların anlaşılabilmesi için bunlara ilişkin kuramların da genel bir çerçevede bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda irade kuramı, menfaat kuramı ve karma kuramın genel mânâda analiz edilmesi önem arz etmektedir.

1.1.3.1 İrade Kuramı

İrade kuramına göre, hakkın temelinin irade olduğu vurgulanmaktadır (Avcı, 2019). Bu görüşe göre hak, bir irade egemenliği veya iktidar olarak yorumlanmaktadır. Bu kuramın öncüsü Savigny, en önemli temsilcisi ise Savigny'nin öğrencisi Windscheid'tir. İrade kuramı, doğal hukuk ve 19. yüzyıl felsefesinden etkilenmiştir. Bu görüşe göre hakkın, hukukun bireylere tanıdığı bir kudret ya da irade olması nedeniyle birey, hakkın konusu olan bir olayda hür hareket etme, farklı ve yeni bazı hukuksal durum meydana getirme veya var olan hukuksal durumlarda değişiklik yapma imkânına sahiptir. Birey iradesiyle başka bir bireyi bir davranışa veya harekete zorlayabildiği zaman, o birey o konuda hak sahibidir (Pulaşlı, 2006).

Savigny'e göre hak, hukuk düzeni çerçevesinde kişilere tanınan irade üstünlüğü ya da irade kuvvetidir. Windscheid de Savigny'nin savını benimsemiş hak kavramının yapısını da inceleyerek Savigny'nin savını geliştirmiştir. Windscheid hak kavramını iki tür olarak açıklamıştır. İlk tür olarak hak, bireyin iradesi sonucu gerçekleşen fiillerine karşı olan bireyleri, belli bir şekilde davranmaları için zorlayabilir. Hukuk düzeni çerçevesinde tanınan bir irade kuvvetini kullanan birey, bu irade kuvvetine karşı çıkan diğer bireyler aleyhine hukuk yoluna başvurma konusunda hürdür. Birey,

iradesine karşı çıkılması hâlinde kamu gücüyle, karşı çıkanların iradesine uygun davranılmasını sağlayabilir. İkinci tür olarak hak, bireyin haklarını dilediği gibi kullanabilmesidir. Birey haklarını değiştirebilir, yok edebilir ve hatta yeni haklar oluşturabilir. Bu sebeple ikinci tür haklar, ilk tür hakların kurulmasına, değiştirilmesine yahut yok edilmesine ilişkindir (Beysan, 2008). Windscheid'in savında yerini bulan birincil türden hak kamu otoritelerine aktif bir rol biçmiştir.

Genel bir ifadeyle irade kuramına göre hak, bir iradenin diğer iradeye karşı üstün olmasıdır. Hukuk düzeni çerçevesinde çizilen sınırlar dâhilinde hareket ettiği takdirde devlet, bireyin iradesini korur ve böylece irade, hak hâlini alır (Avcı, 2019). İrade kuramı günümüz modern sistemlere uyumlu bir görünüş sergilemektedir ki bir hakkın hukuk düzeni tarafından belirlenen sınırlar dâhilinde kullanılması hakka bir anlam kazandırmaktadır. Ancak bu kuramdaki ikinci hak savının bireye haklarını iradesine bağlı bir şekilde değiştirme, yok etme gibi serbesti sunması toplumun karşısına bir sorun olarak çıkabilecek düzeydedir.

Bu kuram hakların kapsayıcı bir tanımını sunamamaktadır. Ayrıca irade kuramı küçükler, yaşlılar, komada olan hastalar gibi kendi iradelerini kendileri sunamayan insanlara haklar vermemektedir. Hayvanların da irade kabiliyetine sahip olmamaları nedeniyle hayvan haklarını da aleni bir şekilde dışlamaktadır (Erdoğan, 2019). İrade kuramı her ne kadar hakkın esası hakkında argüman oluştursa da yetersiz kalmaktadır. Ayrıca bireyin iradesi ile diğer bireylerin ve dolayısıyla toplumun iradesi ile uyumun ne kadar sağlanacağı sorunsalı ortaya çıkabilir. Dolayısıyla bu kuramın insan doğasına uygunluğu tartışmaya açık bir durumdadır.

1.1.3.2 Menfaat Kuramı

Jhering hak kavramını hukuk düzeni çerçevesinde güvence altına alınan bir menfaat olarak tanımlamış ve irade kuramını tenkit etmiştir (Güriz, 2020). Jhering "Roma Hukukunun Ruhu" adlı eserinde hakkı, hukukun koruduğu menfaatler olarak ifade etmiştir (Pulaşlı, 2006).

Jhering'e göre hak kavramı sadece irade ile açıklanamaz. Bu nedenden ötürü iradeyi harekete geçiren sebep araştırılmalıdır. Bu sebep ise menfaattir (Y. Yücel, 2010). Birey bir amaç için iradesini kullanır ve bu amacı gerçekleştirmek için harekete geçer. Bireyi o amacı gerçekleştirmek için harekete geçiren ise menfaattir. Bu nedenden ötürü

hak, hukuk düzeni çerçevesinde koruma altına alınan menfaattir. Menfaat kuramına göre hak kavramı birey, menfaat ve hukuk düzeni çerçevesinde tanınma olmak üzere üç unsurla açıklanmaktadır. İlk olarak hakkın var olabilmesi için evleviyetle bu haktan yararlanabilecek bir birey olmalıdır. İkinci olarak olmazsa olmaz bir koşul olan menfaatin bulunmasıdır. Son olarak bireyin menfaati hukuk düzeni çerçevesinde tanınmış ve güvence altına alınmış olmalıdır. Başka bir deyişle bir bireyin menfaatinin hak olabilmesi için o menfaatin hukuk düzeni çerçevesinde tanınıyor ve korunuyor olması şarttır (Avcı, 2019). Bireylerin menfaatleri sonsuzdur ancak bunlardan bazılarını hukuk koruma altına almış diğerlerini ise korumamıştır. Örneğin tedavisi güç ve çok maliyetli veya imkânsız olan körlükle doğan bir bireyin görebilme yetisi menfaati olmasına karşın hukuk bu menfaati koruma altına almamıştır. Zira hukuken koruma altına alındığı takdirde tüm harcamaları devletin üstlenmesi ve tedaviyi gerçekleştirmesi gerekmektedir (Pulaşlı, 2006).

Jhering'e göre, irade sahibi olmayan akıl hastaları ve küçükler de hak sahibidir. Hak kavramının temelinin menfaat olması hasebiyle hak sahibi olabilmek için temel şart menfaate sahip olmaktır. Dolayısıyla hukuk düzeni çerçevesinde güvence altına alınmış menfaatlerinin olması küçükleri ve akıl hastalarını hak sahibi yapar. Bu bireylerin menfaatleri, hukuk düzeni çerçevesinde yetkilendirilmiş diğer bireyler vasıtasıyla korunabilir (Beysan, 2008). Akıl hastaları ve küçükleri de içine alan bu kuramın genellilik arz ettiği görülmektedir.

1.1.3.3 Karma Kuram

İrade ve menfaat kuramlarının hakkı tanımlarken birtakım mühim unsurları dikkate almaması nedeniyle bunlar doktrinde benimsenmemiş ve böylece yeni bir kuram ortaya çıkmıştır (Pulaşlı, 2006). Luchmann'a göre haklar, bir süje haricinde herhangi bir temeli olmamasından ötürü sübjektiftir. Hukuki zemin, toplumsal düzen değil bireyin kendisidir ve bu nedenden ötürü birey hukuk süjesidir (Çataloluk, 2010). Elbette birey şahsi olarak hukukun süjesidir ancak sosyal bir varlık olan bireyi toplumdan ayrıksı bir şekilde düşünmek günümüz dünyasında olanak dışıdır. Bu nedenle bireyin hukuk süjesi olduğu gibi bunun yansıması olarak toplum da bir hukuk süjesidir.

Karma kuram, irade ve menfaat kuramlarının birleşmesinden oluşmuştur. Jellinek sübjektif hak olmadan korunan menfaatler olduğunu ileri sürerek Jhering'nin menfaat kuramını tenkit etmiştir. Jellinek'e göre sübjektif hak, bireye irade gücü tanınarak güvence altına alınan menfaattir (Güriz, 2020). Jellinek'e göre bir menfaatin hak olabilmesi için hukuk düzeni çerçevesinde güvence altına alınmış olması yeterli değildir. Aynı zamanda bu menfaatin gerçekleşmesi iradeye bağlı olmalıdır. Bu kurama göre, iradeyi kullanan birey ile güvence altına alınan menfaat birbirinden farklı olabilir. Vasinin, vesayeti altında bulunan bireyin menfaatini güvence altına alması, bu duruma örnektir (Avcı, 2019). Ancak sosyal bir varlık olan bireyin kendisi veya ait olduğu topluma yönelik iradesi zarar verici nitelikte olabilir. Dolayısıyla bunun tolere edilmesi ve özelde bireyin, genelde ise toplumun menfaatine yönelik çıktıların elde edilmesi için kontrollü bir menfaat sürecinin işlerliği gereklidir.

Hak daha geniş bir kavram olması nedeniyle hürriyeti de içerisinde barındırmaktadır. Her hak veya hürriyet güvence altına alınmamakta, güvence altına alınanları ise temel hak ve hürriyetleri oluşturmaktadır. Temel haklar ile hürriyetler, teminat altına alınması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Hak veya hürriyet ile temel hak ve hürriyetler kavramları arasında anlamsal olarak meydana gelen "giriftliği" gidermek amacıyla temel hak ve hürriyetlerin bu özel konumu üzerinde durmak fayda sağlayacaktır.

1.2 TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Temel hak ve hürriyetler, zamanı, şartları aşarak doğal duruma kadar uzanan insan onurunun bir yönüdür ve insanın değeri, haklarının değeri kadardır (M. Akdemir, 2005). Devletin otoritesini genişletme ve güçlendirme davasına ve halkının haklarını görmezden gelmesine karşı yapılan mücadele neticesinde temel haklar meydana gelmiştir. Temel hakların amacı yurttaşa bireysel bir hürriyet alanı oluşturmaktır. Bu haklar devletin her türlü müdahalesine karşı bir güvencedir. Zira bu hakların dokunulmazlığı ve vazgeçilmezliği devlet öncesi hürriyetlerde de geçerliydi (Çağıl, 1984). Devletin sınırlandırılması ve devlet karşısında yurttaşların temel hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınması anayasacılığın esasıdır. Devletin gücünü sınırlamak ve bireylerin temel hak ve hürriyetlerini korumak için anayasa kavramı icat

edilmiştir (M. Güneş, 2020). Devletin temel organlarını düzenlemenin yanında hak ve hürriyetlerin güvence altına alınmasında da anayasa kullanışlı bir "aparattır".

Anayasalar, evrensel değerler ile kuralları bugünkü anayasa fikri içerisinde temeldeki yapıya uygun olarak düzenlemek zorundadır ve bu düşünceyle oluşturulan anayasalar toplumu karakterize eder. Başka bir deyişle kişisel hak ve hürriyetler ile toplumun ortak değer ve menfaatleri arasında dengeyi anayasalar kurar. Böylelikle anayasalar bir toplum sözleşmesi niteliği kazanır ve bütün kişiler için bağlayıcı hâle gelir (N. Aydın, 2008). Kişilerin açısından bağlayıcı olan anayasalar aynı zamanda bürokratik mekanizmalar içinde bağlayıcı bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla bazı hâllerde bir vesayet rejimi veya "gölge iktidar" gibi hareket eden organların da hak ve hürriyetlere zarar verici eylem veya işlemlerini önleyici bir nitelikte olabilir.

Anayasanın tanımadığı bir insan hakkı için temel hak ve hürriyetler tabiri kullanılamaz. Hakların ve hürriyetlerin anayasada yer alması, bunlara anayasal özellik kazandırır, hak ve hürriyetlere güvence sağlar. Anayasallık, hak ve hürriyetlerin devletin temel nizamının bir parçası olması, tüm işlem ile fiillerinde hak ve hürriyetleri esas almasıdır. Temel hak ve hürriyetlerin normlar hiyerarşisinin en üstünde konumlandırılan anayasa ile düzenlenmesi kanunların veya diğer hukuk kurallarının temel hak ve hürriyetlere aykırı olamayacağını ifade eder. Anayasa yasama, yürütme ve yargı erkleri de dahil bütün kamusal makamlar hatta gerçek ve tüzel kişiler için bağlayıcı metinlerdir. Bu nedenle yasama ve yürütme erki temel hak ve hürriyetlere aykırı olacak yasal ya da idari davranışlarda bulunamazlar (M. Güneş, 2020). Ancak bu noktada temel sorunlardan birisi yasal ve idari davranışlarda bulunacak erklerin bu davranışlardaki sınırlarının belirlenmesidir. Zira temel hakların sınırsız bir şekilde düzenlenmesi bir sorun teşkil ederken diğer taraftan ucu açık kavramlar ile bu hakların sınırlandırabilmesi ayrı bir soruna kaynaklık edebilmektedir.

Temel hak ve hürriyetler kavramı anayasal ve hukuksal yapının temel taşıdır. Bu kavram pozitif hukukta devrim yaratmış ve hukuku siyasetten ya da ahlaktan ayırmaya dair klasik girişimi güçsüzleştirmiştir. Böylece onur, bağımsızlık, eşitlik vb. değerlerin üzerinde temel hak ve hürriyetler kavramı yükselmiş, bu değerlerin hak talepleri şeklinde duyurulması yasal iddiaların yaratıcılığında çeşitliliklere neden olmuştur. Temel hak ve hürriyetlerle bezenen yurttaşın meydana gelmesiyle kişi uluslararası

hukukun öznesi hâline gelmiş ve haklar ifadesi devlet hukukunun üstünde evrensel hukuk derecesine yükseltmiştir (A.Yılmaz ve B. Aydın, 2022).

Doğal hukuk düşüncesini benimsemiş yazarlar insan haklarını ulaşılması gereken bir ülkü olarak belirtmiş ve pozitif hukuk tarafından gerçekleştirilen bölümünü temel hak ve hürriyetler olarak tanımlamışlardır. Başka bir ifadeyle temel haklar ile hürriyetler, devlet mekanizmasının insan haklarını tanıdığı ve yürürlükteki hukuk kuralları içerisinde yer alan bölümüdür. Kısaca temel haklar, pozitif hukukun teminat altına aldığı ve yasama ya da yürütme erklerinin iradesiyle değiştirilmesi zor olan veya kaldırılamayan haklardır. Bu açıdan temel hak ve hürriyetler "anayasal haklar" ya da "kamu hürriyetleri" olarak da ifade edilmektedir (N. Aydın, 2008).

Demokrasinin olmazsa olmaz ilkeleri arasında kişi hak ve hürriyetlerinin tanınması ile koruma altına alınması yer almaktadır. Kuşkusuz ki bir anayasanın esasını temel hak ve hürriyetler oluşturmaktadır. İnsan hak ve hürriyetleri mücerret bir kavram olmaktan çıkarak anayasalarda somut olarak yer alabildikleri kadar siyasi iktidara karşı insanlara teminat sağlayabileceklerdir. Siyasi iktidarın sınırlandırılmasında, siyasi iktidarın işleyişini belli, aleni ve net kurallara bağlamak mecburi bir safhadır. Bu düşünce çözümün sadece bu kuralların bağlayıcı yetkiye sahip üstün yazılı bir vesikada düzenlenmesiyle gerçekleşeceği öngörülmüştür. Siyasi iktidarı sınırlayacak olan kuralların siyasi gücün farklı organları arasında pay edilmesi ve siyasi güç merkezlerinin mühahalelerine kapalı olacak bireysel alanların meydana gelmesi ile siyasi iktidarın sınırlanması gerçekleşecektir. Böylelikle anayasalar, iktidarın sınırlanması gayesiyle devletin işleyişinin ve insan haklarının sağladığı teminatların düzenlendiği yazılı vesikalardır. Bu gayeyi gerçekleştirmeyen ve ifade edilen ölçütleri taşımayan anayasalar anayasa niteliği taşımamaktadır. Bu düşünce "hakların güvence altına alınmadığı ve erkler ayrılığı kurallarının uygulanmadığı toplumların anayasaları yoktur" şeklinde 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 16. maddesinde hayat bulmuştur (N. Aydın, 2008). Bu beyannamede belirtildiği gibi kuvvetler ayrılığı prensibinin işler olmadığı, temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınmadığı bir anayasa sadece şeklî bir varlık göstermekte, bireysel-toplumsal anlamda faydasız bir nitelikte olmaktadır. Diğer taraftan siyasal iktidarların sınırlandırılmasının yanında vesayet odaklarının temel hak ve hürriyetlerin "mahfuz alanına" müdahalesini önleyici tedbirlerin alınması da önem arz etmektedir.

Anayasalar, tanıdığı ve teminat altına aldığı birtakım temel hak ve hürriyetlere ilişkin anayasal sınırlamalar olarak adlandırılan bazı sınırlamalar öngörmüştür. Bu sınırlamalar, temel hakkın açıklamasında yer alır ve mevzubahis olan hakkın anayasal sınırını meydana getirmektedir. Başka bir ifadeyle, anayasalar hakkı sadece belirlediği sınırlar dâhilinde tanır ve hakkın bu sınırlar dâhilinde kullanımını mümkün kılar (N. Aydın, 2008). Ancak belirtilmesi gerekir ki genel veya özel sınırlamalar şeklinde ortaya çıkabilecek bu durum bazen gri alanlar yaratarak devletin veya diğer odakların ihlâlini zımni bir şekilde meşru hâle getirebilmektedir.

Temel haklar, insan haklarının Anayasalarda somutlaşması ve Anayasa Mahkemesi kararları veya mevzuatlarla tanınması ile meydana gelir. Başka bir ifadeyle temel haklar, insan hakları listelerinden pozitif (müspet) hukuk metinlerine geçerek somutlaşmış haklardır. İnsan hakları mevzuat veya Anayasa yargısı kararı ile tanındığı takdirde temel hak özelliği kazanmaktadır. Anayasalarda soyut olarak düzenlenen temel haklar, sadece yasalar ile yürütme ve yargı uygulamalarıyla gerçek mânâ ve değerine erişmektedir. Bazı haklar anayasa yargısının nitelendirmesi neticesinde anayasal hak hâline gelir. O hâlde anayasal hak, anayasa yargısının tanıdığı bir temel haktır. Anayasa yargısı, hukukun genel prensiplerinden, İnsan Hakları Beyannamesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden meydana gelen hakları anayasal hak olarak belirleyebilir (Gören, 2018).

İnsan haklarının tanınması bir nevi bu hakların hukuki teminat altına alınmasıdır. İnsan haklarının tanınması insan haklarının muhtevasında yer alan hak ve hürriyetler açısından farklı etkiler meydana getirmektedir (M. Güneş, 2020). İnsan haklarının güvence altına alınması öncelikli olarak anayasalar ile mümkün olmakla beraber bunun yanında eğitim, kültür vb. unsurlar ile de desteklenmesi gerekmektedir. Aksi hâlde Türkiye'de olduğu gibi dönemsel olarak krizlere, darbelere veya vesayetin olumsuz dayatmalarına neden olabilmektedir.

Sübjektif kamu haklarını içeren temel hak ve hürriyetler devlete pasif kalmasını gerektiğini işaret ederken bireylere dava yoluyla talep etme hakkı tanımıştır. Temel hak ve hürriyetler mutlak bir nitelik taşımasına rağmen kişiyi mutlak anlamda korumadan uzak görülür. Çünkü toplumsal yaşamın gerekleri ve devletin olanakları bu hakların ileri sürülebilmesini sınırlandırabilir. Dolayısıyla uluslararası sözleşmeler ve anayasalar hak ve hürriyetlerin sınırlanabileceğini öngörmüştür (Memiş, 2011).

Toplumsal yaşamın bir gereği olarak ortaya çıkan bu sınırlamalar diğer bireylerin haklarını korumak için gerekli bir unsurdur. Ancak bunun işler olabilmesi için evrensel değerlerden uzak bir hâl almaması gerekmektedir.

Bazı devletlerin Anayasalarında temel haklar listesi bulunmamaktadır. Bu devletler bu hakları yazılı ya da yazısız kurallar hâline getirerek iç hukuk düzeniyle bir araya getirmiştir (Gören, 2018). Ancak demokratik değerlerin tamamıyla içselleştirilmediği ve bir insan hakları kültürünün oluşmadığı toplumlarda veya devletlerde anayasal olarak güvence alınmamış hak ve hürriyetler bir temenninin ötesine geçemeyebilir.

Temel hak ve hürriyetlerin modern demokratik ülkelerde anayasal düzlemde ve uluslararası hukuk çerçevesinde teminat altına alınması mecburiyet hâline gelmiştir. Modern devletler insan haklarına verdikleri değer ölçüsünde kendilerini tanımlamaya başlamışlardır (Ercan, 2010). Bunun yanında modern devletler insan hakları ve demokrasi kavramları kullanılarak dünyanın farklı bölgelerinde kendi emellerini gerçekleştirmek üzere birçok insan hakları ihlâline doğrudan veya dolaylı fail olarak sebebiyet vermişlerdir.

Genelden hareketle özele doğru gidilerek insan haklarını tanımlamak, insan haklarına yönelik yaklaşımlar ya da diğer önemli kavramlarla ilişkisini analiz etmek faydalı olacaktır. İnsan hakları hakkın bir özel ele alınış biçimi olmakla beraber genel kabul görmüş tanımı insanın sadece insan olmasından ötürü sahip olduğu haklardır. Bu tanım her ne kadar kavram olarak insan haklarının muğlaklığını bir nebze ortadan kaldırsa da anlaşılması adına yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla kavramsal açıdan insan haklarının daha derinlemesine analiz edilmesi gerekmektedir.

1.3 İNSAN HAKLARI KAVRAMI

Haklar konusunda yaşanan veya yaşanabilecek kavram kargaşası ve bilgi kirliliği gibi sorunları önlemek adına insan haklarının doğru bir şekilde anlaşılması önemli bir aşama olacaktır. Bu nedenle insan haklarının içeriği ve temellerinin bilgisel olarak aydınlatılmasının temel bir gereksinim olduğu anlaşılmaktadır (Yeşilçayır, 2018). Aksi hâlde anlaşılmayan bir kavram üzerine bina edilecek savlar tam olarak gerçekçi ve faydalı olmayacaktır.

İnsan hakları, insanlara yalnızca insan olmaları nedeniyle tanınan haklardır. Bir dönem Tanrı vergisi olarak görülen doğal hakların çağdaş ve seküler bir sürümüdür. Bu nedenden ötürü insan hakları mutlak, temel ve evrenseldir (Heywood, 2015/2000).

Bir hukuk tabiri olarak insan hakları dilimize Fransızca "Droits de I'Homme" ve İngilizce "Human Rights" tabirleri çevrilerek girmiştir. Cumhuriyetten önceki dönemde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde mevcut olan "Droits de I'Homme" tabiri o dönem Osmanlıcaya "Hukuk-u Beşer" olarak çevrilmiştir. İnsan hakları tabiri eskiye nazaran günümüzde daha teknik bir anlam kazanmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkçe'de yerini almıştır. (Aybay, 2017).

İnsan hakları günümüzün ünlü kavramları arasında yer alması hasebiyle çoğunlukla rastgele bir şekilde kullanılmakta, olması gereken ve iyi olan her şeyle birleştirilmektedir. Bu durumun nedeni insan haklarının olanı değil olması gerekeni belirten bir kavram olmasıdır. Aynı zamanda insanların beklentilerini, arzularını ya da ideallerini insan hakları adı altında öne sürmeleri insan hakları kavramının sıradan hâle gelmesine neden olmaktadır. Bu nedenle herkes tarafından benimsenen ortak ve değişmez bir insan hakları tanımı yapmak epey zordur (Gürkaynak ve İren, 2016).

İnsan hakları isteklerinin temelinde ortak insanlık, minimum sorumluluk ve ortak tehditler fikirlerinden hareketle üç farklı düşünce bulunmaktadır (Beetham, 2016/1999). Hâkim görüşe göre insan hakları sırf insan olarak kazanılan, modern çağın yapı taşları, öğretileri, toplumsal sözleşmeleri ve doğal hakları ile etkileşim içinde olan bir yapıya sahiptir (İnanç ve Yazıcı, 2018). Bunun yanında insan hakları hak, hürriyet, adalet, insan onuru gibi birçok kavramla doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkileşim içerisindedir.

İnsan hakları bir düşüncedir, bir gerekliliktir. Bu düşünce, insanın kendindeki değer olduğu ve hayatını devam ettirirken bu değere hasar verilmemesi gerektiğidir. İnsanın değerini tanıma, koruma altına alma talepleri olarak gerekler meydana gelmekte ve insan hakları bu gereklerden bahsetmektedir (Tepe, 2018). Bir "ide" olan bu gereklerin somutlaşması için gerekli mevzuatta yerini alması gerekmektedir.

Evrende olup biten her şey insanla anlam kazanmakta ve insanın varlık yapısı ile anlam dünyası türlü haklara sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Haklara sahip olmak insan olmanın zorunlu bir koşuludur ve temelini insanın kendi değerine sahip olan bir varlık olmasında bulmaktadır. Akıl sahibi olan bir varlık olması hasebiyle insan, haklara

sahiptir ve insan haklarının kaynağı insanın ahlaki doğasından kaynaklanmaktadır. İnsan hakları hür bir şekilde hareket edebilen akıl sahibi ve fiillerinin hesabını verebilen bir varlık olan insandan kaynaklanan haklardır (M. Can, 2019). İnsanın fiillerinden dolayı hesap verebilir bir konumda yer alması diğer bireylerin haklarının ihlâlinin engellenmesi noktasında önem arz etmektedir. Dolayısıyla bunun ahlaki ve hukuki bir zeminde sistematize edilmesi bir gerekliliktir.

İnsan, evrende olan her şeye mânâ katmaktadır. İnsan mevcudiyeti ve mânâsı birtakım haklara sahip olmayı gerekli hâle getirmektedir. İnsanın olmazsa olmaz özelliği haklara sahip olmasıdır. İnsanın yaşamını insanca devam ettirebilmesi için sahip olduğu haklar insan hakları olarak değerlendirilmektedir. İnsan bilhassa akıl sahibi bir canlı olması nedeniyle bu haklara sahiptir (M. Can, 2019). "İnsan olarak varoluşunun" kendi başına taşıdığı değerden kaynaklanan söz konusu hakları korumak ve geliştirmek ise her insanın doğal bir hakkıdır (Çatal, 2018). Haklara sahip olmakla mevcudiyeti anlamlı bir hâle gelen insanın bireysel hak ve hürriyetlere sahip olması bir zorunluluktur. Ancak bunun somutlaştırılarak kullanılması sağlanmalıdır ki anlamlı olabilsin.

İnsanın tanımlanması sonsuz bir gelişime bağlıdır ve insanın, insanlığı nedeniyle isteyebileceği haklar aleni olarak ifade edilememiştir. Zira insanın tarihsel bir varlık olması hasebiyle insan hakları da tarih içerisinde devamlı değişimle karşılaşmaktadır (M. Yayla, 2011). Bu durum bizleri insan haklarının statik bir yapısının olmadığı sonucuna götürmektedir.

İnsan hakları Batı kültürünün veya başka bir kültürün ürünü değildir, bu haklar insanlığın ortak düşünsel birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zira bu haklar insanların yeryüzündeki değerinin biçimsel bir form kazanmış hâlidir (Yeşilçayır, 2018). İnsan hakları bir anda ortaya çıkmış bir tabir değildir, insanın toplumsal, siyasi, felsefi ve ekonomik ilerlemesine benzer şekilde tarihi bir birikim neticesinde meydana gelmiştir. İnsan haklarının günümüzdeki hâline gelmesi insanlığın hak, hürriyet ve eşitlik düşünceleri için sürdürdüğü mücadelenin neticesidir (M. Güneş, 2020). Bu mücadeleler sonucunda, insan haklarına ulaşma arzusu birçok tarihsel olaya kaynaklık etmiştir.

İnsan hakları öncelikle insan onuru temelinde aydınlatılması ve etik bağlamında anlaşılması gereken bir kavramdır (Yeşilçayır, 2018). İnsan, diğer canlılardan farklı

olarak kendine özgü bazı ahlaki ve aklî kabiliyetlere sahiptir. Bahsi geçen kabiliyetler insana kişilik değeri katmakta ve onu hür kılmaktadır. Bu bağlamda insan onuru insanı diğer canlılardan ayıran, insanı insan yapan bir değerdir ve insan haklarının temelidir (H. Arslan, 2015). İnsan hakları insan doğasında yer alan değerden, onurdan meydana gelmekte ve insan onurunun korunması ile insanın maddi ve manevi açıdan geliştirilmesi amaçlanmaktadır (Tuncay, 2022). İnsan hakları insan onurunun uygulamadaki kazandırdıklarıdır. İnsan hakları tüm insanlardan insanın değerini koruyan bir davranışı diğer insanlara göstermesini isterler (Kuçuradi, 2018). Karşılıklı etkileşim içerisinde olan bireylerin karşılıklı davranışları neticesinde bir insan hakları kültürü meydana gelebilmektedir.

İnsan hakları yanlızca belirli bir dönemde, belli bir bölgede yaşayan bireyler için anayasa ve/veya kanunlarla tanınan hak ve hürriyetleri ifade etmez. İnsan hakları tüm insanlar için tanınması gerekli olan hak ve hürriyetleri ihtiva eder. Dolayısıyla insan hakları kavramı kullanılan benzer kavramların en kapsamlısıdır (Çatal, 2018). İnsan hakları kavramı mânâsı ve muhtevası açısından zengin bir kavramdır. Bu zenginlik insan haklarına çok yönlü bir yapı kazandırmaktadır. İnsan haklarıyla hemen her hususun ilişkilendirilmesi insan haklarını tılsımlı bir yapı hâline dönüştürmekte ve esasında bu durum bir belirsizliğe de neden olmaktadır (Gürkaynak ve İren, 2016). Ortaya çıkan belirsizlikten dolayı bir kavram kargaşası oluşmakta ve böylece kavramlarla ulaşmak istenen hedeflerde sapmalar meydana gelebilmektedir.

Geniş bir bakış açısıyla tüm ahlaki ve etik değerleri besleyen ve bunlardan beslenen insan haklarının somutlaştırılması güç bir durumdur. Ancak sahip olduğu tılsımdan dolayı tam mânâsıyla tanımlanması güç bir kavram olan insan haklarının en azından insan onuruna yaraşır asgari, kabul edilebilir düzeyde evrensel bir nitelikte olması değerlidir.

Jaques Martin'e göre, insan bir birey, bir bütün, kendisinin ve fiillerinin efendisi olması nedeniyle hakları vardır. İnsan bir gaye için araç değil, amaçtır. İnsan hakları hakkın konusudur ve saygı duyulma hakkına sahiptir. Bunlar insana insan olması nedeniyle borçlu durumunda olunan şeylerdir (M. Can, 2019). Kuşkusuz insan hakları da bir haktır. Lakin hukukileşmediği takdirde ahlaki mânâda bir haktır. En üstün ahlaki talepler olan insan haklarının koruduğu esas değerin en üstün ahlaki değer olması

nedeniyle insan haklarına dayanan talepler, savlar diğer tüm hak savlarına karşılık öncelikli ve üstündür (Erdoğan, 2010).

İnsan hakları; ırk, renk, cinsiyet, dil, din, dünya görüşü vb. ayrımlar yapılmaksızın tüm insanların salt insan olmaları hasebiyle sahip oldukları hak ve hürriyetlerdir (M. Güneş, 2020). İnsan, uzun süren mücadeleler ve felsefi tartışmalardan sonra insan haklarına ilişkin haklarını kazanmıştır (Tumay, 2013). Dil, din, ırk, renk, cinsiyet, siyasi ve felsefi görüş, sosyal statü vb. ayrımlar yapılmadan tüm insanları eşit gören, bu sebeple onlara eşit hak ve hürriyetler tanıyan düşünce ilk kez 1789 Fransız İhtilali ile evrensel bir boyut hâline gelmiştir (Dâver, 1983). Evrensel bir boyuta taşınan bu kavram egemen devletlerin temel odak noktalarından biri hâline gelmiştir.

İnsan hakları esasında en üstün ahlâki değerleri ifade eden özgün bir hak türüdür. İnsan hakları her zaman, her yer ve her şartta istisnasız uygulanan bir buyruk niteliğindedir (Öğütçü, 2005). Ancak buyruk niteliğinde olan bu hakların evrensel düzeyde koşulsuz uygulandığını görmek günümüz dünyasında çok muhtemel gözükmemektir. Dünyanın birçok yerinde adaletsizliğin var olduğu düşünülürse bu kavramın "bila kaydu şart" uygulanması için büyük bir çabanın gerekli olduğu fark edilecektir.

İnsan onuru, insanın aslı, asıl değeri, doğasıdır ve bu gerçeklik delile ihtiyaç duymamaktadır. İnsan, sırf insan olması hasebiyle başka bir nedene ihtiyaç duyulmadan saygı duyulması gereken bir varlıktır (Bulut, 2008). İnsan hakları düşüncesi tüm insanları sadece insan olması nedeniyle değerli kıldığı için bir koruma şemsiyesi altında bir araya getiren güvence sistemi olduğu ifade edilebilir. Bunun yanında hakları çiğneyenlerin de insan olması hasebiyle insan hakları düşüncesi insanları diğer insanlara ve onların kötü niyetli hareketlerine karşı koruma çabasıdır da. İnsan hakları ile ilgili normlar ve belgeler bu amacı gerçekleştirmek için kullanılan araçlardır (Ertan, 2013). Temelde insan hakları kişileri, devletleri veya toplumları birbirlerine karşı koruma düşüncesidir.

İnsan hakları bireysel veya örgüt, grup, parti vb. topluluk hâlinde bir arada olan bireylerin sahip oldukları güvenceleri ifade etmektedir. Söz konusu güvenceler diğer bireylere, gruplara ve öncelikli olarak devlete karşı bazı güvenceleri içermektedir. Bu güvenceler arasında yaşam hakkı, seçme seçilme, sendika kurma gibi bireysel, siyasal, toplumsal ve kültürel haklar yer almaktadır (Ertan, 2013).

İnsan hakları ile kanuni haklar zaman zaman karıştırılmaktadır. İnsan hakları her insanın doğasında yer almakta ve insan bu hakları doğumu ve insan onuru sebebiyle kazanmaktadır. Bu hakları kazanabilmek için herhangi bir hükümete ya da makama ihtiyaç duyulmamaktadır. Jean Jacques Rousseau'ya göre insan, hür doğmasına rağmen her yerde zincire vurulmuş vaziyettedir (Mourgeon, 1991/1978). Albie Sachs'a göre, "Kimse bizlere hak sağlamıyor. Biz bu hakları mücadele ile kazanmaktayız. Bu haklar kağıt üzerinde yer almadan önce fikirlerimizde yer almaktadır. Hak mücadelesinin en önemli alanları arasında fikri mücadele yer almaktadır. Fikri mücadele ile hayallerimizi kavramlar aracılığıyla günlük hayatın eylemlerine bağlarız." (Tumay, 2013). Ancak Sachs'ın gözden kaçırdığı nokta haklar mücadelesi büyük oranda insana ve devletin ana aygıtlarına yönelik yapılmaktadır. Dolayısıyla bunun fikri bir zeminde var olması yeterli olmamakta ayrıca tanınma, korunma, geliştirme gibi gereksinimleri karşılayacak hukuki güvencelerin tesis edilmesi gerekmektedir.

İnsan hakları kavramının temel hak ve hürriyetlere nazaran kapsamı daha geniştir. İç hukuk tarafından yargı koruması altına alınmasa dahi milletlerarası sözleşmelerde güvence altına alınan bir hak insan hakkıdır. Lakin bir ülkenin yurttaşlarının insan haklarından faydalanabilmeleri ancak iç hukukun bu hakkı bir temel hak ve hürriyet olarak kabul etmesine bağlıdır (İ. Doğan, 2020). Aksi hâlde genel bağlayıcılık özelliği olmayan uluslarası metinler sadece yol gösterici, bir temenni düzeyinde yerini alacaktır.

İnsan hakları kavramı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilinir hâle gelmiş ve öncelikle hukuk olmak üzere çeşitli bilim alanlarının incelediği mevzulardan biri olmuştur. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan hukuki gelişmeler insan hakları hukuku adında bağımsız bir hukuk dalının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsan hakları kavramının dinamik olması yani döneme ve gereksinimlere göre değişiklik göstermesi hakların sayısının artmasına ve bunun yanında muhtevasının da zenginleşmesine neden olmuştur (M. Güneş, 2020). Zira insan hakları birçok hukuk dalı ve birçok farklı disiplinin ilişkili olduğu bir kavramdır.

Günümüz siyasal söylemlerinin en belirgin olanlarından biri insan hakları kavramıdır. İnsan haklarını koruyan kollayan iktidarlara iyi aksine yönde hareket edenlere ise haklı bir şekilde kötü iktidarlar denmektedir. Bu söylemin kökeni 1215 İngiltere'sine

dayanmaktadır (Davran, 2001). Günümüzde siyaset ve hukukun odağı olan hususlar arasında öncelikle insan hakları gelmektedir. Bunun nedeni ise insan haklarını özümseyemeyen, insan haklarını yok sayan veya insan haklarını sürekli olarak ihlâl eden bir yönetim itibar göremez ve yasal kabul edilemez (M. Güneş, 2020). Çağımızın siyasal görünümünü demokrasi, hürriyet, insan hakları, adalet vb. kavramlar oluşturur (Ertan, 2013). Ancak devletler veya iktidarlar genel olarak belli dönemlerde bu kavramları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış ve kullanmaya devam etmektedirler.

İnsan hakları anlayışı "insan merkezci" (antropo- centric) bir anlayıştır (Erdoğan,2010). İnsan haklarının alıcıları (sahipleri) de vericileri (sorumluları) de insandır (M. Yayla, 2011). Her birey kendi hakkına olduğu kadar diğer bireylerin aynı hakkına da saygı duymalıdır. Lakin insan hakları açısından asıl mühim olan, öncelikle siyasi gücün bu saygıyı gösterme zorunluluğudur (Erdoğan, 2010). Ki günümüz dünyasında bireysel ihlâllerden ziyade kurumsal ihlâllerin daha yaygın olduğu görülmektedir.

Çeşitli olgular ve kavramlar, ilk olarak bireylerin düşünce evreninde ortaya çıkmış sonra da ilkeler dâhilinde toplumda yer edinerek rolünü oynamıştır. İnsan hakları da bu şekilde ortaya çıkmış bir olgudur (İnanç ve Yazıcı, 2018). Buna göre bilginin evrensel, insana yönelip onu anlamayı amaçlaması insan haklarının bilgisel aydınlatılması bağlamında önemlidir (Yeşilçayır, 2018). Elbette epistemolojik olarak insan haklarının aydınlatılması önemlidir aksi hâlde anlamlandırılması noktasında güçlükler ortaya çıkacaktır. Ancak bu durum yeterli olmayacaktır ki tanımlanan bir şeyin uygulanmaması bir değer taşımamaktadır. Dolayısıyla demokratik anayasal sistemler tarafından güvence mekanizmalarının geliştirilmesi gerekmektedir.

İnsan hakları bir idedir ve insan olmanın kendinde değer taşıdığı dolayısıyla yaşarken bu değere zarar verilmemesi gerektiği düşüncesidir. İnsan hakları düşüncesi çok önem atfedilen bazı belge ve sözleşmelerdeki ilkelerin devletler ve uluslararası topluluklar tarafından benimsenmesini veya en azından göz önünde bulundurulması gerekliliğinin tasvir edilmesidir. Bahsi geçen belgeler arasında devletin ya da siyasal iktidarın yurttaşlar üzerindeki egemenliğini sınırlandırmaya yönelik düzenlemeler de yer almaktadır (Ertan, 2013). İnsan hakları fikri ortaya çıkmasından itibaren gayesi

bakımından evrenselci, uygulama bakımından küresel bir fikirdir. Bu haklar insanın bulunduğu her yerde geçerlidir (Beetham, 2016/1999).

İnsan hakları düşüncesinin gelişimi birkaç aşamada ele alınabilir;

-İlk aşama; devletin yetkilerini sınırlandırarak bireye devletin müdahale edemeyeceği bir alan yaratma mücadelesidir. Bu mücadele yaşama hakkı ve mülkiyet hakkı gibi düşüncelerin gelişmesini sağlamıştır.

-İkinci aşama; bireyin devlete ortak olma çabasını gündeme getirmiştir ve devlete ortak olma çabası siyasi hakların gelişmesini destekler nitelikte olmuştur. Devlete ortak olma çabası ile ortaya çıkan hakların başında seçme ve seçilme hakkı bulunmaktadır.

-Sonraki aşama; devleti toplumsal alana geri çağırma arayışı çerçevesinde devlete müdahaleci bir rol yükleme çabasının bir ürünü olan pozitif haklardır. Bunlar ekonomik ve toplumsal haklar şeklinde gündeme gelir (Ertan, 2013).

20. yüzyıldan itibaren hukuk ve sözleşmeler insan haklarının teminatını sağlamış ve yazılı bir şekilde belirlenen haklar birtakım müeyyidelerle desteklenmiştir. Bugünkü noktada artık insan hakları teminat altına alınmadan bir insanın insanca yaşamasının imkânsız olduğu kabul edilmektedir (Engin, 2014). Nitekim önceki yüzyıllarda köleliğin makul görüldüğü, hakların ihlâlinin bile dile getirilmediği birçok olumsuz tarihsel sürecin yaşandığı bilinen bir gerçekliktir.

İnsan hakları, temel hakların yatay etkisi olarak isimlendirilen bireyler ya da farklı gruplar arasındaki özel ilişkilerden meydana gelen hak ihlâlleri ile de ilgilenir. Bu ihlâller toplumsal hayatta siyasal iktidarın ve devlet sisteminin haricinde taraflardan daha güçlü olan tarafın diğer tarafa olan namus cinayetleri, fiziksel şiddet, aile içi şiddet, kadına karşı şiddet, evlilik içi tecavüzler gibi haksız davranışlarıdır. Mağdur olan taraf çoğunlukla fiziksel, ekonomik, eğitim gibi yönlerden daha güçsüz durumdadır. Özel kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerinden dolayı meydana gelen yatay hak ihlâllerini engelleme hususunda pozitif yükümlülükleri ve sorumlulukları vardır. Bilhassa güçsüz olan tarafı koruması ve ihlalleri engelleyecek mekanizmalar oluşturması gerekir (Tezcan vd., 2021). Bu mekanizmalar tesis edilince özellikle gerçek mânâda adaleti sağlayacak bir nitelikte olması gerekmektedir.

Dikey etki ise devlet ya da diğer kamu kurum ve kuruluşlarının kişilerin hak ve hürriyetlerini sınırlandırmasıdır (Tezcan vd., 2021). Bu dikey etkinin hukukun

üstünlüğü ilkesi esas alınarak kötüye kullanılmayacak düzeyde gerçekleşmesi gerekmektedir.

İnsan hakları hem Anayasal hem de bir Uluslararası hukuk kavramıdır ve bir taraftan devlete karşı insan haklarının korunmasını, diğer taraftan ise çok yönlü olan insanın geliştirilmesini içermektedir. İnsan hakları kavramı ile bazen bütün insanlara tanınması gereken haklar anlaşılmaktadır ve bu soyut mânâda insan hakları olarak da adlandırılmaktadır. Somut insan hakları ise soyut mânâdaki insan haklarının hukuki güvence altına alınması ve pozitif hukukun bir parçası hâline gelmesi durumudur (Gözübüyük, 2012). Soyut olarak ele alındığında daha geniş bir muhtevaya sahip olan insan hakları somutlaşması ile kapsamı nispeten daralmaktadır. Ancak bu hakların sistematize edilerek pozitif hukuk marifetiyle güvence altına alınmaması durumu sorunlu bir alan oluşturabilmektedir.

1.3.1 İnsan Haklarına İlişkin Yaklaşımlar

Toplumsal ve siyasal alanda öncelikli olarak hukuk kavramı korunmaktadır. Hukuk kavramı soyut olarak ifade edilmekle birlikte somut sonuçlar ortaya çıkardıkça farklı bakış açılarına göre anlam kazanmaktadır. Toplumsal düzene yön verdiği kadar bireysel davranışlara da yön veren değerler öncellikle ahlaki değerlerden meydana gelmektedir. Bu açıdan hukuka ilişkin felsefi çalışmalar doğal hukuk ve pozitif hukuk olmak üzere iki ana görüşü ileri sürmektedirler (A. Yılmaz, 2018).

1.3.1.1 Doğal Hukuk Yaklaşımı

Doğal hukuk, adaletin ifade edilmesi ya da güvence altına alınmasının bir aracı olan daha yüksek dini ve ahlaki prensiplere uyan hukuktur. Doğal hukuk yaklaşımının geçmişi Tanrı tarafından bahşedilen doğal haklar düşüncesine kadar uzanmaktadır (Heywood, 2015/2000). Doğal hukuk Tanrının buyruğu ve doğal düzenin bir parçası olması nedeniyle uyulması gereken kurallar olması nedeniyle buna aykırı davranışlar "doğaya aykırı" olarak kabul edilmekteydi (Mony, 2010).

Sosyo-kültürel bir varlık olması sebebiyle insanlar ihtiyaçlarını giderme noktasında bulunduğu çevresine bağımlı bir durumdadır. Bu nedenle toplumsallaşmanın bir gereği olarak düzen içerisinde yaşamını huzurlu bir şekilde devam ettirebilmek için davranışlarını kontrol altına alan normları ortaya çıkarmıştır. Bu normların bazıları

yazılı olabilirken bazıları ise kaynağını sadece bireyin sırf insan olmasından dolayı sahip olması gereken doğal hukuktan almıştır (Nar, 2015).

Doğal hukuk düşüncesi insanın aklı ile vicdanında var olan adalet duygusundan meydana gelmiştir. Olan değil olması gerekenin üzerinde duran Doğal hukuk evrensel niteliktedir ve bu insanın özünde olan, devredilemeyen nitelikteki hakları korumak için vardır (Öğütçü, 2005).

Doğal hukuk dil, renk ve ırk ayrımı gözetmeksizin insanlar arasında mutlak eşitlik sağlar ve insanlar aynı doğal haklara sahip olarak, aynı kanunlara uygun hareket ederler. Eşitliği öneren doğal hukuka göre insanlar eşit doğar dolayısıyla kölelik, ahlak ve adaletle ile bağdaşmaz. İnsanlar aynı çekirdekten aynı kökenden gelmiş ve aynı gökyüzünde aynı tarzda yaşamlarını sürdürmektedirler, aralarında tek fark yetenek ve nitelikle ilgilidir. Kölelik mevzusu hukukta var olabilir ancak doğal hukukta asla kabul edilebilir bir durum değildir zira kişiler kendileri için arzu etmediği bir şeyi başkaları için arzu etmemelidir (Öktem, 1974).

Doğal hukuk yaklaşımı kısaca, insan doğası gereği tamamlanması gerekli olan, her yerdeki bütün insanlar adına uygulanan evrensel bir eylem şeklidir (Birinci, 2011). Doğal hukuk olması gereken külli kurallardır ve adalet ideası insanları bir araya getirir. Aklı, doğruyu, erdemi esas alan doğal hukuk, doğal adaleti yansıtır ve adaletin olmadığı yerde hak ile hukuktan bahsedilemez (Öktem, 1974). Belli bir insan iradesine bağımlı olmayan doğal hukukun temeli evrensel adalet ilkelerine dayanmaktadır.

Doğal hukukun ilkeleri evrensel, üstün ilkelerdir ve bu ilkeleri insanlar oluşturmamışlardır. Bu nedenden ötürü herkes bu ilkelere uymak zorundadır. Doğal hukuk insanlar tarafından meydana getirilen hukukun üstünde yer almaktadır (Uygun, 2011).

Doğal hukuk öğretisine göre; doğa sürekli tekrar eden, değişmez ve genel-geçer yasalara sahiptir ve insanlar bu yasalara tabidir. Dolayısıyla tüm insanlar hür, eşit ve kardeşçe dünyaya gelmiştir. Bu argümanlara dayanan modern doğal hukuk öğretisi bu bağlamda Stoa felsefesiyle kesişmektedir (Çoban, 2020). Doğal hukukun kökeni sosyal düzen ve doğal düzen ayrımı yapan, sosyal düzenin doğal düzene uygun hareket etmesi gerektiğini savunan Heraklitos, Sokrates ile Platon'a kadar dayanır. Ancak onların doğal düzen ve doğal adaleti daha çok ideadır. Stoizm felsefesinde ise doğal düzen, doğal adalet ve doğal hukuk anlayışı içerisinde bulunduğu somut doğaya uygun

olan bir kavramdır. Bunun yanında Stoisyen filozoflar doğal hukuk teorisinin sistematik kurucularıdır (Öktem, 1974). Platon ve Aristo'nun hürriyet hususundaki görüşleri yaşadıkları dönemin kalıplaşmış düşüncelerini aşamamıştır. Bu düşüncelere zıt olarak ortaya doğal hukuk anlayışı çıkmıştır. Doğal hukuk anlayışı Eski Yunan'da Stoacılar tarafından sistematik hâle getirilmiştir (M. Güneş, 2020).

Doğal hukuk kuramı birey ile devlet ilişkilerine belli bir noktadan bakmamızı tavsiye etmektedir. Doğal hukuk bir bakış açısıdır, bir çeşit düşüncedir. Bu düşünceyle bir şekilde iletişimi olmayan bir birey ya da bir toplum insan haklarının önemini kavrayamamaktadır (Erdoğan, 2010).

Doğal hukuk doktrinine göre bütün insanların akıl, mantık ve vicdan yoluyla elde edebileceği, var olabilmesi için hiçbir makam tarafından tanınması gerekmeyen, her dönem ve toplumda geçerli, değişmeyen hakları vardır. Doğal hukuk pozitif hukuktan farklı olarak başka bir insandan ya da iradeden meydana gelmez. Bilakis doğal hukukta insan kendi aklı ile kendisi bulur ve kendisi buna uygun hareket eder. Doğal hukuk doktirini savunucularına göre bu yapısından ötürü doğal hukuk pozitif hukuktan farklı ve daha üstündür. Devlet hukuk düzenini doğal hukukun ilkelerine göre şekillendirmelidir. Ancak doğal hukukla pozitif hukuk arasında bir uyuşmazlık olması hâlinde avukat, hâkim, savcı gibi uygulayıcılar pozitif hukuku esas alarak bunun hükümlerini uygulamak zorundadır. Bu durumda dahi pozitif hukukun sınırladığı ve ihlâl ettiği doğal hukuk ilkeleri varlığını sürdürmeye devam eder. Ayrıca bu doktirine göre insan haklarının kaynağı insan olmaktır, bu haklar kendiliğinden ve doğuştan kazanılmaktadır. Bu bağlamda doğal hukukun temelinde insan onuru olmakla birlikte, bu durum adalet duygusundan kaynaklanmaktadır. Olanın aksine olması gerekenin üzerinde duran doğal hukukun temel kavramları hürriyet ve adalettir (Tezcan vd., 2021).

Doğal hukukun temelleri Eski Yunan felsefesinde atılmıştır ve insan tabiatı üzerinde ilerlemiştir. Doğal hukuk kavramı olması gerekli olan ideal hukuku tanımlamaktadır ve aynı zamanda belli bir mekan veya dönemden ayrı olarak bütün toplumlar için geçerlidir. Bu hukuk, geçerli hâle gelmesi için hiçbir makamın onay vermesine ihtiyaç duymayan, ayrı ve üst bir hukuk zihniyetini ifade etmektedir (M. Güneş, 2020).

Eski Yunan'da hürriyet anlayışının ve uygulamasının sıkıntılı olmasına rağmen hür düşünüşün ve hümanizmin temeli Eski Yunan'dan gelmektedir. İlk Çağ'da İyon ve

Grek site devletleri hür düşüncenin merkezi konumundadır. Bu dönemde düşünürler yasalarla tanınmamış olmasına rağmen her yerde geçerli olan ahlaki değerlerden söz etmişlerdir. Bu değerler insan haklarına kaynak gösterilen doğal hukukun temeli olan ilk görüşlerdir (M. Güneş, 2020).

Doğal hukuk doktirini İlk Çağ'da büyük ilgi görmüş, Orta Çağ'dan sonra giderek etkisini yitirmiştir. Yirminci yüzyılın başından itibaren bilhassa insan hakları konusunda yeniden değer kazanmış, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise zirveye ulaşmıştır. Doğal hukuk doktrini son dönemlerde ise bazı suçlarla mücadele gibi nedenlerden ötürü tekrar gerilemeye başlamıştır. Her şeye rağmen doğal hukuk fikri, pozitif insan haklarına ilişkin düzenlemelerin fikirsel temelini oluşturmuştur. Zira insan haklarının doğal hukukun ürünü olduğu düşüncesi genel kabul görmüş bir düşüncedir (Tezcan vd., 2021).

Doğal hukuk anlayışını benimseyen düşünürler bu hukuku, insanın doğasında mevcut olan, akıl yolu ile ulaşılma imkanı olan, her dönemde ve her yerde geçerli olan değiştirilemez temel ilkeler olarak ifade etmişlerdir. Doğal hukuk var olan hukuk kurallarının haricinde insanların akıl yoluyla ulaşabildikleri kurallar bütünüdür. Bir ülkede işlenen suçlar ne kadar az ise o ülke o ölçüde doğal hukuka yakındır (Ercan, 2010). Zira temelinde adalet ve ahlak gibi ilkelerin yerleşik olduğu bu hukukun diğer değerlerin de etkisiyle toplumu veya ülkeyi olumlu yönde etkilemesi muhtemeldir.

Doğal hukuk Hobbes, Locke ve Rousseau ile toplum sözleşmesini ortaya çıkarmıştır. Bu düşünürlere göre insanlar önce doğal yaşam hâli denilen bir dönemde yaşamaktaydılar. Toplum sözleşmesinin temel çıkış noktası doğal hukuktur. Doğal hukuka dayalı olarak imzalanan toplum sözleşmesi ile devlet içinde insanlar hürriyetlerine, egemenliklerine kavuşmuştur. Bunun sonucu olarak keyfilik ve karışıklık sona ermiştir. Ayrıca bu sözleşme ile hem yönetenler hem de yönetilenler doğal hakların kutsallığını kabul etmiştir (Öktem, 1974).

Hugo Grotius (1583-1642), T. Hobbes (1588-1679), J.J. Rousseau (1712-1778), Jean Bodin (1532-1596), Samuel Pafendorff (1632-1694) ve J. Locke (1632-1704) "tabii / doğal hukuk" kavramı üzerine düşünen ilk isimlerdir (Bozkurt, 2006).

Doğal hukuk filozoflar ile hukukçular aracılığıyla Hristiyanlığa ulaşmış ve Aydınlanma Çağı'na kadar düzenin temelini oluşturmuştur (Öktem, 1974). Orta Çağ Hristiyan ve İslam dünyasında doğal hukukun teolojik yorumları etkili olmuştur. Orta

Çağ düşüncesinde mühim ölçüde farklı olan çağdaş doğal hukuk düşüncesi 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da biçimlenmiştir (Erdoğan, 2010).

Yeni Çağ'da John Locke, Christian Wolff, Jean Jacques Rousseau, Samuel von Pufendorf, Emer de Vattel ve William Blackstone gibi düşünürler doğal hukuk doktrinini savunmuşlardır. Bu düşünürler arasında özellikle Johne Locke'un görüşlerine değinilmelidir. Locke insan hakları fikri üzerinde derin izler bırakmış ve daha sonraki zamanlarda büyük devrimlerin fikirsel temellerini atmıştır. Özellikle Locke'un kişinin doğal haklarla donatıldığı ve devletin, kişinin bu haklarını korumakla yükümlü olduğu savı siyaset felsefesinin temelini oluşturmaktadır (M. Güneş, 2020). Locke'a göre, "Doğa durumunu yöneten ve herkesi bağlayan bir doğa yasası vardır; bu yasadan başka bir şey olmayan akıl, ona danışan bütün insanlığa, eşit ve hür olduklarından, kimsenin başkasının yaşamına, sağlığına, hürriyetine, mallarına zarar vermemesi gerektiğini öğretir." (Ertan, 2013).

Cicero "Yasalar Üzerine" isimli eserinde Stoacıların doğal yasa olarak ortaya koydukları düşünceyi bir uygulama olarak ortaya koymaya çalışmış ve bir yasa düşüncesi olarak geliştirmiştir (Bahadır, 2021). Cicero'nun evrensel metodolojisi, onu doğal hukuk ve akılla ilgili perspektiflerine götürmüştür (Tannenbaum, 2019/2012). Düşünüre göre doğal hukuk; "Asıl doğru yasa aklın emridir. Bu yasa, doğaya uygun her yerde var olan, tüm insanlara uygulanır, değişmez, öncesiz ve sonsuzdur." Ayrıca doğal hukukun iki temel ilkesi vardır. Bunlardan biri başkalarının haklarına riayet etmek, diğeri ise yapılan işe göre malların adil bir şekilde bölüşülmesidir (M. Yücel, 2009).

Bir şeyin doğal hukuka uygunluğu, ya kendinden önceki ya da kendinden sonraki bir şeye dayanılarak kanıtlanabilir. Grotius, ilkini savunmakta ve insanın "zoon politikon" olması nedeniyle toplum içerisinde yaşama isteğinin insanın özünde olduğunu ifade etmektedir (Yalçınkaya, 2012). Grotius'a göre doğal hukukun kökleri doğada ve toplumdadır. Doğal hukuku teolojik hipotezlerden arındırmaya çalışan Grotius, Tanrının dahi doğal hukuku değiştiremeyeceğini ileri sürmüştür (F. Yıldırım, 2022).

Doğal hukuk yaklaşımının en önemli temsilcisi Aquinolu Thomas'tır. Thomas'a göre hiçbir kanun doğal hukuka uygun olmadığı takdirde doğru kanun değildir. Zaman içerisindeki ihtiyaçlar, ahlaki değerler ve sosyal değişimlerin meydana gelmesi

nedeniyle Thomasçı doğal hukukçular tali kuralların değişebileceğini ifade etmişlerdir (A. Yılmaz, 2018).

Bütün bu düşünürler zamandan zamana değişen, toplumdan topluma değişiklik gösteren ve insanlar arası ilişkileri düzenleyen, yazılı-yazısız kuralların bir başka deyişle pozitif konuların temelinde değişmeyen, herkesin üzerinde anlaşabileceği bir temel prensip aramışlardır. Yani doğal hukukun ne olduğu sorusuna cevap aramışlardır (Bozkurt, 2006). Söylenenleri özetleyecek olursak, doğal hukuk:

- İnsanın iç âleminde mevcuttur,
- Daimidir,
- Değişmezdir,
- Her insanda aynıdır,
- Kökü insanın oluşumundadır,
- Akıl aracılığı ile bilinçli hâle getirilebilir.

Demek ki, doğal hukuku her insan iç dünyasında ve kendi aklı ile bulabilir. O zaman değişmez ölçüler bulunmuş olacaktır (Bozkurt, 2006).

Doğal hukuk kurallarının onu değerlendirecek bireye göre değişiklik gösterme ihtimali doğal hukuk yaklaşımına karşı en temel eleştiridir. Zira, doğal hukuk kuralları tespit edilirken değerlendirmeyi yapan bireyin temel hipotezi onu farklı nitelik ve kapsamdaki kurallara götürebilmektedir. Bu nedenle herkesin uygulanmasının zorunlu olduğu kurallar üzerinde aynı fikirde olma ihtimali ya çok azdır ya da hiç yoktur. Dolayısıyla doğal hukuk uluslararası hukukun kaynağını oluşturmaktan uzaktır. Sonuç olarak, uluslararası hakemlik veya yargı organlarının hiçbir kararında doğal hukukun uluslararası hukukun kaynağı olduğu görülmemektedir. İnsan haklarının uluslararası seviyede korunması gibi uluslararası toplumun değer yargıları ile ilgili hususlarda kuralların kaynağının doğal hukuk olduğu görülebilmektedir (Pazarcı, 2013).

İnsan hakları kavramı doğal hukuk anlayışından meydana gelmiş ve 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 4 Kasım 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile Avrupa Temel Hakları Şartı'nda somut hâle getirilmiştir. İnsan hakları kavramının soyut bir kavram olması nedeniyle, belirli bir insan hakları listesi oluşturulamamaktadır. İnsan haklarının oluşturulması hususunda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile Avrupa Temel Hakları Şartı yol göstermektedir. Lakin doğal hukuktan meydana gelen insan hakları sadece

bu belgelerde yer alan haklardan oluşmamaktadır (Gören, 2018). Doğal hukuktan kaynaklanan haklar manzumesi çok daha geniş bir muhtevaya sahiptir.

Doğal hukuk ve insan doğası kavramları, doğal haklar düşüncesine temel oluşturmaları açısından birtakım sorunlu yönleri bulunmaktadır. Öncelikle doğal hukuk her zaman modern insan hakları düşüncesine temel oluşturmaya uygun olmamaktadır. Zira, doğal hukuk kuramları haktan ziyade ödevden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda insanların siyasi otoriteye karşı öne sürebileceği bazı haklara sahip olduğunu kabul etmemektedirler. Bunun yanında doğal hukukun her zaman devlet karşısında bireyleri koruması bir zorunluluk da değildir (Erdoğan, 2010). İnsan olması gereği kişilere bahşedilen doğal haklar günümüzde çeşitli anayasalarda ve kamuoyunda devredilemeyen temel hak ve hürriyetler, insan hakları kavramı çerçevesinde incelenmektedir (Nar, 2015).

Genel olarak ayrım gözetilmeksizin tüm insanlara bahşedilmesi gerekli olan hakların olduğunu ifade eden Doğal hukuk anlayışı söylemsel olarak önemli bir sava kaynaklık etmektedir. Ancak pratikte pozitif hukukun çatışı altında güvence altına alınmayan hak ve hürriyetlerin eksik bir düzeyde kalacağı aşikârdır.

1.3.1.2 Pozitif Hukuk Yaklaşımı

Pozitif hukuk zorunlu ve yerleşik olma özelliğine sahiptir. John Austin tarafından geliştirilen pozitif hukuk, hukuk anlayışını dinî, ahlakî ve mistik hipotezlerden bağımsız kılmaktadır (Heywood, 2015/2000). Pozitif hukuk, hukukun kaynağını muhtevasından ziyade geçerliliği üzerinde durmakta ve yürürlükteki mevzuata göre faaliyet göstermektedir. Olması gerekenin aksine olan üzerinde duran pozitif hukuk, belli bir yer ve belli bir dönemde geçerli olan yazılı hukuk kurallarıdır. İnsan hakları bu kurallar etrafında şekillendirilmektedir (Tezcan vd., 2021).

Pozitif hukuk belli bir iktidar tarafından sunulan toplumun geneli tarafından kabul gören uyulması gerekli normlar bütünüdür. İnsan ürünü bir anlayıştan ortaya çıkan pozitif hukuk kuralları doğal hukukun yetersiz olduğuna vurgu yapar (Nar, 2015).

Pozitif hukuk belli bir toplumda konulmuş ve hâlen yürürlükte olan hukuktur. Toplumdan topluma, zamandan zamana değişiklik gösteren ve uygulanan hukuktur (Öğütçü, 2005). Ahlaki değerlerin öznel bir karakter ihtiva ettiğini ve istikrarlı bir

düzen için istenilen düzeyde olmadığını iddia eden pozitif hukuk, doğal hukukun evrensel adalet anlayışını reddeder (Nar, 2015).

Toplumların kendi koşullarından ortaya çıkan pozitif hukuk ve uygulamalarında doğal hukuk öğretilerinin izleri bulunmaktadır. Doğal hukuk kuramı geçirdiği tüm değişiklikler ile beraber rasyonel hukuka önemli bir şekilde kaynaklık eder (Nar, 2015). Pozitif hukuk, doğal hukuka yaklaştığı ölçüde adalet duygusu doyuma ulaşmaktadır. Bu nedenle pozitif hukukun gayesi doğal hukuk prensiplerini gerçekleştirmek olmalıdır (Ercan, 2010).

Pozitif hukuk düşüncesine göre insan hakları belli bir dönemde ve belli bir yerde çoğunlukla yetkili organın yazılı olarak oluşturduğu hukuk düzeni içerisinde yer alan haklardır. İnsan hakları doğal hukuk anlayışından meydana gelir ve insan hakları vesikalarında somut hâle getirilinceye kadar belirli bir hak listesi oluşturulamayan soyut bir kavramdır. Doğal hukuk düşüncesinden meydana gelen insan hakları pozitif hukukça benimsenmiş ve çoğunlukla pozitif hukuk metinlerinde yer almıştır. Böylelikle, insan hakları doğal hukuktan meydana gelen soyut bir kavramdan pozitif hukukla birleşen, bununla beraber ulusal ve uluslararası hukuk vesikalarında yer alan somut haklar hâline gelmiştir (Öğütçü, 2005).

İnsan haklarının ahlaki ve felsefi bir husus olmaktan çıkarak pozitif hukuk kuralları ile güvence altına alınması ile ilgili gelişmeler Batı(Avrupa) kaynaklıdır (Kalabalık, 2015). İnsan haklarının pozitif hukuka sirayet etmesindeki ilk önemli hadise Avrupa'da İngiliz parlamentosunca çıkarılan 1689 tarihli Haklar Bildirisi (Bill of Rights)'tır. Söz konusu bu bildiri ile olağandışı cezaya çarptırılmama ve adil yargılanma doğal haklar arasına dâhil edilmiştir. Locke'un doğal haklar kuramı ile haklar bildirisi(Bill of Rights) Batı dünyasını büyük oranda etkilemiştir. Bunun sonucu olarak bireyin otoriteye karşı hakları sarih bir şekilde 1779 tarihli Virginia Bildirgesi ile kabul edilmiştir. Bildirgede hürriyet, mutluluk, mutluluğu arama ve yaşam hakkı vazgeçilmez haklar olarak düzenlenmiştir. Bunların yanında din hürriyeti, kişi hürriyeti, mülkiyet hakkı, hukuk devleti ve adil yargılanma hakkı gibi haklar da bildirgede düzenlenmiştir (Kalabalık, 2015).

İnsan hakları siyasi bir nitelik kazandıktan sonra hukuki metinlere girmiştir. İnsan haklarının pozitif hukuk metinlerinde yer almasıyla beraber hukuk düzeni tarafından tanınmakta ve pozitif hukukun bir parçası olmaktadır. Böylelikle pozitif hukuk

tarafından tanınan insan hakları bağlayıcı olmaktadır (M. Güneş, 2020). Günümüzde insan hakları kavramına ulusal ve uluslararası mevzuatlarda yer verilmiş ve bu haklar teminat altına alınmıştır. İnsan hakları böylelikle pozitif hukukun teması hâline gelmiştir. Devlet tarafından tanınan veya pozitif hukukta yer alan bölümüne temel haklar ve hürriyetler veya kamu özgürlükleri adı verilmektedir (Ercan, 2010). Temel hak ve hürriyetlerin anayasada düzenlenmesi insan haklarının korunması açısından mühim bir teminattır (M. Güneş, 2020). Aksi hâlde bu hakları ihlâl eden otoriteler göz önünde bulundurulursa bunların korunmasının başka bir yöntemle mümkün olmayacağı görülecektir.

İnsan hakları eskiden ahlaki ya da felsefi prensipler olarak görülmekteydi. İnsan haklarının anayasalara dahil edilmeleriyle birlikte pozitif hukukun bir parçası olur ve bağlayıcılık kazanır. İnsan haklarının anayasalarda düzenlenmesi insan haklarının etkili bir şekilde ulusal seviyede teminat altına alındığının göstergesidir. Kural olarak insanın hür olmasından ötürü, asıl olan bir şeylerin serbest olması, istisna olan ise yasak olmasıdır. Bu nedenle pozitif hukuk tarafından alenen tanınmasa dahi hürriyet vardır. Lakin özellikle muhteva ve sınırlama şartlarının ortaya çıkması bakımından hürriyetlerin anayasa ya da kanunla düzenlenmiş olması mühimdir. Zira hürriyetlerin bağlı kalacağı hukuki düzen pozitif hukuk tarafından belirlenirken, hakların kaynağı hukuki düzendir. Bu nedenle pozitif hukuk tarafından alenen tanınmamış olan çıkar ya da yetkiler hak olamaz. Başka bir ifadeyle pozitif hukuk tarafından tanındığı takdirde hak var olabilir (M. Güneş, 2020).

Hem pozitif hukuk hem de doğal hukuk yaklaşımı adalet, eşitlik, adil olma, insan öldürmeme, haklıyı haksızdan ayırma gibi birçok ortak amaç edinmiştir (Nar, 2015). Ancak pozitif hukuka göre, hukukun kaynağını, muhtevasından çok geçerliliği oluşturmaktadır. Bir yasanın muhtevasının iyi veya kötü olmasından ziyade kanun koyucunun geçerli yapıp yapmadığıyla ilgilenmektedir (Öğütçü, 2005).

İnsan onurunun temel niteliklerini belirleme düşüncesini barındıran insan hakları günümüzde insanlığın erdemi, onuru ve ortak paydası olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde insan haklarının ihlâl edilmesi bir kimsenin insanlığının ihlâli anlamına gelmektedir. İnterdisipliner bir kavram olan insan haklarının geliştirilmesi bu hakların somut bir şekilde korunması ile söz konusu olabilir. İnsan

haklarının etkin bir şekilde korunması pozitif hukuk metinleri ile mümkündür (Çözeli, 2016).

Nihayetinde hak ve hürriyetin iyi bir şekilde tasavvur edilerek dile getirilmesi değerlidir. Bu nedenle doğal hukuk teorisi insan hakları anlayışının temellendirilmesine büyük katkılar sunmuştur ancak reel hayatta hak-hürriyetlerin uygulanabilirliği, teminat altına alınması pozitif hukuk ile mümkün olabilmektedir.

1.3.2 İnsan Haklarının Özellikleri

İnsan hakları, bireylerin sadece insan olmaları sebebiyle sahip oldukları, insan onurunu koruma altına alan, gayesi insanın maddi ve manevi gelişmesi olan haklardır. İnsan haklarını kazanabilmek için insan olarak dünyaya gelmek kâfidir. İnsan hakkı, ırk, din, cinsiyet, milliyet, sosyal statü, ekonomik statü ayrımı gözetilmeden, tüm insanlara sadece insan olmaları nedeniyle tanınan, insan onurunun gereği olan devredilmez ve vazgeçilmez haklardır. Bu haklar farklı kişi veya farklı kültürlere göre değişiklik göstermez ve demokratik devletler bakımından evrenseldir (Tezcan vd., 2021).

İnsan hakları evrensel bir kavramdır. Lakin insanlar ve sınıflar arasında eşitsizlikler olduğu gibi toplumlar ile ülkeler arasında da var olan eşitsizlikler de bu hakkın fiili olarak uygulanmasında farklılıklar ortaya koymaktadır (Anar, 1996). İnsan haklarının evrensel olması iki mânâya gelmektedir. Bunlar;

-Mekâna ve zamana bağlı olmadan tüm insanlar, insan haklarına haizdir,

-Bu nedenle, ırk, din, dil, sosyal köken, toplumsal aitlik, kültürel kimliğe bakılmaksızın tüm insanlar, insan haklarına haizdir (Erdoğan, 2019).

İnsan haklarının evrensel olması, devletin gelişmişliğine bakılmadan herkes için uygulanmasını gerektirmektedir (Kalabalık, 2021). İnsan kelimesinin belirttiği gibi insan hakları insanın bulunduğu her yerde geçerlidir ve insan haklarını uygulamakla görevli olan bütün kuruluşlar uluslararası düzeyden ulusal düzeye doğru işlemektedir (Beetham, 2016). Bu işleyiş pratik anlamda olmasa da teorik ve felsefik düzeyde insan haklarının evrensel olduğuna ilişkin sürekli vurgu yapmaktadır.

İnsan hakları, insanın kişiliğinden ayrılamayan doğuştan kazandıkları haklardır ve dolayısıyla varlığı hukukun tanımasına bağlı değildir, sonradan kazanılmaz (Erdoğan, 2019). İnsan haklarının toplum öncesi olması "doğuştan" olmasının bir neticesidir.

Toplum öncesi olması hasebiyle bireyler herhangi bir sosyal biçimlenmenin mensubu olarak değil, sadece insan olarak var oldukları için bu haklara haizdirler. Dolayısıyla insan hakları siyasal toplumun yasal temeli olmakta ve siyasal topluma yol göstermektedir. İnsan hakları özü itibariyle topluma ve toplumun temsilcisi olan devlete karşı ileri sürülmektedir (Kalabalık, 2021). Mutlak olma özelliğine sahip ve bir rehber niteliğinde olan insan hakları diğer kişi veya toplumların ihlaline açık olmakla beraber büyük oranda devlet mekanizmasının ihlali ile karşı karşıya kalmaktadır.

İnsan haklarının mutlak olmasının temelinde doğal haklar anlayışı yer almaktadır. Bu açıdan insan haklarının mutlak olması bazı mânâlara gelmektedir. Bunlar;

-İnsan haklarının var olması hiçbir şarta ya da kayda bağlı değildir. Hiçbir gerekçe veya düşünceyle varlıkları reddedilemez ve insan hakları geçersiz sayılamaz. İnsan haklarına her koşulda saygı gösterilmesi gerekmektedir.

-İnsan haklarının var olabilmesi bilhassa da topluma karşı olan ödevlerin yerine getirilmesine bağlanamaz.

-İnsan haklarının muhtevası daraltılamaz. Bu haklar pazarlık konusu hâline de getirilemez. Tüm insan haklarına istisna gözetilmeksizin saygı gösterilmelidir.

-Bir insan hakkı sadece diğer bir insanın hakkının var olması şartlarının ortadan kaldırılması ya da diğer insanın hakkına tecavüz oluşturacak biçimde kullanılması durumunda sınırlandırılabilir (Erdoğan, 2019). Zira "hakkın kullanımı haksızlığa sebebiyet vermemeli" düsturu ile hareket etmek gerekli bir koşuldur. Öte yandan bu koşulun sağlanması amacıyla ortaya konulacak sınırlamalar da hakkın özüne halel getirecek nitelikte olmamalıdır.

İnsan haklarının haiz olduğu özelliklerden biri de vazgeçilmezliktir. Vazgeçilmezlik kişinin sahip olduğu haklardan rızasıyla vazgeçemeyeceğini belirtir. Dolayısıyla bir insan hakkından vazgeçmeye ilişkin sözleşmeler en baştan itibaren geçersizdir (M. Güneş, 2020). İnsan haklarının vazgeçilemez olması doğal haklar düşüncesinden meydana gelmektedir (Erdoğan, 2019). İnsan hakları temel özelliklerinden biri kişinin kendisine karşı da haklarının korunmasıdır. Zira haklar hem dış hemde iç müdahalelere karşı kişileri koruyacak nitelikte olmalıdır. Ancak insan haklarının vazgeçilmez olmasına aksi durumlar çağımızda gerçekleşmektedir. Örneğin; insanın en temel hakkı

yaşama hakkı olarak ifade edilmektedir. Dünya üzerindeki birçok ülkede "ötenazi" uygulanarak kişi kendi rızasıyla yaşama hakkından vazgeçebilmektedir.

Klasik düşünceye göre, topluluk ya da grupların aksine sadece birey, insan haklarının öznesi olabilmektedir. Bu nedenle insan hakları bireyin haklarıdır. Bir seçeneği diğer seçeneklerden ayırt edebilmek için düşünebilme yeteneği gerekmektedir ve bundan ötürü sadece bireyler seçim yapabilmektedir (Erdoğan, 2019). Bu nedenle insan haklarının diğer bir özelliği bireysel olmasıdır.

İnsan haklarının muhtevası hususunda değinilmesi mühim olan nokta ise insan haklarının dinamik bir yapıya sahip olmasıdır ve bu nedenden ötürü zaman içerisinde muhtevası değişebilmektedir. Düzenlenen yeni milletlerarası sözleşmelerde insan hakları kataloğuna yeni haklar eklenebilmektedir. Aynı zamanda mahkemeler veya yargı gibi yetkisi olan güçlerin kararlarıyla da bir hakkın muhtevası zaman içerisinde genişleyebilmektedir (Aybay, 2017). İnsanın sürekli ilerlemesi, insan ihtiyaçlarının değişmesi, gelişmesi beraberinde insan hakları isteklerinin zenginleşmesi ve çeşitlenmesini getirmektedir (Anar, 1996). Teknoloji ve çağdaş yaşamın gelişimine paralel olarak insan hakları alanında yeni hak kategorileri meydana gelmiştir. Bu açıdan insan hakları evrimci ve dinamik bir özelliğe sahiptir (Tezcan vd., 2021).

Sonuç olarak insan haklarının özellikleri şu şekilde sıralanabilir; "Devlete karşı ileri sürülme", "dinamik bir yapıya sahip olma", "bireysel olma", "vazgeçilememe", "başkalarının haklarına zarar verici nitelikte olmama", "pazarlık konusu yapılamama", "daraltılamayacak bir muhtevaya sahip olma", "red edilememe", "geçersiz sayılamama", "doğuştan kazanılma", "toplum öncesi olma", "evrensel nitelikte olma".

1.3.3 İnsan Hakları Sınıflandırmaları

Dayanağını bazı gereksinimlerden alan hak ve hürriyetler belli bir olgunlaşma süreci geçirmiştir. Başlangıçta hukuk kuralları istek-dilek şeklinde ortaya çıkar ardından hak talebi olarak somutlaşmaya yönelir. Bu durum hak ve hürriyetlerin tümünü barındırır (Memiş, 2011). Söz konusu hak ve hürriyetlerin daha iyi ele alınabilmesi için bazı tasniflere tabii tutulması gerekmektedir.

İnsan haklarının nasıl tasnif edileceği oldukça zor bir konudur. Bu noktada konuya ilişkin farklı bakış açıları ile farklı ölçütler geliştirilmektedir (Çotuksöken, 2012). Konuyla ilgili farklı tasnifler ileri sürülmüştür.

İnsan hakları kuşakları meydana geldiği ve geliştikleri döneme işaret etmektedir. Haklara ilişkin kuşaklara göre sınıflandırma 1979 yılında ilk defa Karel Vasak tarafından öne sürülmüştür. Böylece günümüzde insan hakları birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklar olmak üzere temel üç insan hakları kategorisi ortaya çıkmıştır (Yeşilçayır, 2020). Vasak'ın tasnifinde birinci kuşakta kişi hakları ve siyasi haklar, ikinci kuşakta ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, üçüncü kuşakta ise dayanışma hakları yer almaktadır (Kalabalık, 2015). Bunun yanında son yıllarda ortaya çıkan gelişmeler farklı olma hakkı, siber uzay hakkı ve biyoetik hakkı gibi hakları ihtiva eden dördüncü kuşak hakları gündeme getirmiştir (Ertan, 2013).

İnsanlığın tarihsel gelişiminde kazandığı ilk haklar İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 2. ve 21. madde aralığında düzenlenen birinci kuşak insan haklarıdır. Birinci kuşak insan hakları bir diğer ifadeyle kişisel ve siyasal haklar bilhassa Fransız Devrimi döneminde aristokrasi ve burjuvazi arasındaki çatışmadan dolayı ortaya çıkan klasik insan haklarıdır. Bu tür haklar kişi veya konut dokunulmazlığı, can ve mal güvenliğinin sağlanması, din ve vicdan hürriyeti, angarya yasağı, zorla çalıştırma yasağı, özel hayatın gizliliği, işkence, onur kırıcı ve diğer zalimane davranış yasağı, dernek kurma vb. haklardır ve bunlar devlete çekinme sorumluluğu yüklemektedir (Tezcan vd., 2021).

Geleneksel veya klasik olarak nitelendirilen kişi hürriyetleri ile siyasi haklar, aristokrasi ve burjuvazinin mücadelesine dayanmaktadır. Bu iki sınıf arasında ortaya çıkan çelişki siyasal haklar boyutunda belirginleşmiş, mücadeleler sonucu hürriyet ve eşitlik kavramları ortaya çıkmıştır. Amerika ve Fransız devrimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan birinci kuşak haklar bilhassa XIX. yüzyılda ortaya çıkan anayasacılık akımları, toplumsal-ekonomik-siyasal hak ve hürriyet kazanımlarını hukuki bir düzeye taşımıştır (Memiş, 2011). Ayrıca bu haklar somut şekilde Virginia İnsan Hakları Bildirisi(1776) ile Fransız Devrimi'nden sonra yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde(1791) düzenlenmiştir (Ekinci, 2004).

Tarihsel kazanımı bakımdan birinci kuşak haklar olarak nitelenen haklar, bireyin temel hak ve hürriyetlerini devlete karşı belirleyen, kişiye siyasal gücün müdahale edemeyeceği temel bir hürriyet alanı sunan haklardır. Kişilik hakları ve siyasi haklar yurttaşların siyasi otoriteye karşı korunma alanlarıdır. Bu haklar esasında, yurttaşları otoritenin kötüye kullanılmasına karşı korurken, ayrıca onları siyasal süreci

etkilemeye imkân verecek hürriyetlerle de donatır. Birinci kuşak haklardan siyasi haklar, devletin ve yönetsel kurumların kuruluş ve işleyişine yurttaşların katılma haklarını tasvir eder. Genel olarak katılma hakları, kararların alınmasına, kararlar alınırken etkin olmaya ve bu kabul edilen kararların gerçekleştirilmesine katılma haklarıdır. Siyasi haklar, seçme ve seçilme olarak ifade edilebilecek dar anlamda siyasi hakların yanında, referandum gibi yurttaşların temsil mekanizmasına katılma haklarını, parti kurma, dernek kurma, toplantı ve gösteri hürriyeti gibi bireysel ya da kolektif olarak siyasi iktidarı etkilemeyi sağlayan diğer hakları içerir (Kalabalık, 2015). Demokratik bir toplumsal yaşamda bireyin hak ve hürriyetlerini talep edebileceği en etkin yöntem katılma haklarının iyi bir şekilde kullanılabilmesine bağlıdır.

Devletin karışamayacağı özel bir alan meydana getirmesi birinci kuşak hakların temel özellikleri arasında yer almakta ve bireyler bu alan içerisinde istediği şekilde hareket edebilmektedir. Birinci kuşak haklar, bireyleri devlete karşı korur ve devlete, bireylerin özel alanına karışmama yükümlülüğü yüklemektedir. Örneğin ifade hürriyeti, devlete düşünce ve kanaatlerin beyan edilmesine mâni olmama yükümlülüğü yüklemektedir (Uygun, 2011). Haklar birbirleri ile ilintilidir dolasıyla en temel haklar arasında yer alan birinci kuşak haklara ilişkin bir eksikliğin mevcut olması halinde bu olumsuzluk diğer haklara da sirayet edebilir.

Birinci kuşak hakların ortaya çıkardığı eşitlik ve hürriyet olgusu tüm insanlara tanınmış olsa da ekonomik anlamda zor durumda olanların mücadelesi sonucu ikinci kuşak haklar gündeme gelmiştir. XIX. yüzyıl boyunca Sanayi Devrimi, sosyalist öğreti ile liberal burjuva öğretisinin sosyalleşmesi sonucu ikinci kuşak haklar ortaya çıkmıştır (Memiş, 2011). İkinci kuşak insan hakları; bilhassa 1800'lü yıllarda Sanayi Devrimi neticesinde İngiltere'de işçi sınıfının mücadelesi ile ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve kültürel haklardır. Ekonomik ve sosyal nitelikli haklar sosyal adaleti sağlama, sosyal eşitsizlikleri giderme, sosyal güvenlik hakkı, asgari ücret hakkı, sendikal haklar, adil ücret hakkı, sağlık hakkı vb. haklardır. Kültürel haklar ise bilim hakkı, sanat hakkı, eğitim hakkı vb. haklardır (Tezcan vd., 2021). İkinci kuşak haklar sosyal haklar olarak da adlandırılmakta ve devlete bir hizmeti sunma yükümlülüğü yüklemektedir (Uygun, 2011). Bireylere bu haklar yasalarla tanınabilir bunun yanı sıra kaynağını milletlerarası hukuktan da alabilir (Tezcan vd., 2021).

Hakların sayılarındaki artış nedeniyle 20. yüzyılın ikinci yarısında dayanışma hakları diye de adlandırılan öncekilerden farklı olan üçüncü kuşak haklar ortaya çıkmıştır (Uygun, 2011). Üçüncü kuşak insan haklarında özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insan özne yani hak sahibi olmuştur. Yeni uluslararası ekonomik düzende insanca yaşayabilmek adına bağımsızlıklarını kazanan devletler birlikte hareket etmiş, okyanus dipleri, uzay, ay ve Antartika'dan elde edilecek gelirlerin pay edilmesinin bir insan hakkı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu tür haklar geleneksel insan haklarının yatay bir genişlemesi değil, yeni bir yorumu ve evrensel ölçekte insani değerlerin açıklanmaya çalışılmasıdır. Üçüncü kuşak haklar haberleşme hakkı, insani yardım alma hakkı ,self determinasyon hakkı, çevre hakkı, yiyecek hakkı, barış hakkı vb. haklardır (Tezcan vd., 2021). "Dayanışma hakları" olarak da nitelendirilen (Memiş, 2011) bu haklardan dördü uluslararası belgelerde öne çıkmıştır. Bunlar; barış hakkı, çevre hakkı, gelişme hakkı ve insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkıdır (Uygun, 2011).

Karel Vasak tarihsel gelişimi göz önüne alarak insan hakları sınıflandırmasını meydana getirmiş ve bu sınıflandırmayı sadece üç kuşak açısından öngörmüştür. Bilim ve teknolojideki gelişmeler daha önceden öngörülemeyen yeni hakların meydana gelmesine neden olmuştur (S. Özkan, 2015). Günümüzde Karel Vasak'ın yaptığı sınıflandırmaya dördüncü kuşak haklar eklenmiş ve bu kuşakta su hakkı, bilimin kötüye kullanılamaması vb. haklar yer almaktadır (Turhan, 2013). Bu kuşakta yer alan haklar gelecek nesilleri koruma altına almaya dair haklardır (S. Özkan, 2015). Esasında tasnif edilen haklar koruma sistemleri açısından farklılık arz etse de tümü doğaları gereği insan onuruna yaraşır bir yaşam düzeyine ulaşmanın aracıdır (Ertan, 2013).

Jellinek ise hakları negatif statü, pozitif statü ve aktif statü hakları olmak üzere üçe ayırmıştır. Bu ayrım devlet karşısındaki bireyin yeri ve bireyin devletten ne isteyebileceği ile ilgilidir. Koruyucu haklar, hürriyet hakları veya kişisel haklar olarak adlandırılan negatif statü hakları, devletin müdahale edemeyeceği hürriyetler alanı sağlayan haklardır. İsteme hakları ya da sosyal haklar olarak da adlandırılan pozitif statü hakları, bireye devletten talepte bulunma olanağı sağlayan haklardır. Katılım hakları veya siyasi haklar olarak da adlandırılan aktif statü hakları ise bireye devletin

yönetimine katılma ve siyasi alanda söz söyleme yetkisi veren haklardır (Ş. Şahin, 2019).

İnsan hakları ve anayasa ilişkisi bakımından genel kabul görmüş tasnif Jellinek tarafından yapılmış olan kişi hakları, sosyal ve ekonomik haklar ile siyasal haklar biçiminde yapılan sınıflamadır. Bu tasnif çoğu demokratik devlet anayasalarında (N. Aydın, 2008) ve 1961 Anayasası ile 1982 Anayasası'nda yerini almıştır (Tezcan vd., 2021).

1982 Anayasası'nda "Kişinin hakları ve ödevleri" başlığı altında düzenlenmiş olan koruyucu haklar doğal hukuktan kaynaklanır. Negatif statü hakları da denilen bu haklar kişileri devlete karşı korumaktadır. İsteme hakları olarak da adlandırılan sosyal ve ekonomik hak ve ödevler kişilere devletten olumlu bir hareket, bir yardım veya bir hizmet gerçekleştirmesini talep etme hakkı verir. Katılma hakları olarak da adlandırılan siyasi hak ve ödevler ise kişilere siyasi tutumlarını açıklama, oy kullanma gibi haklar sunarak toplum yönetiminde söz sahibi olma hakkı sunmaktadır (Memiş, 2011).

İnsan hakları sınıflandırmalarına sürekli yenileri eklenmekte ve toplumsal gelişmelere eş zamanlı olarak yeni hak sınıflandırmaları meydana gelmektedir. Bu nedenle insan hakları hukuku sürekli olarak gelişmekte olan bir disiplindir (İ. Doğan, 2020). İnsan hakları gelişen teknolojiye, toplumsal gelişmelere ayak uydurmakta ve onlara göre şekillenmektedir. Bu nedenle yeni hak sınıflandırmalarının meydana gelmesi insan haklarının özelliklerinden biri olan dinamik olmasının bir sonucudur.

1.4 İNSAN HAKLARI KAVRAMININ DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

Hakkın özel bir ele alınış biçimi olan insan haklarının kavramsal olarak tanımlamasının yapılmasının ardından içselleştirilebilmesi adına devlet, hukuk devleti, demokrasi, anayasa olmak üzere diğer bazı önemli kavramlarla ilişkisinin ele alınması faydalı olacaktır.

1.4.1 İnsan Hakları ve Devlet İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te devlet; *"1.Belli bir toprakta bir hükümet idaresi altında teşkilâtlanmış bulunan bağımsız siyasi topluluk, milletin hukûkî şahsiyet kazanmış şekli"* olarak tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.277).

Devlet, "devl" kökünden gelen, elden ele geçen iktidar mânâsına gelen Arapça kökenli bir kelimedir. 16. yüzyıla kadar Batıda devlet kavramı kullanılmamaktaydı. Bunun yerine Eski Yunan'da "polis", Roma'da "republica" ya da "civitas" kelimeleri kullanılmaktaydı. Batıda soyut mânâda devlet kelimesi ilk kez 16. yüzyıllda kullanılmıştır ve ilk kullanan kişi de Machiavelli olmuştur (Gözübüyük, 2002).

Weberyen yaklaşıma göre devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde yasal olarak fiziksel güç kullanma inhisarına sahip olan siyasi bir kurumdur. Bu kavramlaştırmada devlet, egemenlik ya da nihai otoriteye sahiptir (Heper, 2018). Fransız kamu hukukçuları arasında yer alan L. Duguit'e göre devlet, yönetilenler ile yönetenler arasındaki farklılaşmanın bir sonucudur ve bir toplumda farklılaşma oluşunca meydana gelmektedir (Teziç, 2007).

Cicero'ya göre devlet hukuka uygun bir biçimde bir araya gelmiş, aynı menfaatlere sahip insan birliği olarak tanımlamakta ve Platon'un iddia ettiği gibi devletin filozoflar tarafından yönetilmesini önermemektedir. Ayrıca düşünüre göre, akla en uygun, en iyi idare şekli halkın bizzat halk tarafından idare edilmesidir ve devletin doğal hukuka bağlı olması gerekir (Güriz, 2020). Cicero'nun devletin kökenine ilişkin düşüncesi Epikürizm, Aristo ve Stoizm düşüncelerinin bir sentezidir. Söz konusu bu devleti insanlar aklın arzusuna ve çıkarlarına uygun bir şekilde kurarlar. Bahsi geçen devletin kuruluşunda esas alınan temel ilke çıkar ve akıldır (Öktem, 1974).

İnsanların topluluk şeklinde yaşaması insanlığın var oluş tarihi kadar eski bir olguyken devlet olgusu o kadar eskilere gitmemektedir. Devlet doğal bir olgu değil de insanlar tarafından oluşturulmuş bir örgüt olması hasebiyle devlet fikri hiç oluşmamış toplumlar da bulunmaktadır (Özkaya, 2020). Cicero'ya göre ailelerin büyümesiyle devletler oluşur (Öktem, 1974). Nitekim nüfusun giderek artmasıyla birlikte düzensizlik ve karışıklık da meydana gelmiştir. Bu nedenle insanlar haklarını koruyabilmek ve kendilerini güvence altına alabilmek bakımından bir insanüstü güç olan devlete ihtiyaç duymuşlardır (Çeçen, 2000).

Devlet, yönetilenlerin haricindeki yönetme hakkına sahip olan bir otoritedir. Devlet toplumdaki kesimleri bir otorite altında toplayarak toplumsal düzeni sağlamaktadır. Soyut bir varlık olan devlet, karışık bir yapıya sahiptir. Toplumun amaçlarına ulaşmasını mümkün hâle getiren bir araç olan devlet, sosyal bir öğedir (Çiftçi 2015). Sosyal bir öğe olan devlet olgusu toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi noktasında aktif bir role sahiptir.

İnsanlar toplum hâlinde yaşadığı sürece iç ve dış faktörler sebebiyle siyasi bir bütüncül olan devlete gereksinim duymaktadırlar. Devleti oluşmaya zorlayan iç faktörlerin başı toplumun örgütlenmeye olan gereksinimidir. Zira düzeni, kuralı, kanunu olmayan bir toplum olamaz. Dış faktörlerin başında ise insanın ve toplumun hürriyetine yönelik ortaya çıkan saldırılardır (İ. Doğan, 2004). Esasında devlet insanların bir araya gelerek iradi bir şekilde oluşturdukları bir organizmadır. Dolayısıyla devlet, büyük çapta bir insan, insan ise küçük çapta bir devlettir (F. Özkan, 2019). Devletin zorunlu unsurları arasında yer alan insanın hak ve hürriyetlerinin korunmasına ilişkin devlete büyük bir oranda misyon yüklenmiştir.

Günümüzde 200 dolaylarında devlet bulunmaktadır. Bazı devletler ekonomik gelişmişlik, ortak kültür ya da coğrafi olarak birbirlerine yakın olmaları gibi sebeplerden ötürü, birbirleriyle ortak veya yakın değerleri paylaşmaktadırlar. Bunun aksine birbirinden çok farklı olan devletler de bulunmaktadır. Bu nedenle farklı insan hakları düşünceleri var olabilmektedir (Aybay, 2017).

İnsan hakları kavramı devletten önce de var olan haklardır. İnsan hakları devlet tarafından güvence altına alındığında temel hak diye isimlendirilirler. Temel haklar ve temel ilkeler tabirleri az olsa da Avrupa Topluluğu Sözleşmesi'nde yer aldığı gibi, insan hakları mânâsında kullanılmaktadır. Lakin çoğunlukla anayasalarda temel haklar ve insan hakları ayrı ayrı düzenlenmiştir (Gören, 2018). Aksi hâlde devletten önce var olan insan haklarının korunması konusunda birçok zorlukla karşı karşıya gelinebilir.

İnsan haklarının gelişim sürecinin her toplumda farklı olmasının nedeni, devleti oluşturan toplumların ve toplum içindeki koşulların farklı olmasıdır (Çağıran, 2020). Devlet bazen çatışan çıkarlarla ve haklarla başa çıkabilmek için bazı hakların korunmasını diğerlerine göre önceleyebilir. Böylece devletler insan hakları rejimleri ile ilgili farklı yaklaşımlar getirmenin yanında teamül hukuku bağlamında insan hakları ile ilgili normların gelişmesine katkı sunarlar. Devletler insan haklarının

evrenselliği ile devlet egemenliği arasında bir denge sağlar. Ayrıca devletler kendi sosyo-kültürel ve siyasi geçmişlerine uygun bir şekilde insan hakları normlarını ifade etmelerini sağlarlar (Saral, 2021). Ancak bunun gerçek mânâda ortaya konulması ve temel hak ve hürriyetlere ilişkin olası ihlâllerin önüne geçilmesi için anayasal boyutta düzenleme yapılması en uygun yöntem olarak güncelliğini korumaktadır.

İnsan hakları kavramına dahil olan haklar açısından karşı taraf devlet tüzel kişiliğidir. İnsan haklarına aykırı davranışlara maruz kalanlar, bu aykırılık nedeniyle öne sürebilecekleri talepleri devlete yöneltirler. Ancak devlete yöneltilen her talep her zaman İnsan Hakları Hukuku'nun konusu değildir. Bununla beraber, her hak ihlâli bir insan hakları sorunu değildir.(Aybay, 2017). Örneğin borçlar hukukunun konusuna giren bir alacak-borç ilişkisi insan hakları ihlâli şeklinde nitelendirilmez.

İnsan hakları devlete özgü savlardır ve bireylere ödev yüklemezler. Eğer bireylere ödevler yükleseydi insan haklarına sahip olmanın bir mânâsı kalmazdı. Özetle insan hakları devlete yapılan tek yönlü taleplerdir (Erdoğan, 2010). Devlet-birey ilişkisi çerçevesinde ele alınacak olursa birinci kuşak bireysel hak ve hürriyetler devletin karışmaması, ikinci kuşak ekonomik ve sosyal haklar ise devletin yapma-müdahale etme ödevini gerektirir. Dolayısıyla her iki grupta yer alan haklarda devlet başrolde yer almaktadır (Ertan, 2013). Temelde insan haklarının temel öznesi arasında devlet yer almaktadır. Ancak bazı hâllerde insan hakları ihlâline kişiler veya gruplar da sebebiyet verebilir. Böyle bir durumda bunları koruma misyonu devlete aittir ve devletin bu aktif rolü anayasalarda düzenlenmesi ile anlam kazanmaktadır.

İnsan haklarının bir diğer özelliği ise kişinin, insan haklarını yalnızca uyrukluğunda olduğu devlete karşı değil, modern mânâda devlet niteliğine sahip her varlığa karşı öne sürülebilmesidir. Bu bakımdan, insan hakkının ihlâl edildiğini öne süren kişinin, belli bir devletin uyrukluğunda olması veya hiçbir devletin uyrukluğunda olmayan yani vatansız olması mühim değildir (Aybay, 2017). Zira teorik olarak insan hakları bireyin uyrukluğuna bağlı olmayan evrensel niteliktedir.

Machiavelli Prens adlı eserinde "Prensi çok sevmek mi gerekir ondan korkmak mı doğrudur?" sorusuna cevap aramıştır. Düşünüre göre, "Sevgi bağında razı olmak duygusu vardır. İnsanlar kendi çıkarları söz konusu olduğunda çirkefleşirler. Oysa korku duygusu, insanı hiç terk etmeyen ceza korkusu ile beyne kazınmıştır. Unutmak mümkün değildir." (Machiavelli, 2012/1532) sözleriyle korku ve sevgi duyguları

arasında kıyaslama yaparak korkunun daha güven verici bir duygu olduğunu iddia etmiştir. Machiavelli'nin görüşünün aksine sevgi, korkudan daha güçlü bir duygudur. Zira korku, güç var olduğu sürece var olmaktadır. Aynı zamanda korku var olduğu sürece bireyin bağlı olduğu çevresine duyduğu güven hissi olan "ontolojik güvenliği" sekteye uğrayacak ve tedirginlik duygusuyla sürekli hata yapmaya sürüklenecektir. Korkunun aksine sevgi ile güven duygusu birbirine paralel olarak ilerlemekte ve sevgi olan yerde güven duygusu da artmaktadır. İnsan hakları açısından değerlendirildiğinde yöneten-yönetilen arasında korkudan ziyade sevgi bağının olması neticesinde Devlet, bireyin tanınan hak ve hürriyetlerini suistimal etmeyerek toplumsal olarak bir bütün hâlinde uyum içinde yaşanılmasına olanak sağlaması muhtemeldir.

Finnes'e göre devletin gayesi bireylerin kendi iyilerini gerçekleştirmeleri adına ortam oluşturmaktır. Ortak iyi, adaletin gerçekleştirilmesi ve barışın devam ettirilmesidir. Devletin gayesi bunu gerçekleştirmektir (Uslu, 2007). Devletin hâkimiyet alanının sınırı, insan haklarının sınırlılığı ya da genişliği ile tayin edilmektedir. Dünyanın hemen hemen her yerinde bir devlet ne kadar baskıcı ve otoriter ise insan hakları da o kadar azdır. Buna karşılık bir devlet ne kadar hoşgörülü ise insan hakları o kadar ileri ve geniştir (Çeçen, 2000). Ayrıca devletin baskısı karşısında insan haklarının azalan bir seyir izlemesi toplumsal huzursuzluğun temel kaynakları arasında yer almaktadır.

İlk Çağ'da insanlar, insan haklarının esinlendiği devlet gücünün kısıtlanması ya da devletle kişi arasında eşit olmayan güç dengesinde kişinin devlete karşı korunması gibi düşüncelere uzaktır. İnsanlığın yerleşik yaşama geçmesi, bunun neticesinde ilk devletlerin oluşmasıyla hak ve hürriyet kavramları önem kazanmıştır. Güney Mezopotamya'da MÖ 3300'lü yıllarda ilk şehir devletlerinin oluşmasıyla süreç başlamış, insanlık hürriyet ve eşitlikten ödün vererek karşılığında güvenlik, düzen gibi kazanımları elde etmiştir (M. Güneş, 2020). Öncelikle devletin var olma nedeni hâkimiyet alanında yer alan bireylerin mal ve can güvenliğini sağlamaktır. Yurttaşlarının mal ve can güvenliğini sağlayamayan bir devlet yasallığını kaybetmekte, kaynağı olmayan bir örgüt hâline gelmektedir (Ekinci, 2004). Devletin temel varlık nedeni toplumun ve buna bağlı olarak bireyin her türlü güvenliğini sağlamaktır. Bu temel gayeyi icra edemeyen bir devletin varlık nedeni ortadan kalkmıştır.

Devletler sistemi 1648 yılında Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westphalia Anlaşması ile ortaya çıkmış ve bununla birlikte milletlerarası hukukun öznesi devletler olmuştur. O dönemde bireyin değil de devletin hukukun öznesi olması nedeniyle insan hakları ihlâlleri devletin iç işleri olarak kabul edilmekteydi. İhlâllere başka bir devletin ya da milletlerarası kuruluşların karışması mevzubahis olmamaktaydı. Zira devletin, ne kendine denk bir iç gücü ne de kendinden üstün olan bir dış gücü tanımama hususunda hukuken egemen olduğu benimsenmekteydi (Terzi, 2017).

20. yüzyılın ikinci yarısına kadar her kültürü tanımlayan ve uygulayan tek hâkim öğe modern devlet olmuştur. Bu bağlamda modern devletin kendi bünyesinde hayatına devam eden insan toplulukları üzerinde iktidar oluşturması ve bunu devam ettirmesi çoğunlukla kültür ile ilişki kurması hâlinde olanaklıdır. Bilhassa da devlet gücünün meşru olmasının "halk iradesine" dayandırılmasından sonra "halk kim?" sorusuna verilen yanıtlar bir kültürel kimlik ile tarif edilebilir. Böylelikle devlet, kendi halkını bir kültür içerisinde tanımlamış ve yurttaşları için bu değerlere dayanan bir kimlik oluşturmuştur. Devlet, halktan belirttiği kimliği içselleştirmesini istemiş ve böylelikle halk ile bağ kurarak siyasi otoriteye bağlılığın sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır (Y. Çolak, 2017). Bunu yaparken bazı dönemlerde hak ihlâllerine sebebiyet vererek ortak kültürün inşasında sorunların meydana gelmesinin önüne geçememiştir. Bunun temel nedenlerinden biri toplumsal kodlara uygun olmayan bir kültürün yerleşik hâle getirilmeye çalışılması ve birey-devlet ilişkisinde devlete öncelik verilmesidir.

Çağdaş insan hakları, birey ve devlet arasındaki ilişkide bireye öncelik veren ve devleti bireyin haklarını korumaya dair "ehven-i şer" olarak nitelendiren yaklaşıma dayanmaktadır. Mevzubahis olan yaklaşıma göre bireyin hak ve hürriyetlerini korumak devletin var olma nedenidir (Z. Arslan, 2001). Devlet, egemenliği kullanan bir araçtır ve hukuku belirleyen, uygulayan kurumdur. İnsan haklarının hukuksal olarak geçerli olması ve korunması hususunda devletle karşılaşılmaktadır. Bu nedenle insan hakları, hukuki güvence için, devlete gereksinim duymaktadır. Bu gereksinim tek taraflı değildir, devletin meşruiyet şartlarını da insan hakları meydana getirmektedir. Ahlaki yasa, bütün insanların hür ve eşit olduklarını belirtmekte, bunu referans almayan bir devletin meşru olması mümkün olmamaktadır. Bu nedenle bir devlet insan haklarına dayanmıyorsa meşru olmaktan da yoksun olacaktır (Sunay, 2013). Meşruiyeti sorgulanan bir devlet mekanizmasının işlerliği çoğu kez sekteye

uğrar ve ortak bir kültür mozaiği oluşturan toplumda huzursuzluk ikliminin hâkim olması kaçınılmaz hâle gelir.

Temel düşünce yapısı haklı olan bireylerin dokunulmazlığı felsefesine dayanan insan haklarının ihlâli devletlere itibar açısından negatif bir değer yüklemektedir. Ki insan haklarına duyarlı bir şekilde hareket etmeyen devletlerin meşruluğu uluslararası camiada sorgulanmaktadır (İnanç ve Yazıcı, 2018). Temel hakların korunması adına meydana getirilen ve temel gayeleri arasında hakların korunması olan devletin, kendisinin de temel hakları ihlâl etmesi insanları içinden çıkılması güç bir ikilemle karşılaştırmaktadır. Böylelikle insanlar, insan hakları hususunda esas tehdidin devletten geldiği, o kadar ki insan haklarını ihlâl eden tek kurumun devlet olduğunu (Tepe, 2018) düşüncesine kapılması olasıdır. Böylece devlete yönelik güven ortadan kalkarak kaygı hali ortaya çıkacaktır.

Her şeyden evvel devlet temelini sosyal kurumlar gibi tarihsel şartların aksine insanın varlık şartlarında veya yapısal özelliklerinde bulan bir insan kurumudur. Devletin insan kurumu olarak gayesi topluluk hâlinde hayatlarını sürdüren insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri adaletten kaynaklanan ilişkilere dönüştürmektir. Devlet bu gayesi bakımından bir hukuk kurumudur (Kuçuradi, 2018). Bu kurumsal yapının temelinde adalet ve hukukun üstünlüğü ilkesi ışığında bir insan hakları kültürü oluşturma ülküsünün yer alması gerekmektedir.

Dünyanın her yerinde insan hakları ülküsünün ilk muhatabı devlettir. Bu nedenden ötürü insan haklarına ilişkin talep ve savlar devlete karşıdır (Erdoğan, 2010). Devlete karşı ileri sürülme özelliği hasebiyle insan hakları devlete; tanıma, koruma, dokunmama ve temin etme olmak üzere dört ödev yüklemektedir (Nohutçu ve Kaya, 2021).

Devletin en önemli unsurlarından biri içte barış ve huzuru sağlama, dışta ise bağımsız temsil etme iradesi olarak nitelendirilen egemenliktir. Modern dünyada söz konusu egemenliğin korunması büyük oranda devletin insan haklarına ilişkin ödevlerini eksiksiz bir şekilde icra etmesi ile ilişkilidir. Bahsi geçen ödevlerin icra edilmesi noktasında korku ikliminden ziyade aidiyet duygusu/kültürü üzerine bina edilmiş bir sosyolojik kimlik yaratılması toplumda düzen, huzur ve güvenin tesis edilmesine katkı sunacaktır.

1.4.2 İnsan Hakları ve Hukuk Devleti İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te hukuk; "*1. Toplumun yaşayışını düzenleyen, devlet müeyyidesiyle güçlendirilmiş yasa ve kuralların bütünü. 2. Konusu bu yasalar ve insanlara ait haklar olan ilim."* şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.517).

Hukuk, bütün bir siyasal topluluğa uygulanan kamusal ve yaptırıma sahip kurallardır (Heywood, 2015/2000). Hukuk, adalete yönelen toplumsal hayat düzenidir. Bu bağlamda kural, etik ve sosyal olgu kavramları, herkesin istediğini yaptığı bir yerde kimse bir şey yapamaz ilkesi ile herkesin bir diğerinin haklarına saygı duymasını sağlayacak bir mekanizmanın olmasının zorunlu olması hukuki bakımdan bir yaklaşım oluşturmuştur (Y. Yücel, 2010).

Hukuk, insanın toplumsal hayatına şekil veren en mühim olgudur ve hukuk olmadan insan toplum içinde yaşayamaz. Hukuk aldığımız nefese benzemekte ve ancak olmaması durumunda önemi anlaşılmaktadır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). İnsanların tüm faaliyetlerinin önemli nedenleri yeme, içme, barınma ve güvenlik gibi birtakım temel ihtiyaçların karşılanmasıdır. Bu çerçevede hukuk insanın bir arada yaşama düşüncesini pekiştirerek toplumsal yaşamın sürekliliğini sağladığı için büyük önem arz etmektedir (Nar, 2015).

Hukuk devleti, hukuka uygun bir şekilde hareket eden yönetimi olan bir devlet şeklidir. Devlet yalnızca hukuku oluşturmamaktadır aynı zamanda oluşturduğu hukuka bağlı olan varlıktır. Hukuk devletinin başlangıcı, 1689 yılında İngiltere'de yaşanan Büyük Burjuva Devrimi ile mutlak monarşiden anayasal monarşiye geçilmesidir. Günümüzde de hukuk devleti olgusu ihtiyaçların değişmesine göre sürekli gelişmektedir (İbrahim, 2021). Hukuk devleti hukuk dilinde, 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan devletin hukuka bağlı olmadığı "polis devleti" kavramının zıttı olarak kullanılmaktadır. Hukuka uygun hareket etmeyen, vatandaşa hukuki teminat sağlamayan polis devleti, toplumsal esenlik ve refah adına her nevi tedbiri alabilen, söz konusu gayeyle hak ve hürriyetlere müdahale eden devlettir (M. Güneş, 2013). Polis devleti bir nevi kamusal düzeni tesis etme adına bireyin hak ve hürriyetlerini büyük oranda hiçe sayan, modern olarak nitelendirilemeyecek devlet modelidir.

Tarihsel olarak bakıldığında, hukuk devletinin ortaya çıkma noktası egemenin sınırlandırılmasıdır. İngiltere'de hukuk devleti, bireylerin egemenliği değil hukukun egemenliği fikriyken, Almanya'da idarenin keyfi davranışlarının hükmettiği polis

devletin zıttı olarak kullanılmıştır. Fransa hukuk devleti kavramını Almanya'dan almış, geliştirerek İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hukuk metinlerinde yer vermiştir. Kavram 1980 sonrası evrenselleşmeye başlamış ve siyasi literatürde zorunlu bir ifade hâline gelmiştir (İbrahim, 2021). Ülkemizde 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile birlikte hukuk devletinin sağlanması yolundaki adımlar atılmaya başlanmıştır (Gören, 2018).

Hukuk devleti kavramı ilk defa Almanlar tarafından ileri sürülmüştür (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Felsefi alanda ise Kant, modern hukuk devleti kavramını şekillendirmiştir. Kant'a göre devletin adaletli davranması için hukuka uygun düzenlenmesi gerekmektedir. Aynı zamanda devletin hukuka uygun olarak hareket eden, toplumsal bir kurum olarak faaliyet göstermesi gerekmektedir. Bu düşünceler hukuk devleti çerçevesinde kesin olarak 19. yüzyılda kabul edilmiştir. 19. yüzyılın ortalarında hukuk devleti, muhafazakâr ve liberal devlet kuramcılarında da yankısını bulmuş, uygulama alanı olarak da belirmiştir. Kuvvetler ayrılığı, idarenin sorumluluğu, temel hakların korunması gibi kavramların öne sürülmesi hukuk devletinin örnekleri arasında sayılmaktadır (İbrahim, 2021).

İnsan hakları kuralları hukuk alanı içerisinde yer almakta ve bireyler arası ilişkilerde de geçerli olmaktadır. Bu kurallar, yalnızca devletin değil kişilerin de uymasının zorunlu olduğu kurallardır. Bu düşünce bilhassa anayasal metinler olmak üzere insan haklarına ilişkin bütün hukuksal metinlerde de hususi olarak vurgulanmıştır (Sunay, 2015). Bunun temel nedeni sosyal bir varlık olarak insanların da bireysel hak ve hürriyetlerin ihlâline sebebiyet verebilmeleridir. Ki soyut bir kavram olan devlet mekanizmasının içinde kamusal düzlemde aktif bir süje olan idari personelin hukuka bağlı olmaması en temel sorunsallar arasında yer almaktadır.

İnsan hakları ile adalet ve hukuk devleti kavramları arasında özel bir bağ söz konusudur. Sarihtir ki, insan haklarından yararlanmak için hukuk devletinin varlığı ön koşuldur. Hukuk devletinin kapsamını ise ahlak ilkelerinden kaynaklanan veya ahlak ilkelerine uygun yasalar oluşturur (Davran, 2001). İnsan hakları ahlakilik düşüncesinden beslenmektedir ve insan haklarının temelinde ahlaki haklar vardır. Ahlaki bir hakkın geçerli ve var olması yasama erkinin faaliyetlerine bağlıdır. İnsan haklarının etkili olabilmesi için hukuk düzeninin bu hakları pozitif haklara dönüştürmesi gerekir. Pozitif hukuka dönüştürülen insan haklarının hak ve hürriyetler listesinin genişlemesiyle hukuk devleti düşüncesine ulaşılır (M. Güneş, 2020).

Keyfiyetten uzak bir hukuk devletinin temel dayanağı hukuk devletinin sağlam bir zeminde yerleşik olmasıdır.

Hukuk devleti, keyfiliğin aksine adaletin ve hukukun hâkim olduğu devlettir. Devlet faaliyetlerinin hukuka uygunluğu, hukukun üstün olması fikrine yakın olan devletin hukuka bağlılığı hukuk devleti kavramının temelinde yer almaktadır (M. Yücel, 2009). Gerçek mânâda adaletin tesis edilmediği bir devlette hukuktan, hukukun olmadığı bir yerde ise insan haklarından bahsetmek beyhudedir.

Hayek'e göre hukuk devleti, devletin faaliyetlerinde önceden aleni olarak ilan edilmiş bazı kurallara göre hareket etmesidir ve devletin bağlı olduğu kurallar yurttaşlara önceden devletin nasıl hareket edeceğini göstermelidir. Hayek hukuk devletinin zorunlu şartı olarak yalnızca hükümetin değil aynı zamanda parlamentonun da sınırlandırılmasını öngörmektedir (Aktaş, 2018). Parlamentolar genellilik ilkesi gereği her konuda düzenleme yapma yetkisine haiz bir organdır. Bu organın faaliyetleri genel olarak üst yargı organları tarafından kontrol altına alınarak bir güvence sistemi oluşturulabilir.

İnsanın hukuki, siyasi ve ekonomik düzen karşısında hürriyet, eşitlik ve güvenlik olmak üzere üç temel ihtiyacı vardır. Hukuk devleti, eşitlik ve güvenlik tabanında yükselen yüksekliği hürriyet olan bir üçgen prizma şeklinde ifade edilebilmektedir. Bu durum aynı zamanda hukuk devletinin üç boyutunu meydana getirmekte ve bu üç boyutluluk devleti göreve çağırarak insanı korumaktadır (Ökçesiz, 2001). İnsan hakları her şeyden evvel devlet ve yurttaş arası ilişkilerde devlet bakımından dikey bir etki meydana getirerek devlete temel haklara uyma yükümlülüğü yüklemektedir (İ. Doğan, 2020).

Türk Anayasa Mahkemesi'ne göre hukuk devleti, adaletli bir hukuk düzeni sağlayan ve bunu devam ettirmekle görevli, insan haklarına saygı duyan, insan haklarını koruma altına alan tüm fiil ve işlemlerinin yargı organlarının denetimine tabi olduğu devlettir. Bu düzenin kurulması ise temel haklar ile hürriyetlerin anayasa tarafından teminat altına alınmasına, yasama, yürütme, yargı alanındaki tüm eylem ve işlerin hukuk kurallarına bağlı olmasına bağlıdır (M. Güneş, 2013).

Hukuk devleti, devletin bütün erklerinin işlemlerinin kanunlar ve anayasadan kaynaklandığı, kanunlara ve anayasaya uygun olduğu müddetçe geçerlidir (Gören, 2018). Dolayısıyla hukuk devletinde devletin erklerinin hareket alanı özelde

kanunlara, genelde ise anayasaya bağımlıdır. Böyle olması insan hakları bağlamında bir güvence sağlar niteliktedir.

Hukuk devleti ilkesi ile insan hakları kavramı birbiriyle tamamıyla ilişkili kavramlardır. Zira haklarının uygulanması, güvence altına alınmasında başat rol hukuk devleti ilkesine aftedilmiştir. Hukukun üstünlüğü ilkesinin uygulanmadığı ülkelerde "polis devleti" uygulamaları ortaya çıkabilmekte ve böylece adalete uygun olmayan sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Ortaya çıkan adaletsizlik öncelikle bireye ve bunun yansıması olarak topluma zarar verir bir hâle gelebilmektedir. Bu noktada insan hakları açısından hukuk devleti ilkesinin vazgeçilmezliği ortaya çıkmaktadır.

1.4.3 İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te demokrasi; *"milli iradeye, hür seçime dayalı yönetim şekli."* şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.267).

Demokrasi kavramı İlk Çağ'da Eski Yunan'da meydana gelmiş ve Atina şehir devletlerinde kısmen uygulanmıştır. Orta Çağ boyunca etkisi zayıflamış, Yeni Çağ ve Aydınlanma dönemi fikrinin sonuç vermesiyle beraber tekrardan çekici bir kavram haline gelmiştir (Erdoğan, 2010). Demos halk, kratos yönetim mânâsına gelmekte ve böylelikle demokrasi "halk yönetimi" mânâsına gelmektedir (A. Yayla, 2014).

İnsanlık tarihinde epey bir zamandır demokrasi yönetiminin bilinmesine rağmen her geçen gün demokrasiye ilişkin yeni fikirler öne sürülmeye devam etmektedir. Demokrasiyi dikkate almadan bir devlet yönetimi oluşturmak giderek zor hâle gelmekte ve hatta demokrasiye alenen karşı çıkılması mümkün görünmemektedir. Günümüzde en katı despotik yönetimden en liberal yönetime kadar bütün siyasi rejimler demokrasi ile ilişkilendirilerek bir nevi meşru hâle getirilmektedir. Başka bir ifadeyle devlet yönetiminde bir meşruluk zemini oluşturmak açısından demokrasi zorunluluk teşkil etmektedir (M. Güneş, 2013). Demokrasi bir taraftan en ideal yönetim olarak kendini göstermekte diğer taraftan ihlâllerin peçelenmesi için kullanılan bir yöntem hâline gelebilmektedir.

İnsanların doğuştan eşitsizliğine inanan Platon bilge ve akıllı azınlığın yönetiminden yanadır. Platon "Devlet" adlı eserinde ideal olan devleti ifade etmiş, "Yasalar" adlı kitabında ise ikinci en iyi devleti tasvir etmiştir. Platon insanların bir başına kendi kendilerine yetememeleri, gereksinimlerini karşılayabilmeleri için başkalarının

yardım ve işbirliğine ihtiyaç duymalarını toplumun ortaya çıkış nedeni olarak ifade etmiştir (Bozkurt, 2006). İnsanların bir arada yaşama zorunluluğu demokrasinin en uygun yöntem olarak ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Aristoteles'e göre demokrasi, insanların sayı çoğunluğuna dayanarak dilediğini yapmalarından başka bir şey değildir. Demokrasi cahil kitlelerin egemen olduğu bir yönetim şekline hızla dönüşebilir. Siyasal görüşlerini "Politika" adlı eserinde toplayan Aristoteles, kent devletinin çöküşünü önlemeyi amaçlamaktadır. Aristoteles'e göre sonsuza kadar yaşaması gereken ideal düzen kent devletidir ve bu insanlığın nihai medeniyet basamağıdır. İnsan sosyal bir suje olması hasebiyle polis içinde yaşamıştır. Aristo'nun düşüncesinde kişinin aksine, devlete üstünlük tanıması nedeniyle insan haklarının kendini göstermesi kolay değildir. Köleliği savunarak bunun mecburi bir durum olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Köleyi canlı bir üretim aracı olarak gören Aristo'ya göre köle efendisinin malıdır, mülkiyete konu edilebilir ve kölelik doğaya da aykırı bir durum değildir (Bozkurt, 2006). Aristo'nun düşünsel altyapısının aksine insanın varlık sebebi ve özelliklerinden dolayı kölelik mefhumu insan doğasına uygun değildir. Bu durum tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerde kendini göstermiştir.

Bu filozofların ortak noktaları; demokrasiyi eleştirmeleri ve demokrasiyi ideal yönetim ve yöneten-yönetilen ilişkisi olarak görmemeleridir. Benzer tartışmalar her çağda, dönemin siyasetçileri, filozofları, toplum bilimcileri, akademisyenleri, bilim insanları ile demokrasiyi yaşayan ve yaşamayanlarca da tartışılmış, konuşulmuştur. Demokrasi'yi övenler kadar eleştiren yüzlerce siyasetçi, bilim insanı ve filozof olmuştur (Bozkurt, 2006). Bu filozoflarının düşüncelerinin aksine "gerçek mânâda demokrasinin" insan haklarının kalbi olarak nitelendirilebilecek kadar mühim bir kavram olduğu söylenebilir. Halkın kendi kendini yönetimi anlamına gelen bu kavram halkın hak ve hürriyetlerini koruma noktasında önemli bir görev icra etmektedir. Demokrasi sayesinde, halkın hür iradesiyle seçtiği yönetim, halkın haklarını koruma görevini üstlenmekte ve halkın isteklerine cevap vermektedir. Demokrasi aynı zamanda insan haklarının korunması için gerekli olan hürriyetleri de sağlamaktadır. Bu hürriyetlere düşünce hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, ifade hürriyeti vb. hürriyetler örnek olarak verilebilir. Demokrasinin insan hakları açısından önemi, halkın hak ve hürriyetlerinin korunmasını sağlaması ve bu hak ve hürriyetlerin geliştirilmesi için çalışılması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sözde

kalmayıp yerleşik hâle gelen ve uygulanabilen demokrasiler insan haklarının gelişmesine, koruma altına alınmasına katkı sağlayacaktır.

İnsan hakları ile demokrasi birbirlerine oldukça yakın olan ve genel olarak birbirleri ile ilişkili olan iki kavramdır. Bir doktrin olarak insan hakları demokratik düzene fikirsel olarak zemin oluşturur. Bir siyasal rejim olarak demokrasi ise insan hakları fikrinin tesis edildiği ve uygulandığı bir düzene verilen addır. Demokrasi günümüze kadar gelen insan hakları düşüncesinin temelleri üzerinde ortaya çıkmıştır (Torun, 2007). Her şeyden önce demokrasi ile insan hakları bir kültür ve uygarlık sorunudur dolayısıyla bu alanlarda herhangi bir gelişme olmadığında insan haklarını ve demokrasiyi yaşatmak mümkün değildir (Hazar, 2015).

İnsan hakları ile demokrasi kavramları, hem insan hakları eylemcileri ve kuruluşları tarafından hem de Batılı Devletlerin dış politikalarında giderek birbirleriyle ilişkilendirilmektedir (Beetham, 2016/1999). Demokrasinin bilhassa devlet yönetiminde meşruluğu sağlamada, çağdaş devlet düzeninde bireylerin temel haklarla güvence altına alınmış dokunulamayacak özel alanlarını istedikleri gibi düzenleyebilme serbestliğinin kabul edilmesi ve bu serbestliği sağlayabilmek adına bireylerin yurttaş olarak siyasi karar alma süreçlerini belirlemeleri (M. Güneş, 2013) sonucunu ortaya çıkarır. Bireyler demokrasi marifetiyle erkleri belirleyerek devlete meşruluk kazandırır, bunun yanında kendilerine dokunulmayacak özerk bir alan oluşturur.

Demokrasi insana bağlı temel hakların güvence altına alındığı siyasi bir düzeni resmetmektedir. Dolayısıyla demokrasi ve insan hakları kavramları arasında sarsılmayacak derecede güçlü bir bağ vardır (Torun, 2007). Çağdaş demokrasilerde temel hak ve hürriyetler yasamayı bağlayıcı niteliktedir dolayısıyla herhangi bir düzenleme yapılırken bunlar esas alınmalıdır. Demokratik bir toplumda hürriyet kural, sınırlama ise istisnadır dolayısıyla sınırlama adil, haklı ve makul nedene dayanması gerekmektedir (Memiş, 2011). Aksi yönde ortaya çıkacak bir durum rejimin adı ne olursa olsun demokratik değerleri ve buna bağlı olarak modern insani ilkeleri anlamsız hâle getirecektir.

Demokrasinin asıl parçası medeni ve siyasi haklardır, bu hakları tanımayan bir demokrasi düşünülememektedir. Zira kişi güvenliği, âdil yargılanma hakları, seyahat etme hürriyeti, toplanma hürriyeti, örgütlenme hürriyeti, ifade hürriyeti olmadan

seçimlerin bir mânâsı olmayacak ve halkın hükümeti denetlemesi olanaksız hâle gelecektir. Ekonomik ve sosyal haklar ise demokrasi ile karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisindedir. Medeni ve siyasi hakların ihlâli eşitlik ilkesine, kamu hayatının kalitesine ve demokratik kurumların uzun süreli faaliyet göstermesine zarar verecektir. Ekonomik ve sosyal haklar için ise demokrasi yeterli olmamasına rağmen gerekli bir koşuldur. Giderek artan çok kültürlü toplumlarda yurttaşlar arasındaki eşitliği sağlamak ve bunların dağılmasını önlemek adına demokrasi kavramı gereklidir. Kısaca, modern dünyada demokrasi yalnızca siyasal demokrasi değil, aynı zamanda sosyal ve çoğulcu demokrasidir (Beetham, 2016/1999). Çoğulcu bir demokratik rejimin değil de çoğunlukçu bir rejimin benimsenmesi bir kesimin sistem dışında kalmasına sebebiyet verebilir. Bu durum insan hakları kültürünün genele yayılmaması sonucunu doğabilir.

Demokrasi sürdürülmesi noktasındaki zorluklar nedeniyle kırılgan bir rejimdir ve bu zorluk karşısında çoğu zaman yalnızca şeklen var olabilmiştir. Lakin demokrasinin şeklen var olmasından ziyade tüm içeriğiyle sürdürülmesi daha mühimdir. Bu nedenle demokrasinin yerleşik hâle gelmesi ve sürdürülebilmesi güçlü bir iradenin varlığına bağlıdır (M. Güneş, 2013).

Demokrasi ve insan hakları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaya çalışılan ayrılmaz birer parçadır. Ancak büyük bir öneme haiz olmakla beraber ülkede sadece demokrasinin olması insan haklarının üst seviye olduğunun göstergesi değildir. Dolayısıyla demokratik değerlerin yerleşik hâle gelmesinin yanında hukukun üstünlüğü ilkesinin içselleştirilmesi ve insan haklarının bir kültür hâline gelmesi gerekmektedir. Bunun yanında demokratik yöntemlerle erk hâline gelen otoritelerin evrensel değerler ışığında temel hak ve hürriyetleri pozitif hukuk aracılığıyla güvence altına alması gerekmektedir.

1.4.4 İnsan Hakları ve Anayasa İlişkisi

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te anayasa; *"Bir devletin şeklini, kānun yapma, yürütme ve yargılama kuvvetlerinin nasıl kullanılacağını, yurttaşların hak ve hürriyetlerini gösteren ve düzenleyen temel kanun, kānûnu esāsi, teşkilat-ı esasiyye kanunu."* şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, 2010, s.56).

Anayasa, devletin temel yapısını, işleyişini ve teşkilatlanmasını tanzim eden kurallardır. Aynı zamanda bireylere tanınan temel hak ve hürriyetler ile toplumsal ve ekonomik alanda siyasi otoritelere yön veren ilkelere de yer vermektedir. Anayasa kavramı ilk kez 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nda yer almıştır (Çiftçi, 2015). O günden beri devlet yönetimine ilişkin ana kuralları anayasa adı verilen bir belgede birleştirmek gelenek hâline gelmiştir. Günümüzde anayasa olgusundan devlet yönetiminin uymakla yükümlü olduğu ana kurallardan meydana gelen bir metin anlaşılmaktadır (Gözübüyük, 2002). Binaenaleyh Anayasa devlet mekanizmasının insan hak ve hürriyetlerini koruma noktasında büyük öneme haizdir. Devlet, insan haklarını öncelikle anayasa marifetiyle olmak üzere tüm hukuk düzeniyle tanımaktadır. Zira adı anayasa olsa da insan haklarını tanımayan ve teminat altına almayan hiçbir hukuki belge aslında anayasa olmamakta, sadece devletin teşkilat yasası olarak kalmaktadır (Erdoğan, 2010). Anayasanın sadece var olması anayasacılığı garanti etmez. Anayasalar yalnızca siyasal sistemin etkili dengeleyici ve frenleyicilerini meydana getirdikleri, sivil özgürlükleri ellerindeki bütün imkânlarla açık bir şekilde tanımlayıp, yasal olarak destekledikleri sürece sınırlı yönetimin vasıtası olabilirler (Heywood, 2015/2000). Yönetimin sınırları ile özgürlüklerin tanımlanıp sunulması yönündeki yükümlülükleri düzenlemeyen bir anayasanın varlığı anlamlı bir durum ortaya çıkarma kabiliyetine sahip değildir.

İnsan hakları esas olarak bireyi devlet karşında korumayı amaçlamıştır. Devleti sınırlamasından ötürü insan hakları siyasal bir kavramdır (M. Güneş, 2020). İnsan haklarının hayata geçirilmesinin temelinde yer alan anayasalar, mevzubahis olan hakları, hürriyetleri düzenlemesinin yanında bu hak ve hürriyetlerin kaynağını da anayasal hükümlere dayandırmıştır (N. Aydın, 2008). İnsan haklarını ihlâl eden devletler dâhil olmak üzere bütün devletler temel dayanaklarının insan hakları olduğunu göstermek maksadıyla anayasalarının başında insan hakları ile ilgili düzenlemelere yer vermişlerdir (İnanç ve Yazıcı, 2018). Ancak bunun yeterli olmadığı ve bunun hayata geçirilmesi için birçok unsurun bir arada etkileşim içinde mevcut olması gerekmektedir.

İnsan haklarının tanınması ve güvence altına alınması anayasal demokratik sistemin önceliklerindendir. Bireylere ilişkin, devletin yetkilerini kullanmasına sınırlar getirmek anayasanın görevlerinden biridir. İnsan hakları öğretisi fonksiyonları

açısından ele alındığında ilk ortaya çıktığı dönemden bugünkü hâline kadar siyasal niteliktedir. Şöyle ki devletin sınırlandırılması öğretinin amacıdır (Erdoğan, 2010).

Anayasanın izlediği iki gaye vardır; ilk olarak siyasi iktidar yapılarını açıklamak, bir diğeri ise bu kurumların esasını oluşturan hakların teminatını açıklamaktır. Anayasaların çoğunluğu farklı şekillerle, farklı kapsamlarla hak ve hürriyetleri düzenlemektedir (Kaboğlu, 1998). Şüphesiz, anayasalar insan haklarını teminat altına aldığı müddetçe mühimdirler. Başarılı bir şekilde kurumsal hâle gelen demokratik bir anayasa hürriyeti garanti ettiği için kendiliğinden değerlidir. Anayasa yapmanın gayesi siyasal hürriyeti garanti etmek üzere devlet otoritesini bireyin haklarıyla sınırlandırmak, onun kullanımını kurallı hâle getirmektir. Anayasal demokrasi, bir taraftan siyasal otoriteyi birey hürriyetleri ve hukuk devleti ile sınırlandırırken diğer taraftan da kamu siyasetinin esas ilkeleri belirlemesini sağlayacak biçimde halkı güçle donatmaktadır (Erdoğan, 2010).

Anayasanın kabul ettiği imtiyazlar yalnızca insana dair olan soyut şeyler olmamakta, hukuki düzenleri gereği olumlu haklar hâline dönüşmekte ve toplumsal düzende kabul edilmektedirler. Böylelikle dokunulmaz olmalarının yanı sıra başkasının olduğu gibi otoritenin de karşısında yer alabilmektedirler. Sadece anayasada gerçekleştirilen bir düzenleme neticesinde değiştirilebildiklerinden bu imtiyazlar dokunulmazdır. Gerçekleştirilen bu değişiklikler, anayasada mühim boşluklar olması hâlinde her zaman faydalı olmamaktadır. Fazlaca değiştirilebilen hukuki metinler güvensizliğe de neden olabilmektedirler. Bu nedenle, yasamaya ilişkin ilave metinler gerekmektedir (Mourgeon, 1991/1978). Yasamaya ilişkin ilave metinlerin yanında siyasi otoritelerin güdümünde olmayan, insan haklarını güvence altına alacak bağımsız ve tarafsız mekanizmaların da tesis edilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anayasa, devlet erklerinin keyfiliğini ve etkinliğini sınırlayarak hukuka uygun hâle getirmekte, yurttaşların temel hak ve hürriyetlerini teminat altına almaktadır. Aynı zamanda anayasa, devletin hukuk düzeni içerisinde en üstte yer almakta ve tüm kamu güçlerini bağlamaktadır. Bu duruma "anayasanın üstünlüğü" ya da "anayasanın bağlayıcılığı" denilmektedir (Nohutçu, 2022a). Anayasanın üstünlüğü ilkesi, anayasanın bir devlette var olan hukuk kuralları içerisinde en üstteki hukuk kuralı kabul edilmesidir. Bu nedenle anayasadan sonra gelen hukuk kuralları anayasaya uygun olmak zorundadır. Sadece katı anayasa sistemini kullanan ülkelerde anayasa,

diğer yasalardan üstün olmaktadır (Gözübüyük, 2002). Bu üstünlük sayesinde kanuni düzenlemeler ile insan haklarını negatif yönde etkileyecek faaliyetlerin önüne geçilmesi olasıdır.

Hak ve hürriyetin anayasada düzenlenmesi ile söz konusu hak ve hürriyeti kullanan kişilere az da olsa müdahale edilemeyecek bir mecra oluşturulması "anayasanın üstünlüğü" ilkesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Kanun koyucunun bir hak ve hürriyetin özüne dokunması, temel hak ve hürriyetin gayesine uygun bir şekilde kullanılmasını zorlaştırmakta, engellemektedir. Böylece anayasal güvencenin bir mânâsı da olmayacaktır (Y. Yücel, 2010). Anayasanın üstünlüğü ilkesinin bir anlam ifade edebilmesi için bunu bir mekanizmayla teminat altına alması gerekmektedir. Aksi takdirde bu ilke bir dilek olmaktan ötesine geçemez (Gözübüyük, 2002). Bu mekanizmaların başka bir erkin etkisinden ari olarak modern ve güçlü bir biçimde faaliyette bulunma kabiliyetine sahip olması gerekmektedir.

Anayasalar her şeyden evvel saf hukuki metinlerin aksine bilhassa siyaset olmak üzere ekonomik ve sosyal alanlarda da hüküm oluşturmaya çalışan siyasi-hukuki metinlerdir (A. Yayla, 2018). Anayasa kavramı bazen maddi anlamda bazen ise şekli anlamda kullanılmaktadır. Maddi anlamda anayasa; toplumun siyasi örgütlenmesini, devletin görevlerini yerine getiren organların kuruluşunu ve çalışma esaslarını düzenleyen, kişilerin temel hak ve hürriyetlerini teminat altına alan kurallar bütünüdür (Gözübüyük, 2002).

Yazılı-yazısız, çerçeve-kazuistik, yumuşak-sert, maddi-şeklî vb. farklı tasniflere tabii tutulan anayasalar normlar hiyerarşisinin en üstünde yer almaktadır. Normlar hiyerarşinin en üstünde yer almasından dolayı insan haklarının korunması noktasında günümüz sistemlerinde en etkili araç olduğu ifade edilebilir.

1.4.4.1 Anayasalı Devlet ve Anayasal Devlet Ayrımı

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 16. maddesinde düzenlenen "Hakların teminat altına alınmadığı ve kuvvetler ayrılığının benimsenmediği toplumların Anayasaları yoktur." ifadesi insan hakları ve anayasa arasındaki sıkı ilişkinin sebebidir (Kaboğlu, 1998). İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde düzenlenen bu hükümle anayasanın siyasi niteliği ortaya konulmakta ve anayasal devlet ile anayasalı devlet birbirinden ayrılmaktadır. Zira tanıma göre, her devletin bir anayasası olmasına karşın rejimi anayasal olmayabilir (Teziç, 2007).

1.4.4.1.1 Anayasal Devlet

18. yüzyılda devletin teşkilatlanmasına dair hükümlerin ve temel hürriyetlerin anayasal olarak düzenlenmesi ile büyük oranda başarıya ulaşılmıştır. Bu birleşim modern anayasal devletin temelini oluşturmuş ve dünya genelinde kabul görmüştür (Gören, 2018).

Anayasal devlette, devletin anayasası devlet teşkilatını belirtmekle beraber devleti sınırlayan ilkeleri de düzenlemektedir. Devlet, yetkisini kullananları toplum tarafından meydana getirilen üstün bir hukukla sınırlandırmakta ve anayasal sistemin temeli olarak insan haklarını kabul etmektedir. Devlet sadece anayasal kurallar ve ilkeler çerçevesinde var olmakta, bunun dışına çıkamamaktadır (Erdoğan, 1999). Anayasal devlet, devlet otoritesini sadece anayasanın belirlediği sınırlar dâhilinde ve bu sınırlara uygun olarak kullanabilen bir devlettir. Böylelikle siyasi bir devletten, anayasanın belirlediği devlete geçilmiştir (Gören, 2018).

Anayasal devlet; çoğulcu, katılıma ve temsile dayalı, çoğunluğun haklarının karşısında azınlığın haklarının feda edilmediği devlettir. Ayrıca Parlamento ile siyasi iktidarın sınırsız yetki ve güce sahip olmadığı, hukukun üstün olduğu, bireylerin hak ve hürriyetlerinin teminat altına alındığı devlettir (Aktan, 2011).

Günümüzde modern anasayal devletin temel yapısında temel haklar yer almaktadır. Modern anayasal devlette, devlet gücünün kullanılması temel hakların denetimine tabiidir. Anayasal bir devletten söz edilebilmesi için yönetimin dayanağını ve temelini temel hakların oluşturması gerekmektedir (Gören, 2018). İdarenin veya icbar yetisine sahip devlet mekanizmasının dayandığı noktanın insan haklarının temel ilkeleri olmaması hâlinde anayasa ismen var olmakta, yani toplumun ve kişilerin faidesine hizmet etmemektedir.

1.4.4.1.2 Anayasalı Devlet

Çağdaş devletlerin çoğunluğunda "anayasa" adında devlet erklerinin sınırlarını belirten ve devletin örgütlenme şeklini düzenleyen belgeler bulunmaktadır. Lakin bu belgelerin var olan yapıyı meşru hâle getirmekten ve devletin teşkilat düzenini göstermekten başka işlevleri bulunmamaktadır. Anayasalı devlet bu şekilde yazılı anayasaları olan ancak gerçek mânâda kendisini sınırlandırmayan devlettir (Erdoğan, 1999). Anayasalı devlet, simgesel ve dilekten öteye geçemeyen bir anayasanın olduğu

devlet düzenidir. Anayasalı devlet düzeninde bir anayasa var olmasına rağmen, bu anayasanın içerisinde devletin sahip olduğu yetki ve güç sınırlandırılmamıştır. Aynı zamanda bireyin hak ve hürriyetleri aktif olacak şekilde teminat altına alınmamıştır (Aktan, 2011).

Anayasalı devletin görünüşte bir anayasası olmakla birlikte kendisini o anayasayla bağlı görmeyen devlettir. Anayasalı devlette anayasa sözde anayasa olmaktan öteye geçememektedir. Anayasalı devletin, anayasanın zayıf olan yönetilenlere ilişkin güçlü devlet karşısında koruyucu hükümler içermesi adına bir öğretisi bulunmamaktadır. Aksine anayasalı devlet, güçlü devleti daha güçlü hâle getirmek adına gerektiğinde bu hükümleri değiştirmekte ya da görmezden gelmektedir (Keskinsoy ve Kaya, 2021).

Modern anayasalar çoğunlukla kamu hürriyetleri ya da temel haklar ve hürriyetler başlıklı bölümlere yer verirler. Lakin bu başlıklara yer vermesi esasında insan haklarını kabul etmesi anlamına gelmemektedir. Sözde anayasalar muhtevasında bu bölümlere yer veriyor olsa da devletin temel haklara keyfi müdahalesi adına aleni ibareler yer almışsa ya da hakları tanımlandığı ölçüde kullanılabilecek devlet yardımı olarak ifade etmişse, insan haklarını tanımıyor demektir (Erdoğan, 2010). Ki hakların şeklî anlamda var olması önemli değil, bunların içeriklerinin dolu olması ve bir güvence yönteminin benimsenmiş olması gerekmektedir.

Anayasalı devlette aslolan devlet işlemlerinin yasal dayanağının olmasıdır. Bu işlemlerin güçsüz olan yönetilenlerin haklarını ihlâl ettiği ya da etmediği mühim değildir. Bir devlet, hukuk devleti olmanın gereklerini kabul etmese dâhi bireylere yönelik tasarruflarına anayasa dahil, diğer mezvuatlarıyla yasal dayanak sağlamış olabilir. Bu tür devletler "anayasal devlet" olarak değil, "anayasalı devlet" olarak kabul edilmektedir. Bahsi geçen bu devletlerde yalnızca sözde veya adı "anayasa" olmasına rağmen "cismi anayasa olmayan" bir metin vardır (Keskinsoy ve Kaya, 2021).

Ezcümle anayasalı devlette anayasa devlet otoritesini meşru göstermenin dışında temel hak ve hürriyetleri önemsememesine karşın anayasal devlette temel hak ve hürriyetlere öncelik verilmektedir. Böylece demokratik hukuk devleti olmanın gereği yerine getirilerek insan haklarının gelişimine katkı sunacak bir zeminin oluşmasına hizmet etmektedir.

Bu bölümde insan hakları perspektifinde bazı önemli kavramlar üzerinde durularak insan hakları ile karşılıklı ilişkileri incelenmiştir. Her ne kadar kavramsal tanımlamalar insan haklarına ilişkin bir bakış açısı oluştursa da yeterli olmayacaktır. Kavram tanımlamasının ardından insan haklarının tarihsel serüveni felsefi bir bakış açısıyla bazı düşünürler ve bazı ülkeler çerçevesinde ele alınacaktır. Zira insan haklarının ne zor koşullarda oluştuğu ve gelişim serüveni bizlere tam mânâsıyla insan haklarının ne olduğu ve ne olması gerektiği hususunda yol gösterecektir.

BÖLÜM II

2. İNSAN HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Toplumsal hayatın anlaşılması ve geliştirilmesine dair kültür kodları kendiliğinden meydana gelmemiştir. Siyasi ve ideolojik değer yüklü insan hakları kavramının meydana gelmesi de uzun bir tarihi ve düşünsel birikime dayanmaktadır. İnsanlık var oluşundan bugüne kadar yoğun mücadeleler vermiştir ve bu mücadelelerin sonunda insan hakları düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle, insanın insan onuruna yaraşır bir şekilde hayatına devam etmesinin başlıca koşulunu oluşturan insan haklarının gelişmesi ve güçlenmesi bu tarihsel birikimin doğal bir neticesidir. (Coşkun, 2006). Bu nedenle bu bölümde Eski Yunan'dan günümüze kadar insan haklarının düşünsel alt yapısı ve tarihsel serüveni incelenecektir.

2.1 İNSAN HAKLARININ İLK ÇAĞ'DAKİ GELİŞİMİ

İnsan hakları düşüncesinin, insanların siyasi iktidarlara karşı dokunulmaz ve devredilmez haklara sahip olduklarının ifade edilmesiyle meydana geldiği söylenebilir. Uzun bir sosyal değişme ve fikirsel gelişmenin ürünü olan insan hakları düşüncesinin ilk kaynağının Eski Yunan'da (Coşkun, 2006) ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bu nedenle İlk Çağ'daki insan hakları öncelikle Eski Yunan'daki gelişmeler ışığında açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1.1 Eski Yunan Uygarlığı

Özellikle siyaset alanında zikredilen insan hakları kavramı uzun bir geçmişe sahiptir. Düşünce tarihi incelendiğinde insan değeri, insan onuru, erdemli davranış, doğal haklar vb. konular insan hakları fikrinin gelişmesinde büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla düşünce tarihinde filozofların ileri sürdüğü farklı görüşlerin evrilmesi ile beraber insan hakları anlayışının günümüzdeki yapısına kavuştuğu iddia edilebilir. Bunun yanında söz konusu anlayış mütemadiyen değil zaman zaman duraksamalara uğrayan bir süreç şeklinde ilerlemiştir (Yeşilçayır, 2019).

İnsan hakları fikrinin Eski Yunan Uygarlığı'na kadar giden uzun bir geçmişe sahip (Çüçen, 2011) olduğu iddia edilebilir. Dolayısıyla öncelikli olarak Eski Yunan'daki düzenin bilinmesi insan hakları düşüncesinin temellendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

2.1.1.1 Eski Yunan'da Polis Düzeni ve Siyaset

Yunan siyasal düşünüşüne damga vuran polis, insanların düşünce ve davranış kalıplarını belirlemiştir (Engin, 2014). Polis (Yunan Kent Devleti), Yunan toplumunun siyasal düzenine damga vurmuş, siyasal ve toplumsal örgütlenme şeklidir (Şenel, 1991). Eski Yunan'da, Polis devletten daha geniş muhtevalı bir kuruluş olarak tarihteki konumunu almıştır. Polis askeri, ekonomik ve dinsel bir birlik olmanın ilerisinde, farklı siyasal toplumlardan daha kapsayıcı bir niteliğe sahipti (Engin, 2014). Polis sınırları belli bir toprak üzerinde kurulmuş sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik bir bütünlüğü olan, bir veya birden fazla şehirden oluşmaktaydı. Ayrıca kırsal bir bölgeyi kapsayan yönetsel bir yapı olmanın yanında dini bir yapılanmaydı. Eski Yunan'da devlet olgusu ya da siyasi düşünce denilince Polis merkezli görüşler ortaya çıkar (Sevinç, 2021).

Poliste yaşayanlar Polisin Tanrılarının ve yasalarının dışında kendilerini kabullenecek ve koruyacak başka bir düzenin olmadığını düşünmekteydiler. Dolayısıyla polisin kaidelerine uygun hareket etmedikleri zaman bütün hak ve varlıklarını kaybedeceklerini tahayyül etmekteydiler. Polis kentin fiziksel mevcudiyetinden meydana gelen bir kavram olarak kullanılmıştır. Bunun yanında polis bir taraftan sadece erkekleri içine alan siyasi bir topluluk diğer taraftan bir toplum olarak görülmüştür (Sevinç, 2021). Sınırlı da olsa demokratik işleyişten dolayı insan hakları olgusunun ortaya çıkıp gelişmesinde Eski Yunan polislerinin katkısı olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu katkının boyutlarının anlaşılması için o dönemde temel hak ve hürriyetlerden ne düzeyde faydalanıldığına bakmak gerekmektedir (D. Duman, 2010). Çünkü karar alma sürecine katılmanın mevcut olması temel hak ve hürriyetlerin yerleşik olduğu anlamına gelmemektedir.

Polis örgütlenişinin sürekli hâle gelmesi ile ilkel demokratik kurumlar gelişmiş ve birbirlerini tanıyan yurttaşlar arasında sınıf bilinci uyanmıştır. Bunun sonucunda siyasal düşüncenin gelişmesine katkı sunan gruplaşmalar kristalize olmuştur. Bu

olumlu etkilerin yanında Yunan halkının Polise aşırı bağlılığı bu devletler arasında sürekli savaşlara neden olmuştur. Dolayısıyla Yunan'ın birlik olması engellenmiş ve siyasi düşüncede polis ile sınırlı kalmıştır. Nitekim Yunan düşüncesi ideal bir toplum olarak gördüğü polis dışında büyük toplumsal ve siyasal birimlere ilgi göstermemiştir (Şenel, 1991).

Atina'da eşitsizlikçi temele dayanan aristokratik kültür demokratik yöndeki siyasal ve toplumsal gelişmeler nedeniyle yetersiz bir duruma düşmüştür. En iyi yönetimin Aristokratik yönetim olmadığı, toplumsal normların Tanrısallıkla ilişkisinin bulunmadığı ve yöneticilerin mutlak soylular olması gerekmediği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Polisteki demokratik gelişmelerle yeni bir düşünüşe ve bunun yerleşik hâle gelmesi için araçlara gereksinim ortaya çıkmıştır. Bunu karşılama iddiası ile Sofistler ortaya çıkmıştır (Türe, 2006).

Sofistlere gelinceye kadar filozoflar daha ziyade tabiat felsefesine ve kainata önem vermişlerdir. Bu filozoflar insana özgü olan bilgi, etik ve psikoloji konularına yüzeysel bir şekilde değinmişlerdir. Ancak Sofistler insana teveccüh ederek insan ile ilgili konulara yönelmişlerdir (Yörük, 1948). "Bilgili Kişi" anlamına gelen Sofist kavramı Yunanca "sophos ya da sophia (bilgi)" sözcüğünden türetilmiştir. Sofistler o döneme kadar kabul gören inanç ve değerleri ortaya koydukları düşüncelerle temelinden sarsmışlardır (Türe, 2006).

İnsanlığın ortak mirası olan düşünceyi sistemli bir biçimde ortaya koyan Eski Yunan'ın fikir insanlarından olan Sofistler, insana atfettikleri değerlerle insan haklarına vurgu yapmışlardır. İlk Çağ'da insan haklarını ele alan ilk düşünürler Sofistlerdir (D. Akdemir, 2022). Dolayısıyla insan hakları düşüncesinin Eski Yunan Uygarlığı'na kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğu ifade edilebilir (Çüçen, 2011). Erken dönem Sofistler; Protagoras, Prodikos, Hippias ve Gorgias'tır. Geç dönem Sofistlere; Kritias, Alkidamas, Kallikles, Thrasymakhos ve Antiphon (Türe, 2006) örnek gösterilebilir.

Eski Yunan düşüncesi devlet merkezliydi ve bireyin mutluluğu devlete bağlıydı. Devlet, her türlü beşeri, ahlaki, kültürel ve sanatsal aktivite ile ilerlemenin nihai noktası olarak kabul edilirdi. Özel-kamusal alan bütünlüğü söz konusuydu ve kamusal yarar her tür yararın üzerinde görülmüştür (Çaha, 2010). Sofistler insanlar tarafından kurulan devletin temel amacının insan yararı olduğunu savunmuş ve bu bağlamda

devletin sınırlandırılması gerektiğini iddia etmişlerdir. İnsanın merkeze alınması ve devletin sınırlandırılarak insanların mutluluğunu sağlamak için faaliyette bulunan bir araç olarak görülmesi gerektiği fikri Sofistlerin insan hakları düşüncesine sundukları önemli bir katkıdır (D. Akdemir, 2022).

İnsanlar doğadaki diğer canlılar gibi yaşamı tek başına yürütecek donanıma sahip değillerdir. Bu nedenle insanın varlığını sürdürebilmesi için aklını kullanması, yardımlaşması ve toplu hâlde yaşaması gerekmektedir. Sofistler bu felsefe ile hareket ederek, devletin insanlar arasında tesis edilen bir akitten meydana geldiği sonucuna ulaşarak devleti, insan yapımı bir aparat olarak görmekteydiler (Türe, 2006).

Atina'da siyasal yapıyı belirleyen iki hürriyet söz konusuydu. Bunlar konuşma eşitliği anlamına gelen İsegoria ve kanun önünde eşitlik veya yasaların eşit koruması anlamına gelen İsonomia'dır. Çok kısa bir süre olsa da yasa önünde eşitlik veya yasaların eşit koruması olarak nitelendirilen İsonomia Yunan demokrasisinde görülmüştür (Baltacı, 1996). İsonomia siyaseti, yalnızca bütün bireylerin uyması icap eden yasaları yapma işlevi olan, simgesel ve normatif bir mecra hâline getirmiştir (Dinçkol, 2017).

Demokrasi, seçim vb. siyasi kavramların kökeni Eski Yunan'a dayandırılır ve Eski Yunan'da bu kavramlara karşılık gelen uygulamaların mevcut olduğu bir gerçekliktir. Polislerin yurttaşları, yönetime katılmak amacıyla oy verme vb. bazı haklara zaman zaman sahip olmuşlardır. Bu haklar günümüz siyasi nitelikteki insan haklarının öncüsü olarak kabul edilebilir. Ancak insanların toplumdan ayrı şekilde, kendine has bir bağımsızlık alanı olan bir varlık olarak kabul edildiği söylenemez (Çağıran, 2020). Dolayısıyla insan haklarının en temel gereklerinden biri olan bağımsız bir süje olmanın eksikliği öncü olma rolünü zedeler niteliktedir.

2.1.1.2 Eski Yunan'da Adalet

İlk çağlardan beri düşünürlerin ilgisini çeken adalet kavramı ile ilgili çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Adalet kavramını felsefe tarihinde ilk kez insanı merkeze alan Sofistler ile Eski Yunan'ın önemli düşünürleri arasında yer alan Sokrates, Platon ve Aristoteles'te görmekteyiz. Adalet bu düşünürlerin siyaset felsefesinde bütün faziletleri içine alan önemli bir kavramdır. (Safi, 2018).

Sokrates'e göre adalet iyi olanı kötü olandan ayırma bilimidir ve vicdan sahibi olan insanların içinde bulunan, "Daimonion" denilen iç ses, aynı zamanda adaletin de

sesidir (Safi, 2018). Sokrates, (M.Ö. 5. Yüzyıl) "Adalet, güçlünün çıkarına olandır" ve "İnsan her şeyin ölçüsüdür" anlayışını eleştirmiştir. Sokrates'e göre herkesin ahlaki anlamda üzerinde anlaşabileceği genel ilkeler olabilir ve herkes bu ilkelere kendi ruhuna gereken değeri vererek ulaşabilir . Bu bağlamda güçlünün haklı değil, haklının güçlü olması gerektiği prensibinin genel geçer olması gerektiğini ifade eden düşünüre göre kötülüğün kaynağı bilgisizliktir. Buna göre bireylerin kötülüklerden uzak kalarak ahlaki olarak iyi olabilmesinin koşulu kendini bilmesine bağlıdır. Bu çerçevede insanın temel amacının "eudaimonia" adı verilen en yüksek iyiyi gerçekleştirmek olduğunu savunan Sokrates'e göre en yüksek iyiye ulaşmak maddi bir hayata önem vermekten ziyade manevi hayatın önemsenmesine bağlıdır (Yeşilçayır, 2019).

Platon'a göre hak adaleti, haksızlık ve haddi aşma ise adaletsizliği ifade etmektedir. Platon adaletsiz devleti ve insanları ele alarak adaletsizliği daha yakından analiz etmeye çalışmıştır (Topakkaya, 2008). Adaletin doğasını ve değerini tanımlayan Platon ideal bir devlette adaletin nasıl sağlanabileceğinin yollarını aramıştır. Gerçekte diğer erdemleri içeren adaleti bütün toplumsal erdemlerden önceleyen düşünür, devletin öncelikle mutlak suretle adil olması gerektiğini savunmuştur. Düşünüre göre yöneticiler akıllıca yönetir, askerler cesur bir şekilde savaşır, çalışanlar ise üretim sürecinde istekli ve enerjik olursa devlet akılcı bir şekilde yaşar (Ocak, 2011). Devleti aşırı yüceleştiren Platon bireyi devlet içinde eritmiş, yani devlet bazındaki adaleti önceleyerek bireysel adaletini feda etmiştir (Topakkaya, 2008).

Platon, toplumu Filozoflar, Askerler ve Tüccarlar, zanaatkârlar, çiftçiler ve köleler olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Platon üçüncü sınıfın insan bedeninin aşağı bölümlerine atılan arzulu ruha karşılık geldiğini ifade etmiş, bu sınıfın kendileri için düşünen ve harp eden sınıfa itaat için yarıştığını belirtmiştir. Platon üçüncü sınıfa mensup bireyler için ifade ettiği sınırlamaların yanında yöneticiler ve savaşçılar için mülk ile çocuk sahibi olma noktasında sınırlamaları savunmuştur. Kişilerin eş seçme ve çocuk sahibi olma konusuna müdahale edilmesi gerektiği yönündeki düşüncesinin yanında evlenmelerin devlet adamları tarafından belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir (Çalık, 2017).

Aristo'ya göre adalet, eşitlik ve hürriyet kavramlarına verdiği değerden dolayı "politeia" doğru rejimler arasında en iyisidir. Bunun yanında çoğunluğun eşitliğe sahip olduğu ve kamusal mevkilerin toplumda çatışmayı engelleyecek bir orta sınıfın elinde

olması, bir rejimin sürekliliği açısından diğerlerine oranla daya iyi olacağını (Acar, 2018a) ileri sürmüştür.

Aristoteles'e göre gerçeklik şehir veya toplumun kendisidir ve doğasından dolayı adaletin zuhur ettiği en önemli yer polistir. Dolayısıyla toplumun veya şehrin parçaları buna uygun bir şekilde düzenlenmelidir. Bütün olarak nitelendirilen şehir ya da toplumun parçaları olan yurttaşlar bütünün gayesine, genelin mutluluğuna katkıda bulunmakla mükelleftir. Aristoteles'e göre bağımsızlığı toplumsal yönde en iyi şekilde temsil eden ve Devlet düzeninde adaletin tesis edilmesini olanaklı hâle getiren tek araç polistir (Topakkaya, 2008).

2.1.1.3 Eşitlik ve Hürriyet Bağlamında Eski Yunan'da Kölelik Düzeni

Kölelik ilk çağlardan itibaren hemen hemen her uygarlıkta karşılaşılan ve insanın sosyo-ekonomik, hukuki açıdan özgür bireylere göre aşağı statüde yer almasını ifade eder (Konan, 2011).

Polislerde üretim büyük oranda kölelere dayanmaktaydı ve köleler idari işler dahil her işte çalıştırılabilirdi. Dolayısıyla polisin ekonomik varlığını sürdürmede kölelerin rolü büyüktü (Hüner, 2013). Köleler üretimde kullanılan vazgeçilmez aparatlardır ve onların yerine ikame edilebilecek bir alet veya bir makine mevcut değildir. Ayrıca toplumda üretim, bolluk ve zenginlik kölelik kurumuna dayanmaktadır (Ruhi, 2005). Dolayısıyla bu durum toplumları köle istihdamına zorluyordu (Çalık, 2017). İktisadi hayatta bu denli önemli olmalarına rağmen sosyal ve siyasal açıdan kölelerin herhangi bir değeri yoktu (Ruhi, 2005). Nitekim Polislerde toplumun hemen hemen yarısını oluşturan köleler insan olarak değil bir araç veya bir eşya olarak görülmekteydiler. (Hüner, 2013).

Eski Yunan'da iki temel kölelik kategorisi mevcuttu; bunlar borç köleliği ve devlet köleliğiydi. Eski Yunan'da kişilerin borçlarına karşılık bedenini satma durumu en yaygın kölelik şekliydi. Devlet köleliği ise "demosioi" isimli kölelerin devleti yönetenler tarafından alınarak devlet işlerinde kullanılmasını ifade etmekteydi (Yılmazcan, 2017). Solon döneminde borç köleliği kaldırılarak Atina yurttaşı babadan olan bir kişi köleleştirilemeyecekti. Ayrıca hür yurttaşın yasal güvenceye kavuşturulması, yurttaşlık hukukunda demokrasinin yerleşik hâle gelmesi yönünde bir ilerlemeydi. Solon'un pasif devrimi sonrasında Atina'nın yeni zenginleri iktidar

blokuna dahil edilmiştir ve böylece devletin yönetici katmanı önemli ölçüde genişletilmiştir (Yetiş, 1999).

Eski Yunan dönemindeki filozoflarının insan hakları anlayışına temel olabilecek her yerde geçerli olan bazı "doğal" ahlak değerleri iddiaları olsa da Platon ve Aristo gibi en ünlü Eski Yunan filozoflarının bile içinde yaşadıkları toplumda doğal sayılan kölelik kurumunu eleştirmedikleri görülmüştür. Bunun yanında bu düşünürlerin eşitlikçi bir sistemden yana olmadıkları bir gerçekliktir (Aybay ve Çelik, 2021).

Platon'un düşündüğü demokrasi anlayışına göre ilk olarak kanunlara başkaldıran halk, sonrasında hürriyete yüz çevirerek köleliğe gidecek yoldan ilerler. Ortaya çıkacak her sert tepkiden bir aşırılık ortaya çıkar. İnsan veya toplum fark etmeksizin aşırı hürriyet durumu sonucunda aşırı köleliğe götürür (Z. Yılmaz, 2005).

Aristoteles'e göre doğuştan itibaren bazı kimseler hükmetmek bazıları ise tabii olmak için yaratılmıştır. Dolayısıyla tabiat icabı bazı insanların köle olması gerekir ve bu durum tabiata uygundur (Bakırezer, 2008). Aristoteles'e göre, eşitlik demek herkesin her anlamda eşit olması değil benzer koşullarda olanların birbirine eşit olması demektir. Bütün devrimlerin temelinde eşitsizliğin var olduğunu ileri süren Aristoteles'e göre eşit bireyler eşit haklara sahip olmalı ve erdemliler ile erdemsizler eşit tutulmamalıdır. Çünkü orantısal eşitsizlikler yönetimin istikrarsız olmasının nedenidir (Urhan, 2016).

Hak sahibi olmaya herkesi lâyık görmeyen Aristo "doğadan köle" olanların akıl yürütme yeteneğine sahip olmadıklarını iddia etmiştir. Kölelerin kullanılması ile evcil hayvanların kullanılması arasında fark görmeyen Aristo her ikisinin de bedensel ihtiyaçların giderilmesinde kullanıldığını iddia etmiştir. Görüldüğü üzere hak sahibi olma noktasında köleler ile hayvanlar aynı düzeyde görülmekte, İlk Çağ Yunan medeniyetinde sınıflara göre bir ayrımın ve sınırlamanın olduğu görülmektedir (Çalık, 2017).

Köleliğin doğadan kaynaklandığını ve doğuştan olduğu iddia eden Aristoteles'e göre köleler devlet yapılanması içerisinde hizmet etme ve üretime katılma hakkına sahip olmalıdır ancak köleler yurttaş olarak kabul edilmemelidir. Bunun yanında devleti belli bir entelektüel kapasiteye sahip olan hür yurttaşların kurduğu bir yapı olarak kabul eden Aristoteles'e göre hür doğmuş çiftçiler ve işçiler de yurttaş olamazlar (Kıran, 2019).

Aristoteles, hür yurttaşların birbirlerinden farklı olmamalarını, tek tip olmalarını savunur. Bu durum dengenin korunması için gerekli olan bir unsurdur. Doğanın hür yurttaşlar ile köleleri birbirinden farklı bir şekilde yaratıp biçimlendirdiğini iddia eden Aristoteles'e göre kölelerin bedenleri elle yapılacak işler için yeterince güçlüdür. Hür insanların ise akılları ve entelektüel düzeyleri gelişmiştir. Hür bireyler devlet işlerini yürütmek konusunda gerekli becerilere sahiptir, akıllarını kullanma iradesine sahip olmayan köleler ise evcil hayvanlar gibi söz dinleyerek itaat ederler (Kıran, 2019).

Eski Yunan'da hürriyet anlayışı her şeyden önce köle olmamaya bağlıydı (Akad ve Dinçkol Vural, 2011). Yönetim şekli değişiklik göstererek sırasıyla monarşi, aristokrasi ve demokrasi şeklinde nitelendirilmesine rağmen bireysel hürriyetler söz konusu değildi (M. Güneş, 2020). Hür olarak nitelendiren şey için insan olmak gerekmektedir, yurttaşlar insan olarak nitelendirilmiş ancak köleler böyle bir nitelendirme için yer almamaktaydı (Yalçınkaya, 2012). Dolayısıyla Eski Yunan'da bireylerin gerçek mânâda hürriyeti elde ettikleri iddia edilmez (M. Güneş, 2020).

Geleneksel Yunan'da hürriyet tam anlamıyla efendi olmayı gerektirmektedir. Mülkiyet merkezli bir anlayış olan hürriyet aynı zamanda kendi başına hareket edebilmeyi ifade etmektedir. Bunun yanında siyasal hayatta aktif rol almayı beraberinde getiren hürriyet soylu doğmuş olmak ve mülkiyet sahipliği ile bir bütünlük arz etmektedir (A. Demir, 2020).

Sofistler toplumda yapay olan ne varsa zararlı görerek bunlara karşı duruş gösterip kaldırılmalarını istemişlerdir. Kölelik de bu şekilde ortaya çıkan sunî bir müesseseydi ancak Sofistlerin bu hümanist yaklaşımları toplumda karşılık bulmadı. Çünkü o dönem üretim tarıma dayanmaktaydı ve el emeği yani organik enerjiye dayanan bir tarım o dönemde hâkimdi (Çalık, 2017).

Eski Yunan'da insan haklarının evrenselliği ilkesi hiçbir şekilde yerini bulamamıştır. Dönemin önemli düşünürleri arasında yer alan Platon ve Aristoteles insanların eşit olmadıklarını ve kölelik durumunun doğru olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında köleliği insan onuruna aykırı bularak kabul etmeyen Sofistler toplumda büyük bir hoşgörü yaratmışlar ancak bunu hukuken güvence altına aldıramamışlar (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Dolayısıyla o dönemde insan haklarının mevcut olduğunu iddia etmek doğru değildir (Kalabalık, 2015). Zira insanların erdemli-erdemsiz bir kategoride değerlendirildiği, evcil hayvanlar gibi nitelendirildiği, köleliğin gerekli

olduğu yönündeki savların olduğu bir durumda insan haklarının mevcut olduğu ileri sürülemez.

2.1.1.4 Eski Yunan'da Yurttaşlık

Yunan medeniyetinde demokrasi Polis yurttaşlarının kanun önünde eşitliğini ve kamusal karar alma sürecinde aktif katılımını ifade etmekteydi. Ancak yurttaş sıfatı olan bireyler polis halkının çok küçük bir kısmını oluşturmaktaydı (M. Güneş, 2020). Eski Yunan'da yurttaşlık zor kazanılan ve önem arz eden bir statüydü. Yurttaşlık ancak yurttaşlık statüsüne sahip olan erkek ve kadınların meşru evliliklerinden doğan çocuklar için mümkündü. Yurttaş olmayanlar mülk sahibi olma, geçerli bir evlilik yapma vb. konularda bazı kısıtlamalara tabi tutulmaktaydı. Ancak bazı insanlara halk meclisinin vereceği kararla yurttaşlık statüsü verilebiliyordu. Bu durum özellikle polise önemli katkı sunmuş olan yabancı kişiler için söz konusudur (Hüner, 2013).

Atina'da bazen küçük değişiklikler olsa da yurttaşlık kendi içinde dört ayrı kategoride değerlendirilebilir. Bunlar ayrıcalıklı bir kesim olarak örgütlenmeyi başaran aristokrasi ya da "eupatridler", ticaret ve zanaatla uğraşlarından dolayı zenginleşen kentli orta sınıflar ya da "demiurgoiler, küçük topraklarını her an kaybetmeye aday yoksul çiftçiler ya da "georgeler" ve nihai olarak topraklarını kaybetmiş daha çok pazar merkezine yığılmış emekçiler yani "theteslerdir" (Yalçınkaya, 2012).

Eski Yunan şehir devletlerinde halkın büyük bir kesimi her türlü haktan yoksun ve Aristo'nun deyimiyle "hür insanın öküzü" olan kölelerden meydana gelmekteydi. Esasında Yunan medeniyetindeki bu uygulama gerçekte sınırlı bir azınlığa yönelikti ve kölelerin yanında "metek" olarak nitelendirilen yabancıların ve kadınların da yurttaşlık haklarından yararlanmaları söz konusu değildi (D. Duman, 2010). Metekler, köleler ile yurttaşlar arasında ayrı bir konumda yer almaktaydılar. Dış ticaretin gelişmiş olması nedeniyle sayıları fazla olan metekler devletin sınırları içinde otursalar bile yurttaş sayılmazlardı. Bu kişiler hür olmakla beraber siyasi haklara sahip değillerdi (Kışlalı, 1984).

Hür, bağımsız ve siyasal hayata katılarak polisin yönetimini belirleyen yurttaşlar gerçek Yunanlılardır. Polisin yönetimi yurttaşların elindeydi ve dolayısıyla poliste hürriyet denilince yurttaşların hürriyeti anlaşılmaktadır. Yunan'da hürriyet siyasal katılım ile belirir ve demokrasi denilince "azınlık demokrasisi" anlaşılır (Akad ve Dinçkol Vural, 2011).

Aristoteles'in ünlü açıklaması şu şekildedir: "Yurttaşlığın doğası, tıpkı devletinki gibi, sık sık tartışılan bir konudur; tek bir tanım üzerinde genel mutabakat yoktur." Akabinde Aristoteles evrensel düzeyde kabul edilecek faydalı bir tanımı zora sokan ikincil sınıfları açıklar. Bu sınıflar devletin mahkemelerinden faydalanma hakkına sahip olan yabancı yerleşimciler; oy hakkına sahip olmayan yurttaşlar, "gelişmemiş" yurttaşlar olarak gençler ve "emekli olmuş" yaşlılardı. Aristoteles'e göre sırası geldiğinde kamusal yaşama yöneten ve yönetilen şeklinde katılan herkes genel mânâda yurttaştır (Heater, 2007/2004).

Atina devletinde kadınlar yurttaş olma hakkına sahip olmakla beraber siyasal haklara sahip olamazlardı, kadınların siyasi katılımda yer alamamasından dolayı hürriyet sadece erkekler için söz konusuydu (Başar, 2021).

Sofistler göz önünde bulundurulmadan Eski Yunan'da yurttaşlık mefhumu esas alınarak bir değerlendirme yapılacak olursa insan haklarından çok uzak olunduğu gerçeği göze çarpmaktadır. Zira sadece erkeklerin hür görülmesi ve bazı bireylerin "hür insanın öküzü" şeklinde nitelendirildiği "zalimane kaide"lerin olduğu bir yerde insan haklarından bahsetmek akla ziyandır.

2.1.1.5 Eski Yunan'da İnsan

Sofistler başta olmak üzere Eski Yunan düşüncesinde filozoflar insanı temel bir felsefi sorun olarak ele almışlardır. Protagoras'ın meşhur "İnsan her şeyin ölçüsüdür (metron antropos panton)" sözü Sofistlerin insanı felsefenin merkezinin yanında hayatın merkezinde düşündüklerinin en sade görünümüdür. Bunun yanında o dönemde doğal hukukla ilgili ileri sürülen fikirler Antik Çin'dekinden daha ileri düzeyde tartışıldığının bir göstergesidir (Yeşilçayır, 2019).

Sofistler serbest, hür düşünceleri ile yurttaşları aydınlatıp bir çeşit öğreticilik misyonunu yüklenmişlerdir. O zamana kadar görülmedik bir şekilde akla değer veren Sofistler akıl vasıtasıyla bazı safsataları yıkarak doğa olaylarını açıklamaya ve toplum düzenini eleştirmeye çalışmışlardır (Mumcu ve Kuzeci, 2012).

Sokrates'ten önce yaşayan Yunan fikir insanları olan Sofistler doğa sorunları ile uğraşıyorlardı. Sokrates ise toplum ile ilgilenerek insanı, felsefi düşüncenin temel konusu hâline getirmeye çalışmıştır (Güriz, 2020). Sokrates'in ahlak anlayışının temelinde erdem yer almakta, onun erdemden anladığı esasında üstünlük ve

mükemmelliktir (Odabaş, 2019). Ayrıca Sokrates'e göre insanın tek hedefi vardır ve o da kendini tanımaktır. Zira kendini tanıyan kendisiyle uyum içinde olan bireyler toplumla da uyum içinde olacaktır. Bunun yanında kişisel çıkarlardan ziyade toplumsal çıkarları öncelemesi, akıl vasıtasıyla insanların ortak değer ve gerçekleri elde edebileceğine inanmasından dolayı Sofistlerden uzaklaştığı kabul edilir (Akad ve Dinçkol Vural, 2011).

Platon'a göre insan, içinde yaşadığı devletin karakteristik özelliğini yansıtır ve insanı anlamak için onun içinde yaşadığı toplumu göz önünde bulundurmak gerekir. Müstebit devletler içinde yetişen fertler müstebit ve köle ruhlu olurlar. Bunlar, iktidarı ele geçirdikleri zaman gaddar bir tiran, iktidardan düştükleri zaman ise köle ruhlu kişilere dönüşürler (F. Özkan, 2019). Eski Yunan'ın önemli düşünürleri arasında yer alan Platon ve Sokrates'te insana sırf insan olduğu için bir değer atfeden ve ona devlet içinde herhangi bir hak tanıyan düşüncenin izine rastlanmaz. Ayrıca Yunan felsefesinde insan hakları düşüncesi ile ilgili bir düşünce birliği yoktur (Kalabalık, 2015).

Eski Yunan Polislerinde demokrasi yönetim şekli olarak kabul edilmişti ancak aynı zamanda kölelik de mevcut idi. Diğer taraftan yurttaşlar seçme-seçilme hakkına sahipti (Çüçen, 2011). Ancak demokrasinin yanında kölelik mefhumunun makul görülmesi ve yurttaşlık nitelendirmesinin tüm toplumu kapsamaması bir insan hakları kültürünün var olmadığını göstermektedir.

2.1.2 Roma Uygarlığı

M.Ö. 753 yılında kurulduğu kabul edilen Roma Uygarlığı, M.Ö. 753 ile 509 yılları arasında Krallık, M.Ö. 509 ile 27 yılları arasında Cumhuriyet, M.Ö. 27 ile M.S. 476 yılları arasında İmparatorluk dönemlerini yaşamıştır (M. Güneş, 2020).

2.1.2.1 Roma Uygarlığı'nda Cumhuriyet Dönemi

Roma cumhuriyetin ilk dönemlerinde sürekli olarak gelişme içinde olduğu ancak iç sorunların çözümü noktasında aynı başarıya ulaşılmadığı görülür (Akman, 2012).

Roma toplumu Cumhuriyet dönemi ve sonrası Köle, Sığıntı (yurttaşlık hakları olmayan hürler) ve Yurttaş sınıfından oluşmaktaydı. Yurttaşlar da kendi aralarında patriciler (Aristokratlar) ve plebler (Avam halk) olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır.

Pleblerde yoksul ve zengin plebler olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Yoksul plebler Roma proletaryasını oluşturmaktaydı, zengin plebler ise kent soyluları sınıfını oluşturmaktaydı. Zenginleşen Plebler Patriciler'i zorlayarak siyasal haklarını genişletmiş ve memur olmaya başlamıştır. Ayrıca patrici üyeleriyle evlenmelerini önleyen yasalar da kaldırılmıştır. Böylece zengin plebler ve patrici üyelerinin karışmaları ile iyiler anlamına gelen "optitames" ortaya çıkmıştır. Bunun yanında zengin olmayan halk sınıfına "Populares" denmiştir (Şenel, 1991).

"Patriciat" olarak adlandırılan Romalı yurttaşlar ile "plebler" olarak adlandırılan ele geçirilen ülkelerin halkları arasında uyuşmazlıklar çıkmıştır. Bu uyuşmazlıklar giderek yönetim yapısını da etkilemiş ve bu duruma kalıcı bir çözüm bulma gerekliliği hasıl olmuştur. Savaşta ele geçirilen yerlerin hukuki statüye kavuşturulması ve "plebler" ile "patriciatların" ortak bir yaşam sürdürebilecekleri bir hukuksal altyapının oluşturulması kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Roma Hukuku'nun temelini oluşturan "On İki Levha Kanunu" bu anlayışın bir sonucu olarak M.Ö. 450 yılında hazırlanmıştır (Akad ve Dinçkol, 2011).

Roma devletinde önceleri örf adet hukuku uygulanmaktaydı. Daha sonraları örf adet hukukunu yazılı hâle getirmek amacıyla On İki Levha Kanunu hazırlanmıştır. Bu kanunla en çok miras, vesayet, cezalar, haksız fiiller, usul hukuku, hukuki işlemlerde şekil üzerinde durulmuştur (S. Ceylan, 2004).

Tarihsel süreçte cumhuriyet kavramı yurdu için her türlü şeyden vazgeçebilecek, "plebler" şeklinde adlandırılan hür kölelerin, o dönemdeki soylularla yani patriciler ile eşit bir şekilde yaşama taleplerini ifade eden bir rejim şeklinde ortaya çıkmıştır (F. Çelik, 2013). Roma cumhuriyet düşüncesinde iyi bir insan aynı zamanda iyi bir yurttaş olmalıdır. Kamusal görevlerin dürüstçe yerine getirilmesi ve kamusal sorunlarda herkesin iyiliğinin hedeflenmesi ise yurttaşlık erdemi anlamına gelmekteydi. Erdemli olmak iyi bir yurttaş olmanın gereğidir (Dinçkol, 2017).

Cumhuriyet rejiminin son iki yüzyılında sosyal grupların yerini siyasal sınıfların alması neticesinde zuhur eden krizin nihai sonucu olarak Roma'da cumhuriyet dönemi sona ermiştir. Pleplerin sistemli mücadeleleri sonunda IV. yüzyıl ortalarında plebler ve patriciler arasında hukuki anlamda bir eşitlik tesis edilmiştir. Bunun yanında plebler ve patriciler sınıfı arasında yapılan evliliklerin etkisiyle sınıflar arası kaynaşma meydana gelmiştir. Söz konusu gelişmelerin sonucu olarak partici-plep ayrımı kalkmış

ve Roma halkı yani "Populus Romanus"'u oluşmuştur. Diğer taraftan dönemin zengin particileri ve plepleri bir araya gelerek soylular sınıfını oluşturmuştur (Dinçkol, 2017). Roma ekonomisinin ve siyasi sisteminin temelinde kölelik kurumu varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca Roma Hukuku kölelik kurumuna ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler içermiş ve mensup olunan toplumsal kesimler göz önünde bulundurulduğunda eşitsizlik söz konusu olmuştur. (Gemalmaz, 2003). Hür bireyler olsa bile sosyal farklılıklardan dolayı eşitsizlikler söz konusuydu. Nitekim hür kadınlar pek çok konuda Eski Yunan'daki gibi kısıtlı haklara sahipti (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Zira kadın doğumundan ölümüne kadar babasının veya kocasının vesayeti altında (Gemalmaz, 2003) kalmıştır.

M.Ö. 338 'den sonra, hürriyet ile yurttaşlık eş anlamlı olmaktan çıkarılmış ancak bu siyasal düzende tam haklara sahip yurttaşlar yanında, farklı durumlardaki kişiler varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu yeni dönem ve sonrasında hukuki düzen, köleyi hür kılma yetkisini onu Roma yurttaşı hâline getirme yetkisinden ayırmaya başlamıştır. Romalılar Cumhuriyet'in ileriki yıllarında efendilerin köleleri azatlama yetkisi kanunlarla kaldırmışlardır (Çelebican, 1993).

Hukuk alanında önemli düzenlemelere imza atmakla beraber Roma döneminde insan hakları ile ilgili somut ilerlemelerin olmadığı ifade edilebilir. Eski Yunan'da olduğu gibi bu dönemde de devlet bireyin önüne geçmiş ve bireyin devlet karşısında herhangi bir hakkı söz konusu olmamıştır (Çağıran, 2020).

2.1.2.2 Roma Uygarlığı'nın Cumhuriyet Dönemi Düşünsel Gelişmeleri

Siyaset felsefesinin önemli düşünürlerinden olan Platon eşitlik ilkesini kabul etmemiş ve onun öğrencisi Aristoteles'te köleliğin akla uygun olduğunu, insanın devlet ile olan ilişkilerinde eşitsizliğin doğal olduğunu ileri sürmüştür. Eski Yunan kültürü üzerinde yükselmiş olan Roma uygarlığı, özellikle devlet yönetimi esaslarını kendilerine önderlik eden bu kültürden almışlardır. Bunun etkisi özellikle cumhuriyet döneminde iyice ortaya çıkmıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2012).

Aristoteles'ten sonra karma yönetimi ele alan bir diğer düşünür Polybius'tur. Düşünürün "İstoriai" adlı çalışmasında ortaya attığı fikirler Montesquieu ve Amerika'nın kurucularını önemli oranda etkilemiştir. Bu eserde Romalıların nasıl bir anayasa ile ve hangi yöntemlerle bütün dünyaya hâkim olduklarını incelemiştir.

Monarşi, aristokrasi ve demokrasiden bahseden düşünür bu yönetim şekillerinin hepsinin bozulmaya elverişli olduğunu ifade etmiş ve ideal rejimin karma yönetim modeli olduğunu (Arıkan ve Yarımbatman, 2022) ileri sürmüştür.

Polybios'a göre tarihsel süreçte yönetim şekillerinin birbirini izleyen bir zincirin halkaları gibi ortaya çıktığını ve nihai olarak başa dönüleceğini savunmuştur. Örnek olarak monarşi krallığa, krallık tiranlığa, tiranlık aristokrasiye, aristokrasi oligarşiye, nihai olarak oligarşi demokrasiye dönüşür ve böylece başa dönülmüş olur. Polybios karma yönetimi savunarak siyasi erkin tek kişi ya da kurulda toplanmasını engellemeyi amaçlamıştır (Akad ve Dinçkol, 2011).

Polybios'tan etkilenen Ciceron'da en iyi devlet modelinin karma anayasaya dayandığını ve Roma Anayasası'nın en dengeli yönetim modeli olduğunu ileri sürmüştür (Akad ve Dinçkol, 2011). Karma yönetim bir azınlığın adil ve bilgece yönetimine cevaz verirken halkın hürriyet istediğini de tatmin ettiği öne sürülür. Ayrıca Cicero'ya göre karma yönetim, yozlaşmaya doğru gidişi durdurabilecek özelliğe sahip olmanın yanında hürriyet gibi erdemleri birbiriyle birleştirerek dengeleyebilir. Cicero, Roma'nın bir karma yönetim örneği olduğu sonucuna varır. Ayrıca birçok neslin düşünce ve pratiğinin ürünü olan Roma devletinin üstün olduğunu savunur. Cicero'ya göre cumhuriyet uyum veya denge gereksinimi duyar. Bu uyum veya dengeyi sağlamanın yolu da adaleti yasanın hedefi hâline getirmektir. Adil olan yasalar tüm bireylerin eşit haklarını korur (Tannenbaum, 2019/2012).

Cicero devletin hukuk yoluyla meşrulaştırılmasının yolunu açmıştır ancak ona göre hukuk yalnızca anayasal bir hakkın sonucu olarak belirli kişiler ya da bir topluluk tarafından ortaya atılmış olan kurallar bütününü ifade eden pozitif yasalar ile sınırlı değildir. Zira Roma'da yasalar adalet yazılı yasaların ötesinde bir alana işaret eder (Z. Yılmaz, 2012).

Cicero ırk, ulus, sınıf ayrılıklarına rağmen bütün bireylerin eşitliği tezinin olduğu ve adaletin hukuk tarafından gerçekleştirilmesi gerekli, değişmez ilke olduğu düşüncesini savunmuştur. Toplumun gelenek görenekleri adaletin gerçekleşmesini engelleyici nitelikte olmamalıdır (Güriz, 2020).

Cicero'ya göre yönetimler hem olumlu hem de olumsuz özelliklere sahiptir, bunların çözümü ise karma anayasa ile mümkündür. Karma anayasanın etkisi ile uyum içerisinde bir devlet ve barış içinde yaşayan bir toplumsal düzen sağlanacaktır. Ancak

böyle bir yönetim eşitlik öğesiyle res publicanın devamlılığını garanti altına alır (Z. Yılmaz, 2012).

Kıbrıslı Zenon tarafından kurulmuş olan Stoizm Yunan, Roma ve Hristiyanlık düşüncesini etkilemiş bir düşünce akımıdır (D. Akdemir, 2022). Cicero'nun Stoacılık anlayışına göre; nerde yaşarsa yaşasın, hangi statüde olursa olsun tüm insanlar evrensel bir rasyonel varlıkların bileşenleridir. Doğa rasyonel olduğu gibi doğanın bir parçası olan insanlar da rasyonel birer varlıktır. Toplumu bir arada tutan akıl evrenin efendisi olan doğa yasasının mimarı olan doğa, Tanrının aklıdır. Eşit haklara sahip olan insanlar birbirlerinin kardeşi ve devlet sınırlarını aşan ortak bir evrenin yurttaşlarıdır (Tannenbaum, 2019/2012).

Stoacıların doğal hukuk öğretisi Cicero'nun eserleri ile Roma hukukçularına ordan da kilise babalarına geçmiş ve XIX. yüzyıla kadar siyasi tartışmalarda yerini almıştır. Yöneticinin otoritesini halka dayandıran Roma Hukuku ve özellikle Roma Medeni Hukuku modern hukuk düşüncesinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İnsanların uyacağı kuralların akla dayanması gerektiğini ileri süren Stoacılar, Roma Hukuku'nun gelişmesine önemli katkılar sunmuştur (Z. Yılmaz, 2012).

Cicero'ya göre halk ortak bir yarar amacıyla bir araya gelen ve hukuki bağlarla birleşmiş olan büyük sayıdaki insan topluluğunu işaret etmektedir. Cicero'nun düşüncesine göre devlet ile halkın oluşumu aynı anda gerçekleşmiş olur. Dolayısıyla res publicanın halkın mülkiyetinde olması için halkın oluşması zorunludur, başka bir deyişle insanlar ortak bir çıkar ve adalete sahip olarak bir arada olmalıdır (Z. Yılmaz, 2012).

Cicero'ya göre insan aklının bir ürünü olan doğal hukuk her durumda geçerli değişmez ilkedir ve bunları gerçekleştirmek pozitif hukukun görevidir. Cicero doğal hukuk düşüncesini şöyle ifade etmektedir; "Gerçek hukuk akıldan kaynak alır ve insanlara haksız hareketlerden kaçınmayı, ödevlerini yerine getirmeyi emreder. Bu hukukun yürürlüğü evrensel, kapsamı değişmez ve ebedidir. Bu hukuku kısmen dahi olsun ilga etmeye veya değiştirmeye çalışmak günah işlemekle birdir. Doğal hukuku tamamen ilga etmek imkânsızdır. Ne Senato, ne de halk, bu hukukun gerçekleşmesine engel olabilir. Doğal hukukun yorumcuya ihtiyacı yoktur çünkü insanlar onu kendi vicdanlarında duyarlar. Atina'da bir doğal hukuk, Roma'da başka bir doğal hukuk

olamaz. Bütün uluslar, her zaman bu ebedi ve değişmez hukuka tabidirler" (Güriz, 2020).

Cicero'nun ifade ettiği üzere ahlaki bir temele sahip olan doğal hukuk evrensel bir niteliğe sahiptir. Ancak insan aklının bir ürünü olarak ortaya çıkan kuralların uygulanması pratikte pozitif veya diğer adıyla müspet hukuk marifetiyle gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

2.1.2.3 Roma Uygarlığı İmparatorluk Dönemi

Roma devleti, M.S. II. yüzyıldan itibaren monarşik bir imparatorluk niteliği kazanmıştır. Yunan sitesinin dar sınırlarının ötesinde evrensel bir niteliğe ulaşan Roma İmparatorluğu'nda yurttaş olabilme yelpazesi önceki döneme nazaran genişlemiştir (Gemalmaz, 2003). Kent devletini aşarak imparatorluk kurabilen Roma, Eski Yunan kadar olmasa da antik dönemin parlak bir uygarlığı olmuştur (Şenel, 1991).

Cumhuriyetçi düşünce sadakati ve vatana bağlılığı ifade etmiştir. Roma'nın imparatorluk döneminde hâkimiyeti altındaki toplumlara hürriyet vaat eden bir düşünce geleneği olarak uzun yıllar hüküm sürmüştür (F. Çelik, 2013). Kısa sürede dar kent devletinden evrensel bir devlete evrilen Romalılar yurttaşlık statüsünü genişletmişlerdir ve ilk büyük modern imparatorluğu kurmuşlardır (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Roma'da çeşitli yurttaşlık sınıfları oluşturulmuş ve kölelere yurttaşlık onurunu elde etme olanakları sunulmuş, zamanla imparatorluğun en uç noktalarına kadar sirayet etmiştir (Heater, 2007).

Düşünsel anlamda meydana gelen gelişmelere bakıldığında ise; Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olduktan sonra bütün Avrupa'ya yayılması siyasi düşünceye de etki etmiştir. Hristiyanlığın etkisi altında kalan düşünürler ilahi otoritenin mevcudiyetinden yola çıkarak devletin mutlak otoritesinin sınırlandırılabileceği doğrultusunda fikirler ileri sürmüşlerdir. Böylece bu fikirler ekseninde bireyler belli bir değer kazanmıştır (Çağıran, 2020).

Eski Yunan'da evrensel hukuk anlayışı Stoa öğretisi ve haklar teorisi olarak ortaya çıkarak Roma İmparatorluğu'nun ideolojisi durumuna gelmiştir. Bu durum nihai olarak Hristiyanlığın evrensel düşüncesinin başlangıcı olarak ortaya çıkmıştır (Gemalmaz, 2003).

Roma Stoacılığı'nın en önemli temsilcilerinden biri olan Seneca'ya göre insan ortak iyi için doğmuş sosyal bir hayvandır. Köleliği olduğu gibi kabul eden Seneca için önemli olan ruhun hür olmasıdır ve dışsal kölelik önemli değildir. Ayrıca insanın iç evreninin hiçbir zaman köleleştirilemeyeceğini ileri süren Seneca'ya göre köleliğe karşı çıkmak gereksiz bir durumdur (Z. Yılmaz, 2012).

Romalı Stoacı İmparator Marcus Aurelius (121-180) göre; akıl, yasa, insan eşitliği ve büyük insan toplumu evrensel zincirin kritik halkalarıdır. Bahsi geçen zincire uygun yaşamak doğanın yolundan gitme anlamına gelmektedir. Bu yol tüm varlıkları yöneten evrensel bir yasayı sağlar (Tannenbaum, 2019/2012).

Denize yayılan büyük bir imparatorluk olan Romalı düşünürler düşünsel alanda Yunan düşünürlerini izlemekten öteye gidememişlerdir. Bu düşünürlerin siyasal düşünceler alanına katkıları pek olmamıştır (Şenel, 1991).

2.1.3 Stoacılar

Yunan ordularının Makedon ordularına yenilmesi sonrasında polisler bağımsızlıklarını yitirmiş ve hürriyetlerini kaybetmişlerdir. Söz konusu durum Epikürcü öğreti ve Stoacı öğreti adında yeni bir siyasal erkin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu öğretilerin temelinde Helenistik dönemin felsefesi ile uyumlu "eşit bireylerin evrensel yurttaşlığı" fikri yer almaktaydı. Önceki dönemin aksine bireyi toplumun bir parçası olarak ele alan bu öğreti, bireyi kendi davranışları dâhilinde değerlendirmiştir. Söz konusu öğretinin hedefi sarsılan polis düzeninin ortaya çıkardığı olumsuzlukları gidermekti (Kuru, 2021).

Bir çözülme ve farklı bir siyasi çatı altında toplanma süreci olarak nitelendiren Helenistik döneme damgasını vuran en önemli düşünce akımı Stoacılıktır. Söz konusu akımın gücü Romanın imparatorluk döneminde bile yaygın bir şekilde varlığını korumuştur. Bu durum Stoacılık'ın ayrıca incelenmesini değerli hâle getirmiştir (Çoban, 2020).

Yunanlıların Yunanlı olmayan diğer kavimlerden doğuştan üstün olduğu görüşü Polislerin yıkılması ve Makedonya İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte anlamını yitirmiştir (Göze, 1989). Yunan polislerinin bütün değerleri ile yıkılmasından sonra yeni bir devlet, insan ve toplum anlayışına dayalı imparatorluk anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu imparatorluk anlayışında (Akad ve Dinçkol, 2011) Stoa Okulu

marifetiyle Yunanlıların hür ve eşit kişiler oldukları bir düşünce sisteminden, bütün bireylerin eşit ve hür kişiler olabilecekleri düşüncesine geçiş gerçekleşmiştir (Göze, 1989).

Stoacılığın kurucusu Zenon M.Ö. 347 ile 275 yılları arasında yaşamıştır (Stock, 1908/2021). Zenon'un derslerini resimli bir galeride vermesinden dolayı önceleri "Zenoniyen" denilen bu okula daha sonra "Stoa Okulu" adı verilmiştir (Göze, 1989).

Stoacı Okul Helenistik devrin önemli düşünce hareketlerinden biri olmuştur ve insanı mutluluğa götürecek bir hayat görüşü ortaya koymaya çalışmıştır. Okulun kurucusu olan Zenon'a göre mutluluk dıştan gelen etkilere ve kaderin cilvelerine bağlı değil, insanın bunlar karşısında takınacağı tavra bağlı olduğunu ileri sürmüştür (Çapak, 2015b).

"İnsan nasıl yaşarsa mutlu olur?" sorusuna cevap arayan Zenon'a göre bu sorunun cevabı erdemli yaşamdır. Sokratik bir söylem olan erdemli yaşam tasavvuru Sokrates'in Krates'ten aldığı derslerle Zenon'da hayat bulmuştur. Bu durum Stoacılığın bir ahlak felsefesi niteliğinde olduğunun göstergesidir (Çoban, 2020). Ahlakın ölçüsü doğaya uygun olmaktır ve insan mutlu bir hayat sürdürmek için doğaya uygun davranmalıdır. Stoa ahlakına sahip bilge insanın, en temel özelliği "apatheia (duyumsamazlık)" içerisinde olmasıdır. İnsan her çeşit haz ve acıya karşı duyarsızlaştığı takdirde mutluluğa ulaşır. Apatheia Stoacı ahlakın idealidir ve akılcı olmayan hislere yer vermeyerek kötülüğe mâni olmaktadır. Erdem insana mutluluk verirken, kötülük insana mutsuzluk verir (Özkent, 2020).

Stoa Okulu Yunan toplumsal yaşamında ortaya çıkan bunalımın bir ürünüdür. Fakat Stoa felsefesi kurulduktan sonra gelişme göstererek farklı bölgelerde yaşayan insanlar tarafından kabul görmüş ve geliştirilmiştir (Güriz, 2020). Birçok yazar tarafından ele alınan bu düşünce akımı siyaset, hukuk ve devlet yönetimi alanlarına etki etmiştir (Öktem, 1974).

İnsanlığa çok değerli ilkeler getiren Stozim doğal hukuku da içine alarak insanlığın gelişmesine katkıda bulunmuş hümanist bir hayat görüşüdür. İnsanlığın mutluluğu için mücadeleler vermiş olan (Öktem, 1974) Stoacılık'ın kabul ettiği insan anlayışı çağdaş dünyada gelişen evrensel insan hakları doktrininin özünde yer almaktadır (Çaha, 2010). İnsanı esas alan ve insanın temeline de ahlak ilkesini yerleştiren Stoacılık düşünsel anlamda insan haklarına ilişkin önemli bir akımdır.

2.1.3.1 Stoa Felsefesinin Dönemleri

Stoacılık'ın tarihi Erken Dönem Stoa, Orta Stoa ve Son Stoa olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır; Erken Dönem Stoası'nın ana düşüncesi insanın bağımsız olması ve doğaya uyumlu bir şekilde yaşamasıdır. Kurucusu Kıbrıslı Zenon olan Erken Dönem Stoa'nın önemli temsilcileri; Kleanthes, Tarsuslu Antipater ve Tarsuslu Zenon'dur (M. Özdemir, 2021).

Hürriyet kavramı Erken Dönem Stoa felsefesinde farklı düzeylerde ortaya çıkan kavramlara karşılık gelir. Söz konusu dönemde hürriyet kavramı hür sıfatından hareketle kullanılmış psikolojik bir durumu ifade eder. Erken Dönem Stoacılara göre bilgeye has bir özellik olan hürriyet kavramı bütün arzulardan ve doğru olmayan isteklerden bağımsızlık anlamına gelmektedir. Zira Zenon için hürriyet erdemli, bilge bireyler için mevcut olan ahlaki ve politik konudur (Molacı, 2018).

M.Ö. I. ve II. yüzyıllarda etkili olan Orta Stoa'nın en önemli temsilcileri arasında Penetius ve Poseidonios yer almıştır. Bu dönemin bir diğer önemli temsilcilerinden biri de Suriye'de doğan Panetius'un öğrencisi ve Cicero'nun hocası Poseidonios'tur. Poseidonios'un eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır ancak Cicero, Galianus, Seneca, Kleomedes ve Proclus çalışmalarında onun eserlerinden yararlanmışlardır (Çapak, 2011). Orta Dönem Stoasının belirleyici özelliklerinden biri Erken Dönem Stoacılık'a hakim olan katı ahlaki ve katı rasyonalizmin yumuşamaya doğru gitmesidir (M. Özdemir, 2021). Söz konusu dönemdeki felsefi düşünceleri birbirine yaklaştırma çabasında olan Orta Stoa öğretisi Platon ve Aristoteles'in bazı düşüncelerini esas alarak bunları kendi öğretisiyle kaynaştırmıştır (Çapak, 2011).

Son Stoa Okulu veya Roma Stoacılığı'nın en önemli temsilcileri arasında Cicero, Seneca, Epictetus ve Marcus Aurelius göze çarpmaktadır (Güriz, 2020). Son Stoisyenlere göre insanlar başlangıçta aklın bir ürünü olan doğal yasalara dolayısıyla doğal adalet ve doğal hukuka dayanan doğal bir yaşam halindeydiler. Baskı örgütleri, kötülük, anlaşmazlık, hürriyetin ve barışın egemen olduğu düzenlerde mevcut değildi. Ayrıca refah ve huzur içinde yaşayan bu toplumlarda ortak mülkiyet mevcut değildi. Ancak zamanla mülkiyet eğilimleri ve bunun sonucu olarak anlaşmazlıklar başlamıştır. Ahlaki inançlar bozulmuş birtakım insanlar baskı kurmak ve insanları yönetmek amacıyla devleti kurmuşlardır. Böylece kölelik başlamış ve daha fazla

kazanmak amacında olan yöneticiler ile egemen sınıf, bazı kişileri tutsak ederek boğaz tokluğuna çalıştırmışlardır (Öktem, 1974).

Stoacılık akımı hukuk felsefesi için ortaya attığı doğal hukuk, ortak akıl, tek devlet teorisi ve doğal yasa kavramını tartışması nedeniyle değerli hâle gelmiştir. İlk döneminden son dönemine kadar değişimler geçiren (Bahadır, 2021) Stoacılık akımlarında bazı farklılıklar olsa her biri adalet, erdem ve ahlak ilkelerini esas almıştır (Çapak, 2015a).

2.1.3.2 Stoa Felsefesinde Erdem

Evrenseli arayan Stoacılar iyilik, mutluluk ile erdemin ölçütü tüm toplum ve devletler için aynı olduğunu iddia etmişlerdir (Akad ve Dinçkol, 2011). Erdemin kapısı hür, köle, kral ya da sürgün fark etmeksizin herkese açıktır ve erdemli olmak için insan olmak yeterlidir (Stock, 1908/2021).

Stoa Okulu'na göre erdem ayrıcalıklı bir azlığın tekelinde değildir. Akıl yolundan sapmayan en basit ve en cahil kişi de bilgeliğe, erdeme ulaşabilir. Stoa Okulu'nun kurucusuna göre erdemin dört ölçüsü vardır; bunlar seçme, sabırla katlanma, ölçülü olma ve adil olmaktır (Göze, 1989).

Stoacılara göre erdem kalıcı bir şekilde öğretilebilir ve erdem ile mutluluk arasında oldukça sıkı bir bağ vardır (Topakkaya, 2009). Mutluluk yalnızca erdemle mümkün olabilir ve bunu elde etmek için akla uygun yaşamak yeterlidir (Ertan, 2013). Erdemi bilen bir insan herhangi bir korkudan etkilenmez, mal ve ücret dağıtımında adaletli olur (Topakkaya, 2009).

Eski Yunan bilim insanları için erdem soylu ve seçkin bir niteliğe sahipti. Ancak Stoacılık erdemi tüm bireyler için ulaşılabilir kılmıştır. Yunanlıların doğal asalet ile ilgili kibirli iddialarına karşın burada gerçek asaletin iyi bir zihinle mümkün olabileceği iddia edilmiştir. Doğumla kazanılan soyluluğun bir önemi olmadığı her şeyin Tanrıdan geldiği (Stock, 1908/2021) iddia edilmiştir.

Stoa felsefesinin temel görüşlerini barındıran Zenon'un devlet adlı eserinde yalnızca erdemli kişilerin hür olacağından bahsedilmiştir (Bahadır, 2021). Stoa felsefesinin en önemli katkılarından biri erdemin herkesçe ulaşılabilir bir olgu olduğunu ileri sürerek temellendirmeleridir.

2.1.3.3 Stoa Felsefesinde Ahlak- Fizik- Mantık

Stoa felsefesinin amacı mantık ve fizikle doğayı kavrayarak uygun bir ahlak gerçekleştirmektir. Dolayısıyla Stoa felsefesinin gayesi ahlak için akli bir temel bulmaktır. Bazı Stoacılara göre felsefenin üç bölümü incelendiğinde hiçbirinin diğerinden bağımsız olmadığı aksine hepsinin iç içe olduğu görülür. Söz konusu Stoacılara göre fizik, ahlak ve mantık arasında elbette bir bağ vardır. Zira fizikten bahsetmek ahlaktan bahsetmek, mantıktan bahsetmek fizikten bahsetmek demektir. Dolayısıyla Stoacılar felsefenin bölümlerini öğretirken üç bölümü de bir arada öğretmişlerdir (Çapak, 2011).

Stoacılar felsefeyi "kutsal ve insani şeylerin bilgisi" şeklinde açıklarken, felsefeyi mantık, ahlak ve fizik olmak üzere üç bölüme ayırmışlardır. Esasen bu bölümleme Stoacılardan önce yapılmış olsa da bu noktada onlara itimat edilir (Stock, 1908/2021). Stoa felsefesinde ahlak kavramı pratik yaşamda kendini gösteren genel-geçer temel ilke olarak kendini gösterir (Ertan, 2013). Bütün evrenin kutsal bir otorite tarafından yönetildiğini iddia eden Stoacılar (Çaha, 2010) özellikle ahlak konusu üzerinde durmuşlardır (Güriz, 2020). Stoacılıkta yer alan hukuk görüşü ahlak görüşüyle özdeşleşmiştir. Ahlaki ilkelerin gerçekleşmesi aynı zamanda adaletin gerçekleşmesidir. Söz konusu durum erdemli insanın akla ve ahlaka uygun davranışı yani doğa yasalarının egemenliğidir. Hukuk ile adalet doğa yasalarının gerektirdiği erdemli ve ahlaklı davranıştır (Öktem, 1974).

Ahlak felsefesinin yanında fizik ve mantık bilimlerine de ayrı bir önem atfetmiş olan Stoacılar fiziği bir ağaca, insanların nasıl hareket edeceğini gösteren ahlakı verimli bir tarlaya, mantığı ise fizik ve ahlakı koruduğu için bir sura benzetirler. Bunun yanında felsefeyi canlı bir varlığa benzeten Stoacılar mantığı onu oluşturan sinir ve kemiklere, etli kısımları ahlâka, fiziği ise bu canlı varlığın ruhuna benzetmekteydiler (Çapak, 2015b).

Stoacıların vurguladığı gibi erdemli, ahlaklı davranış biçimleri hukuk ve adalet ile özdeş bir niteliğe sahiptir. Ki erdem ve ahlak hukuk ile adaletin tamamlayıcı unsurları arasında yer almaktadır, bunların eksikliği yazılı metinler ile giderilecek bir durum değildir. İnsan hakları bağlamında düşünüldüğünde bir hak veya hürriyet hangi mevzuatta hangi katılıkta düzenlenirse düzenlensin temelinde ahlak ve erdem olmaması durumunda bu durum sürdürülebilir olmayacaktır.

2.1.3.4 Stoa Felsefesinde Eşitlik ve Hürriyet

Evrensel insan hakları öğretisinin temelinde Stoacılığın kabul ettiği insan anlayışının yer aldığı söylenebilir. Bu düşünceye göre insanların tümü Tanrının çocukları olarak eşit ve kardeştirler (Çaha, 2010). Onlara göre devletin üzerinde doğal bir yasa yer almakta ve bireyler bu yasayı akıl yoluyla kavrayabilmektedirler. İnsanların uymak zorunda oldukları bu yasada tüm insanların kardeş olduğunu ve birbirlerini sevmek zorunda olduklarını ifade etmişlerdir (Turhan, 2013).

Stoacılar kölelik müessesini ret etmişler, dolayısıyla Stoacıların bir bakıma insan hakları savunucusu oldukları ortadır (M. Yayla, 2011). Stoacılar köleliğin gerçek hürriyetle ilgili olmadığını ifade etmektedir. Zira gerçek hürriyet, dış hürriyetin aksine arzuların kölesi olmadan akla uygun davranabilmekle ortaya çıkan iç hürriyettir. Bu bağlamda bir kral esasında köle, bir köle de esasında kral olabilmektedir (Şenel, 1991). Doğa yasası bireylerin hür olmalarını ve insanların hepsi için adaletin gerçekleşmesini arzu etmektedir. Kölelik akıl dışıdır, eşit ve hür olan bireyler tek bir aileyi oluştururlar dolayısıyla herhangi bir fark gözetilmeksizin insanlar arasında mutlak bir eşitlik hüküm sürmelidir. Bir siyasi topluluğa özel yetki ve görev vermek doğru kabul edilemez, hiçbir siyasal sınır bireyleri birbirinden ayıramaz. İnsanlar arasında barış ve huzur hüküm sürmelidir ayrıca esaret ve ayrıcalık zulümdür (Öktem, 1974).

Stoacılara göre hayat, birbiriyle uzlaşamayan, iki düşman arasında, yani tutkular ile hürriyet arasında geçen şiddetli bir mücadeleden oluşur. Bu mücadelede başarıya ulaşılabilmesi için yani hürriyete ulaşılabilmesi için tutkuların dizginlenmesi, zayıflatılması ve kesinlikle yok edilmesi gerekmektedir (Çapak, 2015b). Stoa düşüncesindeki bireysel hürriyeti hedef alan kendilik kaygısı bireysellik yanında kollektif bir yöne de sahiptir. Zira bireyin başkaları için kurtarıcı olabilmesi için öncelikle kendini kurtarması gerekmektedir. Bu nedenle Stoa felsefesi toplumsal bir dönüşümü de hedeflemektedir (M. Özdemir, 2021).

2.1.3.5 Stoa Felsefesinde Logos

Hiçbir dile çevrilemeyen ve felsefeye temel olan Logos kavramı Eski Çağ'da yaşamış ünlü filozof Herakleitos tarafından kullanılmıştır (Çüçen, 2011). Stoacılar evren ruhuna, Eski Yunancada akıl, düşünme anlamına gelen "logos" adını vermişlerdir. Bu

mânâda logosun bir parçası olmak, aklın bir parçası olma anlamına gelmektedir (Çoban, 2020).

Esasında aklı temsil eden (Bahadır, 2021) logos bilmeye, bilgeliğe, düşünmeye, dile, anlama, söze, söylemeye işaret eden çok zengin kavramdır (Çüçen, 2011). Evrensel akıl olarak kullanılan logos evrenin kaynağı olduğu gibi insanın, doğanın ve yaratılışın da kaynağıdır. Stoacıların üzerinde durduğu en temel kavramlardan biri doğaya uygunluktur ve bu durum esasında "logosa uygunluk" şeklinde düşünülebilir (Bahadır, 2021).

Logosu akıl, doğa ve Tanrı şeklinde nitelendiren Stoacılara göre bireyler akla uygun hareket ettikçe eşittirler. İnsanlar arasındaki temel farklılığın sosyal, siyasal ve ekonomik olmadığı akla uygun hareket edenler ile akla uygun hareket etmeyenler şeklinde (Kuru, 2021) olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İnsan sadece kendisini değil başkalarını da düşünen ve onlara yönelen bir varlıktır (Topakkaya, 2009). Dolayısıyla akla uygun yaşayan insan kendisi ile uyum hâlinde olmanın yanında evrenle de uyum içerisindedir. Çünkü akıl tüm evrene yaygındır ve insan aklı evrensel aklın bir parçasıdır. Evrensel akıldan bütün insanlar paylarını almıştır ve evrenin logos tarafından yönetildiği gibi, insan davranışlarına da aklın hâkim olması gerekmektedir (Göze, 1989).

2.1.3.6 Stoa Felsefesinde Devlet

Platon'un devleti ve Aristoteles'in ideal durumu sadece Yunanları barındıran bir devlet modeliydi. Ancak Zenon ile birlikte ilk kez tüm insanlığı kucaklayan ideal bir devlet hayali ortaya çıkmıştır (Stock, 1908/2021). Dünya vatandaşlığını esas alan bu devlet anlayışının temelinde ahlak, erdem ve hürriyet vardır.

Stoa felsefesine göre Eski Yunan düşünürlerinin savunduğu gibi her şeyin üstünde yer alan temel olgu devlet değildir. Devletin üstünde yasa, hukuk ve akıl gibi çeşitli değerler vardır. Sadece evrensel akıldan (Tanrısal Akıl) pay alan bireyler toplumsal bir yaşam sürdürebilir. Birlikte yaşamanın sonucu olarak insanlar; sınıf ve ırk ayrımı olmaksızın, aynı yasanın boyunduruğu altında (Kuru, 2021) kalacaklardır.

Eşit insanların tabii olduğu tek bir yasa vardır ve devletler bu yasaya uyarak uygulama esnasında yasaların sınırlarını aşmamakla mükelleftirler. Aksi hâlde Tanrının kurallarını ihlâl ederek evrensel hukukla aralarında zımni bir şekilde var olan

anlaşmayı bozmuş olurlar. Ayrıca bahsi geçen bu yasaya devletin yanında bireyler de aynı şekilde uygun hareket edeceklerdir (Öktem, 1974).

Daha çok erdem temelli eşit insan anlayışı ortaya koymaya çalışan Stoacılar, Helenistik dönemde hümanist bir bakış açısıyla insanları dünya toplumunun eşit yurttaşları olarak görmekteydiler. Bu amaçla felsefelerini icra etmeye çalışan Stoacılar birbirlerine karşı herhangi bir üstünlüğü olmayan insanların birbirlerine karşı toleranslı olmalarını önermekteydiler (Yeşilçayır, 2018).

Evrende Tanrı, gerçek, ahlak, yasa, akıl ile ruh tektir ve önemli olan bu monizmin sesini dinlemektir. Doğada her şey bu tekliğe bağlıdır ve külli için iyi olan cüzi için de iyidir. Toplum da aynı şekilde monizme yönelmeli ve kozmopolis altında birleşmelidir. Bireylerin ahlak, erdem ve hürriyetin egemen olduğu evrensel devlette mutluluğa ulaşabileceğini (Öktem, 1974) ileri süren Stoisyenler Dünya vatandaşlığı kavramı üzerinde durmuşlardır.

Stoacılara göre tüm bireyler evrensel akıldan dolayı doğal yasaya bağlı kaldıkları gibi, tüm insanların tek bir devlet tarafından yönetilmesi gerekmektedir. Stoacılar söz konusu bu devlete "kozmopolis" adını vermişlerdir. Nihai olarak Stoacılar kendilerinin ahlak anlayışlarının temelindeki "doğa ile uyumluluk" ilkelerine uygun bir şekilde hukukun doğanın bir unsuru olduğunu ifade etmektedirler (Bahadır, 2021). Dünya devleti ve onun yurttaşları aklın egemen olduğu, devlet farklarının ortadan kalktığı ve evrensel yasaların buyruğuna uygun hareket eden, eşit ve kardeş insan topluluğundan meydana gelmektedir (Akad ve Dinçkol, 2011). Herkesin kuşatıcı yasalar demetinin emri altında olması ve devletler ile sınırları gereksiz kılan bu fikir "kosmopolitanizm" olarak adlandırılmaktadır. Bu fikrin sonucu olarak tüm bireyler evrensel kardeşlik ilkesine göre bir bütünün parçalarıdır (Çoban, 2020). Doğal hukuk ve doğal adaletin egemen olduğu evrensel devlet (kozmopolis) bir mutluluk ülkesi olacaktır (Öktem, 1974). Ayrıca kozmopolis anlayışı insanların bulundukları devlet üzerinde eşit haklar altında tek bir dünya devletinin bireyleri olmalarını ahlaki bir ideal görev olarak görmektedir (Bahadır, 2021). Kozmopolitan herkesin ortak aklın normlarına tabi olması itibariyle doğal hukukun öncülü olarak değerlendirilebilir (Çoban, 2020).

İnsan sadece kendisini düşünen ve kendisine yönelen bir varlık olmayıp, aynı zamanda başkalarını da düşünen ve başkalarına da yönelen bir varlıktır (Topakkaya, 2009).

Stoacıların ulaştığı sonuçlardan biri insanın insan olmasından dolayı saygıdeğer sayılmasıdır. Davranışlarında aklını hâkim kılabilen ve ihtiraslarının üstesinden gelebilen insanın saygıya değer bağımsız bir varlık olduğu düşüncesi bugünde anlamlıdır (Güriz, 2020).

Stoacıların iddia ettiği gibi bireylerin hırslarından ari bir şekilde özünde ahlak ve erdem ilkelerini barındırarak hürriyet fikrine ulaşması ve diğer bireylerin de hürriyetlerine riayet etmesi hâlinde toplumsal yaşam optimal bir duruma evrilebilir. Bunun yanında devlete kutsiyet atfetmekten ziyade devletin toplum veya millet için var olduğu düşüncesinin temellendirilerek yerleşik hâle getirilmesi tüm dünya halkları için faideli bir durum ortaya çıkarabilir.

2.2 ORTA ÇAĞ'DA İNSAN HAKLARI

Çağımızın toplumsal sorunlarının anlaşılması için Orta Çağ'ın bilinmesi önem arz etmektedir (Şenel, 1991). Zira o çağda meydana gelen gelişmeler sonraki dönemlerin şekillenmesine etki etmiştir.

Farklı ekonomik, düşünsel ve toplumsal bir iklimi yaşayan Orta Çağ toplumu İlk Çağ'dan daha yaban ve daha soğuk (Şenel, 1991) bir görünüm sergilemiştir. Genel olarak Batı Roma'nın çökmesi ile İlk Çağ'ın kapandığı kabul görmektedir. Bu çağın kapanması ile Amerika'nın keşfine kadar süren dönem Orta Çağ olarak kabul edilmektedir. Roma imparatoru Konstantin Hristiyanlığı resmen tanımış ve yaşamının sonuna doğru bu dini kabul etmesiyle birlikte Hristiyanlık bu döneme damgasını vurmuştur (Gemalmaz, 2003). Orta Çağ'da Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve o dönemin feodal sistemi insan hakları açısından önemlidir. Feodalizmde yönetenler yönetilenleri korumak, yönetilenler de yöneticileri korumakla yükümlüydü. Bu dönemdeki hürriyet kavramı derebeylerin kendi toprakları üzerindeki hürriyetleri olarak nitelendirilmekteydi. Dolayısıyla karşılıklı olarak temel hak ve hürriyetlerin tanınması söz konusu değildi. Ancak krallar, derebeyler ve halk arasında ortaya çıkan büyük mücadeleler sonucu gerçekleştirilen akitler insan haklarının gelişiminde rehber olmuş ve bu akitlerle elde edilen haklar sonraki hakların temelini oluşturmuştur (Kalabalık, 2015).

2.2.1 Hristiyanlığın Yayılması

Orta Çağ döneminde dinsel düşünce hem batı hem de doğu medeniyetlerinde egemen bir durumdaydı (Şenel, 1991). Roma'da köleliğe ve ezilmeye karşı bir hak din olarak ortaya çıkan Hristiyanlık (Mumcu ve Kuzeci, 2016) Roma kralı büyük Konstantin tarafından bu dinin kabul edilmesine kadar bir tehdit olarak algılanmıştır (Çiçek, 2020).

İnsan vicdanını devletin baskısından kurtarmak isteyen Hristiyanlık, insan kişiliğine değer kazandırmıştır. Her bireyin Tanrıya bir benzer olarak yaratılmış olması hasebiyle yüksek bir onura sahip olduğunu ve kişiliğine bağlı bazı haklara sahip olduğunu ortaya koymuştur (Kalabalık, 2015).

Orta Çağ'da bilhassa Hristiyanlığın insan kişiliğine bir değer kazandırması ve Tanrıya benzer olarak bireyin bazı haklara haiz olabileceği fikrini meydana getirmesi ile köleliğe yönelik ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Ancak çağın ortalarına doğru Hristiyanlık devlete karşı insan hakları ile vicdan hürriyetini gözetmekten vazgeçmiştir. Bunun temel nedeni kilise ile siyasi gücün birleşmesinden dolayı fertlerin hak ve hürriyetlerinin önemsenmemesidir (Kalabalık, 2015).

Devlete hâkim olan Hristiyanlar ilk zamanlarda bağlı oldukları düşüncelerden vazgeçmiş ve kilise insan yaşamında egemen bir konuma gelmiştir. (Mumcu ve Kuzeci, 2016). Kilise mevcudiyetini tehlikeye sokan ve kendisine tehdit oluşturacak düşüncelere karşı her türlü baskı aracını kullanmıştır (Kalabalık, 2015).

Orta Çağ'a damgasını vuran en önemli olgu dinsel düşüncenin egemen olmasıdır. Söz konusu Çağ'da insanın "kul" olarak konumlandırıldığı ve günahkâr olarak görüldüğü ifade edilmektedir (D. Akdemir, 2022). İnsan aklının ürünü olan hukuk yeterli değildir ve insan tüm gücünü Tanrısal hukuka ulaşmak için kullanmalıdır. Bu görüşten ilham alan Hristiyanlık felsefesi köleliğin bir günah sonucu ortaya çıktığını iddia eder (Mumcu ve Kuzeci, 2016).

İlk Çağ'da kölelik kurumu serflik adı altında Orta Çağ'da devam etmiştir ve iki kurum arasında önemli bir fark söz konusu değildir. Bu noktada önem arz eden bir durum da ilk Hristiyanlar kölelik kurumuna karşı çıkmışken daha sonraları kilise Hristiyanlık ilkesine aykırı olan bu durum ile ilgili tavır takınmamıştır. Kilise İsa'nın öğretisini unutmuş gibi hareket etmekteydi. Kilise insan kişiliğine saygı, kardeşlik, eşitlik, vicdan hürriyeti gibi ilkeleri bir kenara atmıştır (Kapani, 2013).

Söz konusu dönem bölgesellikten evrenselliğe geçiş dönemiydi. Evrensel otoriteye sahip olmak isteyen Kilise o dönemde "bir yönetici, vergi koyucu, emek gücü istihdam edici, tacir, bankacı, ipotekçi, toprak sahibi, rant toplayıcı, maddi üretici, yasa yapıcı, ahlak muhafızı, vicdan zorlayıcısı" olma yolundaydı (Durmaz, 2011). 1075'te kabul edilen "Dictatus Papae" belgesinin önemli maddeleri kilisenin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Bunlar;

-Roma Kilisesi, tek başına Tanrı tarafından kurulmuştur.

-Yalnız Roma Kilisesinin başı gerçekten evrenseldir.

-Tek başına o, piskoposları azletme ve görevine iade etme yetkisine sahiptir.

-Papa, piskoposları gıyaplarında azletme yetkisine sahiptir.

-Papanın aforoz ettiği kimselerle yaşamak daha birçok şeylerle birlikte, yasaktır.

-Sadece Papa, gereğine göre, yeni yasalar koyabilir, yeni ulusları birleştirebilir, zengin bir piskoposluğu bölüp fakir piskoposlukları birleştirebilir.

-İmparatorluk mührünü sadece Papa kullanabilir.

-Ayağı, bütün prensler (krallar) tarafından öpülen tek insan Papa'dır.

-Bütün Kiliselerde adı söylenen tek insan odur.

-Taşıdığı unvan (adı) tek başına ona aittir.

-İmparatorları azletme yetkisine sahiptir.

-Piskoposları, gerekli bulursa, bir yerden bir başka yere gönderebilir.

-Herhangi bir kilisenin bir rahibine dilediği işi buyurabilir.

-Ondan buyruk alan bir başkasının kilisesine buyruk verebilir, yalnız savaş açamaz; bir başka piskopostan yüksek rütbe alamaz.

-Papanın rızası olmaksızın hiçbir genel kurul toplanamaz.

-Genel kurulun hiçbir tasarrufu ve hiçbir kitap, onun tarafından cevaz verilmedikçe (yetkisi dışında) bir dinsel yasa değeri taşıyamaz.

-Onun verdiği yargıyı hiç kimse iptal edemez ve o herhangi bir kimsenin verdiği kararı iptal edebilir.

-Onu hiçbir insanoğlu yargılayamaz.

-Papalığa başvuran bir kişiyi hiç kimse mahkûm edemez.

-Her kilisenin ana sorunları Papa önüne getirilir.

-Roma Kilisesi hiç yanılmamıştır, Kutsal kitabın tanıklığına göre hiçbir zaman da yanılmayacaktır.

-Roma Kilisesiyle mutabakata varmayan hiç kimse Katolik sayılmayacaktır (Gemalmaz, 2003).

Bu dönemde iktidarın Tanrıdan kaynaklandığı ve kralın gücünü Tanrıdan aldığı ileri sürülmekteydi (D. Akdemir, 2022). "İki kılıç kuramı", kiliseye düzeni ve adaleti sağlama gibi dünyevi işleri idare etmenin yanında ilahi alanı da idare etme yetkisi tanımaktaydı. Kilise bir taraftan dünyevi kılıcın imparatorluğun elinde olduğunu diğer taraftan bu kılıcın kilisenin emirlerine uygun bir şekilde kullanılması gerektiğini ileri sürmekteydi. Bu suretle imparator adeta kilisenin vasalı hâline gelmiş olmaktaydı (Yalçınkaya, 2012).

Devletin temel görevi günahla mücadele etmektir ve bunu en iyi biçimde gerçekleştirecek krallık şeklinde teşkil eden devlettir. Ancak evrensel nitelikte olması gereken bu devletin üstünde kilisenin özgül ağırlığı mevcuttur. Bu anlayış çerçevesinde ortaya çıkan Orta Çağ devlet düşüncesinde insan hakları ve hürriyet ancak kilisenin emirleri dahilinde hareket etmek koşuluyla ortaya çıkabilir (Mumcu ve Kuzeci, 2016).

Orta Çağ'da egemenliği elinde bulunduran kilise birçok kişiyi cezalandırmış ve hayatına son vermiştir (Çiçek, 2020). Bu Çağ'da insan özgür bir varlık değildi ve Tanrısal olana itaat eden bir varlıktı dolayısıyla bu çağ boyunca insan haklarının düşünüldüğü veya geliştirildiği iddiası doğru değildir (Çağıran, 2020). Ayrıca dinsel öğeleri kendi menfaatleri dahilinde kullanarak kendi gücünü artıran kilisenin ortaya koyduğu durum sürdürülebilir değildi.

Mevcut durumun insan hakları ve özgürlükle herhangi bir bağlantısı yoktu. Özgürlüksüz bir yaşam anlamına gelen bu durum karşısında tepkiler ortaya çıkmıştır. Özellikle Orta ve Kuzey Avrupa'da herhangi bir senyöre bağlı olmayan oligarşik kent cumhuriyetlerinin kurulması tepkileri daha da artırmıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2016).

2.2.2 Feodalite

Orta Çağ döneminin ikinci önemli olayı Feodalitenin ortaya çıkmasıyla devletin mutlak otoritesinin dağılmasıdır. (Kapani, 2013). Feodalitenin ortaya çıkması ile devletin sınırsız ve mutlak güce sahip olduğu fikri zedelenmiştir (Gemalmaz, 2003). Feodalitenin yükselişi ile devletin mutlak yetkisinin sona ermesiyle kalınmamış devlet yavaş yavaş silinmeye yüz tutmuştur (Kapani, 2013). Bu rejim merkezi iktidarın yok

olduğu, karışıklıkların hâkim olduğu, ticaretin neredeyse durma noktasına geldiği ve kent yaşamının önemsiz hâle geldiği bir ortamda belirmiştir (Ülgen, 2010).

Feodal sistem Batı Roma İmparatorluğu'nun köleci sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu sistemin evrensel olmadığı yani batı toplumlarına özgü bir sistem olduğu kabul edilmektedir. Bu sistem kölelerin özgürlüğünden ziyade başka yöntemle yeni bir egemenin boyunduruğu altına girmesine dayalıdır (Ülgen, 2010). O dönemde toplum köleler, toprağa bağlı köleler, yarı köleler, serbest meslek mensupları, soylular, feodal beyler ve kilise mensuplarından oluşmaktaydı. Toplumsal yapıda sınıflar arası farklar çok açıktı ve bir sınıftan başka bir sınıfa geçiş çok zordu. Eğitimden aile yaşamına kadar her anlamda eşitsizliğin egemen olduğu bu toplumsal yapıda kilise mensupları ile soylular ayrıcalıklı (Mumcu ve Kuzeci, 2016) bir konumda yer almaktaydılar.

Roma'da hür olan ancak Roma yurttaşlık statüsüne sahip olmayan bireyler bir Roma yurttaşının himayesine girerek bazı haklardan faydalanabiliyordu. Bu kişiler mahkemelerde ancak himaye altına alan "patronus" tarafından temsil edilebiliyordu. Zengin ve nüfuz sahibi bir Roma yurttaşının himayesi altına giren kişilere "cilientes" yani sığıntı denmekteydi. Himaye altına alan feodal bey tehlikeler karşısında daha güçlü bir feodal beyin himayesine girmekte, o feodal bey de kendinden daha güçlü olanın himayesine girmekteydi. Bu şekilde birkaç basamakta alttan üste piramit biçiminde bir hiyerarşik düzen meydana gelmiştir (Şenel, 1991).

Feodal sistemde bir taraftan önceki dönemin kölelik kurumu bir şekliyle devam etmekteyken diğer taraftan yeni bir kölelik türü olan serflik ortaya çıkmıştır (Gemalmaz, 2003). Serfler Feodal toplum düzeninin en alt tabakasında yer almaktaydılar. Bu kişiler soylu efendilerinin himayesindeki toprakları işleterek onlara rant vermekte ve belli dönemlerde efendinin bazı işlerinde angarya olarak çalışmaktaydılar. Yönetilen taraf olan serfler çalıştırılan, üretim araçlarına sahip olmayan ve siyasal haklara da sahip olmayan kişilerdi. Feodal beyler yani soylular ise çalıştıran, üretim araçlarına ve siyasal haklara sahip olan, yönetici tarafta olan kişilerdi (Şenel, 1991).

Kişilerin sınıfsal konumu hukuksal olarak da belirlenmişti, böylece ekonomik eşitsizlik hukuksal eşitsizlikle tamamlanmıştır. Nihayetinde İlk Çağ sürecinde bireyler sadece devletin metası olarak görülmeyteydi, Orta Çağ'da ise kişinin devlet ve kilise

olmak üzere iki efendisi bulunmaktaydı (Gemalmaz, 2003). İlk Çağ'dan daha olumsuz bir görünüm sergileyen bu dönemde bireyler düalist bir baskı rejimi ile karşı karşıya kalmıştır.

Orta Çağ döneminde baskı iklimi hâkimdi ve insanlar kendini ifade etme noktasında temkinli hareket etmek zorundaydı. Padova Üniversitesi'nde profesör olan Cremonini'nin *"İçinden istediğin gibi, dışından herkes gibi ol"* ifadesi dönemin koşullarını açıkça resmetmektedir (Çiçek, 2020).

Teorik olarak devlet fikri büyük ölçüde Orta Çağ'da ortaya çıkmıştır (Gemalmaz, 2003). Söz konusu dönemde düşünce üretme yetkisi sadece din adamlarına aitti ve hürriyet ile insan hakları anlayışı kilisenin çizdiği sınırlar dâhilinde bir anlam ifade ediyordu (Mumcu ve Kuzeci, 2016). Bu nedenle feodal sistemde kişi hak ve hürriyetlerinden bahsedilemez (Akad ve Dinçkol, 2011).

Orta Çağ anlayışında 13. yüzyıla kadar egemen olan prens emretmiş, tebası ise hükümdarın emrine itaat etmiştir. Bunun yanında lordlar, vasallar üzerinde feodal hükümranlıklarını kurmuşlardır (Heater, 2007). Bu yüzyılda kralın yetkilerinin azaltılması düşüncesi ön plana çıkmaya başlamıştır (Çağıran, 2020). Temel insan hakları belgeleri denildiğinde ilk başta yerini alan Magna Carta Libertatum bu dönemde ortaya çıkmıştır (D. Akdemir, 2022).

Kral ve baronlar arasında bir anlaşma sonucu ortaya çıkan bu Magna Carta 1215 yılında imzalanmıştır. Kral John'un keyfi uygulamaları ve toplumu zora sokan vergilendirme uygulamaları nedeniyle kral ile baronlar arasında bir çekişme meydana gelmiştir. Bu çekişmenin sonucu olarak baronlar bir araya gelerek ayaklanmışlardır. Bu koşullarda ortaya çıkan Magna Carta suç ve cezalarda denge, keyfi cezalandırmanın olmaması, cezaların kanuniliği ve keyfi vergilendirme yapılamayacağı gibi temel ilkeleri kapsayan bir insan hakları belgesi (D. Akdemir, 2022) olarak nitelendirilmektedir.

İngiltere ve diğer dünya ülkelerinde törenlerle kutlanan ve siyasi nitelikteki büyük tartışmalara yol açan Magna Carta ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Çelişkiler barındıran bu yorumlara rağmen belgenin önemini koruması engellenememiştir. Bütün tartışmalara rağmen Magna Carta'nın insan haklarını soyut kavram olmaktan çıkarıp siyasi ve hukuki düzen içinde şekillendiren ilk yapı taşı ve kendinden sonra gelen bildirilere örnek teşkil eden bir metin olduğu kabul edilmektedir (İlal, 1968).

Magna Carta'nın üstünlüğü bir ulusun haklarını ve hukuka bağlı devlet ilkesinin sürekliliğini sağlayan tarihi bir belge olmasından kaynaklıdır. Bundan dolayı Magna Carta uzun süre canlılığını koruyabilmiştir. 24 Ağustos 1215'de III. İnnocent tarafından belgenin hükümsüz olduğu kararı alınsa da belge günümüze kadar gelmiştir. Magna Carta'nın canlılığını korumasının nedeni sokaktaki İngiliz yurttaşların, haklarının farkına varması ve hukukun üstünlüğü ilkesini kavramış olmasıdır (İlal, 1968).

Bu belgede her ne kadar baronlar esas alınsa da krallıktaki tüm özgür kişilerin hak ve hürriyetlerinin ele alındığı bir belge olarak kabul edilmiştir. Ayrıca birçok açıdan yorumlanan bu belge "feodalizmin manifestosu" olarak da ifade edilmektedir. Haklar ile ilgili sunduğu katkının yanında kralın yetkilerini baronlar lehine sınırlandırdığı için feodaliteye destek verdiği de ifade edilmektedir. Ancak bu belgenin İngiltere'de hukuk devleti ilkesinin ortaya çıkmasında önemli bir gelişme olduğu açıktır (D. Akdemir, 2022).

2.2.3 Düşünsel Gelişmeler

Düşünsel anlamda katkılarından dolayı Orta Çağ'ın Aristosu denilebilecek Thomas Aquinas'ın düşünsel alt yapısında keyfi ve zalimane iktidarı önleme kaygısı vardır (Kapani, 2013). Birçok konuda Aristo'yu örnek alan Thomas insanın doğası gereği sosyal ve politik bir varlık olduğunu ileri sürmüştür. İnsanların gereksinimlerini karşılamak için siyasi gruplar oluşturması gerektiğini ve bunun için aklın önemini vurgulamıştır. Söz konusu siyasi grupların hür bireylerden oluşmasını ve yöneticiler tarafından idare edilmesini ifade etmiştir. Ayrıca Tanrıdan gelmeyen iktidarın iktidar olmadığını ifade ederek teolojik görüşünü de ortaya koymuştur. Düşünüre göre iktidara ilahi bir müdahale olmasa ve tamamıyla beşeri iradeye bırakılsaydı iktidara tabii olmaya kimse yanaşmazdı. Halkın iyi yaşamasından sorumlu olduğu için hükümdarlar halkın menfaatine yönelik çalışmalıdır. Dolayısıyla devleti idare edenlere itaat aynı zamanda Tanrıya itaat anlamına gelmektedir (Kömür, 2019).

Hükümdar iktidarını ilahi yasaya aykırı olmamak kaydıyla kullanmak ve yasanın makul görmediği bir zalimane faaliyetten kaçınmak zorundadır. Aksi bir şekilde ilahi kanuna aykırı hareket edilirse bireyler buna uymak zorunda değillerdir. Buradan

anlaşılmaktadır ki Thomas Aquinas bireylere yeri geldiğinde zulme karşı direnme hakkı sunmaktadır (Kapani, 2013).

Aquinolu Thomas kişilere vazgeçilmez haklar sunan doğal hukukun kaynağında ilahi hukukun var olduğunu ileri sürmüştür. Ancak doğal hukukun anlaşılabilmesi akıl marifetiyle mümkündür. Düşünüre göre görevini kötüye kullanan yöneticilerin görevlerini bırakmaları veya kendisi bırakmazsa bıraktırılması gerekmektedir. Dahası halka baskı yapan ve görevini gereği gibi icra etmeyen kral veya yöneticilerin yönetimden uzaklaştırılmasının temel bir hak olduğunu savunmaktadır. Bunun yanında esasında doğru olanın görevden uzaklaştırmak yerine yetkilerini doğal hukuka göre kısıtlamak olduğunu iddia etmiştir (Yeşilçayır, 2019). Aquinolu Thomas, mutlak iktidarı sınırlandırmaya ilişkin düşünceleri nedeniyle anayasacılığın ilk tohumlarını atan kişi olduğu ifade edilmektedir (D. Duman, 2010).

Devletin temel görevinin insanların mutluluğunu sağlamak olduğunu dile getiren Padovalı Marsilius, Aquinolu Thomas'ın aksine vicdan hürriyetini savunmuştur. Padovalı'ya göre dini otoritelerin görevi insanları zorla dindar yapmak değil, onlara kendilerince doğru olan yolu göstermektir. Diğer taraftan Tanrı kaynaklı yasalar dünyada bir yaptırım gücüne sahip değildir, esas olarak yaptırım gücüne sahip olan pozitif yasalardır (D. Akdemir, 2022).

Orta Çağ'da devlet ve hukuk felsefesinde dini ilkeler egemendi. Hristiyanlık Orta Çağ'da insanların dünyaya günahkâr olarak geldiklerini dolayısıyla günahlarından arınması gerektiği düşüncesiyle insanlar üzerinde hükümranlık kurmak için çaba sarf etmiştir (Çiçek, 2020). Söz konusu dönemde kilisenin izin vermediği herhangi bir düşünce ileri sürülemezdi. Buna aykırı hareket edenler engizisyon mahkemelerinde yargılanıp ölüme cezası almakta ve eserleri ise yok edilmekteydi (Mumcu ve Kuzeci, 2016).

Orta Çağ döneminde krallar ile feodal senyörler arasında ortaya çıkan ve uzun süre devam eden mücadele nihai olarak kralların zaferi ile sona ermiştir. Kralların zaferi sonrasında feodalite ortadan kalmış ve akabinde özellikle Fransa'da olmak üzere kara Avrupa'sında büyük monarşiler dönemi başlamıştır. Söz konusu dönemde kralların Tanrısal haklara ve mutlak egemenliğe sahip oldukları yönünde teoriler ortaya atılmıştır (Kapani, 2013).

Orta Çağ düşüncesi insanların tüm eylemlerine Tanrısal bir anlam yüklemiştir. Dolayısıyla çağdaş siyaset teorilerine giden yolda ortaya atılan fikirler açık veya zımni bir şekilde mutlak suretle ontolojik bir arka plana sahip olmuştur. Buna bağlı olarak Orta Çağ skolastik düzeninin yıkılmasıyla beraber yeni bir ontolojik durum ortaya çıkarak aynı zamanda yeni bir sosyal düzen arayışı da hızlanmıştır (Evkuran, 2003). Feodalitenin ve skolastik düşüncenin çözülmeye başlaması ile beraber Tanrı temelli doğal hukuk anlayışından uzaklaşıldığı görülmektedir (Yeşilçayır, 2019).

2.3 YENİ ÇAĞ VE SONRASI İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN GELİŞMELER

İnsan haklarının tarihsel olarak gelişimi her dönem farklı bir seyir izlemiştir. Modern anlamda insan hakları konusu Yeni Çağ'da ortaya çıkmış (D. Akdemir, 2022) ve Orta Çağ'daki katı din öğretisi Reform hareketleri sonucu yumuşatılmıştır. Bununla birlikte insan İlk Çağ'daki değerine ulaşmıştır. Bu gelişmeler ışığında insan hakları değişim ve gelişim göstererek sonrasında da varlığını devam ettirmiştir (Çüçen, 2011).

2.3.1 Yeni Çağ'da İnsan Hakları

Batı için Yeni Çağ'ın karakteristik özellikleri arasında; öncelikli olarak akla ve gözleme dayanan bilimsel düşünce, insana yönelik sanat anlayışı, feodal devletler yerine merkezi devletlerin kurulması, Hristiyan mezhepleri arasından eşitlik, para ekonomisine geçiş ve sömürgeciliğin başlaması yer alır (Mumcu ve Kuzeci, 2012).
Devlet ve siyaset felsefesi alanında Yeni Çağ'ın öncüsü Niccolo Machiavelli'dir. Siyaseti bilimsel bir araştırma konusu yapan düşünürlerin başında gelen Machiavelli "devlet" olgusu üzerinde sistemli bir şekilde düşünerek egemenlik ve otorite gibi temel kavramları bilimsel bir biçimde açıklamıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Devletin önemini ve gizilini keşfeden ilk siyaset filozofu olan Machiavelli, yalnızca İtalya'ya değil, tüm dünyaya seslenmiştir (Tannenbaum, 2019/2012). Machiavelli dönemi İtalya'sı farklı feodal beylikler ile kent devletlerine ayrılmış çoklu bir yapıdadıydı (Ağaoğulları, 2012). Machiavelli hürriyeti her zaman savunmuştur ve mutlak devleti İtalya'nın bölünmesinin önlenmesi açısından geçici bir çare olarak görmüştür (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Düşünüre göre insanların yalnızca küçük bir bölümü diğer insanları

yönetmek için hür olmak istemektedir. Geriye kalan büyük bir çoğunluğu ise daha fazla güvenlik içerisinde hayatlarına devam etmek için hürriyeti istemektedirler (Tannenbaum, 2019/2012).

Jean Bodin'e göre bireylerin gerçek anlamda sahip olduğu mutluluk ile devletin sahip olduğu mutluluk aynı mânâya gelmektedir. Yüce amacı mutluluk olan erdemli devlet ile iyi devlet, erdemli insan ile de iyi yurttaş özdeştir. Devleti bir gemi gibi düşünen Bodin'e göre geminin güvertesiz olamayacağı gibi, devlet de egemenlik olmadan var olmaz. Düşünüre göre egemenlik siyasal topluma içkin olan bir kavramdır. Toplumun bireylerini, dernekleri ve aileleri egemenlik gücüyle bir araya getirmeyen devlet, devlet değildir. Egemenlik olmadan devletin olmayacağını ileri süren Bodin'e göre egemenlik olmazsa; toplum parçalanır (Saygılı, 2014). Düşünüre göre vatandaş yönetimde olana itaat etmeli yönetimde olan ise prense sadık olmalıdır. Bunların yanında prens de Tanrının buyrukları paralelinde bir sistem tesis ederek, siyaseti ahlak ile yoğurmalıdır (Saygılı, 2014).

2.3.2 17. ve 18. Yüzyıllarda Batı'da İnsan Hakları

17. yüzyılın başlarında bir öğreti olarak insanların sırf insan olmalarından ötürü doğuştan bazı hak ve hürriyetlere sahip olduğu, devletin bu hak ve hürriyetlere dokunamayacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu tarihten önce bazı düşünürler değerli bir varlık olan insanın hak ve hürriyetlerine saygı gösterilmesi, insana yönelik zorlama ve eziyetten uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu düşünceler 17. yüzyıldaki kadar aleni, muntazam ve sistemli bir şekilde ortaya çıkmamıştır (M. Güneş, 2020). Bu bağlamda öncelikle doğa durumu ve toplum sözleşmesi varsayımlarının özümsenmesi gerekmektedir.

2.3.2.1 "Doğa Durumu" ve "Toplum Sözleşmesi" Varsayımları

Batı'da insan haklarının ortaya çıkması doğal hukuk ile açıklanmaya çalışılmaktadır. XVII. yüzyıldan önce insanın saygın bir varlık olduğu ve zulüm yapılmaması gerektiğini ileri süren bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bu ortaya atılmış olsa da derli toplu bir insan hakları doktrini XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır (Kapani,

2013). 17. yüzyılla birlikte ortaya çıktığı belirtilen insan hakları doktrini doğa durumu ve toplum sözleşmesi olmak üzere iki temel varsayım üzerine bina edilmiştir (D. Akdemir, 2022). Bu varsayımlar "doğa durumu" (tabiat hâli) ve "toplum sözleşmesi"dir (Kepenekçi, 2014). Örgütlü bir toplum düzeninin ve devletin olmadığı durum doğa durumu olarak ifade edilmektedir. Toplum sözleşmesi düşüncesi ise bir taraftan toplum ve devletin kaynağı üzerine eğilmekte diğer taraftan ise insan haklarının türetildiği kaynak olarak düşünülmektedir (D. Akdemir, 2022).

2.3.2.1.1 Doğa Durumu

Devlete nasıl bir şekil verelim ki, insanı insan yapan vasıf bozulmasın, zedelenmesin (Bozkurt, 2006) düşüncesi doğal hukuktan kaynaklamaktadır. Doğa durumundaki insanları doğal hukuk yönetmektedir. Doğal hukuk, bütün rasyonel insanların üzerinde anlaşabileceği ve doğal hakları tanımlayan ilkelerdir (Tannenbaum, 2019/2012).

Gayet ustalıkla inşaa edilen bu teori XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, öncelikle İngiliz filozofu Locke olmak üzere, Puffendorf, Wolf, Blackstone, Burlamaqui, Vattel gibi yazarlar tarafından geliştirilmiştir. Bu teorinin özü, insanlar daha önceleri tabiat hâlinde yaşamaktaydılar ve bu süreçte mutlak bir hürriyete sahiplerdi. Daha sonra aralarında bir sözleşme yaparak siyasal topluluğu inşa ettiler. Bu inşa sürecinde gerekli ölçüde hürriyetlerinin bir kısmından vazgeçtiler. Ancak tabiat hâlinde bireyler en esaslı hak ve hürriyetlerini topluluğa devretmeyerek muhafaza ettiler (Kapani, 2013).

Yeni Çağ'da doğal hukuk ile ilgili görüşler bilimsel anlamda temellendirilmeye çalışıldı ve insanın en önemli ölçüsü sayılan hukuk akıl ile açıklanmaya çalışıldı. Doğal hukukun insan aklının bir ürünü olduğunu ileri süren ilk düşünür ve devlet hukukunun kurucusu olan, Yeni Çağ hukukçusu Hugo Grotius'dur. Akıl bütün insanlarda aynı niteliklere sahiptir ve hukukun aklın ölçülerine uygun olması gerektiğini ileri süren ünlü düşünür, bütün insanları barındıran evrensel bir hukukun öncüsü olmuştur. Grotius kilisenin ileri sürdüğü hukuk kurallarını doğal hukuka aykırı saymıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2012).

17. ve 18. yüzyıllarda doğal hukuk düşüncesi, Avrupa'da en parlak dönemini yaşamıştır. Doğal hukuk ve ahlakın her zaman geçerli olacağı kabul edilmiştir (Bozkurt, 2006). Hukuku insan aklının ürünü olarak gören Grotius, "İnsan Hakları"

kavramını bilimsel yöntemle açıklamaya çalışan ilk düşünür olarak kabul edilebilir (Mumcu ve Kuzeci, 2012).

Locke'a göre tabiat hâlinde insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bazı doğal yasalar mevcut olup, Hobbes'un ileri sürdüğü gibi bir mücadelenin olduğu, vahşet ve anarşinin hüküm sürdüğü bir durum değildir. Bahsi geçen dönemde insanlar arasında eşitlik hüküm sürmüş ve insanlar yaşam, özgürlük, mülkiyet gibi haklara sahiptir (Kepenekçi, 2014).

2.3.2.1.2 Toplum Sözleşmesi Kuramı

Kişinin özgürlük ihtiyacı ile siyasal iktidarın egemenlik iddiası tarihsel süreç içerisinde sürekli bir gerilim ve çatışma hâlinde olmuştur. Bu çatışma hâli Orta Çağ'ın mutlak devlet zihniyetinde en üst seviyeye ulaşmıştır. İnsanı tebaa olmaktan çıkaran XVII.-XVIII. yüzyıl düşünce akımı özgürlük-iktidar çatışmasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu yeni durum kişi üzerindeki baskıyı azaltmış olmasına rağmen tamamen ortadan kaldıramamıştır (Memiş, 2011).

Yeni Çağ'da bazı düşünürler doğa durumu ve sözleşme ile hakların devri konusunda farklı görüşleri olmasına rağmen ortak düşüncelere sahip olmuşlardır. Bunlar bir doğa durumunun varlığını kabul etmeleri ve sözleşme ile doğa durumundan toplum durumuna geçişi ele almalarıdır (D. Akdemir, 2022). Toplum sözleşmesi geleneğinin en önemli kişileri arasında John Locke, Thomas Hobbes ve Jean-Jacques Rousseau yer almıştır. Bu düşünürler farklı öncüllerden yola çıksalar da sözleşmeyi sosyal düzenin ihdasının temeli olarak görmeleri ve onu gerektiren koşulları belli bir insan doğası kavrayışından türetmelerinden dolayı birtakım ortak yaklaşımlara sahiptirler (B. Aydın, 2019).

Sözleşmeci düşünürler Aristoteles'in insan doğal olarak siyasal ve toplumsal bir varlık olduğu yani "zoon politikon" anlayışına karşı çıkmaktadırlar. Aristocu görüşe göre devlet doğal bir oluşumdur ve insan doğası gereği devlette yaşamaya elverişli toplumsal bir varlıktır. Sözleşme kuramcılarına göre devletli döneme insanlar, akıl marifetiyle doğa durumundan doğal hukuk ilkelerini bularak bir toplum sözleşmesi yoluyla (F. Duman, 2020) ulaşmaktadırlar.

Thomas Hobbes, Leviathan isimli (1651) eserinde, *"insanlar, kendilerini korku içinde bir arada tutacak ortak bir güç olmadan yaşayabileceği zaman, savaş içinde ve her*

insanın birbirine karşı olduğu bir ortamda bulunacaklarını, insanların görevlerini ancak korku ile yerine getirebileceğini, bu bakımdan bir hükümdarın alttan gelecek meydan okumalara karşı güvence altında olması ve herhangi bir anayasa veya benzeri belge ile bağımlı olmaması gerektiğini" ifade etmiştir. Hobbes hükümdarın üniter ve bölünmez niteliğine vurgu yapmıştır (Hazar, 2015). Birbiriyle çatışan doğal haklar, kişisel hakların güvence altına alınması için dayatmacı bir çizgide ilerleyen Levithan'a yol açacağı (Douzinas, 2018) ileri sürülmüştür.

Determinist bir bakış açısıyla insan doğasını ve insan eylemlerinin nedenlerini inceleyen Hobbes'a göre doğa hâlinde insanlar mutlak anlamda özgürlük ve eşitliğe sahiptirler. Ancak insanlar arası ilişkiler herkesin bir kurt hâline geldiği (homo homini lupus) bir çatışma ortamından ibarettir. İnsan doğasının temel ilkesi kendini koruma içgüdüsüdür. Devletin temelinde ise her bireyin davranışında aklın hâkim olmasının tezahürü toplum sözleşmesi bulunmaktadır. Toplum sözleşmesi ile bireyler haklarını devlete bırakmaktadır (F. Duman, 2020).

Hobbes'un ifade ettiği "doğanın hakkı" kendini koruma hakkıdır. Düşünüre göre kendini koruma hakkı; bütün insanların sahip olduğu kendi doğasını yani yaşamını korumak için istediği gibi kendi gücünü kullanma hürriyetidir (Moyn, 2010).

Hobbes'a göre devlet yapay bir olgudur ve insanlar önceleri devlet hâlinde yaşamışlardır. İnsanlar hayatlarını sürdürebilmek amacıyla her şeyi yapabilir ve bu durumda kimsenin hayatı güvence altında olmaz. Bu durumdan kurtulmak barış ortamının sağlanması ile mümkündür. Barış ortamına ulaşmak için herkesin her şey üzerindeki hakkından feragat ederek üstün iktidara boyun eğmeyi kabul etmesi gerekir. Bu nedenle insanlar rasyonel davranarak bir sözleşme ile haklarını güçlü bir egemen devlete devreder (D. Akdemir, 2022). Düşünür devletin karşısında özgürlüklerinin olmadığını ileri sürerek bireysel özgürlükleri güvenlik algılayışına kurban etmektedir (F. Duman, 2020).

İnsan haklarını ilk kez doğal haklar adı altında Locke ifade etmiştir. Ancak doğal haklar düşüncesi tarihsel arka plana sahip bir olgudur (İnsan hakları, 2006). Kendinden önce ve sonra gelen toplum sözleşmecileri gibi Locke da sözleşmenin temelini doğa durumuna dayandırır (Kapani, 2013). Ona göre "herkesin eşit ve özgür olduğu bir barış ve güvenlik dönemi" doğa durumu olarak nitelendirilmektedir. Doğa durumu bir

“özgürlük” durumudur; ancak bu özgürlük bir “başıboşluk” anlamına gelmemektedir (D. Akdemir, 2022).

Hobbes’tan farklı bir biçimde Locke’un doğa durumu insanların barış içinde yaşadıkları, diğerlerine zarar vermeden belli haklara sahip bireylerin oluşturduğu bir toplum durumunu (F. Duman, 2020) tasvir etmektedir. Onun siyasi alandaki yazıları genel olarak Hobbes’un “totalitaryanizm”nin bir karşıtı ve liberalizmin ilk manifestosu (Douzinas, 2018) olarak ifade edilmektedir.

Doğal yasadan doğal haklara ve erekli kozmostan insan doğasına geçiş Locke ile birlikte tamamlanmıştır (Douzinas, 2018). İnsan hakları ve özgürlük konularındaki görüşleri ile büyük bir dönemi başlatanların başında yer alır. Söz konusu dönem Reform hareketlerinin neden olduğu sarsıntılar sona erdikten sonra ortaya çıkan Aydınlanma Çağı’dır. İngiltere’de başlayıp Avrupa’ya yayılan bu dönemde pek çok eser veren Locke bu dönemin temellerini atanlar arasında yer almaktadır (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Düşünürün ileri sürdüğü en önemli ilke tüm iktidarların bireylerin doğal haklarından ortaya çıkması gerekliliğidir (Douzinas, 2018).

Locke’a göre doğa durumunun insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve onların yalnızca ihtiras güdüsüyle hareket etmelerini önleyen bazı yasalar vardır. Medeni kanunlardan önce var olan ve onlardan üstün olan bu doğal yasalara bireyler akıl ve muhakeme yoluyla ulaşabilirler. İnsanlar doğal haklarını koruma ve bunlara yönelik tecavüzleri defetme, tecavüzde bulunanları cezalandırma hakkına sahiptirler (Kapani, 2013). Ayrıca Locke’un iddiasına göre doğal yaşam iyi bir süreç olmakla birlikte bazı sakıncaları olan bir dönemdir. Bu sakıncalardan biri insanların kendine yönelik suç işleyenleri diledikleri gibi cezalandırma hakkına sahip olmalarıdır. Söz konusu dönemde eksik olan en önemli şey düzenli bir otoritenin olmamasıdır. Zira otoritenin olmaması karışıklığa neden olmaktadır (Kepenekçi, 2014).

Locke tarafından oluşturulan toplum sözleşmesi ile yargılama hakkı ve cezalandırma hakkı topluma devredilmiştir. Bu durumda mülkiyetin korunmasında olumlu yönde etkilenilebilecek ve doğa durumundan toplumsal düzene geçişle birlikte mülkiyet hakkı daha kolay korunabilecektir. Locke’un düşüncesinde siyasi iktidarın meşruluğunun ortadan kalkması hâlinde direnme hakkı vatandaşlar lehine ortaya çıkan bir haktır (D. Akdemir, 2022). Locke’un toplum sözleşmesi, Hobbes’un toplum sözleşmesi gibi bir tabiat sözleşmesidir (Douzinas, 2018).

Locke'a göre kişinin kendini koruma hakkı sınırlı bir hükümete cevaz verir. Kişisel hakları koruma altına almanın en iyi yolu yasama organı aracılığıyla yürütmeyi hukukun emrine vermektir. Kendini koruma ve mutluluğa ulaşma hissi mülkiyete ihtiyaç duyar dolayısıyla sivil toplumun temel amacı mülkiyetin korunmasına yönelik olmalıdır. Bunun bir tezahürü olarak mülkiyet hakkının tehlikeye düşmemesi için yasama organı sadece varlıklı sınıflar tarafından seçilmelidir. Locke, mülkiyet hakkı ve hukukun gözlemlenmesi ile insan doğasını yeniden yapılandırmıştır (Douzinas, 2018).

Locke göre insanlar geniş anlamda mülkiyeti korumak ve güvenliklerini tesis etmek amacıyla toplumsal anlamda bir araya gelerek devleti oluşturmuşlardır. Bireyler devletin müdahalesine karşı ileri sürebilecekleri ve devlet öncesinde sahip oldukları temel hak ve hürriyetlere sahiptirler. Bireylerin sözleşme öncesi sahip oldukları hak ve hürriyetleri korumak için sözleşme ile devlet var edilmiştir (F. Duman, 2020) ve bu amaca aykırı hareket eden devlet anlaşmayı bozmuş olmaktadır. Bundan dolayı sözleşme yürürlükten kalkar ve böylece halkın devlete itaat etme yükümlülüğü de ortadan kalkar. Ayrıca bireyler doğa durumunda sahip oldukları tüm hak ve hürriyetleri geri alır. Locke toplum sözleşmesi ile her iki tarafa da uyulması zorunlu yükümlülükler yüklemekte ve uyulmaması hâlinde feshi mümkün olan gerçek bir sözleşme olarak kabul etmektedir. Bu noktada devlet kendine tanınmış iktidarı kişilerin hak ve hürriyetlerini korumak amacıyla kullanır, diğer taraftan bireyler de devletin amacına uygun hareket etmesi hâlinde ona itaat etmekle mükelleftir. Sorumluluğunu yerine getirmeyen devlet karşısında bireylerin itaat zorunluluğu söz konusu değildir (Kapani, 2013).

Jean Jacques Rousseau'ya göre hayatın olağan bir şekilde devam ettiği siyasi bir güven ve egemenin olmadığı durum doğa durumudur. Rousseau doğa durumunu üç aşamada ele almaktadır. Bunlar; "saf doğa durumu aşaması", "toplum durumu aşaması" ve "toplum sözleşmesi" aşamasıdır. Bu tasnife göre öncelikle insan ilk aşamada kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmekte ve diğer insanlarla münasebete girmeden kendi başına yaşamını sürdürmektedir. İlk aşamadan çıkış nüfus artışı ve beslenme gibi sorunlardan dolayı meydana gelmiştir. İnsanların hür, iyi ve mutlu olduğu aşama ikinci aşamadır. İnsanların diğer insanlarla iletişime geçmeye başladığı bu aşamada aileler ortaya

çıkmıştır. İnsanların başkalarının yardımına ihtiyaç duyması nedeniyle toplum sözleşmesi aşamasına geçilmiştir (D. Akdemir, 2022).

Rousseau'ya göre "insanlar özgür doğdukları hâlde her yerde zincire vurulmuşlardır". Süreç içerisinde "özgür doğal insan", "toplumsal köle insan" hâline gelmiştir. Geriye dönme imkânı olmadığına göre kişisel menfaatler ile toplumsal görevler arasında uyum yaratan, hem toplumsal bütünlüğün tesis edildiği hem de insanın hür olduğu yeni bir düzen kurulması gerekmektedir. Bu düzenin kurulmasını mümkün kılacak tek yol toplumsal sözleşmesidir (F. Duman, 2020).

Rousseau kendinden önceki bazı düşünürler gibi toplum sözleşmesi kuramcıları arasında yer alır. Doğa durumunda herkesin eşit olduğunu belirten düşünür Locke gibi doğal durumda insanların mutlu olduğunu ileri sürmüştür. Herkesin istediği gibi yaşadığı doğal durumda insanlardan biri başkasının yardımına ihtiyaç duyduğu zaman eşitlik düzeni de bozulmaya başlamıştır. Bu yardımlaşma gereksinimi toplumu meydana getirmiştir ancak güçlü olanın güçlü olmayana hükmettiği bu düzen iyi değildir. Kişilerin en doğal hakkı olan hürriyeti gözeten bir yapıya sahip olmayan devlet bu şekilde ortaya çıkmıştır. Eşitlik ve özgürlüğü büyük oranda önemseyen Rousseau bu yapıyı sona erdirip adil ve gerçekçi bir düzenin sağlanmasının bir toplum sözleşmesi ile mümkün olabileceğini düşünmüştür (Mumcu ve Kuzeci, 2012).

Rousseau'ya göre insanların toplum sözleşmesi yapmasının temel nedeni özel mülkiyetin doğmasıdır. Çünkü mülkiyetle birlikte çatışmalar ve kavgalar meydana gelmeye başlamıştır. Kişilerin toprak parçasını çevirerek buranın kendilerine ait olduğunu söylemesi ile uygar toplum ortaya çıkmıştır. Rousseau'ya göre mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte savaşların, hırsızlıkların ve kötülüklerin önünün açılmış olduğunu ifade etmiştir (D. Akdemir, 2022).

Rousseau'ya göre toplum sözleşmesi ile meydana getirilen devletin temel gayesi hürriyetlerin güvence altına alınmasıdır (D. Akdemir, 2022). Düşünüre göre bireyler mutlak iktidara itaat ederken hürriyetlerinden hiçbir şey kaybetmemektedirler. Zira genel irade tüm bireylerin özel iradesini barındırmaktadır (Kapani, 2013). Hukuksal anlamda eşit durumdaki bireylerden oluşan bir toplum tasarlayan Rousseau, eşitliğin olduğu bir toplumda hürriyetin de kendiliğinden ortaya çıkacağını ileri sürmüştür (Kepenekçi, 2014).

David Hume toplum sözleşmesine karşı çıkan önemli düşünürlerden biridir. Hume'a göre, akla dayalı soyut kurgusal açıklamalarla devleti, toplumu anlamaya çalışmak ve bu suretle bireylerin siyasal yükümlülüğünü temellendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Ona göre toplumsal ve siyasal yaşamı temellendiren kural, yasa, kurum, inançlar, gelenek ve göreneklere dayanmaktadır. Dolayısıyla doğal hukuk teorisi ve toplum sözleşmesi teorileri gerçek olmayan meta-fizik düşüncelerden ibarettir. Ayrıca olması gereken siyasal sistemleri ortaya koyan toplum sözleşmesi teorisi yaşantıya dayanmayan bir yanılsamadır. Düşünüre göre gerçekte bilinen tüm yöntemler zora ve şiddete dayanmaktadır. Ancak zamanla gelenek ve alışkanlıkların etkisi ile bu yönetimler meşru bir hâle gelmiştir (F. Duman, 2020).

Toplum sözleşmesini kabullenmeyen Montesquieu'ya göre her ulus kendi niteliklerine göre bir devlet kurar. Montesquieu devlet türleri üzerine araştırma yapmıştır ve ona göre en iyi devlet kişi hürriyetlerine dayanan devlettir. Hürriyetin tanımlanabilmesinin zor olduğunu belirten Montesquieu hürriyetin her anlayış şekline göre farklılık arz edebileceğini ileri sürer (Mumcu ve Kuzeci, 2012). Düşünüre göre "Doğal hâlde, insanlar eşit doğarlar, ancak bu hâlde kalmazlar. Toplum, onların eşitliği yitirmelerine yol açar ve sadece yasalar aracılığı ile yeniden eşit hâle gelirler." (Gemalmaz, 2012).

Esasında Montesquieu'nun ileri sürdüğü üzere insanlar doğumda eşit bir durum ile karşılaşırlar. Sosyal bir varlık olan insanlar toplumsal düzlemde eşitsizliğin hüküm sürdüğü, temel hak ve hürriyetlerin ihlâl edildiği bir durum ile karşı karşıya kalabilir. Bunun bertaraf edilmesi, temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması soyut bir kavram olan devlet mekanizması ile mümkündür. Ancak Hobbes'un ileri sürdüğü gibi barış ortamının tesisi için bireylerin tüm haklarını egemen devlete devretmesi gerekmemektedir. Ki böyle bir durumda hak-hürriyete sahip olunması bir anlam ihtiva etmemektedir. Dolayısıyla üstün bir norm tarafından temel hak ve hürriyetlerin düzenlenerek, güçlü bir şekilde ihlâlleri önleyecek düzeyde güvence altına alınması gerekmektedir.

2.3.3 İngiltere'deki Gelişmeler

Tarihsel süreçte Britanya'da ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmelerin İngiltere'de insan haklarının gelişiminde öncü rol oynadığı bilinmektedir (Hazar,

2015). İngiltere'de insan haklarının gelişimi 13. yüzyılda kabul edilen Magna Carta Libertatum'a dayandırılabilir (İnsan hakları, 2006). 1215 yılında kabul edilen Magna Carta içerdiği hükümler sebebiyle kendinden sonra gelen insan hakları bildirgeleri üzerinde büyük oranda etkili olmuştur. O zamanki İngiltere'nin bugünkü Fransa'nın batı bölgesine de hâkim olması nedeniyle belgenin Fransızcaya da çevrilmesi etkisinin artmasına neden olmuştur (Hazar, 2015).

Magna Carta'nın kralın yetkilerini sınırlandırması ve kişi hürriyetlerinin ise sınırlarını genişletmesi hasebiyle insan hakları alanındaki ilk önemli belge sayılmaktadır. Bu anlaşma ile bireyin can ve mal güvenliğine haiz olduğu belirtilmiş ve kralın keyfi işlemlerine karşısında birey korunmuştur. Bunun yanında bireye keyfi olarak gerçekleştirilen ceza tatbiki ve yakalamalara karşı koruma vb. bazı somut haklar sunulmuştur. Ancak bunların uygulanması noktasında etkin mekanizmalar kurulamamıştır (Kalabalık, 2015).

İnsan hakları ile ilgili tartışmalar ilk kez 1215 tarihli Maga Carta ile ortaya çıkmıştır. Birçok araştırmacı tarafından 63 maddelik bu belgenin ilk defa devlet gücünü sınırlandırdığı dikkate alınarak insan haklarının yazılı hâle geldiği ilk belge olarak kabul edilmektedir. Bu belgenin kralın sınırsız yetkilerini din adamları ve halk lehine sınırlandırdığı ifade edilebilir (Konan, 2011).

Yurtsuz John'a zorla kabul ettirilen Magna Carta Libertatum esasında halka belli hak ve hürriyetler tanımış olan bir belge niteliğinde değildi. Toprak sahibi soyluların bazı haklarını sağlamlaştırmak amacıyla kralın iktidarını sınırlandırmak için giriştikleri bir çabanın ürünüdür. İngiliz halkının genişletici yorumuyla zamanla efsaneleşen bu belgenin asıl düzenlediği konu baronların rızası olmadan onlardan vergi alınamayacağıdır (Kepenekçi, 2014).

Kral John'un ölümünden sonra yerine geçen Kral Henry bazı değişiklikler yaparak 1216'da tekrardan Magna Carta'yı ilan etmiştir. Kral John'un ilan ettiği belge 1216, 1217 ve 1225 yıllarında değişikliğe uğramıştır. Esasında hükümlerine referans yapılan asıl belge Kral Henrry'in 1225 tarihli fermanıdır (Gemalmaz, 2003).

Magna Carta'dan sonra İngiltere'de ikinci olarak 1628 yılındaki İngiliz Haklar Bildirisi karşımıza çıkmaktadır. Diğer önemli bir belge 1679 tarihli Habeas Corpus Act ve 1689 yılındaki İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi'dir (Aktan ve Yay, 2019).

Kapani'ye göre İngiltere'de ortaya çıkan belgeler Amerika ve Fransa'daki bildirgeler gibi gerçek anlamda birer haklar bildirgesi niteliği taşımamaktadırlar. Bunlar kralın iktidarını sınırlandırmak amacıyla İngiliz aristokrasinin ve onların etrafında bir araya gelen burjuvaların giriştikleri mücadelenin bir sonucudur. Dolayısıyla bu bildiriler kişi hak ve hürriyetlerini koruma altına almayan birer "burjuva hakları" bildirisi niteliği taşımaktadırlar (Çalık, 2017).

İngiltere kralı parlamentoya danışmadan İspanya'ya savaş ilan etmiştir. Bu nedenle kral ile parlamento arasında var olan çatışma iyice artmıştır. Kralın yönetim tarzı ile koyduğu vergiler iç savaşı kaçınılmaz kılmıştır (Doğan ve Demirdal, 2020). Bunun neticesinde 1628'de İngiliz Parlamentosu tarihe damgasını vuracak Petition Of Rights'ı (Haklar Dilekçesi) ilan etmiştir (Sander, 2010). Magna Carta'da yer alan haklar bu belgede tekrarlanmış ve kralın keyfi işlemlerine karşı İngiliz yurttaşlarının can ile mal güvenliği güvence altına alınmıştır (Şentuna, 2001). Bu belge savunma alınmaksızın kimsenin tutuklanamayacağı, kanuna dayanmadan kimseden vergi ve para alınamayacağı gibi önemli hükümler içermektedir (Davran, 2001).

Kral I. Charles Petition of Rights'ı göz önünde bulundurmadan sınırsız bir şekilde yetkilerini kullanmıştır. Söz konusu durum parlamento ile kral arasında gerilime sebebiyet vermiştir. Kral Charles'in idam edilmesi sonrası başa geçen Cromwell ülkeyi diktatörlükle yönetmiştir. Parlamento Cromwell'in ölümünden sonra başa geçen II. Charles'a Habeas Corpus Act'i kabul ettirmiştir (Doğan ve Demirdal, 2020). Kişi güvenliği açısından çok önemli nitelik taşıyan Habeas Corpus Act (Kişi Güvenliği Yasası) ile kişi güvenliğinin, kralların keyfi işlemlerine karşı korunması görevi yargıçlara verilmiştir (Şentuna, 2001). Ayrıca Kralın mahkemenin otoritesinden üstün olmadığını ilan eden bu bildirge ile halkın temel hukuki güvencelerinin sağlanması istenmiştir (Aktan ve Yay, 2019).

Britanya anayasal sisteminin önemli belgelerinden biri olan 1689 İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi (Bill of Rights)'nin tam karşılığı "Tebaanın Özgürlüklerini ve Haklarını İlan Eden ve Krallığın Tahta Geçme Sorununu Çözümleyen Kanun"dur (Hazar, 2015). Haklar Bildirisi İngiltere'de hürriyetlerin garantiye alınmasına ilişkin çok önemli bir adım olmuştur (Doğan ve Demirdal, 2020). Bu belge parlamento içinde konuşma hürriyeti, krala dilekçe verme hakkı gibi düzenlemeleri içermektedir (Davran, 2001).

Dünyada ilk defa parlamento üyelerinin, parlamento içindeki konuşmalarından dolayı sorumsuzluğunun kabul edilmesi (Mumcu ve Kuzeci, 2012), korkudan uzak bir şekilde krala dilekçe verme hakkı ve seçimlerin düzenli bir şekilde yapılması (Hazar, 2015) düzenlemesinden dolayı önemli belge olduğu ifade edilebilir.

1701 Act Of Settlement (Taç Tevarüs Kanunu) ile hükümdarın yasal sınırlar içinde hareket etmesi, kişi hak ve hürriyetlerine saygı gösterilmesi ile hürriyetlerin sınırları genişletilmiştir (Şentuna, 2001). Ayrıca bu belge yargıç bağımsızlığı ilkesini kesinleştirmesi (Mumcu ve Kuzeci, 2012) açısından önem arz etmektedir.

Orta Çağ'dan itibaren var olan ve 1376'dan itibaren lordlar ve avam kamarası olarak ikiye ayrılan İngiliz parlamentosu, krala karşı bireylerin hak ve hürriyetlerini savunmayı kendine ödev edinmişti. Bu nedenle Avrupa'da insan hak ve hürriyetleri bir doktrin olarak ortaya çıkmadan önce İngiltere'de uygulamaya geçmiş (Kepenekçi, 2014) olduğu ifade edilebilir.

2.3.4 Amerika'daki Gelişmeler

İnsan haklarının uluslararası düzlemde korunmasına ilişkin II. Dünya Savaşı bir başlangıç noktası olarak görülmektedir. Ancak bu dönemden önce de konu ile ilgili günümüz insan hakları anlayışına öncü nitelik taşıyan bazı gelişmeler yaşanmıştır (Giritli ve Güngör, 2002).

Kuzey Amerika 16. ve 17. yüzyılda İngiltere'den göç akımına maruz kalmıştır. Bu göç nedeniyle 1700'li yıların ortalarında bölgede 13 adet İngiliz kolonisinin kurulduğu bilinmektedir (D. Akdemir, 2022). Amerika'daki İngiliz kolonileri Britanya adalarındaki dini, etnik ve siyasi baskılar nedeniyle Kuzey Amerika'ya kaçan göçmenlerden meydana gelmiştir. İngiltere'nin bunlar üzerindeki ekonomik baskıları bağımsızlık arzularının güçlü bir hâl almasına neden olmuştur. Bundan dolayı farklı etnik ve dini kökenli Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri arasında insan hakları ve temel hürriyetlere saygı temeline dayanan demokratik bir yaşam anlayışı gelişmiştir (Hazar, 2015).

ABD'ye İngiltere'den göç edenler, prüten inançlarını birlikte getirmişlerdir. Yani bu insanlar Tanrının kendilerini doğuştan itibaren özgür birer varlık şeklinde yarattığına inanmışlardır (Kepenekçi, 2014). Amerika Birleşik Devleti'nde özgürlük belgelerinin

ortaya çıkmasında Amerikan toplumunun kendine has şartları ile püriten inancı büyük oranda etkili olmuştur (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020).

İngiltere ve Fransa bu koloniler üzerinde egemenlik kurmak için mücadele etmiş ve bu ciddi mücadeleler İngiltere lehine sonuçlanmıştır (D. Akdemir, 2022). ABD'ye ilk yerleşenler bir taraftan yerel halkı hâkimiyet altına almaya çalışırken diğer taraftan doğa koşulları ile mücadele etmişlerdir. Tanrının yardımı ile söz konusu mücadelede başarılı oldukları yönündeki düşünce sonraki yıllarda hazırlanan belgelerde kendini hissettirmiştir (Kepenekçi, 2014).

Kuzey Amerika'daki 13 İngiliz kolonisi Fransa'nın yardımıyla bağımsızlık savaşı başlatmıştır. Bu mücadelenin sonucunda 1776'da Virginia İnsan Hakları Bildirgesi kabul edilmiştir (Hazar, 2015). "Haklar bildirisi" 12 haziran 1776'da hazırlanan 16 maddelik Virginia Anayasası'nın ilk kısmına eklenmiştir. (D. Akdemir, 2022). Virginia İnsan Hakları Bildirgesi (Virginia Bill of Rights)'nde insanların doğuştan itibaren haklara sahip olduğu ve yeterli olmayan hükümetlere karşı ayaklanma hakları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca imtiyazlı sınıf ve veraset sistemi reddedilmiştir. Kuvvetler ayrılığı ilkesine de yer veren bu bildirge ayrı bir metin olarak yayımlanmıştır (Hazar, 2015). Virginia Haklar Bildirgesi'nde devletin temel amacının toplumun ortak faydasını gerçekleştirmek olduğu belirtilmiştir. Yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrı olması gerektiği ve yasamanın onayı olmadan vergi konulamayacağı, herkesin yoksun bırakılamayacak temel haklara sahip olduğu, seçimlerin gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020).

Amerika'nın Büyük Britanya'dan ayrılığını sağlayan 1776 tarihli bağımsızlık bildirgesi Amerika'nın düşünce ve siyaset tarihinde büyük önem arz etmektedir (Köktaş, 2014). Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan "Amerikan Bağımsızlık Bildirisi" tam olarak bir insan hakları bildirisi olarak kabul edilmemektedir. Ancak doğal hukuk anlayışına ilişkin ilkeler barındırması hasebiyle insan haklarının tarihsel gelişimine katkı sunduğu kabul edilebilir. (Akdemir, 2022). Bu bildirgede insanların doğuştan itibaren eşit oldukları ve vazgeçilmez haklara sahip oldukları ifade edilmiştir (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020).

Dünyanın ilk modern anayasası 1787 tarihli ABD anayasasıdır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Bu anayasanın ilk halinde kişi güvenliğine yer verilmiş ve doğrudan olmasa da kanun önünde eşitlik ilkesi vurgulamıştır (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020). Yasama

yetkisini kongreye, yürütme yetkisini başkana ve yargı yetkisini ise yargı organlarına veren 1787 Anayasası kuvvetler ayrılığına dayanmıştır. Her organın birbiri üzerinde etkili olduğu, federal ve eyalet düzeyinde devletlerin birbirlerini sınırlandırabildiği, denetleyebildiği bir fren ve denge sistemi inşa edilmiştir (Arıkan ve Yarımbatan, 2022). Bunun yanında yerli haklarla ilişkilerin kongre tarafından ele alınacağı ifade edilmiştir (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020).

Tarihsel olarak bakıldığında ilk anayasa deneyimi 13 Amerikan konfederasyon devletinin hazırladığı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin federal yapısını meydana getiren 1787 tarihli Amerikan Anayasası'dır. ABD Anayasası Locke, Montesquıeu ve Mill tarafından Stoacılığın öngördüğü temel ilkelerin yorumlanması ve Jefferson, Hamilton gibi Amerikan kurucuları tarafından uygulanmasıyla meydana gelmiştir (A. Yılmaz ve B. Aydın, 2022).

1865 yılında köleliğin yasaklanması ve 1870 yılında siyahilere oy hakkının tanınmasıyla Amerikan Anayasası daha da gelişmiştir. Siyasi haklarla ilgili olumlu gelişmelerin yanında adil yargılanma ve kanun önünde eşitlik ilkesi kabul edilmiştir. Adil yargılanması ilkesi uyarınca Devlet bireyin yaşam, mülkiyet ve özgürlük hakkına ancak hukuk kuralarına uygun bir şekilde müdahalede bulunabilir (Çamurcuoğlu ve Hazar, 2020).

İki dünya savaşı arasında Amerika kıtasında imzalanan bazı sözleşmeler azınlık hakları dâhil birçok hak ile ilgili girişimlerin ilk örnekleri arasında yer almaktadır. İnsan haklarının uluslararası platforma taşındığının göstergesi olması nedeniyle önemli olarak nitelendirilebilecek bu girişimlere 1928 Mültecilere İlişkin Sözleşme, 1933 Uyrukluğa İlişkin Sözleşme, 1948 Kadın Siyasal Haklarının Tanınmasına İlişkin Amerikalılar Arası Sözleşme örnek gösterilebilir (Giritli ve Güngör, 2002).

I. Dünya Savaşı'nın ardından ikili veya çok taraflı birçok anlaşmada insan haklarını koruma ile ilgili hükümlerin yer aldığı görülmektedir. Bu durum sınırlı bir koruma sağlasa da bu anlaşmaların devletlerin ulusal hukuklarına sirayet etmesi açısından önem arz etmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında özellikle İngiltere ve Amerika'da ortaya çıkan yeni düşünce akımları savaşın önlenmesi ve gelecekte barışın tesis edilebilmesinin en önemli yolunun, hakların uluslararası düzeyde korunması olduğunu ileri sürmekteydi. Bu düşünce akımı o dönemde kamuoyu desteği almanın yanında siyasal alanda da destek bulmuştur. Bu destekçiler arasında önemli olanlardan biri

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Franklin D. Roosevelt'tir (Giritli ve Güngör, 2002).

Özgürlüğü insan haklarının her yerde üstünlüğü şeklinde nitelendiren Roosevelt 6 Ocak 1941'de ulusa sesleniş konuşmasında "dört özgürlük" ilkesini açıklamıştır. Bu ilkeler "ibadet özgürlüğü" , "yoksunluk içinde olmama özgürlüğü" (freedom from want), "ifade özgürlüğü", ve "korku içinde olmama özgürlüğü"dür (freedom from fear). Ayrıca "bu hakları elde etme ya da koruma mücadelesi verenlere destek olacaklarını" da belirtmiştir (Birinci, 2017).

Uluslararası insan hakları rejiminin temelini atan Roosevelt "dört özgürlük" yaklaşımıyla faşizm, nasyonal sosyalizm ve komünizm gibi totaliter rejimlere karşı özgürlükler lehine argüman sunmuştur. Bunun yanında klasik liberal haklar öğretisinin barınma, sosyal güvenlik, asgari ücret ve beslenme haklarına atıf yapan yoksunluk içinde olmama ilkesi ile bu hakları pozitif haklar yönünde geliştirmiştir. Bu bağlamda "dört özgürlük" ilkesi sosyalist temel haklar yaklaşımı ile kapitalizmin ben merkezli bireyciliğinin bir sentezi olmuştur (Birinci, 2017).

2.3.5 Fransa'daki Gelişmeler

Fransız Devrimi'nde hem fikri hem de ekonomik açıdan 1776'da sonuçlanan Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın da azımsanamayacak etkisi olmuştur (T. Yılmaz, 2007). Fransız Devrimi'nin ortaya çıkmasında siyasal, sosyal ve ekonomik nedenlerin yanında Aydınlanma Dönemi'nin de önemli etkileri söz konusudur. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi yeni düzenin temel rehberi niteliğini taşımaktadır (Hazar, 2015). Rousseau, Montesquie, Voltaire gibi Aydınlanmacıların Fransa'da hakların gelişmesi noktasında büyük katkıları söz konusudur (Davran, 2001).

Montesquieu'ye göre Fransa'da hak ve hürriyetlerin güvence altına alınabilmesi için monarkın elinde toplanmış olan kuvvetler ayrılıp farklı organlara verilmelidir. Montesquieu'nun bu konuda ilham kaynağı İngiliz siyasal sistemi ve bilhassa Roma'da üzerinde durulan "karma anayasa" ve "karma yönetim" fikirleri olmuştur (Şenel, 1995).

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi yurttaşlık olgusunun kavramsal çerçevesini çizmiştir. Bireyi yurttaş hâline getiren 17 maddelik bildiri toplumsal yapı içinde yurttaşın haklarını kullanma imkanı sunmuştur. Her türlü imtiyazı kaldıran Bildiri mülkiyet, fikir ve ifade özgürlüğünü açıkça ortaya koymuştur (Y. Yıldırım, 2019).

Tablo 1. Fransız İnsan ve Yurttaşlar Hakkı Bildirisi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler

Başlangıç
Kurucu meclis hâlinde toplanmış olan Fransız ulusunun temsilcileri, insan haklarının bilinmemesinin, unutulmasının ve küçümsenmesinin, genel kötü durumun ve yönetimin bozukluğunun biricik nedeni olduğuna inanarak insanın doğal, başkasına verilmez ve kutsal haklarını resmî bir demeç ile ilân etmeğe karar verdiler; ta ki bu demeç toplumun bütün üyelerinin daima gözlerinin önünde bulunsun ve onlara durmadan hak ve vazifelerini hatırlatsın, ta ki yasama ve yürütme güçlerinin hareketleri her an bütün devlet kurumunun amacıyla karşılaştırabilsin ve onlara daha çok uyulsun; ta ki bundan böyle yurttaşların basit ve tartışılmaz prensiplere dayanan yakınmaları anayasanın korunmasına ve genel mutluluğun sürmesine yarasın. Bundan ötürü Ulusal Meclis, Üstün Varlığın önünde ve koruyuculuğunda insanın ve yurttaşın aşağıdaki haklarını kabul ve ilân eder:
Madde 1
İnsanlar hukuki açıdan eşit ve özgür doğar ,öyle kalırlar. Toplumsal ayrılıklar ancak ortak yarara dayandırılabilir.
Madde 2
Siyasal bütün birleşmenin hedefi , insanın doğal olan ve zamanaşımı nedeniyle ortadan kalkmayan haklarının korunmasıdır. Bunlar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnme haklarıdır.
Madde 3
Her türlü güvenlik hakkının kökeni niteliğinden ötürü, halktadır. Açıkça halktan gelmeyen bir otoriteyle hiçbir topluluk ve hiçbir kişi donatılamaz.
Madde 4
Özgürlük, başkasına zarar vermeksizin her şeyi yapabilme gücüdür;dolayısıyla her insanın doğal haklarının kullanılmasının sınırı, toplumun diğer bireylerine aynı haktan faydalanmayı sağlayan sınırdır.Bu sınırlar ancak yasayla düzenlenebilir.
Madde 5

Yasa, yalnız toplum için zararlı olan hareketleri yasaklayabilir. Yasanın yasak etmediği hiçbir şeyin yapılmasına engel olunamaz ve yasanın buyurmadığı bir şeyi yapmağa kimse zorlanamaz.

Madde 6

Yasa genel iradenin açıklanmasıdır. Yasanın yapılmasına her yurttaşın kendisinin veya temsilcilerinin katılması hakkıdır. Koruduğu zaman da, cezalandırdığı zaman da yasa herkes için aynı olmalıdır. Yasa önünde bütün yurttaşlar eşit olduklarından hepsi de bütün memurluklara, mevkilere ve kamu işlerine yeterliklerine göre ve erdem ve yeteneklerinden başka hiç bir ayrım yapılmaksızın eşit olarak kabul edilirler.

Madde 7

Yasanın gösterdiği durumlar dışında hiç kimse suçlandırılamaz, tutuklanamaz ve gözaltına alınamaz. Bütün bunlar için yasanın koyduğu biçimlere uymak gerekir. Keyfi buyruklar verilmesini isteyenler, verenler, bu buyrukları yerine getirenler cezalandırılır; ancak yasa gereğince çağrılan veya tutulan her vatandaş, hemen uymağa mecburdur; direnenler cezalandırılır.

Madde 8

Yasa sadece kesin ve açık olarak gerekli cezalar koymalıdır.Suçtan önce konularak ilan edilmiş ve usulüne göre yürürlüğe konulan bir yasa olmadıkça hiç kimse cezalandırılamaz.

Madde 9

Her insan suçlu olduğu bildirilinceye kadar masumdur.Bir kişinin tutulması gerekli görüldüğü takdırde kendisini elde tutmak için gereken sıkılıkta fazlaca bir sertlik uygulanması yasayla ciddi bir şekilde cezalandırılmalıdır.

Madde 10

Hiç kimse, dinsel nitelikte bile olsa, kanılarından ötürü rahatsız edilemez. Elverir ki, bu kanıları açığa vurulması yasayla kurulan kamu düzenini bozmasın.

Madde 11

Düşünce ve kanıların özgürce açığa vurulması, insanın en önemli haklarından biridir.Dolayısıyla bütün yurttaşlar serbest bir şekilde konuşabilir, yazabilir, düşünebilir. Yasayla belirtilen durumlarda, bu özgürlüğün kötü kullanılmasından sorumlu olma ayrıktır.

Madde 12

İnsan ve yurttaş haklarının korunması için bir kamusal gücü gerekir.Söz konusu bu gücü elinde bulunduran kimselerin özel yararları için değil, herkesin iyiliği için kurulmuştur.

Madde 13

Kamusal gücün devamlılığı ve yönetim giderlerinin karşılanması için genel bir vergi gerekirmektedir.. Bu vergi bütün yurttaşlar arasında zenginlikleri oranında eşit oranda bölüşülmelidir.

Madde 14

Tüm yurttaşlar kendileri veya temsilcileri aracılığıyla devlet vergisinin gerekliliğini onama, ona serbestçe rıza gösterme, kullanılışını gözden geçirme, toplanışını ve süresini belirtme hakkına sahiptir.

Madde 15

Toplum her devlet memuruna, yönetimin hesabını sorma hakkına sahiptir.

Madde 16

Bir toplum içinde haklar güvence altına alınmamış, güçlerin ayrılığı belirtilmemişse o toplumda anayasa mevcut değildir.

Madde 17

Mülkiyet hakkı kutsal ve dokunulmaz ve bir hak olduğundan hiç kimse malik olduğu bir şeyden yasaya uygun bir yolda görülen kamu ihtiyacı açık olarak gerektirmedikçe ve önceden adil bir tazminat ödenmeden yoksun bırakılamaz.

(Kaynak: Mumcu, A. ve Kuzeci, E., 2019).

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ilan edilene kadar bireyin devlet karşısındaki hakları sadece doğal hukuk dâhilindeydi. Bu bildiri ile ilk defa pozitif hukuk dâhilinde (Jellinek, 2017/1901) haklar ele alınmıştır. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi(1789) temel haklar ve hürriyetlere yeni bir boyut kazandırmış ,ilk defa bireyin yurttaş olarak sahip olması gereken siyasi hakları gündeme getirmiştir. Bildiri'de belirtilen temel hak ve hürriyetler Kara Avrupası ülkelerince kabul edilerek anayasal norm hâline gelmiştir (Memiş, 2011).

1848'de Fransa'da meydana gelen ihtilalin ardından sosyal hak anlayışını yansıtan 1848 tarihli Fransız Anayasası kabul edilmiştir. Parasız eğitim, çocuklara ve yaşlılara yardım gibi hakların anayasada yer alması sosyal hak kavramının tam olarak anlamını bulduğunun (Kepenekçi, 2014) göstergesidir.

Esasında ulusal düzeyde insan hakları devlet ile insanlar arasında yapılan bir anlaşma olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla insan hakları devlet tarafından kabul edilen

kurallardır. Söz konusu bu durum İngiliz, Fransız ve Amerikan insan hakları geleneğinin altında yatan şeydir (Coşkun, 2006).

2.4 GÜNÜMÜZDE BAZI ÖNEMLİ ULUSLARARASI BELGELER

1900'lü yıllara gelindiğinde insan hakları ile ilgili biri olumlu diğeri olumsuz iki farklı durum ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan olumlu gelişme insan haklarının hem ulusal hem de uluslararası alanda normatif bir nitelik kazanmasıdır. Olumsuz gelişme ise insanların karşı karşıya kaldığı yıkımlar, şiddet olayları ve dünya savaşlarıdır (Akdemir, 2022). Bu olumsuz gelişmeyle birlikte gerçekleşen insan hakları ihlâllerini engellemek ve bu hakları güvence altına almak için uluslararası insan hakları belgeleri ile bunların koruma mekanizmaları oluşturulmuştur.

2.4.1 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

Esasında insan haklarının uluslararası anlamda güvence altına alınması düşüncesi 20. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Milletler Cemiyeti'nin kurulması bir fırsat doğurmuş ancak "insan hakları" cemiyetin hedefleri arasında yer almadığından dolayı bu fırsat değerlendirilememiştir (Birinci, 2017).

İnsan haklarının uluslararası düzlemde güvence altına alınması ile ilgili ilk teşebbüs II. Dünya savaşının ardından Birleşmiş Milletler tarafından gerçekleşmiştir (Çözeli, 2016). 1945'de yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın amaçları arasında uluslararası güvenlik ve barışı sağlamak, eşit haklar ve kendi kaderlerini belirleme hakkına dayanan dostane ilişkileri geliştirmek, ekonomik, sosyal, kültürel sorunların çözümünde uluslararası işbirliği kurabilmek yer almaktadır (M. Yayla, 2011).

Birleşmiş Milletler Antlaşması'yla devletlerin korumak için anlaştığı insan hakları ve temel hürriyetleri tanımlayan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca kabul edilmiştir (M. Yayla, 2011). Bu Beyanname insan hakları ve temel hürriyetler bakımından geniş bir alanı içermektedir. Beyanname yalnızca kişisel ve siyasal hakları barındırmakla yetinmeyerek bünyesinde sosyal ve kültürel hakları da düzenlemiştir (Gözübüyük, 2002).

Rene Cassin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde düzenlenen hakları bir tapınağın revakıyla karşılaştırmış ve 27 maddeyi dört sütuna ayırmıştır. Beyanname'nin ilk iki

maddesinde düzenlenen din, mezhep, etnik köken veya cinsiyet ayrımı gözetmeksizin tüm bireylerin paylaştığı insanlık onurunu revaktaki avlu basamaklarıyla ifade etmiştir. İlk sütun, 3 ila 11. maddelerde düzenlenen ve öncelikle yaşam hakkı, hürriyet ve güvenlik olmak üzere kişi haklarını; ikinci sütun 12 ila 17. maddelerde düzenlenen sivil ve mülkiyet haklarını; üçüncü sütun 18 ila 21. maddelerde düzenlenen siyasi ve sosyal hakları; dördüncü sütun ise 22 ila 27. maddelerde düzenlenen ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ifade etmektedir (Ishay, 2023) .

Tablo 2. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Sadeleştirilmiş ve Kısaltılmış Hâli)

Başlangıç:... Birleşmiş Milletler Antlaşmasında temel insan haklarına, insan kişiliğinin onur ve değerine, erkeklerle kadınların hak eşitliğine olan inancı yeniden belirttiğini , daha geniş bir özgürlük içinde toplumsal gelişme ve daha iyi bir yaşam düzeyi sağlamaya karar vermiş olduğunu, Üye devletlerin Birleşmiş Milletlerle iş birliği içinde, insan haklarının ve temel özgürlüklerinin evrensel olarak saygı görüp gözetilmesini sağlamayı yükümlendiğini, Bu hak ve özgürlükler konusunda ortak bir anlayış oluşturmanın bu yükümlülüğün tam olarak gerçekleşmesi için büyük önem taşıdığını göz önüne alarak, genel Kurul, Toplumun her bireyi ve her organının bu bildiriyi sürekli göz önünde bulun durarak eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, ulusal ve uluslararası geliştirici önlemlerle gerek üye devlet halkları gerekse bu devletin yargı yetkisi içindeki ülkelerin halkları arasında bu hak ve özgürlüklerin evrensel ve etkin biçimde tanınıp gözetilmesini sağlamaya çaba göstermeleri amacıyla tüm haklar ve uluslar için bir ortak başarı ölçüsü olarak bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni ilan eder.
Madde 1- Bütün insanlar özgürlüğü, onur ve haysiyeti, temel hakları açısından eşit doğar. Akıl ve vicdana sahip olup kardeşlik anlayışı çerçevesinde hareket eder.
Madde 2- Herkes din, ırk, ulusal veya toplumsal köken, dil, cinsiyet, renk, siyasal veya başka bir görüş , mülkiyet, doğuş ya da benzeri ayrımlar gözetilmeksizin bu bildirgede ileri sürülen hak ve özgürlüklere sahiptir. Bunun yanında bir kimsenin uyruğunda bulunduğu ülkenin veya bölgenin siyasal, hukuki veya uluslararası statüsü nedeniyle ve statüsüne bakılarak bir ayrıma tabi tutulamaz.
Madde 3- Herkes, yaşama, kişi özgürlüğü ve güvenlik hakkına sahiptir.
Madde 4- Kimse, kölelik ya da kulluk altına alınamaz, kölelik ve köle ticareti yasaktır.
Madde 5- Hiç kimse işkence veya zalimane tutuma maruz bırakılamaz, kişiye onur kırıcı veya insanlık dışı davranış veya ceza uygulanamaz.
Madde 6- Herkes, yasa önünde bir kişi olarak tanınma hakkına sahiptir.
Madde 7- Herkesin yasa önünde eşitliği ve bir ayrıma tabi tutulmaksızın yasa tarafından eşit korunma hakkı söz konusudur. Herkes, bu bildiriye aykırı herhangi bir ayrımcılığa ya da kışkırtıcılığa karşı eşit korunma hakkına sahiptir.

Madde 8- Herkesin anayasa ya da yasayla tanınmış temel haklarını çiğneyen eylemlere karşı yetkili ulusal mahkemeler eliyle etkin bir yargı yoluna başvurma hakkı vardır.

Madde 9- Hiç kimse keyfi olarak yakalanamaz, tutuklanamaz ve sürgün edilemez.

Madde 10- Herkes, kendisine herhangi bir suç isnat edilirken eşit, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından adil ve açık bir yargılama hakkı vardır.

Madde 11- 1. Kendisine bir suç yüklenen kişinin, savunması için gerekli olan tüm güvencelerin tanındığı bir açık yargılanma yoluyla yasaya göre suçluluğu kanıtlanıncaya değin suçsuz sayılma hakkı vardır.

2. Hiç kimse ulusal ya da uluslararası hukuka göre bir suç oluşturmayan herhangi bir eylem ya da kusurdan dolayı suçlu sayılamaz. Kimseye suçun işlendiği sırada uygulanabilecek olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.

Madde 12- Kişinin özel yaşama, aile yaşamına, konutu ya da haberleşme hakkına müdahale edilemez, şeref ve adına saldırılamaz. Bu haklar, yasa tarafından korunur.

Madde 13-1. Herkesin bir devletin sınırları içinde yer değiştirmesi ve oturması özgürlük hakkıdır.

2. Herkes, kendi ülkesi de dahil, herhangi bir ülkeden ayrılma ve dönme hakkına sahiptir.

Madde 14-1. Herkesin zulüm altında başka ülkelere sığınma ve sığınma olanaklarından yararlanma hakkı vardır.

2. Siyasal nitelik taşımayan suçlardan ya da Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı eylemlerden doğan kovuşturma durumunda bu haktan yararlanılamaz

Madde 15- 1. Herkesin uyrukluk hakkı vardır.

2. Kimse keyfi olarak uyrukluğundan yoksun bırakılamaz, uyrukluğunu değiştirme hakkı yadsınamaz.

Madde 16- 1. Yetişkin bireylerin ırk, uyrukluk ya da dini kimlikleri bakımından herhangi bir sınırlama yapılmaksızın evlenmeye, aile kurmaya hakkı vardır. Kadın ve erkeğin evlenirken ve boşanırken hakları eşittir.

2. Evlilik, ancak karşılıklı rızaya dayalı birlikteliklerde tarafların özgür ve tam onuruyla yapılır.

3. Aile, toplumun temelidir, bu yapı toplum ve devlet tarafından korunur.

Madde 17- 1. Mülkiyet edinme bir haktır. Herkes bu hakkı tek başına ya da başkalarıyla birlikte kullanabilir.

2. Kimse, mülkiyetinden keyfi olarak yoksun bırakılmaz.

Madde 18- Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, özel olarak öğretme, uygulama, ibadet ve gözetim yoluyla açıklama özgürlüğünü kapsamaktadır.

Madde 19- Herkes, görüşünü bildirme ve anlatma hakkına sahiptir. Bu hak, bilgi ve düşünceleri arama, alma ve yayma özgürlüğünü kapsar.

Madde 20- 1. Herkes, barışçıl yollardan kullanabileceği toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir.

2. Kimse, bir derneğe girmeye zorlanamaz.

Madde 21-1. Herkes doğrudan ya da özgürce seçilmiş temsilciler aracılığı ile ülke yönetimine katılma hakkına sahiptir.

2. Herkesin ülkesindeki kamu hizmetlerine eşit girme hakkı vardır.

3. Halkın talep ettiği her istek, yönetim otoritesinin temelidir. Bunlar, genel ve eşit, gizli ve özgür oya dayalı dönemsel ve gerçek seçimlerle belirtilir.

Madde 22-Herkesin bir toplum üyesi olarak toplumsal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası iş birliği yoluyla ve her devletin örgüt ve kaynaklarına göre herkes onur ve kişiliğinin özgür gelişmesinin ayrılmaz bir öğesi Olarak ekonomik, toplumsal ve kültürel haklarının gerçekleşmesi hakkına sahiptir.

Madde 23-1. Herkes, çalışma, özgürce iş seçme, adil ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkına sahiptir.

2. Bütün insanların herhangi bir ayrım gözetilmeksizin eşit iş için eşit ücrete hakkı vardır.

3. Bütün insanların kendisi ve ailesi için insan onuruna yakışır ve gereğinde başka toplumsal korunma yollarıyla desteklenmiş bir yaşam sağlayacak âdil ve elverişli bir ücrete hakkı vardır.

4. Herkesin çıkarımı korumak için sendika kuramaya da sendikaya üye olma hakkı vardır.

Madde 24- Herkesin işi saatlerinin makul ölçüde sınırlandırılması ve ücretli dönemsel tatiller dahil, dinlenme ve boş zamana hakkı vardır.

Madde 25-1. Herkesin kendisi ve ailesi için beslenme giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi denetiminin dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntı durumunda güvenlik hakkına sahiptir.

2. Analar ve çocukların özel bakım hakkı vardır. Bütün çocuklar, evlilik içi ya da evlilik dışı doğmuş olmalarına bakılmaksızın aynı toplumsal korumadan yararlanır.

Madde 26- 1. Herkes, eğitim hakkına sahiptir. İlk öğretim zorunludur, ilk ve temel eğitim aşamasında parasızdır. Yükseköğrenim yeteneğe göre herkese eşit bir şekilde sunulur.

2. Eğitim, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmeye yönelik olmalıdır. Eğitim bütün insanlar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu özendirmeli ve Birleşmiş Milletlerin barışı koruma yolundaki etkinliklerini daha da geliştirmelidir.

3. Ana ve babalar, çocuklarına verilecek eğitimi seçmede öncelikle hak sahibidir.

Madde 27- 1. Herkes, kültürel yaşama özgürce katılma, sanattan yararlanma ve bilimsel faaliyetlere katılarak yararlarını paylaşma hakkına sahiptir.

2. Kişilerin; bilim, sanat ürünlerinden doğan manevi ve maddi menfaatlerinin korunması hakkı vardır.

Madde 28- Herkes bu bildirgede ileri sürülen hak ve özgürlüklerin tam olarak gerçekleşeceği bir toplumsal ve uluslararası düzende yer alma hakkı vardır.

Madde 29- 1. Herkesin, kişilik bakımından özgürce ve tam olarak gerçekleşmesine olanak sunan topluluğa karşı ödevleri vardır.

2. Herkes, hak ve özgürlüklerini kullanırken ancak başkalarının hak, özgürlüklerinin tanınması ve bunlara saygı gösterilmesinin sağlanması, genel gönenç gereklerinin karşılanması amacıyla yasayla belirlenmiş sınıflamalara bağlı olabilir.

3. Bu hak ve özgürlükler, hiçbir koşulda Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı olarak kullanılamaz.

Madde 30- Bu bildirinin hiçbir hükmü, herhangi bir kişiye, gruba veya devlete bildiride belirtilen hak ve özgürlüklerden herhangi birinin yok edilmesini amaçlayan fiil ve eylemde bulunma hakkını verir biçimde yorumlanamaz.

(Kaynak: Çüçen, A. K., 2011).

1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi oldukça geniş bir insan hakları listesi içermektedir. Bu beyannamenin etkisiyle II. Dünya Savaşı'nın ardından anayasaların insan haklarını tanıma düzeyi artan bir seyir izlemiştir (İnsan hakları, 2006).

Ahlaki bir taahhüdün veya bir tür niyet beyanının ifade bulduğu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi hukukî açıdan bağlayıcılığı olan bir belge değildir. Bu bildiri devletlerin iç hukuklarında gözetmeleri temenni edilen "evrensel ahlak kodu" önerisidir (İnsan hakları, 2006).

2.4.2 Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri (İkiz Sözleşmeler)

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, yasal olarak bağlayıcılığı olan Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi olmak üzere iki araç oluşturmuştur. Bu sözleşmeler Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş ancak 1976'da yani on yıl sonra yürürlüğe girmiştir. İmzalayan devletler bakımından bakıldığında bildirilerden farklı olarak bu sözleşmelere uyulması zorunludur (M. Yayla, 2011).

2.4.2.1 Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi

Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde düzenlenen insanın kişiliğine bağlı olan klasik haklar ile temel hürriyetleri içermektedir (Kapani, 1996).

Tablo 3. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler

1. Madde **:** Halkların kendi kaderini tayin etme hakkı	***15.Madde*** :Kanunsuz ceza olmaz ilkesi
2. Madde **:**Sözleşmenin iç hukukta uygulanması ve ayrımcılık yasağı	***16. Madde*** **:**Kişi olarak tanınma hakkı
3. Madde :Cinsiyet eşitliği	***17. Madde*** **:**Mahremiyet hakkı
4. Madde **:**Olağanüstü durumda yükümlülük azaltma	***18. Madde*** :Din,vicdan ve Düşünce özgürlüğü
5. Madde :Hakları kötüye kullanılması yasağı	***19. Madde*** :İfade özgürlüğü
6. Madde :Yaşam hakkı	***20. Madde*** :Savaş propagandası yapma ve düşmanlığı savunma yasağı
7.Madde *:*İşkence yasağı	***21. Madde*** *:*Toplanma özgürlüğü
8. Madde :Kölelik yasağı	***22. Madde*** :Örgütlenme özgürlüğü
9. Madde :Özgürlük ve güvenlik hakkı	***23. Madde*** :Ailenin korunması
10. Madde :Tutulanların Hakları	***24. Madde*** :Çocukların hakları
11. Madde :Borç nedeniyle hapis yasağı	***25. Madde*** :Siyasi haklar
12. Madde :Seyahat özgürlüğü	***26. Madde*** :Hukuk önünde eşitlik
13. Madde :Yabancıların sınırdışı edilmelerine karşı usulü güvenceler	***27. Madde*** :Azınlıkların korunması
14. Madde :Adil yargılanma hakkı	

(Kaynak: Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı).

Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi, düzenlenen hakların uygulanmasını denetim altına almak ve uygulamadaki eksikliklere, ihlâllere müdahale edebilmek için "İnsan Hakları Komitesi" adında özel bir mekanizma kurulmasını öngörmüştür (Çağıran, 2020).

İnsan Hakları Komitesi, 1977 yılında kurulmuştur ve taraf devletlerin insan hakları hususunda uzman yurttaşları arasından seçilen 18 bağımsız uzmandan oluşmaktadır (Erdoğan, 2019).

Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nin uygulanması çoğunlukla raporlar üzerinden sağlanmakta ve bireysel şikayet ile devletlerarası başvuru usulleri uygulanmaktadır (Kalabalık, 2021).

2.4.2.2 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nin amacı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde altı maddede düzenlenen ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kapsamlı, detaylı olarak düzenlemektir (Kapani, 1996).

Tablo 4. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde Düzenlenen Hak ve Özgürlükler

1. Madde **:**Halkların kendi kaderlerini tayin hakkı	***9. Madde*** **:**Sosyal güvenlik hakkı
2. Madde **:**Sözleşmenin iç hukukta uygulanması ve ayrımcılık yasağı	***10. Madde*** **:**Ailenin, çocukların,gençlerin ve anneliğin korunması
3. Madde **:**Cinsiyet eşitliği	***11. Madde :***Yaşama standardı hakkı
4 Madde **:**Hakların sınırlanması	***12. Madde*** **:**Sağlık standardı hakkı
5. Madde **:**Hakların kötüye kullanması yasağı	***13. Madde*** **:**Eğitim hakkı
6. Madde **:**Çalışma hakkı	***14. Madde*** **:**Zorunlu ilköğretimi sunma yükümlülüğü
7. Madde :Adil ve uygun bir işte çalışma şartları	***15. Madde*** :Kültürel yaşama katılma hakkı
8. Madde **:**Sendikal haklar	

(Kaynak: Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı).

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1985 yılında kurulmuştur ve 18 üyeden oluşmaktadır. Komite, taraf devletlerden gelen raporları incelemekte ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin uygulanmasındaki bulguları İnsan Hakları Komisyonu'na ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'e iletmektedir. 1989 yılında Komite aldığı kararla kendisini Sözleşme'ye ilişkin konularda "genel yorumlar" oluşturmaya yetkilendirmiştir (Erdoğan, 2019).

2.4.3 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin diğer sözleşmelerden ayıran en önemli özellik bölgesel, çok taraflı bir uluslararası sözleşme olmasıdır. Sözleşme temel hak ve hürriyetlere yer vermenin yanında taraf devletlerin yükümlülüklerine saygı

göstermelerini güvence altına alan bir denetim mekanizması oluşturmuştur (Tezcan vd., 2004). Bu mekanizmanın işler hâle gelmesi için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu oluşturulmuştur (Aybay, 2017).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile bölgesel nitelikte insan haklarının etkili bir biçimde güvence altına alınmasına yönelik bir sistem tesis edilmesi ile yetinilmeyerek, bireyin uluslararası hukuktan doğan birtakım haklarının olduğu da benimsenmiştir (Gözübüyük, 2002).

Tablo 5. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin Sadeleştirilmiş Hâli)

Madde 1
Sözleşmeci taraflar, kendi yetki alanları dahilinde bulunan herkese bu Sözleşmenin birinci bölümünde belirtilen hak ve özgürlükleri tanırlar.
Madde 2
1. Herkesin yaşama hakkı kanunla korunur. Kanuna uygun bir şekilde mahkemece verilmiş bir ölüm cezası dışında, kimse kasten öldürülemez. 2. Aşağıdaki durumlardan birinde kuvvete başvurmanın kesin olarak zorunlu hale gelmesi sonucunda ölüm meydana gelmişse, bu maddenin ihlali sayılmaz: a. Bir kimsenin kanun aykırı şiddete karşı korunması; b. Kanuna uygun olarak tutuklama yapılması veya tutuklu bulunan bir kişinin kaçmasının önlenmesi, c. Bir ayaklanma veya isyanın, kanuna uygun olarak bastırılması.
Madde 3
Kimseye işkence yapılamaz, insanlık dışı veya küçültücü ceza ya da muamele uygulanamaz.
Madde 4
1.Kimse, köle ve kul halinde tutulamaz. 2.Aşağıda belirtilen istisnalar dışında kimse, zorla çalıştırılamaz ya da angaryaya tabi tutulamaz. a.Tutuklu bulunan kimseden tutukluluğu veya şartlı salıverilmesi süresince olağan olarak yapması istenecek çalışma, b.Askeri nitelikte bir hizmet veya askerlik görevini yapmaktan kaçınan kimselerin durumunu meşru sayan ülkelerde bu kimselere zorunlu askerlik yerine gördürülecek başka bir hizmet, c.Toplumun hayat veya refahını tehdit eden kriz ve afet dönemlerinde istenecek her türlü hizmet, d.Normal yurttaşlık yükümlülükleri kapsamına giren her türlü hizmet veya çalışma.
Madde 5
1. Herkes özgürlük ve kişi güvenliği hakkına sahiptir. Aşağıda belirtilen durumlar ve kanunla belirtilen haller dışında hiç kimse, özgürlüğünden yoksun bırakılamaz:

a.Yetkili mahkeme tarafından bir kimsenin mahkum edilmesi üzerine usulüne uygun olarak hapsedilmesi,

b. Mahkeme tarafından kanuna uygun şekilde verilen bir karara uymamaktan dolayı, veya kanunun koyduğu bir yükümlülüğün yerine getirilmesini sağlamak için gözaltına alınma yada tutuklanması,

c.Bir suç işlediği şüphesi altında olan veya suç işlemesine ya da suçu işledikten sonra kaçmasına engel olmak için makul nedenlerin varlığı halinde, bir kimsenin yetkili adli merci önüne çıkarılmak üzere gözaltına alınması veya tutuklanması,

d.Bir küçüğün gözetim altında eğitilmesi veya gözaltında tutulması hususunda karar verecek yetkili merci önüne çıkarılmasını sağlamak amacıyla, kanuna uygun şekilde verilmiş bir karar gereğince alıkonulması,

e. Bir akıl hastasının, bir alkoliğin, uyuşturucu maddelere bağımlı bir kimsenin, bulaşıcı hastalık yayabilecek bir kimsenin ya da yersiz yurtsuz kişilerin kanuna uygun olarak gözaltına alınması,

f.Bir kimsenin ülkeye usulüne uygun olmadan girmekten alıkonulması ya da hakkında sınır dışı etme veya geri verme işleminin yürütülmekte olması sebebiyle usulüne uygun olarak gözaltına alınması veya tutuklanması,

2.Tutuklanan kişiye, tutuklanmasını gerekli kılan sebepler ile kendine yöneltilen her türlü suçlamalar en kısa zamanda ve anladığı bir dille bildirilir.

3.Bu maddenin 1/c fıkrasında açıklanan şartlara göre tutuklanan veya gözaltına alınan herkes hemen bir yargıç veya adli fonksiyon yapmaya kanunla yetkili kılınmış diğer bir görevli önüne çıkarılır. Kişinin makul bir süre içinde muhakeme edilme veya adli kovuşturma sırasında serbest bırakılma hakkına sahiptir. Salıverme, ilgilinin duruşmada hazır bulunmasını sağlayacak bir teminata bağlanabilir.

4.Tutuklanma veya gözaltına alınma sebebiyle özgürlüğünden yoksun bırakılan herkes, özgürlük kısıtlamasının kanuna uygunluğu hakkında kısa bir sürede karar verilmesini ve kanuna uygun görülmemesi halinde serbest bırakılmasını sağlamak için mahkemeye başvurma hakkına sahiptir.

5.Bu maddenin hükümlerine aykırı olarak bir tutuklama veya gözaltına alınma işleminin mağduru olan herkesin tazminat istemeye hakkı vardır.

Madde 6

1.Herkes, kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından davasının makul bir sürede, adil ve açık olarak görülmesini isteme hakkına sahiptir. Hüküm açık duruşmada verilir. Ancak;

Genel ahlak, kamu düzeni ve milli güvenlik, küçüklerin korunması, davaya taraf olanların özel hayatlarının gizli tutulması gerektirdiğinde, davanın açık celsede görülmesinin adaletin selametine zarar verebileceği bazı özel durumlarda ve mahkemenin zorunlu göreceği ölçüde, duruşmalar kısmen veya tamamen kapalı yapılabilir.

2.Suçluluğu kanuna göre kanıtlanıncaya kadar herkes suçsuz sayılır.

3.Her sanık aşağıdaki belirtilen haklara sahiptir:

a.Kendisine yöneltilen suçlamanın niteliği ve nedeninden en kısa zamanda, anladığı bir dille ayrıntılı bir şekilde haberdar edilmek,

b.Savunmasını hazırlamak için gereken zamana ve kolaylıklara haiz olmak,

c.Kendini savunmak ya da kendinin belirleyeceği bir savunmacının yardımından faydalanmak ve eğer avukat tutmak için mali imkanlardan yoksun bulunuyor, adaletin selameti bunun gerektiriyor ise, mahkemece tayin edilecek bir avukatın yardımından ücretsiz bir şekilde yararlanabilmek,

d.İddia tanıklarını sorguya çekmek ya da çektirmek, savunma tanıklarının iddia tanıklarıyla aynı şartlarda çağrılması ve dinlenmesini istemek,

e.Duruşmada kullanılan dili anlamadığı ya da konuşamadığı durumda bir tercümanın yardımından ücretsiz bir şekilde yararlanmak.

Madde 7

1.Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal veya uluslararası hukuka göre suç sayılmayan bir fiil veya ihmal nedeniyle mahkum edilemez. Ayrıca hiç kimseye, suç işlendiğinde uygulanabilecek cezadan daha ağır bir ceza verilemez.

2.Bu madde, işlendiği zaman medeni uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir fiil veya ihmalden suçlanan kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir.

Madde 8

1.Herkes; özel hayatına ve aile hayatına, konutuna ve haberleşmesine saygı gösterilmesi hakkına sahiptir.

2.Bu hakkın kullanılmasına ancak; ulusal güvenlik, kamu güvenliği, dirlik ve düzenin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi, ülkenin ekonomik refahı, sağlığın, ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli ölçüde ve kanunla öngörülmüş olmak koşuluyla müdahale edilebilir.

Madde 9

1.Herkes; din, vicdan ve düşünce özgürlüğüne sahiptir.

2.Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak; kamu düzeninin, kamu güvenliğinin, genel ahlakın veya sağlığın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gereken tedbirlerle ve kanunla sınırlanabilir.

Madde 10

1.Herkes görüşlerini açıklama ve anlatım özgürlüğüne sahiptir. Bu madde, devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini izin sistemine bağlı tutmalarına engel değildir.

2.Bu özgürlükler, demokratik bir toplumda, zorunlu tedbirler niteliğinde olarak, ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, suç işlenmesinin veya asayişsizliğin önlenmesi, ahlakın ya da sağlığın korunması, başkalarının ün ve haklarının korunması, gizli kalması gereken haberlerin yayılmasına engel olunması veya yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması amacıyla kanunda belirtilen bazı şartlara, sınırlamalara ve yaptırımlara tabii tutulabilir.

Madde 11

1.Herkes barışçı amaçlarla toplantı yapma, dernek kurma, sendika kurma ve bunlara katılma hakkına sahiptir.

2.Bu hakların kullanılması, ulusal güvenlik, kamu güvenliği, suç işlemenin önlenmesi, barış ve düzenin sağlanması, ahlakın veya sağlığın korunması ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amaçlarıyla ancak kanunla sınırlanabilir.

Bu madde, bu hakların kullanılmasında silahlı kuvvetler, güvenlik güçleri ve devletin idare mekanizmasında görevli olanlara ilişkin yasal sınırlamalar konmasına engel değildir.

Madde 12

Erkek ve kadın, bu hakkın kullanılmasını düzenleyen ulusal yasalar uyarınca evlenme ve aile kurmak hakkına sahiptir.

Madde 13

Bu Sözleşmede tanınmış olan hak ve özgürlükleri ihlal edilen herkes durumun düzeltilmesi amacıyla ulusal bir makama başvurma hakkına sahiptir.

Madde 14

Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, dil, din, ırk, cinsiyet, renk, servet, siyasal ya da başka görüşler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup olma, doğuş veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrım gözetilmeksizin sağlanır.

Madde 15

1.Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka tehlike halinde her Yüksek Sözleşen Taraf, ancak durumun gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklere aykırı olmamak kaydıyla bu Sözleşmede belirtilen yükümlülüklere aykırı tedbirler alabilir.

2.Yukarıdaki hükme dayanılarak, meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm olayları dışında ikinci madde ile üçüncü ve dördüncü maddeler (fıkra 1) ve yedinci madde hiçbir suretle ihlal edilemez.

3.Bu maddeye göre aykırı tedbirler alma hakkını kullanan taraf, alınan tedbirler ve bunları gerektiren sebepler hakkında Avrupa Konseyi Genel Sekreterine tam bilgi verir. Bu Yüksek Sözleşen Taraf, bahsi geçen tedbirlerin yürürlükten kalktığı ve Sözleşme hükümlerinin yeniden tamamıyla uygulanmaya başlandığı tarihi de Avrupa Konseyi Genel Sekreterine bildirir.

Madde 16

10, 11 ve 14. maddelerin herhangi bir hükmü, yabancıların siyasal faaliyetlerini Yüksek Sözleşen Tarafların sınırlamalarına engel sayılmaz.

Madde 17

Bu Sözleşme hükümlerinden hiçbiri, bir kişiye, topluluğa veya devlete Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerin yok edilmesine veya burada belirtilenden daha geniş ölçüde sınırlandırmaya yönelik bir faaliyete bulunma hakkını verir şeklinde yorumlanamaz.

Madde 18

Bu Sözleşmenin hükümleri gereğince, sözü edilen hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamalar ancak öngörülen amaçlar için uygulanabilir.

BÖLÜM II

Madde 19

Bu Sözleşmeden, Sözleşmeci Taraflar için doğan yükümlülüklere uyulmasını sağlamak amacıyla; bir "Avrupa İnsan Hakları Komisyonu" ve bir "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi" kurulmuştur.

(Kaynak: Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin yayımlanmasından itibaren 15 ek protokol yayınlanmıştır. Bu ek protokoller ile sözleşme kapsamına birtakım hak ve hürriyetler eklenmiş ya da bazı hak ve hürriyetlerde değişiklikler yapılmıştır. Böylelikle sözleşme

kapsamındaki hak ve hürriyetler değişen koşullara ve çağın gereklerine uygun hâle getirilmeye çalışılmıştır.

Temeli doğal haklar teorisine dayanan insan hakları pozitif hukuk marifetiyle düzenlenerek güvence altına alınabilir. Pozitif hukuk dahilinde ve normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alan Anayasaların insan haklarını korumadaki gücü güncelliğini korumaktadır. Bu nedenle insan haklarının anayasalardaki görünümünü resmeden temel hak ve hürriyetler Anayasalarda düzenlenerek bağlayıcı hâle gelmektedir.

Türkiye'nin bugünkü insan haklarına ilişkin portresinin analiz edilmesi için önceki gelişmelerin de anlaşılması gerekmektedir. Bu minvalde öncelikle Türk anayasal tarihinde 1982 öncesi "insan hakları serüveni" siyasi bağlamı göz önünde bulundurularak analiz edilecektir.

BÖLÜM III

3. 1982 ANAYASASI ÖNCESİ TÜRK ANAYASAL TARİHİNDE İNSAN HAKLARI

Doğal haklar doktrininden miras kalan insan hakları, Anayasacılığın meydana gelmesinde güçlü bir etken olmuştur. Günümüzde de insan hakları doktrini devlet karşısında bireylere teminatlı bir alan meydana getirmekte ve iktidarın sınırlandırılmasına yardım etmektedir (Z. Arslan, 2013). Devlet karşısında bireylere teminat altına alınmış bir alan oluşturulması büyük oranda anayasa ile mümkün olabilmiştir.

İnsan hakları, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam hukuku nizamları çerçevesinde değerlendirilmiştir (Tezcan vd., 2021). Teokratik bir devlet olması nedeniyle Osmanlı'da hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler İslam hukuku sınırlarında bazı hak ve hürriyetlere sahip olmuştur. Ancak kişilerin hak ve hürriyetlere sahip olması Osmanlı'da insan haklarının güvence altına alındığını göstermemektedir (M. Güneş, 2020).

1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi 19. yüzyılla birlikte Osmanlı'da etkili olmaya başlamıştır. Söz konusu bu etki Avrupa'ya giden genç aydınlar sayesinde meydana gelmiştir. Türk aydınlar Osmanlı'da yaşayan Müslim ve gayrimüslimler arasındaki eşitsizlikler ile padişahın sonsuz yetkisi konusunda yeni düşüncelerle ülkeye dönmüşlerdir. Devlet birey ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini ve devletin bireylere bazı hakları tanımasını talep etmişlerdir (Çüçen, 2011).

Batı'daki anayasacılık hareketi toplumların temel yapısındaki bir değişiklik sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum burjuvazinin devlet yönetimine sahip çıkmasına ilişkindir. Osmanlı'daki hareket ise daha çok devlet memurluğundan çıkma bir avuç insanın çökmekte olan devleti kurtarmak amacıyla Batı'dan aktardığı çarelerden ibaretti (Soysal, 1997).

Batı'da insan hak ve hürriyetlerinin gelişimi genel olarak aşağıdan yukarıya doğru halk hareketi şeklinde, yukarıdakilere kabul ettirilme ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da ise insan hak ve hürriyetleri devlet idarecilerinin gereksinim duyduğu yenileşme ve kişisel çabaları sonucu yukarıdan aşağıya doğru bir gelişim seyri izlemiştir (Kepenekçi,

2014). Örneğin Sened-i İttifak çevrenin merkeze yönelik başlattığı bir başkaldırı sonrası ortaya çıkmamıştır (Heper, 2018). Bunun bu şekilde ortaya çıkmasına etki eden nedenlerden biri Osmanlı'yı oluşturan tebaanın bağlılık duygusu olduğu ifade edilebilir.

3.1 KANUN-İ ESASİ ÖNCESİ GELİŞMELER

III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusunu kurması ve ülkede birçok reform yapması bazı yöneticiler ile Yeniçerileri rahatsız etmiştir. Bu ortamda Kabakçı Mustafa isyanı baş göstermiş ve III. Selim öldürülerek IV. Mustafa tahta geçmiştir. Bu olaylar silsilesinde Rusçuk Bayraktar (Alemdar) Mustafa Paşa İstanbul'a gelerek müdahalede bulunmuş ve Sultan II. Mahmut'un tahta geçmesi sağlanmıştır. Bu dönemde devlet otoritesi sarsılmış ve Rumeli ile Anadolu'da ayanların baş gösterdiği gözlenmiştir. Bunlar arasında en güçlü derebeyleri İşkodra Valisi Kara Mahmut Paşa, Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa, Rumeli'de Serezli İsmail yer almaktaydı. Ayrıca Mısır'da Mehmet Ali Paşa, Garp Ocakları'nda Dayılar, Mekke ve Medine'de ise Vehhabiler yer almaktaydı (Hazar, 2015).

II. Mahmud'un padişah olduğu, eski bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşa'nın ise sadrazam olduğu dönemde merkezi otorite zayıflamıştır. Ayanlar ve hanedanların yerel bir güç olarak taşrayı paylaştığı bu dönemde merkezi otoriteyi sağlamak amacıyla Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde Sened-i İttifak imzalanmıştır (Nohutçu, 2022a). Böylece ayanlara (zengin toprak sahiplerine) bazı haklar verilmiş ve az da olsa padişahın yetkilerine bir sınırlama getirilmiştir (Çüçen, 2011).

3.1.1 Sened-i İttifak

Sened-i İttifak, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumundan kaynaklanmış ve o dönemin koşullarının bir neticesi olarak meydana gelmiştir (Z. Arslan, 2013). Bu belge Osmanlı'da padişahın yetkilerinin sınırlandırılması, bazı temel hak ve hürriyetlerin belirtilmesinin başlangıç noktası olması hasebiyle Batı'daki anayasal gelişmelere benzer şekilde atılan bir somut adımdır (Türkkan, 2013). II. Mahmut 1808 Sened-i İttifak ile Anadolu ve Rumeli Ayanları yararına yetkilerinin bir

kısmından vazgeçmiş, böylelikle Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme faaliyetleri başlamıştır (İ. Doğan, 2004).

Yoksullar ve halk için güvenceler getiren Sened-i İttifak bazı hukukçular ile tarihçiler tarafından ilk yazılı belge olarak telakki edilmiştir. Belge haksız vergi alınamayacağını, reayanın ve yoksulların korunmasının esas olduğunu, ayanların bölgelerinde asayişi sağlaması ve alınacak vergilerin ezici olmamasına ilişkin hükümler barındırması açısından önem arz etmektedir (Konan, 2011).

Sened-i İttifak yedi madde ve bir ek maddeden oluşmaktadır. Başlangıç kısmında Osmanlı devlet düzeninin bozulması ve devlet gücünün sarsılması gerekçelerinden ötürü tarafların toplanması üzerine Sened-i İttifak'ın kaleme alındığı beyan edilmiştir (Demirkaya ve Çakmak, 2010).

Sened-i İttifak'ın başlangıç kısmında neden Sened-i İttifak'ın yapılmasına gereksinim duyulduğu ifade edilmiştir. Devletin ileri gelenleri ile ülke hanedanları arasındaki çatışma ve farklılıkların devleti yıkılma noktasına getirdiği izah edilmiştir. Dolayısıyla Sened-i İttifak ile bu durumu sonlandırmak adına yeniden birlik oluşturulması (Pamir, 2004) amaçlandığı belirtilmiştir.

Sened-i İttfak'ın birinci maddesi, "Padişahın kendisinin ve otoritesinin dokunulmazlığı hepimizin taahhütü ve güvencesi altındadır. Vezir, ulema, devletin ileri gelenleri, ayanlar ya da asker ocaklarından padişaha karşı bir itaatsizlik ya da ihanet olması durumunda buna yeltenenleri hep birlikte bastırmaya çalışacağız. Bu karara uymayanları uyması için zorlayacağız. Hayatta oldukça biz, biz hayatta değilsek evlatlarımız, torunlarımız saltanatın bozulmasının engellenmesi ve korunması yükümlülüğünü kabul ediyoruz." şeklinde düzenlenmiştir (Önsoy, 1986). Yüce saltanatın ve gücünün korunmasının elbirliği ile sağlanması, buna aykırı hareket edenlerin elbirliği ile cezalandırılması hükümleri kabul edilmiştir (İ. Bingöl, 1993). Bu hüküm merkezi otoritenin güçlü bir duruş sergilemesi adına tarafların saltanatın güvence altına alınmasına yönelik bir irade beyanıdır.

Sened-i İttfak'ın ikinci maddesi, "Kendimizin ve hanedanlarımızın yaşaması devletin yaşamasına bağlı olduğundan toplanacak asker devlet askeri olarak yazılacaktır. Ocaklılar buna karşı gelirse, hep birlikte onları cezalandıracağız." (Önsoy, 1986) şeklinde düzenlenmiştir. Bu madde ile devlete ayrı bir önem atfedilerek tarafların ve

hanedanlığın varlığını devam ettirebilmesinin devletin devamlılığı koşuluna bağlı olduğu vurgulanmıştır.

Sened-i İttifak'ın üçüncü maddesi, **"**Devletin güçlü olması için hep birlikte çalışılacağı, gücün artması maksadıyla asker sayısının çoğaltılmasına çalışılacağı, devlet hazinesinin ve yüce devlet gelirlerinin korunacağını, Padişah'ın buyruklarının uygulanıp yerine getirilmesine ve bunlara kim karşı koyar ise elbirliğiyle cezalandırılacağı" (İ. Bingöl, 1993) vurgulanmıştır. Bu hüküm ile devlet otoritesinin yanında belgeyi imzalayan tarafların da cezalandırma yetkisine sahip olduğu gibi bir anlam çıkmaktadır ki bu otoritenin nispeten zedelenmesine sebebiyet verecek düzeydedir.

Sened-i İttifak'ın dördüncü maddesi, "Şimdiye dek, padişah emir ve yasaklarını, sadrazamın çıkarması nasıl kanunsa bundan sonra da bu şekilde olacak. Her iş sadrazama sunulup onun izni alındıktan sonra izne göre hareket edilecektir. Buna aykırı davrananlardan hepimiz davacı olacağız. Aynı şekilde sadaret makamı da yasadışı, Devlete zarar verecek işlere kalkışırsa ve mutlak otoritesini kötüye kullanarak keyfî hareket ederse, bunun engellenmesinde de birlikte çalışacağız." (Tanör, 2020) şeklinde düzenlenmiştir. Bu maddede düzenlenen ilkeler ayanların padişahın mutlak egemenliğini tanıdığını göstermektedir. Mutlak egemenlik sahibi olan padişah, devlet işlerini bırakarak bu yetkilerini kullanması adına sadrazamını atamıştır. Bu madde ile tüm emirlerin sadrazamdan geçmesi gerekli görülmüş, sadrazamın yetkileri kuvvetlendirilmiş ve bu makama özel bir yer verilmiştir. Sadrazamın kararları padişahın kararları gibi kabul edilmiş ve herkes bu kararlara itaat etmeye mecbur bırakılmıştır (Pamir, 2004). Diğer taraftan sadaret makamının işlem ve eylemlerine karşılık engelleme noktasında taraflara aktif bir rol üstlenebilme hakkı sunulması otoriteye ortak olma gibi bir görünüm ortaya çıkarmaktadır.

Sened-i İttifak'ın beşinci maddesi, "Padişah ve devlet otoritesinin korunmasına kefil olduğumuz gibi hanedanların devlete, merkezdeki devlet adamlarının da birbirlerine karşı güven duymaları en büyük şarttır. Bunun sağlanması birbirimize kefil olmamızla mümkündür. Şöyle ki hanedanlardan birine karşı bu birlik şartlarına aykırı bir durum olmaksızın devlet veya taşra vezirlerinden bir taarruz gelirse hepimiz bunu bertaraf etmeye çalışacağız. Hanedan temsilcileri veya kendilerinin ölmeleri hâlinde hanedanların korunmasına vekiller taahhütte bulundukları gibi hanedanlar da kendi

yönetimindeki ayan ve ileri gelenleri korumakla yükümlü olacaklardır. Kimse kendine verilmiş olan toprakların dışına el atamayacaktır. Buna aykırı davranışlara hepimiz engel olacağız. Bütün hanedan ve ayanlar bir olup kargaşa, ayrılık çıkaranları, halka zulüm yapanları ve şeriat emirlerini yerine getirmeyenleri cezalandıracaktır. Hanedanlar vekillere, ulemaya ve büyük-küçük devlet adamlarına haksız muamele yapılmamasına kefil olmaktadırlar. Birinin suçu olması durumunda, tahkikattan sonra sadaret makamı suçuna göre ceza verecektir." şeklinde düzenlenmiştir. (Tanör, 2020). Burada dikkat çekici nokta birbirilerinin topraklarına müdahale etmeme hükmü ile mülkiyet hakkına saygılı davranılması ilkesinin göz önünde bulundurulmasıdır.

Sened-i İttfak'ın altıncı maddesi, "İstanbul'da ocaklardan ve başka yerlerden bir ayaklanma, kargaşa çıkarsa bütün hanedanlar buna kalkışanların ve ocağın kaldırılmasına, eğer bunu yapanlar sınıf ise, o zaman karışıklığa neden olanlar kendilerince kuvvet kullanılarak bastırılıp maaşları ve adlarının defterden silinmesine, eğer halktan ise hangi katmandan olursa olsun, incelenip araştırılarak idam edilmesine, bütün hanedanlar ve ileri gelenler söz vermişlerdir" (İ. Bingöl, 1993). Bu maddede bahsi geçtiği gibi hanedanların izin almadan bir ocağı dağıtabilme hakkına sahip olması merkezi otoriteyi zedeleyen bir duruma sebebiyet verebilir düzeydedir.

Sened-i İttfak'ın yedinci maddesi, "Halkın ve yoksulların korunmasının esas olması sebebiyle ayanlar kendi yönetiminde yer alan yerlerin güvenliğine ve vergilerin ezici nitelikte olmamalarına dikkat edeceklerdir. Bu nedenle vekiller ile hanedanlar arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde haksız olan vergiler kaldırılacaktır. Hanedanlar birbirlerinin durumunu denetleyecek ve zulmedenleri devlete bildireceklerdir." (Tanör, 2020) şeklinde düzenlenmiştir. Halkın korunması ve hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilmesi açısından bu maddede düzenlenen hukukiliğin aranması, keyfiliğin engellenmesi, vergide adaletin sağlanması vb. konular önemlidir (Pamir, 2004).

Zeyl bölümü Sened-i İttifakın sürekliliğini vurgulamıştır (Başçı, 2020). Sened-i İttifak'ın sonunda düzenlenen Zeyl'de, Sened'de düzenlenen koşulların zamanla değiştirilmesini engellemek adına, bundan sonra sadrazam ve şeyhülislam olacakların makamlarına geçtiği anda Sened-ı İttifak'ı imzalayıp kelimesi kelimesine uygulamaları kararlaştırılmıştır (Pamir, 2004). Zeyl'de yer alan bu hüküm gelecek yöneticilerin iradesine müdahale edilmesi gibi bir durumu resmetmektedir.

Senedi İttifak eşit güçte olan iki güç tarafından imzalanan bir belge niteliğinde değildir. Bu belge ne pahasına olursa olsun merkezin kendi hegemonyasını korumak için yerel düzeyde bazı konularda ayrıcalıklarını devam ettirmek isteyen yerel eşraf ile görüş birliğine varıldığını göstermektedir (Heper, 2018).

Sened-i İttifak ile devlet işlerine resmi memurdan başka kimsenin karışamayacağı, sadrazamın otoritenin kullanılmasına katılacağı ve kendisinin de bu nedenden dolayı sorumlu tutulacağı ifade edilmiştir. Buna karşılık içlerinden birinin devlete karşı isyan çıkarması hâlinde bastırılmasına destek olacaklarını bildirmişlerdir. Sened-i İttifak bu yönüyle tuhaf bir anayasal belge olmakla beraber, düzenlenen hükümlerin uygulanmasını sağlayacak bir mekanizma öngörmemiştir (Özbudun, 2003). Böyle bir mekanizmanın düzenlenmemiş olması daha en baştan uygulanma, denetim açısından İttifak'ı yetersiz bırakmış ve Sened-i İttifak'a "ölü doğmuş bir belge" olma niteliği kazandırmıştır.

Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa'nın Yeniçeriler tarafından öldürülmesi nedeniyle fiilen uygulanamamış olmasına rağmen hem devlet gücünün bir belge ile ilk defa sınırlandırılması hem de halk için bazı haklara yer vermesi hasebiyle insan hakları için önemli bir belgedir (M. Güneş, 2020). Ancak belgede insan haklarına ilişkin tek hüküm vergi toplamada zulüm ve eziyet yapılmamasına yönelikti. Dolayısıyla bu belge hak ve hürriyetleri bir liste hâlinde sıralayan nitelikte değildir (Kepenekçi, 2014).

Bazı yazarlar Sened-i İttifak'ı İngiltere'deki Magna Carta'ya benzetmektedirler (Hazar, 2015). Tarık Zafer Tuna "bir tür Osmanlı Magna Cartası", İlber Ortaylı ise, "gecikmiş bir Magna Carta" olarak ifade etmişlerdir. Akşin ise Sened-i İttifak ve Magna Carta arasında benzer özelliklerin olduğunu ifade etmiştir. Akşin'e göre ilk benzer özellik, vergilerin saptanmasında Sened-i İttifak'ta hanedan taraf olurken Magna Carta'da papaz ve soylular taraf olmuştur. Parlamentoya giden süreç açısından bu durum mühim bir adım olmuştur. İkinci benzer özellik ise hükümdarın yetkilerinin cezalara ilişkin sınırlandırılmasıdır. Sened-i İttifak'da Padişah ayanların haklarını tanımakta iken, Magna Carta'da Yurtsuz John**,** baron ve soyluların haklarını tanımaktadır (Başçı, 2020).

Senedi İttifak ile Magna Carta arasında bazı benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da mevcuttur. Sened-i İttifak genel ilkeleri düzenleyen kısa bir belge iken Magna Carta

detaylı ve gelişmiş feodal hukukun sorunlarına çözüm bulmak için kaleme alınmış bir belgedir (Akşin, 1992). Ayrıca Sened-i İttifak'ın sınırlı bir etkisi olmuştur. Zira Magna Carta'dan farklı olarak, bu belge, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa girişimini ileri götürmek amacıyla da kullanılmamıştır (Hazar, 2015). Ancak Magna Carta'nın etkisi günümüze kadar sirayet etmiştir.

Hükümlerine uyulmadığında herhangi bir yaptırım öngörmeyen Sened-i İttifak merkezi otorite güçlendiğinde yürürlükten kaldırılmıştır (Nohutçu, 2022a). Kabul edilmesinde Batı'nın çok fazla etkisi olmamasına karşın sonraki anayasal gelişmeler Batı öncülüğünde yapılmıştır (Başçı, 2020).

3.1.2 Tanzimat Fermanı

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağı yakalayabilmek adına hukuk, eğitim, askerlik, devlet yönetimi ve sosyal alanlarda önceki dönemlere nazaran daha kapsamlı, köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği 1839-1876 arası süreç Tanzimat dönemi olarak nitelendirilmektedir. (Çadırcı, 1991). Osmanlı Devleti'nin bilhassa yönetim hususunda Batılı devletlere ulaşma gayreti ve gerilemenin durdurulması çabası Tanzimat süreci ile devam etmiştir. Bu dönemde ekonomik, siyasi, idari vb. alanlarda yenilikler meydana gelmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi Tanzimat Dönemi'nin en mühim olayıdır (Özkiraz ve Hamdemir, 2009).

Sened-i İttifak'ta özne yerelin ileri gelenleri iken Tanzimat Fermanı'nda ise özne öncelikli olarak bürokrasi olmuştur. Bunun yanında Sened-i İttifak sadece yereldeki ileri gelenlere verilen sözleri yansıtırken Tanzimat Fermanı'nda ise ilk kez birey ve topluma yönelik olduğu ifade edilmiştir (A. Şahin, 2012). Sened-i İttifak'taki ayanlar Tanzimat Fermanı'nda yerini merkezi bürokratlara bırakmış ve bu durumda padişahın gücü merkezi bürokratlar yararına sınırlandırılmıştır (İ. Doğan, 2020).

3 Kasım 1839 tarihinde dönemin Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşit Paşa Gülhane Parkı'nda Gülhane-i Hatt-ı Humayun olarak bilinen Tanzimat Fermanı'nı okumuştur. Tanzimat Fermanı ile iltizam ve iltizam sonucu kazanılan her türlü haksız kazancın kaldırılması hedeflenmiştir. Aynı zamanda uyrukların yaşam, mülkiyet haklarına ilişkin hükümlerin düzenlendiği fermanda dine bakılmaksızın eşit yargılanma ve düzenli olarak orduya asker alınması gibi ilkelere yer verilmiştir (Koçak, 2021).

Tanzimat fermanı bir taraftan Mustafa Reşit Paşa'nın yenilik yapma çabası ile diğer taraftan Abdülmecid'in bu çabayı olumlu bulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu Fermanı'nın temel düşüncesi çağdaş anlamda "yasal yönetimin kurulması" ve "kişi haklarının" sağlanmasıdır. Somut bir şekilde hürriyet ilkesinin ele alınmadığı ferman devletin içinde adaletin gerçekleştirilmesinin bir başlangıcı niteliğinde olmuştur (Kepenekçi, 2014). Padişah kendi yetkilerini sınırlamış, bu ferman ile yönetimin kanunlara uygun olacağı vaat edilmiştir (Koçak, 2021).

Demokratikleşme sürecindeki ikinci önemli hareket sayılan ve aynı zamanda insan hakları ile ilgili ilk önemli belge olan Tanzimat Fermanı (İ. Doğan, 2004) padişahın salt egemenliğini sarsan ikinci belgedir (Gören, 2018). Osmanlı Devleti'nde Batı düşünce tarzının etkili olmaya başlaması ve insan hakları açısından bir dönüm noktası olması nedeniyle Tanzimat Fermanı önem arz etmektedir (Hazar, 2015). Devlet iktidarının pekiştirilmesi ve devlete karşı kaotik girişimlerin engellemesi amacıyla bireylere ilişkin hak ve hürriyetler Tanzimat Fermanı'nda yerini bulmuştur (A. Şahin, 2012).

Osmanlı Devleti'nde insan haklarını tanıma yolundaki ilk önemli adım olan Tanzimat Fermanı bazı yazarlar tarafından "haklar beyannamesi" olarak kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı bireylere tanınmış olan hak ve hürriyetlerin yanında devlet düzeninde yapılacak yenilikleri de barındırmaktadır (Kalabalık, 2021). Ferman bireyin hak ve hürriyetlerini eksik bir şekilde düzenlemesine rağmen ilk muntazam Osmanlı listesi niteliğindedir (İ. Doğan, 2020). Ayrıca Ferman'ın kişi hakları ile ilgili bölümünde can ve mal güvenliği, kişi güvenliği, şeref ve haysiyetin korunması noktasında din ayrımı gözetilmeksizin hakların tüm halka eşit bir şekilde tanınması gerektiği kabul edilmiştir (Kepenekçi, 2014).

Tanzimat Fermanı'yla kabul edilen hak ve hürriyetlerden ilki kişi dokunulmazlığı ve güvenliğidir. Kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, kanundışı sebeplerden dolayı kişinin suçlanamayacağı ve ceza verilemeyeceği, adaletli ve aleni yöntemlerle yargılanabileceği, onur, haysiyet ve namusun korunması gibi nitelikleri barındırmaktadır. Fermanla "kanunsuz suç ve cezanın olamayacağı" ve "yargılamadan kimseye ceza verilemeyeceği" prensipleri benimsenmiştir. Ayrıca padişah kullandığı örfi ceza yetkisini mahkemelere devretmiştir (Tanör, 2020). Böylelikle padişah

kendine ait olan örfi ceza verme yetkisini sınırlamış ve kendisine yalnızca kuralları kabul etme yetkisi vermiştir (Başçı, 2020).

Namus, can ve mal güvenliği, vergi ve yargı işlerinde adalet vb. prensiplerin benimsenmesi ile hukuk devletinin tohumları Tanzimat Fermanı ile ekilmiştir (Kaboğlu, 1998). Teokratik yapının korunduğu bu Ferman padişah ve devlet adamlarının yasalara tam uyacaklarını, yasaların eşit bir şekilde uygulanacağını düzenlemiştir (Çiftçi, 2015). Ayrıca Ferman'ın bir diğer yeniliği ise askerlik görevinin adil ve eşit şekilde düzenlemesidir (Tanör, 2020).

Her ne kadar Tanzimat Fermanı ile can, mal ve namus güvenliğine ilişkin düzenlemelere yer verilmiş olsa da bunların sağlanması adına yeni düzenleme ve kanunlara gereksinim vardır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ceza kanununun çıkarılacak ilk kanun olacağından da bahsetmektedir. Bu Ferman ile getirilmek istenen ceza bakımından eşitlik ilkesini kısaca 1840 yılında çıkarılan Osmanlı Ceza Kanunu'nda yer alan "Dağdaki bir çobanla vezirin eşit olduğu" ifadesi özetlemektedir (Konan, 2011).

Osmanlı İmparatorluğu için 1839 yılı yeni bir başlangıçtır. Gülhane parkında halk huzurunda okunan Ferman ile Osmanlı ilk kez gerçek anlamda insan hakları ile tanışmıştır. Ayrıca can, mal ve kişi güvenliği gibi hakların korunmasına yönelik yapısal değişiklikler yapılarak yeni kurum ve kuruluşlar oluşturulmuştur (Çüçen, 2011) 19. yüzyılda modern bir anayasa sistemi getiren Tanzimat hukuk devleti olma yolunda ilk manifesto niteliği taşımaktadır (Hazar, 2015). Bu Ferman devlet gücünün sınırlandırıldığı ve aynı zamanda Osmanlı halkının temel hak ve hürriyetlerinin esas alındığı bir belgedir. Bu bağlamda tam bir anayasacılık faaliyeti olarak değerlendirilmektedir (Başçı, 2020).

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi(1776) ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi(1789) gibi bazı bildirgelerle benzerlik taşıyan Tanzimat Fermanı kişi hürriyetleri ve kanun önünde eşitlik ilkesini düzenlemesiyle esasında liberal bir belge özelliği taşımaktadır (Aytekin, 2015).

Tanzimatın altında yatan düşünce Batı Avrupa'da 18. yüzyılda gözlemlenen rasyonalist geleneğe uygun bir şekilde devlet ile tebaa arasında doğrudan bir ilişkinin gerçekleştirilmesi yönünde idi. Böylece yeni merkez çevre ilişkisinde yerel eşrafın ayrıcalıkları ve aracı rolüne son verilecekti (Heper, 2018).

Tanzimat mutlak otoriteye dıştan getirilmiş bir sınırlama sayılmaz. Mustafa Paşa'nın etkisiyle Abdülmecid, yayınladığı Ferman ile imparatorluğun uyruklarına eşit haklar sunmuştur. Tanzimat bütün eksikliklerine rağmen daha sonraki anayasal metinlerin başını çekmiş ve daha çok bürokrasiden gelen küçük bir seçkin zümrenin yetişmesini sağlamıştır (Soysal, 1997).

Tanzimat Fermanı'nda "emniyet-i kamile" ile "müsâade" kavramları kullanılmış ve bu kavramlar Türk toplumunun anayasal hakları açısından insan haklarını karşılamak üzere kullanılan ilk ifadelerdir (A. Şahin, 2012). Dönemin koşulları ile birlikte değerlendirildiğinde insan haklarına ilişkin ilk ifadelerin filizlendiği bu Ferman Türk Anayasal tarihi açısından büyük bir öneme haizdir.

3.1.3 Islahat Fermanı

Batılı devletler Paris Barış Konferansı öncesi, 1839 Tanzimat Fermanı'yla tanınmış olan hakları yetersiz görmüş ve verilen vaatlerin de tutulmadığını öne sürmüştür. Bu devletler Rusya'ya karşı Osmanlı'yı korumanın karşılığı olarak ve Osmanlı'yı Avrupa devletlerinin arasında kabul etmek için yeni isteklerde bulunmuşlardır (Tanör, 2020). Osmanlı Devleti, Avrupalı Devletler karşısında güçlenmek, onların gözündeki prestijini düzeltmek ve onların içişlerine karışmasını engellemek amacıyla Tanzimat Fermanı'na eklemeler yaparak Islahat Fermanı'nı hazırlamıştır (Demirkaya ve Çakmak, 2010). Bu Ferman iç siyaset ve mevzuatta değişiklik yapılmasını hızlandırmayı öngörmekteydi (Hazar, 2015).

Özellikle büyük devletlerin Osmanlı'daki Hristiyan tebaa üzerinde himaye oluşturmak amacıyla ortaya koydukları baskılar sonucu 1856 Islahat Fermanı kabul edilmiştir (Hazar, 2015). Tanzimat ruhunu biraz daha geliştiren Islahat Fermanı'nda, Tanzimat'ta yer alan padişahın iradesini sınırlayan, kişi haklarını ileri süren hükümler yer almış (İ. Doğan, 2004) ve onlara yenileri eklenmiştir (Hazar, 2015).

Islahat Fermanı, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Türklere, azınlıklara, yabancılara kişisel hak ve hürriyetler tanımıştır (Gören, 2018). Bu Ferman'ın temel odak noktası hemen hemen her alanda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşitliğin tesis edilmesidir (Kepenekçi, 2014). Tanınan bu haklar arasında gayrimüslimlere bütün devlet memurluklarında görev alabilmek, vilayet meclislerinde yer alabilmek ve

Meclis'i Vâlâ'da temsil edilmek yer almaktaydı (Tanör, 2020). Ayrıca bu Ferman gayrimüslim yurttaşlara yalnızca Müslümanlarla değil, aynı zamanda kendi toplulukları içerisindeki din insanlarıyla da eşit koşullar sunmaktaydı. Bu durum laiklik açısından da atılan mühim bir adımdır (Ş. Demir, 2011).

Islahat Fermanı ile din ve mezhep farkları ortadan kaldırılarak tüm Osmanlı halkı arasında bu bağlamda eşitlik sağlanmıştır (Kalabalık, 2021). Yasalar karşısında mutlak eşitliği getirmesi hasebiyle Islahat Fermanı, Türk İnsan Hakları ile temel hak ve hürriyetler açısından önemli bir belge olma özelliğine sahiptir (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

Esasında Tanzimat Fermanı gibi, Islahat Fermanı da ilan edilen ilkelerin gerçekleştirilmesini sağlayacak yasaların yapılmasını öngören bir belge niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede ileri yıllarda Şura-yı Devlet gibi yeni kurumlar kurulmuştur (Kepenekçi, 2014).

1839 ve 1876 yılları arasındaki Tanzimat Döneminde bilhassa hukuki alanda olmak üzere yoğun yenilikler yapılmış ve siyasi yenilik düşüncesi gelişmeye başlamıştır (A. Çolak, 2020). Osmanlı Devleti'ndeki mühim gelişmeler incelendiğinde, Tanzimat döneminin birinci dönemi 1839- 1856 yılları arası, ikinci dönemi ise 1856-1876 yılları arası olduğu kabul edilmektedir (Karataş, 2018). Bu dönem, toprak kayıplarının ve ekonomik açıdan yabancı devletlere bağımlılığın devam etmesine rağmen devletin varlığının devam ettiği, çöküşün durdurulduğu dönemdir. Bu dönem Türk ulusçuluğuna katkı sağlamış ve bu nedenle devletin bağımsızlığı ile kültürel mirasın meydana gelmesinde etkili olmuştur (Turan, 2019).

Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu modernleştiren bir reform dönemi olmuştur (Hazar, 2015). Tanzimat Dönemi yeniliklerinin ilk hedefi Osmanlı'da insan haklarına saygılı, yurttaşların eşitliğini teminat altına alan ve yasalara uygun bir şekilde hareket eden bir yapı meydana getirmekti. Tanzimat reformları her ne kadar beklenen başarıya ulaşamasa da bireysel yönetim anlayışından kanun devleti anlayışına geçişin zeminini hazırlamış ve anayasalı devlet fikrini savunacak bir neslin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Uygun, 2011).

Müslüman halka bir yenilik getirmeyen Islahat Fermanı bazı eklemelerle Tanzimat Fermanı'nın tekrarı niteliğindedir. Buradaki amaç Müslim-gayrimüslim eşitliğini tesis etmektir (Nohutçu, 2022a). Padişahın kendi iradesi ile kendi yetkilerini kısıtladığı

Tanzimat Fermanı, eşitliğe ilişkin ilk maddelere yer veren insan hakları ile ilgili önemli bir belgedir. Birçok insan hak ve hürriyetine değinen bu ferman ilk haklar bildirgesi olarak kabul edilebilir (İbrahim, 2022).

Tüm fermanlarda sunulan vaatler herhangi bir hukuki müeyyideye bağlanmamıştır. Bu bağlamda padişah açısından tek müeyyide Tanzimat Fermanı'nın son cümlesinde yer alan ve manevi olan Tanrı korkusudur (Çiftçi, 2015).

Tanzimat Dönemi esas itibariyle bir modernleşme süreci olarak nitelendirilebilir. Islahat Fermanı da bu evrim sürecinde ortaya çıkmıştır. Günümüz koşullarına esas alınarak değerlendirme yapıldığında pek anlamlı görülmese de Gören'in ifade ettiği gibi "hukuk-i insaniye" kavramını ve kanun önünde eşitlik ilkesini barındırdığı için dönemin koşullarına göre önemli bir gelişme olduğu ifade edilebilir.

3.2 1876 KANUN-I ESASİ'DE İNSAN HAKLARI

Tanzimat Dönemi'nde bütün gayretlere rağmen sosyal ve ekonomik başarısızlıkların önüne geçilememiştir. Bilhassa 1871 sonrası rejime karşı olan yeni bir arayışın sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde "meşrutiyetçi" nitelikte bir hareket ortaya çıkmıştır. III. Selim ve II. Mahmut dönemindeki hareketler nasıl Tanzimat'ı meydana getirdiyse, Tanzimat da I. Meşrutiyet'in ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda anayasalı bir rejime geçilmek istenmesi ve bir meclisin kurularak yürütmenin denetlenmesinin istenmesi, aydınların bu isteklere destek vermesi vb. iç hareketler Kanun-ı Esasi'nin ortaya çıkış sürecine etki etmiştir. Diğer taraftan Batı'nın anayasacılık hususunda ikinci dalga sürecini yaşaması gibi dış etkenler de Kanun-ı Esasi'yi meydana getiren nedenler arasında yer almaktadır (Özkiraz ve Hamdemir, 2009).

İlan edilen fermanlar ve Tanzimat adı verilen yenilik faaliyetleri ile Batılı devletlerde gerçekleşen anayasal gelişmeleri takip edebilen Genç Osmanlılar adı verilen küçük bir aydın sınıf içerisinde anayasacılık akımının doğmasına neden olmuştur. Bu aydın sınıf Osmanlı'nın çöküşten kurtulabilmesi için padişahın yetkilerinin kurulacak olan meclisle sınırlandırılmasını sağlayacak meşruti (anayasalı) monarşiye geçilmesini gerekli görmüştür. Bunun neticesinde 1876'da Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi yayımlanmıştır (Özbudun, 2003). Taslağı 28 kişilik bir bürokratik kadro

tarafından hazırlanan (A. Şahin, 2012) ve Türk tarihinin ilk yazılı anayasası olan Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesiyle "Birinci Meşrutiyet" diye nitelendirilen dönem başlamıştır (Kepenekçi, 2014).

1876 yılında Jön Türkler, Mithat Paşa ve arkadaşlarının da gayretiyle ilan edilen I. Meşrutiyet'in Türk siyasi tarihindeki önemi mutlakiyete yapılan ilk darbe olması ve daha sonra ortaya çıkan anayasal gelişmelerin başlangıç noktası olmasıdır (Sander, 2010).

Türk tarihinde hem maddi hem de şeklî anlamda ilk anayasa olma özelliğini taşıyan 1876 Anayasası II. Abdülhamit ve Ahmet Mithat Paşa'nın izlerini taşır (A. Şahin, 2012). Bu anayasa padişahın tek taraflı irade beyanıyla ilan edilen bir ferman anayasadır. Zira bir kurucu meclis tarafından hazırlanmamış, referanduma sunulmamış ve yapımında toplum kesimleri dahil edilmemiştir. Ayrıca Kanun-ı Esasi Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısında süreklilik arz eden bir değişiklik meydana getirmemiş ve padişahın yetkilerine ciddi anlamda bir sınırlama getirmemiştir (Sander, 2014).

1876 tarihli Kanun-ı Esasi, ülkemizde ilk defa sistemli şekilde insan haklarını düzenleyen bir pozitif hukuk metnidir (Gören, 2018). Tanzimat ve Islahat Fermanı'nda belirtilen haklar Kanun-ı Esasi ile güvence altına alınmıştır (İ. Doğan, 2004). Kanun-ı Esasi'de kişi hak ve hürriyetleri ilk kez diğer devletlerin anayasalarında olduğu şekliyle yerini bulmuş (Kalabalık, 2021) ve klasik esaslara uygun olarak geniş bir liste hâlinde sıralanmıştır (Kapani, 2013). Söz konusu hak ve hürriyetler Osmanlı Devleti Uyruklarının Genel Hakları ("Tebaa-i Devlet-i Osmaniyenin Hukuki Umumiyesi") başlığı altında düzenlenmiştir (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

Tablo 6. Kanun-ı Esasi'de Belirtilen Genel Haklar

8. Madde: Vatandaşlık hakkı: Din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti tabiiyetinde olan herkese Osmanlı denir. Bu sıfat kanunda belirtilen hallerde kazanılır veya kaybedilir.
9. Madde: Hakların dokunulmazlığı: Osmanlıların tamamı temel haklara sahiptir ve başkalarının temel haklarına dokunmama yükümlülüğü altındadır.
10. Madde: Kişi dokunulmazlığı ve güvenliği: Temel haklar her türlü saldırıya karşı dokunulmazdır. Hiç kimse kanunun belirlediği sebep ve suretten başka, bir gerekçe ile cezalandırılamaz.

11. Madde: Din ve ibadet özgürlüğü: Devletin dini İslam'dır. Bunun yanında genel ahlak ve asayişe aykırı olmamak kaydıyla diğer dinlerin uygulanması serbestisi vardır. Bazı cemaatlere verilmiş olan mezhebi ayrıcalıklar Devlet'in koruması altındadır.
12. Madde: Basın özgürlüğü: Basın kanun çerçevesinde serbesttir.
13. Madde: Ticaret, sanat ve ziraat için her türlü şirket kurma hakkı: Osmanlı tebaası kanuna ve düzene uygun bir şekilde ticaret, sanat ve ziraat için her türlü şirket kurma ehliyetine sahiptir.
14. Madde: Dilekçe hakkı: Osmanlı tebaası, kendisi veya halka ilişkin kanunlar ve düzenlemelere aykırı bir durumda yetkili makama veya Meclis-i Umumi'ye imzalı dilekçe verme ve memurların fiillerinden dolayı şikâyette bulunma hakları vardır.
15-16. Madde: Eğitim-Öğretim hakkı: Eğitim faaliyetleri serbesttir. Kanunlara aykırı olmamak kaydıyla her Osmanlı genel ve özel eğitim alma hakkına sahiptir. Bütün okullar Devlet'in gözetimi altındadır ve çeşitli milletlerin inanç konularına karşılık gelen eğitim usullerine zarar verilmeyecektir.
17. Madde: Kanun önünde eşitlik ilkesi: Bütün Osmanlılar din ve mezhep durumları dışında kanun önünde ve görevlerinde eşittir.
18. Madde: Devlet hizmetinde istihdam şartı: Osmanlı tebaasının Devlet hizmetinde istihdam olunması için resmi dili olan Türkçeyi bilmeleri gerekmektedir.
19. Madde: Liyakat ilkesi: Tüm tebaa ehliyet ve yetenek esas alınarak memuriyetlere kabul olunurlar
20. Madde: Verginin adaleti: Vergiler, özel düzenlemelere aykırı olmamak kaydıyla tüm tebaa arasında herkesin gücü oranında hesaplanır ve dağıtılır.
21. Madde: Mülkiyet hakkı ve Kamulaştırma: Kural olarak herkes mal ve mülkünden emindir. Ancak kamu yararı nedeniyle bedeli peşin verilmek kaydıyla kişilerin mülkü alınabilir.
22. Madde: Konut dokunulmazlığı: Osmanlı memleketlerinde herkesin konutu dokunulmazdır. Kanun tarafından belirlenen haller dışında kimsenin konutuna hükümet tarafından zorla girilemez.
23. Madde: Kanuni hâkim güvencesi: Hiç kimse kanunen tabii olduğu mahkeme dışında başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamaz.
24. Madde: Zorla çalıştırma ve müsadere yasağı: Zoralım, zorla çalıştırma ve suçludan para almak yasaktır. Ancak savaş hallerinde usulüne uygun olarak belirlenecek yükümlülükler bu hükmün dışındadır.
25. Madde: Verginin kanuniliği ilkesi: Bir kanuna dayanmadıkça kimseden vergi ve başka adla bir akçe alınamaz.
26. Madde: İşkence ve eziyet yasağı: İşkence ve diğer her türlü eziyet kesin olarak, tamamıyla yasaktır.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Yukarıdaki tabloda belirtildiği üzere Kanun-ı Esasi'de haklar 8 ila 26. maddeler arasında düzenlenmiştir. 8. maddeye göre ayrım gözetilmeksizin herkesin Osmanlı olarak kabul edildiği ve Osmanlı sıfatının kanunda belirtilen hâllerde kazanılıp veya kaybedileceği düzenlenmiştir.

9. ve 10. maddelerde kişi özgürlüğü; bütün Osmanlıların kişi hürriyetine sahip oldukları, başkalarının hak ve hürriyetlerine tecavüz edemeyecekleri, kişi hürriyetinin her türlü saldırıdan korunacağı, hiç kimsenin kanunda yer alan sebep ve şekilden başka bir neden ile yargılanamayacağı şeklinde düzenlenmiştir. Bu hükümlerden görüleceği üzere Fransız Devrimi'nin klasik kişi hürriyeti anlayışı ilk anayasa olan Kanun-ı Esasi'ye olabildiğince yansımıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Bu hüküm yargılamanın kanuna dayandırılması nedeniyle temel hak ve hürriyetler açısından önem arz etmektedir.

11. maddede "Devletin dini İslam'dır. Bunun yanında genel ahlak ve asayişe aykırı olmamak kaydıyla diğer dinlerin uygulanması serbestisi vardır." şeklinde din ve ibadet özgürlüğüne ilişkin düzenleme yer almıştır.

Kanuni Esasi'nin 12. maddesinde "Matbuat kanun dairesinde serbesttir." hükmü ile basın özgürlüğü düzenlemiştir. Basın özgürlüğü ifade özgürlüğünün özel bir biçimidir. Dolayısıyla Türk hukuk sisteminde ifade özgürlüğünün ilk kez 1876 Kanun-ı Esasi'de yer aldığı görülmektedir. (İ. Doğan, 2020).

13. maddede ticaret, sanat ve ziraat için her türlü şirket kurma hakkı düzenlenmiştir. Bu maddeyle kanuna aykırı olmamak kaydıyla bu hakkın kullanılacağı hüküm altına alınmıştır.

Ayrıca 14. maddede Osmanlı halkının yetkili makama veya Meclis-i Umumi'ye de imzalı dilekçe verme ve memurların fiillerinden dolayı şikâyette bulunma hakkının düzenlenmesi insan hakları bağlamında önem arz etmektedir.

Dönemin koşulları göz önünde bulundurunca; 15-16. maddede "Eğitim-Öğretim hakkı", 17. maddede "Kanun önünde eşitlik ilkesi", 18. maddede "Kamu hizmetlerine girme hakkı", 19. maddede "Liyakat ilkesi", 20. maddede "Verginin adaleti", 21. maddede "Mülkiyet hakkı", 22. maddede "Konut dokunulmazlığı", 23. maddede "Kanuni hâkim güvencesi", 24. maddede "Zorla çalıştırma ve müsadere yasağı", 25. maddede ise "Verginin kanuniliği ilkesi"nin 1876 Anayasası'nda düzenlenmesi pozitif bir durumu resmetmektedir. Ancak din ve mezhep durumları dışında kanun önünde eşitlik ilkesinin sunulması eksik bir durumun göstergesidir.

1876 Kanun-ı Esasi'de 26. maddede düzenlenen "İşkence ve diğer her çeşit eziyet kesinlikle ve tamamen yasaktır." hükmü modern insan hakları öğretisine uygun tek haktır (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

Türk tarihinin ilk yazılı anayasası olan Kanun-ı Esasi insan haklarını güvence altına alma noktasında önemli bir adım olmuştur. Diğer taraftan Anayasa'da belirtilen insan hakları kanun ile sınırlandırılır şeklinde düzenleme yapılmıştır. Ancak sınırlamanın hangi ölçüde olacağı, hakların nasıl güvence altına alınacağı belirtilmemiştir. Söz konusu bu durum yasama organının yetkilerini kötüye kullanabileceği (İbrahim, 2022) bir duruma sebebiyet verebilecek düzeydedir.

1876 Kanun-ı Esasi'de kanuni hâkim güvencesine yer verilmiştir. Kanuni hâkim güvencesi adil yargılama bakımından önemli bir ilerlemedir. Ancak Kanun-ı Esasi'nin askıya alınması ve belli bir süre uygulanmamasından dolayı önemini kaybetmiştir (Doğan ve Demirdal, 2020).

1876 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile padişahın yetkileri vekillere dağıtılmış ve anayasa kabul edilerek insanlara dilekçe hakkı, eğitim hakkı, kişi güvenliği, ibadet özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler tanınmıştır. Ancak anayasal güvenceye bağlanmadığı için II. Abdülhamit Rus savaşını bahane ederek hem meclisi kapatmış hem de baskıcı bir dönemde temel hak ve özgürlükleri yok saymıştır (Çüçen 2011). Parlamento'nun lağvedilmesi ve Anayasa'nın askıya alınması ile 1908 yılına kadar çeşitli iç ve dış olayların, baskıların mevcut olduğu bir "İstibdat Dönemi" yaşanmıştır (Hazar, 2015). Kanun-ı Esasi, ayakta kalmasını sağlayacak sosyal, ekonomik ve siyasal destekten mahrum kalmış, kısa bir süre uygulandıktan sonra askıya alınmıştır. Bu nedenle gerçekleştirilen diğer yenilik adımları gibi ardında bir hayal kırıklığı bırakmıştır (Özkiraz ve Hamdemir, 2009).

1876 Anayasası'nın meşhur 113. maddesine göre polis soruşturması ile ülkenin güvenliğini bozdukları ispat edilenleri ülke dışına sürme yetkisi padişaha aittir (Soysal, 1997). Padişahın sadece polis araştırması ile devletin güvenliği için sakıncalı gördüğü kişileri sınır dışı etme hakkını düzenleyen bu madde anayasanın en zayıf noktasıdır (Sander, 2014). Dolayısıyla en temel hak ve hürriyetler arasında yer alan yerleşme hürriyetinin güvence altında olmadığı anlaşılmaktadır.

Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve bir Anayasa'nın (Kanun-ı Esasi) hazırlanması Mithat Paşa'nın eseri olmuştur. Mithat Paşa'nın eseri olan bu Anayasa 1839 ve 1856 Fermanlarının getirdiği reformların devamı niteliğini taşımaktadır. Ayrıca bu gelişmeler tek kurtuluş yolu olarak meşrutiyeti gören Mithat Paşa açısından da olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Hazar, 2015). Padişah, Kanun-ı Esasi'nin 113.

maddesine dayanarak Mithat Paşa'yı sürgüne yollamıştır. Tarihin tuhaf bir cilvesi olarak Kanun-ı Esasi muhtemelen ilk kez asıl mimarına uygulanmıştır (Tanör, 2020). Sürgüne gönderilen Mithat Paşa gönderildiği Taif'te boğularak öldürülmüştür (Hazar, 2015).

II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de yeniden Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymuş ve II. Meşrutiyet dönemini başlatmıştır (Sander, 2014). II. Meşrutiyet döneminde çok kapsamlı olmamakla beraber hak ve hürriyetlerle ilgili bazı değişiklikler yapılmıştır (Kepenekçi, 2014). Esasında 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ve bilhassa 1909 değişikliklerinden sonra "tek adamın" (padişahın) yönetiminden , "tek partinin" (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin) yönetimine geçilmiştir (A. Şahin, 2012). İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in karışık özgürlük havası içerisinde bocalamış; iktidarını sağlama almak için bazen sertleşip anayasa değişikliklerine giderek hırçınlaşmış, bazen de iyice etkisizleşip kendi etkisi dışındaki kabinelerin kurulmasına razı olmuştur (Soysal, 1997).

1909 yılında gerçekleştirilen değişiklik Meclis-i Mebusan'ın yetkilerinde genişleme, padişahın yetkilerinde daralma mânâsına gelmekte ve "padişah egemenliği" düşüncesinden "milli egemenlik" düşüncesine geçilmektedir. Meclisin açılışında Meclis-i Mebusan kendini "millet meclisi" olarak ifade etmiş ve bununla yetinmeyerek "hakimiyeti milliyenin timsali" olduğunu ifade etmiştir (İba, 2022).

8 Ağustos 1909 tarihli anayasa değişikliklerinin temel dinamiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Değişikliklerle Osmanlı İmparatorluğu bir anayasal (parlamenter) ya da meşruti monarşi niteliği almıştır. 1909 değişiklikleri ile teokrasi ağırlıklı saltanat devam etmiş olsa da kuvvetler ayrılığı ve parlamenter hükümet sistemi söz konusu olmuştur (A. Şahin, 2012).

113. maddede düzenlenen padişahın sürgün etme yetkisi 1909 yılında yapılan değişiklikle kaldırılmıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Böylece insan hakları bakımından önemli bir engel aşılmıştır (H. Tunç, 1999a). Ayrıca 12. maddede düzenlenen basın özgürlüğü hükmü genişletilmiş ve iktidarın sansür yetkisi yürürlükten kaldırılmıştır. 120 madde numarası ile yeni bir madde eklenmiş, bu madde ile Osmanlı tebaasına toplantı ve dernek kurma hürriyeti tanınmıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Kişi dokunulmazlığı ve güvenliğine ilişkin hükümleri barındıran 10.

maddeye kanunun belirlediği sebep ve suretten başka, bir gerekçe ile cezalandırılamama hükmüne ek olarak tutuklanamama ifadesi de eklenmiştir.

Kanun-ı Esasi'de 1909 yılında gerçekleştirilen değişikliklerin büyük bir çoğunluğu anayasal monarşiyi kuvvetlendirmeye özgüdür. İnsan haklarına ilişkin yasa dışı tutuklanamama, sansür yasağı, padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması vb. düzenlemeler yapılmıştır (M. Güneş, 2020). Söz konusu değişiklik neticesinde Kanun-ı Esasi'nin temel hak ve hürriyetlere ilişkin hükümleri daha zengin muhtevaya kavuşmuştur (Konan, 2011).

Bu değişikliklerle ortaya çıkan hürriyet havası kısa sürmüş, hak ve hürriyetler hayata geçirilememiştir. Bunun temel nedenleri arasında aralıksız süren savaşlar, iç çalkantılar ve en önemlisi hürriyet ideallerini gerçekleştirmek amacıyla iktidara gelmiş İttihat ve Terakki liderlerinin halkın hürriyet rejimine hazır olmadığına ilişkin düşünceleridir. 31 Mart olaylarının patlak vermesi II. Meşrutiyet'in de sonunun gelmesine yol açmıştır. Bu olayın bastırılmasının akabinde hak ve hürriyetlerin askıya alındığı sıkıyönetim rejimi başlamıştır (Kepenekçi, 2014).

Çağdaşlaşma çabalarının devlet eliyle gerçekleştirilmesini sağlayan anayasacılık ve kanunlaşma hareketleri, devamlı sekteye uğramıştır. Çağdaşlaşma çabaları Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kendisinden bekleneni gerçekleştirememiştir. Lakin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde gerçekleştirilecek değişim faaliyetleri adına uygun bir ortam oluşturmuştur (Özkiraz ve Hamdemir, 2009).

3.3 1921 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI

Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları Milli Mücadele faaliyetlerini başlatmış ve daha sonra 1920 yılında İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmiştir. İstanbul'un işgaliyle Meclis-i Mebusan'a girilerek bazı milletvekilleri tutuklanmıştır (B. Tunç, 2020). Artık Meclis-i Mebusan'da hür çalışılamayacağını düşünen milletvekilleri 18 Mart 1920 tarihinde Meclis çalışmalarının durdurulmasını talep etmiş ve talepleri kabul edilerek Meclis-i Mebusan tatil edilmiştir (İ. Güneş, 2020). Milletvekillerinden bazıları Ankara'ya giderek Büyük Millet Meclisi'nin yeni bir anayasa yapımı için yürüttüğü hazırlıklara katılmıştır. Bu yeni Anayasa yeni Türk Devleti'nin temel özelliklerini düzenlemektedir (B. Tunç, 2020).

20 Ocak 1921 tarihinde egemenliğin kaynağının halk olduğunu ortaya koyan "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" kabul edilmiştir (Kepenekçi, 2014). 23 maddelik bu kısa anayasada temel hak ve hürriyetler ile ilgili hiçbir hüküm bulunmamaktadır (M. Güneş, 2020). Savaş koşullarında hazırlanan 1921 Anayasası insan hakları felsefesini barındırmaz (A. Şahin, 2012). Ancak 1921 Anayasası kısa ve öz bir anayasa olsa da "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir." hükmü ile egemenliği kayıtsız şartsız millete vermesi büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş aşamasında önemli bir konuma sahip olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çerçeve bir anayasadır. Meclis bunu bir geçiş süreci olarak görmüş ve bir nevi imparatorluktan cumhuriyete geçiş anayasasıdır (Koçak, 2021). 1921 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde Osmanlı'nın ilk anayasası olma özelliğine haiz Kanun-ı Esasi hükümlerinin geçerli olması hasebiyle anayasal sistemde iki farklı belge yer almıştır. Bunlardan ilki 1921 Anayasası, ikincisi ise o dönem yürürlükte bulunan ve 1921 Anayasası'nda hüküm bulunmayan konularda hükümlerinin uygulandığı 1876 Kanun-ı Esasi'dir (Demirkaya ve Çakmak, 2010). 1921 Anayasası'nda hak ve hürriyetler düzenlenmemiştir ancak aynı anda 1876 Anayasası'nın yürürlükte olduğu düşünülürse bu Anayasası'nın şeklî anlamda değil maddi anlamda bir anayasa olduğu ileri sürülebilir (A. Şahin, 2012).

O dönemde 1876 Kanun-ı Esasi'nin hürriyet düşüncesi geçerli olmuştur. Diğer taraftan anayasanın hürriyetler konusunu açıkça düzenlememesinden ötürü tek yetkili organ olan Türkiye Büyük Millet Meclisi savaşın yürütülmesi adına gerekli olan her düzenlemeyi yapma yetkisine sahipti. 1921 Anayasası'yla yeni Türk Devleti anayasalı hâle gelmiş ve hukuksal ilerleme çizgisinde yerini almıştır. Lakin insan hakları ile temel hak ve hürriyetler bakımından 1876 Kanun-ı Esasi'den ileri gidememiştir (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Dolayısıyla dönemin koşulları bir kenara bırakılarak 1921 Anayasası ile insan haklarına ilişkin bir ilerlemenin gerçekleşmediği ifade edilebilir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Kurtuluş Savaşı'nın anayasasıdır. Bu anayasa o dönemin koşullarına göre demokrasi ve hürriyetin en üstün tabiri olan milli egemenlik, kuvvetler birliği, meclisin tam yetkili olması gibi bazı görüşleri ve örgütlenme ilkelerini kurumsallaştırmıştır (Tanör, 2019). Diğer taraftan insan hakları ile ilgili düzenlemenin (H. Tunç, 1999a) yer almadığı bu anayasada yargı konusunda hiçbir

düzenleme yapılmamıştır. Bu nedenden ötürü "Adil yargılanma hakkı" 1921 Anayasası'nda yer almamıştır (Doğan ve Demirdal, 2020).

Türkiye'nin geçiş sürecinin başarıyla tamamlanmasının ardından bu sürecin ürünü olan 1921 Anayasası eksik ve yetersiz kalmıştır. Aynı zamanda hem 1876 Kanun-ı Esasi hem de 1921 Anayasası'nın yürürlükte olmasından kaynaklı iki anayasalı dönemin artık son bulması gerekmekteydi (B. Tunç, 2020). Bu durum 1924 Anayasası'nın hazırlanmasını ihtiyaç hâline getirmiştir. Bağımsızlığın elde edilmesinden sonra öncelikle saltanat kaldırılmış ve daha sonra 23 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir. Bilahare 1921 Anayasası'nın tamamlanma vakti gelmiş ve 1924 Anayasası bu noksanlığı tamamlamıştır (Kuzu, 1993).

3.4 1924 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI

Yeni devletin özellikle insan hakları gelişmelerine ve modern anayasa sistematiğine aykırı olmayan yeni bir anayasaya kavuşturulması gerekmekteydi (İba, 2021). Kurtuluş Savaşı nedeniyle 1921 Anayasası'nda insan haklarına yer verilmemiş, bu eksiklik 1924 Anayasası ile giderilmiştir. Bu anayasa ile egemenlik kayıtsız şartsız millete verilmiş ve böylece insan hakları düşüncesinin gelişimine ortam hazırlanmıştır (Çüçen, 2011). 1921 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetleri içermemesi, anayasada eksikliklerin var olması, Kanun-ı Esasi'nin hâlen yürürlükte olması hasebiyle 1924 Anayasası hazırlanmıştır (Eroğlu, 2010).

23 Nisan 1924'de Resmi Gazete'de yayımlanan (Eroğlu, 2010) ve Türk Anayasa tarihinin üçüncü anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 6 bölüm, 105 asıl madde ve bir geçici maddeden oluşmaktaydı. Bu anayasanın yürürlüğe girmesi ile 1921 Anayasası ve aynı anda yürürlükte olan Kanun-ı Esasi (1876) yürürlükten kaldırılmıştır (B. Tunç, 2020).

Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk defa 1924 Anayasası, vatandaşların hak ve hürriyetlerini geniş ve detaylı bir liste şeklinde düzenlemiştir (Dâver, 1983). İnsan hakları teorisi açısından değerlendirilecek olursa 1924 Anayasası Türkiye'de ilk defa insan hakları felsefesine dayanan anayasadır. Zira bu anayasa açıkça doğal haklar kuramını benimsemiş ve liberal bir tutum ortaya koymuştur (A. Şahin, 2012). Ancak liberal bir

anlayışı temel almış olmasına rağmen 1940'ların sonuna kadar temel hak ve hürriyetlerin liberal olmayan bir tutumla uygulandığı görülmüştür (M. Güneş, 2020). 1924 Anayasası "hürriyetin" tanımını Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden almıştır. Bu Anayasa'nın hazırlanmasında 1875 Fransız Anayasası ve bundan esinlenilerek hazırlanan Polonya Anayasası'ndan etkilenilmiştir (Eroğlu, 2010). Dolayısıyla bu Anayasa'da Fransız Devrimi ilkelerinin derin izleri görülmektedir (Kapani, 2013).

Her ne kadar ciddi bir şekilde uygulanmamış olsa da 1924 Anayasası'nda "Türklerin kamu hakları" başlığı altında tahdidi olarak belirtilmiş hak ve hürriyetler düzenlenmiştir (A. Şahin, 2012).

Tablo 7. 1924 Anayasası'nda Düzenlenen Hak ve Hürriyetler

Md. 68. Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabi haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyetinin sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer.
Md. 69. Türkler kanun karşısında eşittirler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile, kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır.
Md. 70. Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındandır.
Md. 71. Cana, mala, ırza, konuta hiçbir şekilde dokunulamaz.
Md. 72. Kanunda yazılı haller dışında hiç kimse yakalanamaz ve tutulamaz.
Md. 73. İşkence, eziyet, angarya ve zoralım yasaktır.
Md. 74. Kamu faydası için gerekli olduğu anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malı, mülkü kamulaştırılamaz. Çiftçiyi toprak sahibi kılmak, ormanları devletleştirmek için alınacak toprak ve ormanların kamulaştırma karşılığı ve bu karşılıkların ödenişi özel kanunlarla gösterilir. Olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiçbir kimse başka hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz.
Md 75. Hiçbir kimse felsefe inanından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz. Güvenliğe, edep törelerine ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir.
Md. 76. Kanunda yazılı usul ve haller dışında kimsenin konutuna girilemez, üstü aranamaz.
Md. 77. Basın, kanun çerçevesinde serbesttir ve yayımından önce denetlenemez, yoklanamaz.
Md. 78. Seferberlik ve sıkıyönetim hallerinin veyahut salgın hastalıklardan dolayı kanun gereğince alınacak tedbirlerin gerektirdiği kısıntıların dışında yolculuk hiçbir kayıt altına alınamaz.

Md. 79. Bağıtların, çalışmaların, mülk edinme ve hak ve mal kullanmanın, toplanmaların, derneklerin ve ortaklıkların serbestlik sınırı kanunlarla çizilir.
Md. 80. Hükümetin gözetimi, denetlemesi altında ve kanun çerçevesinde her türlü öğretim serbesttir.
Md. 81. Postalara verilen kâğıtlar, mektuplar ve her türlü emanetler yetkili sorgu yargıcı veya yetkili mahkeme kararı olmadıkça açılamaz ve telgraf ve telefonla haberleşmenin gizliliği bozulamaz.
Md. 82. Türkler gerek kendileri, gerek kamu ile ilgili olarak kanunlara ve tüzüklere aykırı gördükleri hallerde yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine tek başlarına veya toplu olarak haber verebilir ve şikâyette bulunabilirler. Haber veya şikâyeti alan makam kişi ile ilgili başvurmaların sonucunu dilekçiye yazılı olarak bildirmek ödevindedir.
Md. 83. Hiç kimse kanunen bağlı olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye çıkarılamaz.
Md. 84. Vergi, devletin genel giderleri için, halkın pay vermesi demektir. Bu esasa aykırı olarak gerçek veya tüzelkişiler tarafından veya onlar adına resimler, ondalık alınması ve başka yüklemeler yapılması yasaktır.
Md. 85. Vergiler ancak kanunla salınır ve alınır. Devletçe, illerin özel idarelerince ve belediyelerce alınagelmekte olan resimler ve yüklemeler, kanunları yapılıncaya kadar alınabilir.
Md. 86. Harb halinde veya harbi gerektirecek bir durum başgösterince veya ayaklanma olduğunda yahut vatan ve cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtiler görülünce Bakanlar Kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere yurdun bir kesiminde veya her yerinde sıkıyönetim ilân edebilir ve bunu hemen Meclisin onamasına sunar. Meclis sıkıyönetim süresini, gerekirse uzatabilir veya kısaltabilir. Meclis toplanık değilse hemen toplanmaya çağırılır. Sıkıyönetim süresi ancak Meclisin kararıyle uzatılabilir. Sıkıyönetim, kişi ve konut dokunulmazlığının, basın, gönderim, dernek, ortaklık hürriyetlerinin geçici olarak kayıtlanması veya durdurulması demektir. Sıkıyönetim bölgesiyle bu bölgede hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği, harp halinde de dokunulmazlığın ve diğer hürriyetlerin nasıl kayıtlanabileceği veya durdurulacağı kanunla gösterilir.
Md. 87. Kadın, erkek bütün Türkler ilk öğretimden geçmek ödevindedirler. İlk öğretim Devlet okullarında parasızdır.
Md. 88. Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese "Türk" denir. Türkiye'de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye'de yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye'de dünyaya gelipte memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmî olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür. Türklük sıfatının kaybı kanunda yazılı hallerde olur.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1924 Anayasası doğal hak anlayışını benimsemiştir. Bu anayasa hak ve hürriyetleri düzenlese de bunlara geniş ve detaylı bir şekilde yer vermemiştir. Ayrıca hak ve hürriyetleri kısa bir şekilde düzenleyen anayasa bunların kanunla sınırlanabileceğini

belirtmiştir. Bu açıdan Meclis hak ve hürriyetleri istediği gibi sınırlayabilme yetkisine sahipti (H. Tunç, 1999a). Aslında özgürlükleri güvence altına alma konusundaki kısalığın temelinde bir devlet felsefesi yatmaktadır. Bu anlayış gereğince hak ve özgürlükleri koruyacak en sağlam güvence egemenliğin sadece meclis tarafından kullanılmasıydı (Soysal, 1997).

1924 Anayasası klasik hak ve hürriyetlerin o döneme kadar ki en muntazam listesini sunmaktadır. Ayrıca bu anayasa bireyci-liberal düşünceyi ifade etmekteydi (Tanör, 2019). Hürriyete ilişkin *"Hürriyetin herkes için hududu başkalarının hudud-u hürriyetidir"* şeklinde ifadenin yer aldığı 1924 Anayasası Fransız İhtilali dönemindeki klasik anlayıştan farklı değildir (Soysal, 1997). Zira Fransız İhtilali dönemindeki anlayışa göre hürriyetin sınırı başka bir kişinin hürriyet alanı ile sınırlıydı.

1924 Anayası'nda 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde düzenlenen düşünce, vicdan, haberleşme, basın, çalışma, eğitim, mülkiyet, konut dokunulmazlığı, kişi güvenliği, dernek kurma ve eşitlik hakkı gibi klasik hak ve hürriyetlere yer verilmiştir (Kepenekçi, 2014). Bunun yanı sıra anayasada seçme ve seçilme, vatandaşlık, dilekçe, kamu hizmetlerine girme vb. haklar da yer almıştır. Temel haklar ve hürriyetler 20 maddelik bir kısımda yer almıştır ve anayasada birçok hak ve hürriyetin yalnızca isim olarak geçtiği dikkat çekmektedir (M. Güneş, 2020).

1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde düzenlenen doğal haklara benzer hükümler 1924 Anayasası'nda 68. ve 88. maddele aralığında düzenlenmiştir. Bu anayasada temel hak ve hürriyetler dar anlamda, soyut bir biçimde düzenlenmiştir. Ayrıca yargısal denetim sağlayan bir mekanizma da düzenlenmemiştir (Tezcan vd., 2021). Bunun neticesinde Meclis istediği şekilde kanun çıkarabilir ve bu yönde azınlık haklarını orantısız biçimde sınırlayabilir. Dolayısıyla kişinin hak ve hürriyetleri güvenceden mahrum bırakılarak yasama erkinin vicdanına bırakılan bir düzen ortaya çıkmıştır (H. Tunç, 1999a).

1924 Anayasası'nda ekonomik yaşamda devletçi bir yaklaşımın ağır bastığı ve bazı sosyal güvenlik tedbirlerinin alındığı görülmektedir (Kepenekçi, 2014). Bu Anayasa'da sosyal devlet ilkesine açıkça yer verilmemiş ancak sosyal ve ekonomik hakların bazılarına atıf yapılmıştır. Bunlara eğitim hakkı, çalışma hakkı, sözleşme özgürlüğü ve zoralım yasağı gibi haklar örnek gösterilebilir (A. Şahin, 2012). Esasında

sosyal ve ekonomik haklara yer verilmemiş olması 1920'lerde hâkim olan anayasa zihniyetine aykırı bir durum değildir (M. Güneş, 2020).

1924 Anayasası siyasal gücün denetimini sağlayacak, yetki fazlalıklarını önleyecek bir fren-denge mekanizması kuramamış bundan dolayı kamu hürriyetlerini güvence altına alamamıştır. Bu açıdan 1924 Anayasası'nın yetersiz ve başarısız olması kaçınılmazdı. Sonuç olarak 1924 Anayasası'nın bu eksiklikleri 1950-1960 arası dönemde iyice kendini göstermiştir (Kapani, 2013).

1924 Anayasası'nda Meclis bütün egemenlik yetkilerinin sahibi ve koruyucusu olarak tavsib edilse de Anayasa'nın 8. maddesinde *"Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır."* hükmü ile yargı bağımsız bir güç olarak düzenlenmiştir. Bu anayasada her ne kadar yasama, yürütme ve yargı arasında kuvvetler ayrılığı varmış gibi görünse de mahkemelerin bağımsızlığı ile hâkimlik teminatını temin edecek bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Diğer taraftan Anayasa'nın Yargı başlığı altında yer alan 59. maddesinde "Herkes mahkeme önünde haklarını korumak için gerekli meşru yolları kullanmakta serbesttir." şeklinde "Hak arama hürriyeti" düzenlemiştir (Doğan ve Demirdal, 2020).

1924 Anayasası üzerinde yapılan insan haklarını ilgilendiren değişiklikler şöyle sıralanabilir;

Tablo 8. 1924 Anayasası'nın 2. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1928 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 2:	**(Değişiklik Öncesi)** Türkiye Devletinin Dini İslâmdır; resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir. **1928 değişikliğinden sonraki hâli** Türkiye Devletinin resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir.

(T.C. Anayasa Mahkemesi, 1924).

2. madde hükmünde 1928 yılında yapılan değişiklikle devletin "Dini İslam'dır." ibaresi anayasa metninden çıkarılmıştır. Bu değişiklik din ve vicdan hürriyetine yönelik önemli bir aşama olmuştur.

Tablo 9. 1924 Anayasası'nın 2. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1937 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 2:	**(Değişiklik Öncesi)** Türkiye Devletinin resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir. **1937 değişikliğinden sonraki hâli** **Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır**. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.

(T.C. Anayasa Mahkemesi, 1924).

1937 yılında 2. madde hükmünde gerçekleştirilen değişiklik ile ilkeler anayasaya dahil edilmiştir. Değişiklik ile büyük öneme haiz olan Laiklik ilkesinin anayasal olarak güvence altına alınmasıyla din ve vicdan hürriyetine ilişkin bir adım daha ileri gidilmiştir.

Tablo 10. 1924 Anayasası'nda 1924 Anayasası'nın 10. ve 11. Maddesinin Değişiklik Öncesi Hâli ile 1934 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 10:	**(Değişiklik Öncesi)** On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir. **1934 değişikliğinden sonraki hâli** Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir.
Madde 11:	**(Değişiklik Öncesi)** Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salâhiyetini haizdir. **1934 değişikliğinden sonraki hâli** Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.

(T.C. Anayasa Mahkemesi, 1924).

1934 yılında 10. madde hükmünde gerçekleştirilen değişiklik ile kadınlara milletvekili seçme hakkı tanınmıştır. Ayrıca aynı yılda 11. madde hükmünde gerçekleştirilen değişiklik ile kadınlara milletvekili seçilme hakkı tanınmıştır. İlk kadın milletvekilleri 8 Şubat 1935'de yapılan seçimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir (Çavdar, 2004). Kadınlara seçme ve seçilme hakkının sunulması ile birlikte demokratikleşme önündeki önemli bir engel aşılarak insan haklarının ilerlemesine katkı sunulmuştur. Zira demokrasi insan haklarının en etkin dinamosu niteliğinde,

genel oy ilkesi ise demokrasinin en önemli unsurları arasında yer almaktadır. Bir ülkede genel oy ilkesinin olmaması demokrasiyi, demokrasinin olmaması ise insan haklarını anlamsızlaştırır.

Ayrıca 1924 Anayasası 103. maddesinde yer alan *"Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep veya bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonulamaz. Hiçbir kanun anayasaya aykırı olamaz."* hükmü ile anayasanın üstünlüğü ilkesi ilk kez düzenlenmiştir. Anayasanın üstünlüğünü sağlayacak bir güvence mekanizması kabul etmemesi ve kanunların anayasaya uygun olup olmadığının denetimini sağlayacak bir sistem öngörmemesinden ötürü anayasanın üstünlüğü ilkesi gerçekleşememiş, sözde bir hüküm olarak kalmıştır.

1945 yılına kadar anayasanın üstünlüğü ilkesinin kuramsal veya uygulama alanı neredeyse yok gibidir. 1945 yılından sonraki çok partili hayat sürecinde 1950 yılında Meclis'teki çoğunluğun değişmesine rağmen Meclis'in kendini ulusal iradenin tek ve kesin temsilcisi olarak görmesi, aynı zamanda kendini herhangi bir hukuk kuralıyla bağlı hissetmemesi hâli devam etmiştir. Bu durum anayasanın üstünlüğü ilkesinin gerçekleştirilememiş olmasının ne kadar büyük bir eksiklik olduğunun göstergesidir (Tanör, 2019).

1924 Anayasası toplumsal, ekonomik, siyasi ve idari değişmelere yanıt verememiştir. Bununla birlikte iktidarın muhalefete katlanamaması, insan haklarına yeteri kadar değer verilmemesi, iç karışıklıkların yaşanması gibi nedenler yeni bir anayasanın hazırlanmasına neden olmuştur (Çiftçi, 2015).

Askeri-sivil bürokratik seçkinler, Tanzimat sürecinde başlayan ve artarak devam eden ülke yönetimindeki gücünü Bab-ı Âlî Baskını ile zirveye taşımıştır. 1950 yılına kadar bu gücünü koruyan seçkinler, seçilmişlerin daha fazla söz sahibi olmalarına tahammül edemeyerek 1960 darbesini gerçekleştirmişlerdir (A. Çolak, 2020). Türkiye'nin ilk darbesi olan 1960 müdahalesi ile birlikte 1924 Anayasası yürürlükten kaldırılmış ve yeni bir anayasa yapım süreci başlamıştır.

3.5 1961 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI

Başkanlığını Cemal Gürsel'in yaptığı 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirmiştir (Nohutçu, 2022a). 1960 müdahalesi sonrası müdahaleyi gerçekleştiren subaylardan oluşan Milli Birlik Komitesi tarafından

üniversite profesörlerinden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon müdahaleyi özellikle bürokratik bir yöne yaklaştırmıştır. Komisyondaki profesörler devletin ve toplumsal kurumların yeniden yapılandırılmasının yanında siyasal otorite ve yasal hükümet nosyonlarının yeniden formüle edilmesini gerekli görmüşlerdir (Heper, 2018). Yasal hükümet nosyonları dizayn edilirken milletin idaresi ile bir erk hâline gelen organların iradesini engelleme yetisine sahip olan kurumlar oluşturulmuştur.

9 Temmuz 1961 tarihinde gerçekleştirilen halkoylaması sonucu 1961 Anayasası, geçerli oyların % 61,7'sinin olumlu yani evet oyu ile kabul edilmiştir. Bu sonuç, 1961 Anayasası'na karşı güçlü bir muhalefetin var olduğunu göstermektedir. (Özbudun, 2003).

3.5.1 1961 Anayasası'nın Özgün Hâlinde İnsan Hakları

Temel hak ve hürriyetlerin hem sıralanışı hem de ayrıntılı bir şekilde düzenlenip korunması noktasında 1961 Anayasası'nın Türk Anayasa Hukuku'na katkısı önemlidir. Ancak 1924 Anayasası'nın basit, sağlam ve kötüye kullanılmaya elverişli olmakla beraber kötüye kullanıldığını hemen açığa veren sistemi yerine hassas dengelere dayalı organlar arası ilişkilerde büyük dikkat gerektiren ve olumsuz etkileri zamana yayılan bir yapı (Soysal, 1997) 1961 Anayasası ile ortaya çıkmıştır.

1961 Anayasası olumlu ve olumsuz tüm yönleriyle üzerinde en çok konuşulan anayasalardan biri olmuştur. Bu anayasa 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde belirtilen hakların hemen hemen hepsine yer vermiştir. Dolayısıyla 1924 Anayasası ile karşılaştırılınca 1961 Anayasası'nın daha geniş ve güvenceli olduğu görülmektedir (Nohutçu ve Aslan, 2022). Temel hak ve hürriyetlerin geniş şekilde düzenlenmesinin yanında bir güvence mekanizmasının olmaması bir yönüyle bu sistematiğin işler olmamasına sebebiyet verebilir. Bu nedenle 1961 Anayasası'nda güvence sisteminin olması tamamlayıcı bir unsur olmuştur.

1961 Anayasası, Federal Almanya Anayasası'ndaki şekliyle "hürriyeti yok etme hürriyetini" yasaklayan bir hüküm içermemektedir. Aksine anayasa insan haklarına dayalı olan hürriyetçi demokrasiyi benimsemiştir (Hazır, 2009). Ayrıca temel hak ve hürriyetlere ilişkin kısmının uzun bir şekilde düzenlenmesi bu anayasanın karakteristik

özelliklerinden biridir. Bunun temelinde bir tepki anayasası olması yer almaktadır. Dolayısıyla 1961 Anayasası, hürriyetleri kısaca ve genel ilkeleri ile saymakla yetinmeyerek sınırlama nedenlerini, ölçüsünü ve biçimini detaylı bir şekilde hüküm altına almıştır (Kuzu, 1993).

"*İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adâleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için; Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasaya...*" (Yüzbaşıoğlu, 2005) ifadesi 1961 Anayasası'nın dibacesinde yer almıştır. 1961 Anayasası'nda ilk kez temel hak ve hürriyetlerle birlikte insan hakları kavramına da yer verilmiştir. Anayasa'nın başlangıç kısmında, insan hak ve hürriyetlerini gerçekleştirmeyi, güvence altına almayı olanaklı hâle getirecek demokratik hukuk devletinden söz edilmiştir (Dâver, 1983). Söz konusu düzenlemenin morfeminden yola çıkılırsa bu Anayasa'nın hazırlanmasında insan hak ve hürriyetlerinin esas alındığı sonucuna ulaşılabilir.

1961 Anayasası'nın 2. maddesinde yer alan *"Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir."* (Yüzbaşıoğlu, 2005) şeklindeki düzenlenmeyle cumhuriyetin temel nitelikleri belirtilmiştir. 1961 Anayasası Türkiye tarihinde ilk kez "demokratik devlet", "insan haklarına dayanan devlet", "hukuk devleti" ve "sosyal devlet" ilkelerine açıkça yer vermiştir (A. Şahin, 2012). Anayasa'da 2. maddede yer alan "Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanır." ifadesi 1961 Anayasası'nın insan haklarına özel bir önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca özü din ve vicdan hürriyeti olan laiklik ilkesi ile sosyal hukuk devleti ilkesi de 2. maddede yer almıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

1961 Anayasası haklar ve hürriyetler ile anayasacılık birikimine yeni, gelişmiş kavramlar getirerek yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu Anayasa klasik hak ve hürriyetlerle kalmayarak sağlık, mülkiyet, toplumsal güvenlik, ücret, çalışma, ailenin korunması vb. hususları da dâhil ederek kişinin sosyal ve ekonomik haklarının da varlığını kabul etmiştir. Bireyler bu hakların geçerli bir şekilde var olmasıyla özgürdür (Kili, 1984). Ki sosyal ve ekonomik haklarla desteklenmeyen hürriyetlerin süreklilik arz etmesi güç bir durumdur.

1961 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetleri geniş, detaylı bir biçimde düzenlemesinden ötürü hürriyetçi bir görüntü sergilemektedir (M. Güneş, 2020). Kişi hürriyetlerine öncelik veren bu anayasa kişisel menfaatler ile kamusal menfaatler arasında denge kurulmasını kabul etmiştir. 1924 Anayasası doğal hukuk anlayışına dayanmakta idi. Ancak 1961 Anayasası sosyal hakları da içine alacak şekilde hak ve hürriyetleri geniş bir şekilde sistematize ederek güvence altına almıştır (Karatepe, 1993). Anayasa'nın, klasik ekonomik hakları kamu ve emekçi kesimler lehine sınırlandırması 1961 Anayasası'nda klasik-bireyci hürriyet anlayışından sosyallik yönüne doğru bir seyir olduğunun işaretidir (Tanör, 2019). Kişi haklarının yanında sosyal hakların da sistematik bir şekilde düzenlemesi hak ve hürriyetlerin gelişimi noktasında katkı sunar düzeyde olmuştur. Zira sosyo-ekonomik yönde ortaya çıkan adaletsizlikler diğer kişisel hak ve hürriyetlere de olumsuz bir şekilde sirayet eder.

Devletler 1948'den itibaren İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin tesiriyle sosyal ve ekonomik hakları anayasal düzlemde tanımış ve sistemlerinde bu haklara yer vermişlerdir. 1961 Anayasası klasik hürriyetlerin yanında yeni liste hakları da düzenlemiştir (Kaboğlu, 1998). Sosyal ve ekonomik haklar tanıyan bu anayasa, aynı zamanda bu hakların yerine getirilmesi, bu haklar için uygun ortamın oluşturulması için devlete vazifeler yüklemiştir. Bu yönüyle çağdaş hürriyet anlayışı 1961 Anayasası'nın getirdiği önemli yenilikler arasındadır (Kalabalık, 2021). Ancak Anayasa'nın 53. maddesinde *"Devlet, iktisadî ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadî gelişme ile malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirir."* (Yüzbaşıoğlu, 2005) şeklindeki düzenleme bu ödevin icra edilirken keyfiyete mahal verebilir nitelikte olduğunun göstergesidir.

1961 Anayasası'na birçok hürriyeti içinde barındıran "Temel Haklar" başlığının yanına "Ödevler" kavramının eklenmesi Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yer alan "*Her kişinin, kişiliğinin serbestçe ve tam gelişmesine olanak sağlayan topluluğa karşı vazifeleri vardır."* hükmünün ve diğer beyannamelerin etkisi altında kaldığını göstermektedir (Mumcu ve Kuzeci, 2019).

1961 Anayasası'nın 7. maddesinde yargı erkinin Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılacak bir yetki olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda 132. maddede hâkimlerin bağımsız olarak görevlerini icra edecekleri, anayasaya, hukuka, kanuna ve vicdani kanaatlerine göre hüküm verecekleri düzenlenmiştir. 133. maddede

ise hâkimlerin azlolunamayacağı hüküm altına alınmıştır. Bu maddelerle mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı güvence altına alınmıştır. 32. maddede tanımı yapılan kanuni hâkim ilkesi ile ve bu maddeye ek olarak 132. maddede düzenlenen mahkemelerin bağımsızlığı, 133. maddede düzenlenen hâkimlik teminatı ilkesi gibi ilkeler adil yargılanma ilkesi bağlamında önemli ilkelerdir (İ. Doğan, 2004). Bahsi geçen maddeler ile kanuni hakim güvencesi, mahkemelerin bağımsızlığı gibi adil yargılanma ilkesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması temel hak ve hürriyetleri ihlâl edilen kişilerin hak arama hürriyetlerini pozitif yönde etkileyebilecek nitelikteydi.

Siyasi iktidarın yetkilerini aşmasını önlemek, hak ve hürriyetleri korumak amacıyla anayasa tekniğinde yer alan idarenin yargısal denetimi, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu gibi kurumların hemen hemen hepsi 1961 Anayasası'nda yerini bulmuştur. Bu noktada en mühim misyon yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimini yapacak olan Anayasa Mahkemesi'ne yüklenmiştir (Kepenekçi, 2014). Sosyal ve ekonomik hakların sistematik bir şekilde ilk kez düzenlendiği anayasa olan 1961 Anayasası yargı organını öncelemiştir (A. Şahin, 2012). Bu suretle hak ve hürriyetlerin hukukun genel ilkelerine aykırı bir şekilde ihlâl edilebileceği düzenlemelerin engellenmesini sağlayabilecek bir mekanizma oluşturulmuştur.

1961 Anayasası'nda Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesine ilişkin 8. madde; *"Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlıyan temel hukuk kurallarıdır."* şeklinde düzenlemiştir. Bu hüküm ile anayasa, bütün erk ve kurumların üzerine çıkarılmış, üstün ve bağlayıcı olduğu bildirilmiştir. Üstünlük ve bağlayıcılığın gerçek bir mânâ ifade edebilmesi amacıyla yasaların anayasaya uygun olup olmadığını denetleyecek Anayasa Mahkemesi kurulmuştur (Tanör, 2019).

1961 Anayasası'nın en önemli yeniliği üstünlüğün doğrudan anayasanın kendisinde olmasıdır. 1924 Anayasası yasaların anayasaya aykırı olamayacağını düzenleyerek dolaylı olarak anayasanın üstünlüğü ilkesine yer vermiştir. Ancak ne yasama ne de başka bir erk veya kuruluş için anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı adına herhangi bir kural yoktur. Bu nedenle anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkesi ile bu ilkeyi hayata geçirecek bütün gereçleri getiren ilk anayasamız 1961 Anayasası'dır (Tanör,

2019). Bu ilkeyi hayata geçirecek organ olan ve otoritelerin anayasayı ihlâl etmelerini önleyecek Anayasa Mahkemesi'dir.

1961 Anayasası'nın 10. maddesinde; *"Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir."* (Nohutçu ve Aslan, 2022) şeklindeki düzenleme ile siyasi otoritenin isteğine ve takdirine göre yok edilemeyecek haklar olduğu (Kapani, 2013) vurgulanmıştır.

1961 Anayasası yeni bir aşama ve çağdaş gelişmeye uygun bir düzenlemedir. Devlet, kişiyi her taraftan özgür kabul etmekle yetinmeyerek, gücünü kişiyi özgür insan hâline getirmek için gerekli ortamı oluşturmak ve bu yöndeki engelleri kaldırmak yönünde kullanacaktır (Kili, 1984). Zira Anayasa'nın 10. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan "*devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adâlet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve mânevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar."*(Nohutçu ve Ziyrek, 2020) şeklindeki düzenleme ile devlete temel hak ve hürriyetlerin kullanımının önündeki engellerin kaldırılması için aktif bir görev yüklemiştir. Bu görevin tamamıyla yerine getirilmesi insan haklarının en temel dinamiği olan adalet ilkesinin işler hâle gelmesine katkı sunacak niteliktedir.

1961 Anayasa'nın 11. maddesinde; "*Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir.*" (Yüzbaşıoğlu, 2005) şeklinde düzenleme yer almıştır. 11. maddede hürriyetlerin ancak kanunla sınırlandırılabilmesi ilkesi belirtilmiştir. Bu durum kanunların Meclis'te açık görüşme ve tartışma yöntemleriyle hazırlanması ya da herkes için geçerli kurallar koyarak ileri sürülebilecek sınırlamaların herkes için geçerli olacağı gibi güvenceler sunmuştur (Kaboğlu, 1998). Diğer taraftan bu hükümle idarenin düzenleyici işlemleri ile temel hak ve hürriyetlere ilişkin tasarrufta bulunulmayacağı güvence altına alınmıştır.

Ayrıca 1961 Anayasası'nın özgün hâlinin 11. maddesinin "Temel hakların özü" başlığı altındaki ikinci fıkrası; *"Kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz."* (Yüzbaşıoğlu, 2005) şeklinde düzenlenmiştir. Böylece temel hak ve hürriyetlere yönelik sınırlamanın anayasanın ruhuna, sözüne aykırı olmaması, sınırlamanın kanunla yapılabilmesi, sınırlamanın hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaması

anayasal güvence altına alınarak milli güvenlik, kamu yararı gibi muğlak kavramlarla hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesinin önünü kesebilecek bir durum ortaya çıkmıştır.

1961 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetler açısından başka bir katkısı da temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yöneliktir. Teminat ve müeyyideler, hürriyetler sistemine yardım etmişlerdir. Bunlar iki grup biçiminde incelenebilir. Birincisi tabii hâkim, yargı bağımsızlığı ve hâkimlik teminatı, devlet işlemlerinin yargısal denetime tabii olması gibi yargısal teminatlardır. Bu sistemin en değerli iki yapısı Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'dır. İkinci grup ise kamu hürriyetleridir. 1961 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetlerin korunmasının en etkin yolu kendi kendini koruma sistemidir. Kendi kendini koruma sistemi, anayasayla çeşitli biçimlerde sağlanmaya çalışılan "kamuoyu rejimi"dir. 1961 Anayasası'nın güvencesi madde 26'da düzenlenen "Kamuoyunun özgürce oluşumu" ve bunun getireceği denetim ve teminatlardır. Bunlar düşünce ve bilim hürriyeti, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, dernek kurma hakkı, siyasi haklar gibi geniş bir listedir. "Kamuoyunun özgürce oluşumu" veya "gerçeğin özgürce aranması" düşüncesine TRT ve üniversitelerin bağımsızlaştırılması katkı sağlamıştır (Tanör, 2019).

1961 Anayasası hürriyetleri kısa ve genel olarak saymak yerine sınırlamanın ölçüsünü ifade eden hükümler koymuştur. Başka bir ifadeyle anayasa kanun koyucunun hürriyetler üzerindeki takdir yetkisini azaltmıştır. 1961 Anayasası bu hususta İngiltere ve Federal Almanya Anayasalarını örnek almıştır. Anayasamız bazı şartlar ve sınırlar koyarak yasamanın sadece belli sınırlarda, belli amaçlara bağlı kalarak hürriyetleri sınırlayabilmesini sağlamıştır. Ayrıca 1924 Anayasası 18. yüzyıl fikrinin izlerini taşımakta ve hürriyetlerin doğal hukuka dayandığını belirtmekteydi. Ancak 1961 Anayasası'nda böyle bir hüküm bulunmamaktadır. Bunun gerekçesi ise öğreti tartışmalarına mahal vermemektir (Kapani, 2013).

1961 Anayasası'nın madde sayıları göz önünde bulundurulduğunda insan hakları kısmı diğerlerine oranla daha geniştir. Özellikle 1946'dan itibaren önceki anayasalarda düzenlenmemiş olan yeni haklar düzenlenmiştir. Böylelikle bir genişleme ve ilerleme meydana gelmiştir. 1961 Anayasası 157 maddeden oluşmuş ve bu maddelerden 53'ü hak ve hürriyetlere ayrılmıştır. 1978 İspanyol Anayasası 169 maddeden oluşmaktadır ve bu maddelerden 55'i hak ve hürriyetlere ayrılmıştır. 1991 Bulgaristan Anayasası

169+9 maddeden oluşmaktadır ve bu maddelerden 61'i hak ve hürriyetlere ayrılmıştır (Kaboğlu, 1998).

İnsan haklarına ilişkin 1961 ile önceki anayasalar arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa bu Anayasa'nın diğerlerine nazaran daha ileri bir düzeyde olduğu görülmektedir. 1961 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin sistematiği aşağıda görülmektedir.

Tablo 11. 1961 Anayasası'nda Temel Haklar ve Ödevler

1961 ANAYASASI'NDA TEMEL HAKLAR VE ÖDEVLER		
Kişinin Hakları ve Ödevleri	**Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler**	**Siyasî Haklar ve Ödevler**
I. Kişi dokunulmazlığı.	**I. Ailenin korunması.**	**I. Vatandaşlık.**
II. Özel hayatın korunması. a) Özel hayatın gizliliği. b) Konut dokunulmazlığı. c) Haberleşme hürriyeti.	**II. Mülkiyet hakkı.** a) Mülkiyete ait genel kural. b) Toprak mülkiyeti. c) Kamulaştırma. d) Devletleştirme.	**II. Seçme ve seçilme hakkı.** **III. Siyasî partilerle ilgili hükümler.** a) Parti kurma hakkı ve partiIerin siyasî hayattaki yeri. b) Partilerin uyacakları esaslar.
III. Seyahat ve yerleşme hürriyeti.	**III. Çalışma ve sözleşme hürriyeti.**	**IV. Kamu hizmetlerine girme hakkı.** a) Hizmete girme. b) Mal bildirimi.
IV.Düşünce ve inanç hak ve hürriyetleri. a) Vicdan ve din hürriyeti. b) Düşünce hürriyeti.		
V. Bilim ve sanat hürriyeti.	**IV. İktisadî ve sosyal hayatın düzeni.**	**V. Millî Savunma hak ve ödevi.**
VI. Basın ve yayımla ilgili hükümler. a) Basın hürriyeti. b) Gazete ve dergi çıkarma hakkı. c) Kitap ve broşür çıkarma hakkı. d) Basın araçlarının korunması. e) Basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkı. f) Düzeltme ve cevap hakkı.	**V. Çalışma ile ilgili hükümler.** a) Çalışma hakkı ve ödevi. b) Çalışma şartları. c) Dinlenme hakkı. d) Ücrette adâlet sağlanması. e) Sendika kurma hakkı. f) Toplu sözleşme ve grev hakkı.	**VI. Vergi ödevi.**
	VI. Sosyal güvenlik.	

VII. Toplantı hak ve hürriyetleri. a) Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı. b) Dernek kurma hakkı.	**VII. Sağlık hakkı.**	
VIII. Hakların korunmasıyla ilgili hükümler. a) Kişi güvenliği. b. Hak arama hürriyeti. c) Tabiî yargı yolu. c) Kanuni yargı yolu. d) Cezaların kanunî ve şahsî olması; zorlama yasağı. e) İspat hakkı.	**VIII. Öğrenimin sağlanması** **IX. Kooperatifçiliği geliştirme** **X. Tarımın ve çiftçinin korunması** **XI. Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırı.**	**VII. Dilekçe hakkı.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Aslan, Ö., 2022).

"Temel Haklar ve Ödevler" 1961 Anayasası'nda İkinci Kısım'da düzenlenmiştir (Yüzbaşıoğlu, 2005). Kişinin hakları ve ödevleri sekiz ana başlık altında 21 maddede, sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler onbir ana başlık altında 19 maddede, siyasi haklar ve ödevler ise yedi temel başlık altında 9 maddede hüküm altına alınmıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022).

1961 Anayasası ile oluşturulan özerk kuruluşlara yöneltilen eleştirilere bakılınca, "devletin temel ilkelerine aykırı düşüncelerin oluşup, yayıldığı yerler ve sorumsuzca devlet gücüne karşı sorun çıkaran bir tutum içine girmişlerdir" (Sosyal, 1997). 1961 Anayasası ile yeni bir devlet düzeni ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu düzen bazı sorunlara kaynaklık etmiştir. Anayasa'da yer alan özerk birimlerin yürütme organı ile sürtüşmesi, sosyal düzeni tehdit eden toplumsal olayların artmasından dolayı ordu hareketlenerek 12 Mart 1971'de muhtıra vermiştir (Y. Keskin, 2020). Muhtıranın ardından demokratik ilkelere aykırı birçok ilke kabul edilmiştir (Aksu, 2018). Nihayetinde Türkiye'nin demokratikleşme süreci bir kere daha sekteye uğratılmıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022).

Şiddet olaylarının yoğunlaşması, üst düzey komutanların hükümete güvenmemeleri, sorunları bertaraf edecek sosyo-ekonomik çözümlerin mevcut hükümet tarafından gerçekleştirilemeyeceği algısı gibi nedenlerden dolayı muhtıra gerçekleştirilmiştir (Y.

Keskin, 2020). Ülkeyi koruma misyonunun kendilerinde olduğunu düşünen otoriteler yukarıda bahsedilen gerekçelerden dolayı kontrollü bir demokrasi yaratma amacıyla siyasi alana nüfuz etmeye çalışmışlardır. Nihai olarak gelişmekte olan insan hakları kültürünü sekteye uğratacak nitelikteki eylem ve işlemlere sebebiyet vermişlerdir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

3.5.2 1961 Anayasası'nda Gerçekleştirilen 1971-1973 Değişikliklerinin İnsan Hakları Boyutu

1961 Anayasası'nda 1971-1973 aralığında temel hak ve hürriyetlere ilişkin bazı değişiklikler yapılarak sınırlamalar artırılmış böylece eski düzenlemelere kıyasen geriye atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir (Kepenekçi, 2014).

12 Mart rejimi diye adlandırılan dönemde 30 Haziran 1971 tarihli 1421 sayılı kanunla, 20 Eylül 1971 tarihli 1488 sayılı kanunla ve 15 Mart 1973 tarihli 1699 sayılı kanunla olmak üzere 1961 Anayasası'nda üç değişiklik gerçekleştirilmiştir. En önemli değişiklikler 1488 ve 1699 sayılı kanunla yapılan değişikliklerdir (Tanör, 2019).

Tablo marifetiyle hakların özgün hâli ile değişikliklerden sonraki hâlinin karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu yapılırken "değişiklikten sonraki" başlığın altına önceden var olan ve değişiklikten sonra da varlığı devam eden hükümler tekrardan belirtilmeyerek daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla (…) ibaresi özgün hâlinde yer alan ve tekrarlayan yerleri temsil etmektedir.

Tablo 12. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 11. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 11:	***(Özgün hâli)***
Temel	**Temel hakların özü:**
hakların özü.	Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni, sosyal adâlet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz.
	1971 değişikliğinden sonraki hâli
	Temel hak ve hürriyetlerin özü, sınırlanması ve kötüye kullanılamaması: Temel hak ve hürriyetler, **Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel**

	ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz. **Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz. Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1961 Anayasası'nın hürriyeti ve demokratik düzeni korumak gayesiyle yer verdiği hükümler 12 Mart döneminde yetersiz görülmüştür. Hürriyetlerin kötüye kullanılmasını önlemek kaygısıyla araştırmalar yapılmış ve Federal Almanya Anayasası'nın bazı hükümlerinin farkına varılmadığı görülmüştür. Bunlar 1971 yılında yapılan değişiklikle 1961 Anayasası'na aktarılmıştır. Yapılan değişiklikle Federal Almanya Anayasası'nın 18. maddesine benzer hükümlere yer verilmiştir (Hazır, 2009). Eklenen fıkra ile amaçlanan gaye belli bir hürriyet anlayışının dışına çıkılması hâlinde cezalandırma olanağı sağlayan genel bir yasaklamadır (Kapani, 2013).

1961 Anayasası, 1971 yılında değiştirilmeden önce kamu düzeni, genel ahlak, sosyal adalet, milli güvenlik, kamu yararı gibi kavramları belirterek bunları hürriyetlerin sınırı olarak görmüştür. 1971 değişikliklerinden sonra bu sınırlamaların nedenleri ve koşulları daha da geniş bir hâle getirilmiştir. Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 11. maddesinde düzenlenen yasama kuvvetine genel bir sınırlama yetkisinin tanınması açıklamasını kabul etmiş, 1971 değişikliğinden önceki ve sonraki kararlarında yasama organına geniş bir müdahale sahası tanımıştır (Tanör, 2019). Yaklaşık üç yıl süren bu ara rejim döneminde gerçekleştirilen değişiklikler devletin etki alanını genişletmiş hürriyet alanını ise sınırlamıştır (Y. Keskin, 2020). Böylece sınırlamanın istisna olması ilkesi büyük bir oranda zedelenmiştir.

Tablo 13. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 15. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 15: Özel Hayatın Gizliliği.	***(Özgün hâli)*** Özel hayatın gizliliğine dokunulamaz. Adlî kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır. Kanunda açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; kamu düzeninin gerektirdiği hallerde de, kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz. ***1971 değişikliğinden sonraki hâli:*** …; **millî güvenlik** veya kamu düzeni bakımından **gecikmede sakınca bulunan hallerde** de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara **el konulamaz.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Özel hayatın gizliliğini düzenleyen 15. maddede gerçekleştirilen değişiklikle birlikte kamu düzeninin yanında milli güvenlik gerekçesiyle de özel hayatın gizliliğine müdahale edilebileceği hüküm altına alınmıştır. Böylece milli güvenlik gibi ucu açık bir kavram ile özel hayata müdahale alanı genişletilerek temel hak ve hürriyetler adına negatif bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun yanında gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde de kanunun yetkili kılacağı mercilerin ancak özel hayata müdahale edebileceği düzenlemesi olumlu bir durumu göstermektedir.

Tablo 14. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 19. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 19: Düşünce ve inanç hak ve hürriyetleri.	***(Özgün hali)*** **IV.Düşünce ve inanç hak ve hürriyetleri.** **a) Vicdan ve din hürriyeti:** Herkes, vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî âyin ve törenler serbesttir. Kimse, ibâdete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlarını açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dinî inanç ve kanaatlarından dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına

	çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır. ***1971 değişikliğinden sonraki hali*** IV. Düşünce ve inanç hak ve hürriyetleri. a) Vicdan ve din hürriyeti. …başkasını bu yolda kışkırtan **gerçek ve tüzel kişiler hakkında**, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Vicdan ve din hürriyetini düzenleyen Madde 19'un özgün hâlinde sadece dernekler ile siyasi partiler özellikle vurgulanırken, değişiklikle birlikte gerçek ve tüzel kişilere vurgu yapılarak yaptırımla karşı karşıya gelebilecek kişiler genişletilmiştir.

Tablo 15. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 22. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 22: Basın hürriyeti	***(Özgün hali)*** Basın hürdür; sansür edilemez.Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlıyacak tedbirleri alır. Basın ve haber alma hürriyeti, ancak millî güvenliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlanabilir. Yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için, kanunla belirtilecek sınırlar içinde hâkim tarafından verilecek kararlar saklı olmak üzere, olaylar hakkında yayın yasağı konamaz. Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergilerin toplatılması, bu tedbirlerin uygulanacağını kanunun açıkca gösterdiği suçların işlenmesi halinde ve ancak hâkim kararıyla olabilir. Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, ancak 57 nci maddede belirtilen fiillerden mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir. **1971 değişikliğinden sonraki hali** …Basın ve haber alma hürriyeti, ancak **Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü**, **kamu düzenini**, millî güvenliği ve **millî güvenliğin gerektirdiği gizliliği** veya…Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, kanunun gösterdiği suçların işlenmesi halinde **hâkim kararıyle; Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin veya genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir. Toplatma kararını veren**

	yetkili merci, bu kararını en geç 24 saat içinde mahkemeye bildirir. Mahkeme bu kararı en geç üç gün içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır. Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, **millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlâka, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan** mahkûm olma halinde mahkeme kararıyle kapatılabilir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Basın hürriyetini düzenleyen 22. maddede 1971 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile birlikte önceki sınırlama sebeplerinin yanında Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, kamu düzeni ve millî güvenliğin gerektirdiği gizlilikten dolayı da basın hürriyetinin sınırlandırabileceği madde metnine eklenmiştir. Böylece modern dünyada en temel hak ve hürriyetler arasında konumlandırılan basın hürriyetini zedeler nitelikte bir durum ortaya konulmuştur. Ayrıca aynı maddenin özgün hâline eklenen hükümle kişilerin haber alma haklarının sınırlandırılma gerekçeleri artırılarak baskıcı bir hava yaratılmıştır.

Anayasa'nın 57. maddesi aynı maddede belirtilen nedenlere aykırı hareket edecek partilerin kapatılmasına yönelik düzenleme içermektedir (Yüzbaşıoğlu, 2005). Ancak 1971'de kapatmaya ilişkin yapılan ekleme ile birçok ucu açık kavram kapatma nedenleri arasına eklenmiştir. Böylece deyim yerindeyse gazete ve dergilerin kapatılmasında keyfî bir şekilde hareket edilebilecek bir alan yaratılmıştır.

Tablo 16. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 26. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 26: Basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkı	***(Özgün hâli)*** Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usûlleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, halkın bu araçlarla haber almasını düşünce ve kanaatlara ulaşmasını ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu köstekleyici kayıtlamalar koyamaz. ***1971 değişikliğinden sonraki hali:*** …**Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün insan haklarına dayanan millî demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak** halkın

	bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1971 yılında madde 26'da gerçekleştirilen değişiklik basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkının kullanımının önüne birçok engel getirmiştir. Özgür bir toplumun en önemli unsurları arasında basın yer almaktadır. Gerçekleştirilen değişiklik ile basın tam anlamıyla tahakküm altına alınmak istenmiştir. Böylece insan haklarına ilişkin olumsuz bir durum yaratılmıştır.

Daha çok hak ve hürriyetleri sınırlamaya yönelik (Kaboğlu, 1998) olan 1971 yılında yapılan değişiklikler ile hürriyetçi yapı daraltılmıştır (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Madde 26'da düzenlenen sınırlandırılamayacak hürriyetlerin sınırlanması dahi öngörülmüştür (Tanör, 2019). Gerçekleştirilen değişiklikler ile hakların anlamlı bir şekilde kullanımının önüne birçok engel getirilmiştir.

Tablo 17. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 29. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 29: Dernek kurma hakkı.	***(Özgün hali)*** Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, ancak kamu düzenini veya genel ahlâkı korumak için kanunla sınırlanabilir. ***1971 değişikliğinden sonraki hâli:*** …**Bu hakkın kullanılışında uygulanacak şekil ve usuller kanunda gösterilir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadiyle sınırlar koyabilir.** ***1971 değişikliğinden sonraki madde hükmüne yapılan eklenti:*** **Hiç kimse bir derneğe üye olmaya veya dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernekler, kanunun gösterdiği hallerde hâkim kararıyle kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, hâkim kararına kadar kanunun açıkca yetkili kıldığı merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere dernek kurma hakkını düzenleyen 29. maddenin özgün hâlinde bu hakkın kullanıma ilişkin sınırlama iki sebepten dolayı yapılabilmekteydi. Ancak yapılan değişiklik ile beraber sınırlama sebepleri artırılarak bu hakkın kullanımı önemli oranda engellenebilecek bir seviyeye getirilmiştir. Ayrıca

1971 değişikliğinde madde metnine eklenen hüküm ile derneklerin hakim kararıyla kapatılabileceği, yetkili merciin emriyle de faaliyetten alıkonulabileceği şeklinde düzenleme yapılarak Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının örgütlenme kültürüne zarar verilmiştir.

Tablo 18. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 30. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 30: Kişi güvenliği	***(Özgün hâli)*** Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır. Yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir. Yakalanan veya tutuklanan kimselere, yakalama veya tutuklama sebeplerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir. Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç, yirmidört saat içinde hâkim önüne çıkarılır ve bu süre geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun kılınamaz. Yakalanan veya tutuklanan kimse, hâkim önüne çıkarılınca durum hemen yakınlarına bildirilir.Bu esaslar dışında işleme tâbi tutulan kimselerin uğrayacakları her türlü zararlar kanuna göre Devletçe ödenir. ***1971 değişikliğinden sonraki hâli:*** **… kırksekiz saat** ve **kanunun açıkça belli ettiği hallerde toplu olarak işlenen suçlarda yedi gün içinde hâkim önüne çıkarılır ve** … ***1973 değişikliğinden sonraki madde hükmüne yapılan eklenti:*** Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç kırksekiz saat ve **Devlet Güvenlik Mahkemelerinin görev ve yetkilerine giren suçlar ile kanunun açıkca belli ettiği hallerde toplu olarak işlenen suçlarda ve genellikle savaş veya sıkıyönetim hallerinde, kanunlarda gösterilen süre içinde hâkim önüne çıkarılır; bu süre onbeş günü geçemez.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Kişisel hürriyetlerin temel yapısı olan ve madde 30'da düzenlenen kişi güvenliği sürelerin uzatılmasıyla kısıtlı hâle getirilmiştir (Tanör, 2019). Böylece her iki değişiklik ile kişiyi hürriyetinden yoksun bırakma süresi uzatılarak en önemli hürriyetlerden biri olan kişi hürriyeti ile ilgili olumsuz bir durum ortaya çıkarılmıştır.

Bu durum diğer hak ve hürriyetlere olumsuz bir şekilde sirayet etmiştir. Zira kişi hürriyeti olmadan diğer hak ve hürriyetler bir anlam teşkil etmez.

Tablo 19. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 32. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 32: Tabiî yargı yolu	**(Özgün hâli)** **c) Tabiî yargı yolu:** Hiç kimse, tabiî hâkiminden başka bir merci önüne çıkarılamaz. Bir kimseyi tabiî hâkiminden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz. **1971 değişikliğinden sonraki hâli** **c) Kanuni yargı yolu:** Hiç kimse, **kanunen tabi olduğu mahkemeden** başka bir merci önüne çıkarılamaz. Bir kimseyi **kanunen tabi olduğu mahkemeden** başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1971 yılında madde 32'de gerçekleştirilen değişiklik ile madde başlığı "kanuni yargı yolu" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca daha önceki hüküm "kimse kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılmaz." şeklinde değiştirilmiştir.

Tablo 20. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 38. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 38: Kamulaştırma	***(Özgün hâli)*** Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların, kanunda gösterilen esas ve usullere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya veya bunlar üzerinde idari irtifaklar kurmaya yetkilidir. Çiftçinin topraklandırılması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde, ödeme süresi on yılı aşamaz. Bu takdirde, taksitler eşit olarak ödenir ve kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten çiftçinin hakkaniyetli ölçüler içerisinde geçinebilmesi için zarurî olan ve kanunla gösterilen kısmının ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli herhalde peşin ödenir.

	1971 değişikliğinden sonraki hâli **…Ödenecek karşılık, taşınmaz malın tamamının kamulaştırılması halinde o malın malikinin kanunda gösterilecek usul ve şekle uygun olarak bildireceği vergi değerini; kısmen kamulaştırmalarda da, vergi değerinin kamulaştırılan kısma düşen miktarını aşamaz. Kamulaştırılan taşınmaz mal karşılığının vergi değerinden az takdir edilmesi halinde malikin itiraz ve dava hakkı saklıdır.** …**kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir.** Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde **çiftçinin topraklandırılması, ormanların Devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi için konulacak süre yirmi yılı; kıyıların korunması ve turizm amacıyla yapılacak kamulaştırmalarda ise bu süre on yılı aşamaz**.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1971 yılında kamulaştırma ile ilgili hükümleri düzenleyen 38. maddede yapılan değişiklik ile itiraz ve dava hakkının anayasal güvenceye bağlanması mülkiyet hakkı ile ilgili pozitif bir durumu resmetmektedir. Diğer taraftan taksitlendirme süresi ormanların Devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi, çiftçinin topraklandırılması ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla on yılı aşamayacakken bu sürenin yirmi yılı aşamaz şeklinde değiştirilmesi mülkiyet hakkına halel getirecek düzeydedir.

Tablo 21. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 46. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 46: Sendika kurma hakkı	***(Özgün hâli)*** Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. İşçi niteliği taşımıyan kamu hizmetli görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir. Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri, yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz. ***1971 değişikliğinden sonraki hâli*** **İşçiler** ve işverenler,… **Bu hakların kullanılışında uygulanacak şekil ve usuller kanunda gösterilir.**

	Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınırlar koyabilir…

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 1971 yılında yapılan değişiklik ile daha önce "çalışan ve işverenler" sendika kurma hakkına sahip iken bu hüküm "işçiler ve işverenler" şeklinde değiştirilerek sendika hakkını kullanabilecek kişilerin kapsamı daraltılmıştır. Ayrıca bu hakkı kamu düzeninin, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, genel ahlakın ve millî güvenliğin korunması amacıyla sınırlandırılabileceği hüküm altına alınarak hakkın kullanımının önüne engeller konulmuştur. Böylece demokrasinin en temel dinamiği arasında yer alan sivil toplum kuruluşları aracılığıyla örgütlenme hakkına zarar verilmiştir.

Tablo 22. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 56. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 56 **Parti kurma hakkı ve partiIerin siyasî hayattaki yeri.**	***(Özgün hâli)*** Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usûlüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir. Siyasî partiler, önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunurlar. Siyasî partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır. ***1971 değişikliği ile maddeye yapılan eklenti:*** …**Son milletvekili genel seçimlerin muteber oy sayısının en az yüzde beşini alan veya bu seçimlerde Millet Meclisinde grup teşkil edecek sayıda milletvekilliği kazanmış bulunan siyasî partilere Devletçe yapılacak yardım kanunla düzenlenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1971 yılındaki değişiklikle 56. maddeye eklenen hüküm ile küçük partilerin Devlet yardımı almaları engellenmiştir (Tanör, 2019). Siyasi partiler demokrasinin en önemli unsurları arasında yer almaktadır. Oy oranları yüksek olan partiler karşısında oy oranları düşük partilerin devlet yardımından faydalanmaması siyasi rekabetin adil yapılamayacağı bir duruma sebebiyet verebilir. Dolayısıyla bu hüküm anayasada düzenlenecek olsa da daha düşük tutulması demokrasi ve insan hakları bağlamında daha makul olacaktır.

Tablo 23. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 57. Maddenin Özgün Hâli ile 1973 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 57: Partilerin uyacakları esaslar	**(Özgün hâli)** Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymıyan partiler temelli kapatılır. Siyasi partiler, gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesine hesap verirler. Partilerin iç çalışmaları, faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine ne suretle hesap verecekleri ve bu Mahkemece malî denetimlerinin nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir. Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki dâvalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir. ***1973 değişikliğinden sonraki hâli*** … uygun olmak zorundadır. **Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine hangi hallerde ve ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerin hangi hallerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.** Siyasî partilerin …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1973 yılında siyasi partilerin uyacakları esasları düzenleyen madde 57'de gerçekleştirilen değişiklik ile siyasi partilerin gelir kaynakları ile giderlerine ilişkin Anayasa Mahkemesi'ne hesap verirler hükmü mülga edilmiştir. Ayrıca madde metninde daha önceki hükme "hangi hâllerde hesap verecekleri" ibaresi de eklenerek Anayasa Mahkemesi'nin siyasi partiler üzerindeki vesayet yetkisi anayasal olarak geniş bir biçimde güvence altına alınmıştır.

Tablo 24. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 60. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 60: Millî Savunma hak ve ödevi	***(Özgün hâli)*** **Millî Savunma hak ve ödevi** Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev ve askerlik yükümü kanunla düzenlenir. **1971 değişikliğinden sonraki hali** **Vatan hizmeti:** **Vatan hizmeti**, her Türk'ün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, **Silâhlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde** ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1971 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile madde 60'da düzenlenen kişilerin ödev ve yükümlülükleri arttırılmış (Tanör, 2019). Madde başlığı "Millî Savunma hak ve ödevi" iken "vatan hizmeti" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca "vatan hizmeti ödevinin kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir." şeklinde değişiklik yapılmıştır. Böylece ilgili maddenin özgün hâlinde yurt savunmasına katılma hak ve ödevi iken, değişiklikle vatan hizmeti hak ve ödevi hâline getirilerek ödevin kapsamı genişletilmiştir.

Tablo 25. Temel Haklar ve Ödevlere İlişkin 61. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 61: Vergi ödevi.	***(Özgün hâli)*** Herkes, kamu giderlerini karışlamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür. Vergi, resim ve harçlar ve benzeri malî yükümler ancak kanunla konulur. ***1971 yılında Vergi ödevini düzenleyen maddeye yapılan eklenti:*** **…Kanunun belli ettiği yukarı ve aşağı hadler içinde kalmak, ölçü ve esaslara uygun olmak şartiyle, vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnalariyle nisbet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya, Bakanlar Kurulu yetkili kılınabilir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1961 Anayasası'nın vergi ödevini düzenleyen 61. maddesinde 1971 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile eklenti yapılmıştır. Bu eklenti ile Bakanlar Kurulu'na resim, vergi, harçların istisna ve muafiyetiyle, nisbet ve hadleri ile ilgili hükümlerde değişiklik yapabilme yetkisi verilmiştir. Böyle vergi, harç ve resimler ile ilgili yürütme organına inisiyatif alma hakkı sunulmuştur.

Tablo 26. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 119. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 119: Memurların siyasî partilere girememesi	***(Özgün hâli)*** **Memurların siyasî partilere girememesi:** Memurlar ve kamu iktisadî teşebbüslerinin yönetim ve denetim işlerinde çalışanlar ve kamu yararına çalışan derneklerden özel gelir kaynakları ve özel imkânları kanunla sağlanmış olanların merkez kurullarında görev alanlar, siyasî partilere üye olamazlar. Memurlar ve kamu iktisadî teşebbüslerinde çalışanlar, görevlerini yerine getirirken vatandaşlar arasında, siyasî kanaatlarından dolayı herhangi bir ayırım yapamazlar. Bu esaslara aykırı hareketleri mahkeme hükmiyle sâbit olanlar, kamu hizmetinden temelli çıkarılır. **1971 değişikliğinden sonraki hali** **Memurların siyasî partilere ve sendikalara girememesi.** …siyasi partilere ve **sendikalara üye olamazlar**… ***1971 yılında Memurların siyasî partilere girememesini düzenleyen maddeye yapılan eklenti:*** **İşçi niteliği taşımıyan kamu hizmetlilerinin meslekî menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacını güden kuruluşların bağlı olacakları hükümler kanunla düzenlenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 119. madde daha önce "Memurların siyasî partilere girememesini" hüküm altına almışken, bu hükme "memurların sendikalara girememesi" şeklinde ekleme yapılarak yasak alanı genişletilmiştir. Ayrıca işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin haklarını koruyacak meslek kuruluşları ile ilgili kuralların yasayla belirleneceği hüküm altına alınmıştır. Böylece memurların çalışma hayatında hak ve hürriyetlerinden faydalanmaları aleyhine bir durum ortaya çıkarılmıştır.

Tablo 27. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 124. Maddenin Özgün Hâli ile 1971 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 124: Sıkıyönetim	***(Özgün hâli)*** **Sıkıyönetim** Savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, ayaklanma olması veya vatan ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtilerin meydana çıkması sebebiyle, Bakanlar Kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya her yerinde sıkıyönetim ilân edebilir ve bunu hemen, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onamasına sunar. Meclis, gerekli gördüğü zaman sıkıyönetim süresini kısaltabileceği gibi, tamamiyle de kaldırabilir. Meclisler toplanık değilse, hemen toplantıya çağırılır. Sıkıyönetimin her defasında iki ayı aşmamak üzere uzatılması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararına bağlıdır. Bu kararlar, Meclislerin birleşik toplantısında alınır. Sıkıyönetim veya genel olarak savaş halinde, hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği, hürriyetlerin nasıl kayıtlanacağı veya durdurulacağı kanunla gösterilir. ***1971 değişikliğinden sonraki hâli*** **Sıkıyönetim ve savaş hali.** **…ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren veya Anayasanın tanıdığı hür demokratik düzeni veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelen yaygın şiddet hareketleri** hakkında kesin belirtilerin ortaya çıkması sebebiyle Bakanlar Kurulu, süresi **iki ayı** aşmamak üzere…sıkıyönetim ilân edebilir… … **savaş veya savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi halinde vatandaşlar için konulabilecek yükümler** kanunla gösterilir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1961 Anayasası'nın 124. maddesinde yapılan değişiklik ile madde başlığı "Sıkıyönetim ve savaş hali" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca sıkıyönetim gerekçelerine eklemeler yapılmış ve bunların yanında Bakanlar Kurulu'nun sıkıyönetim ilân edebilme süresi bir aydan iki aya çıkarılmıştır. Böylece temel hak ve hürriyetlerin kullanımına yönelik olumsuz bir duruma mahal verecek alt yapı anayasal düzeyde sağlanmıştır.

Tablo 28. Cumhuriyetin Temel Kuruluşuna İlişkin 136. Maddenin Özgün Hâli ile 1973 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 136: Mahkemelerin kuruluşu	***(Özgün hâli)*** Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usûlleri kanunla düzenlenir. ***1973 değişikliği ile maddeye yapılan eklenti*:** …**Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devlet güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevli Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulur. Ancak, sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır.** **Devlet Güvenlik Mahkemesinde bir başkan, dört asıl ve iki yedek üye ile bir savcı ve yeteri kadar savcı yardımcısı bulunur. Başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile savcı, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcıları arasından; iki asıl ve bir yedek üye birinci sınıf askeri hâkimler arasından; savcı yardımcıları ise cumhuriyet savcıları ve askeri hâkimler arasından atanır…** **Devlet Güvenlik Mahkemesi Başkanlığı, üyeliği, yedek üyeliği, savcılığı ve savcı yardımcılığı atamalarında Bakanlar Kurulunca her boş yer için bir misli aday gösterilir. Bu adaylar arasından Devlet Güvenlik Mahkemesi hâkimlerinin atanması Yüksek Hâkimler Kurulunca, savcı ve yardımcılarının atanmaları Yüksek Savcılar Kurulunca; askeri hâkimlerden üye, yedek üye ve savcı yardımcılarının atanmaları ise özel kanunlarında gösterilen usule göre yapılır.Devlet Güvenlik Mahkemeleri başkan, üye ve yedek üyeleri ile savcı ve savcı yardımcıları üç yıl için atanırlar, süresi bitenler yeniden atanabilirler.** **Devlet Güvenlik Mahkemeleri kararlarının temyiz mercii Yargıtay'da yalnız bu mahkemelerin kararlarını incelemek üzere kurulacak daire veya daireler; Genel Kurul ise, Yargıtay Ceza Daireleri Genel Kuruludur.** **Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kuruluş ve işleyişi, görev ve yetkileri ve yargılama usulleri ile ilgili diğer hükümler kanunda gösterilir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1961 Anayasası'nın 136. maddesine yapılan eklentiler ile demokratik rejimlerde görülmemesi gereken Devlet Güvenlik Mahkemeleri anayasal bir kurum hâline getirilmiştir. Ayrıca bu mahkeme üyeleri arasında askerlerin de yer alması insan

haklarının en önemli kriterleri arasında yer alan adil yargılanma hakkının ihlâline neden olmuştur. Böylece insan hak ve hürriyetleri bağlamında negatif bir ivme meydana gelmesine sebebiyet verilmiştir.

Dünya anayasal gelişmelerine bakıldığında demokratik iklimlerini güçlü hâle getirmek amacıyla, ülkeler vizyoner nitelikte yeni anayasalar marifetiyle bunun alt yapısını güçlendirmektedirler (İba, 2016). Ancak 1971-1973 değişiklikleri özelinde değerlendirme yapılacak olursa bu değişiklikler bir paronaya havası yaratarak kişiyi devlete karşı korumaktansa devleti kişiye karşı koruyacak bir iklim yaratmıştır. Söz konusu bu iklim diğer anayasal gelişmelere de sirayet etmiştir.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrası gerçekleştirilen değişiklikler ile 1961 Anayasası'nın hürriyetçi niteliği hızlı bir şekilde değiştirilmeye çalışılmıştır. Anayasa'nın önemli bir kısmı değiştirilerek (Acar, 2018b) Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşme serüveni negatif bir yöne evrilmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022). Bu değişiklikler hak ve hürriyetler düzeni bakımından olumsuz niteliktedir. Anayasa'nın ileri sürdüğü hürriyet sahasını sınırlandıran 1971 ve 1973 yılında yapılan değişiklikler anayasa hususundaki tartışmaları sonlandırmamıştır (M. Güneş, 2020).

Başbakan Nihat Erim'in yepyeni ve çok önemli bir buluş olarak kamuoyuna sunmaya çalıştığı değişiklikler pratik olarak hiçbir şey sağlamamıştır (Sosyal, 1997). Hemen hemen üç yıl kadar devam eden ara dönemdeki anayasal değişiklikler ile devletin etki alanı genişletilmiş, kişisel hürriyet alanı ise daraltılmıştır. Bunun yanında askeri otoritelerin etki alanı genişleterek askeri vesayet daha güçlü bir hâle getirilmiştir. Ayrıca bazı kurumların özerkliği kaldırılarak kontrollü bir demokratik düzen aracılığıyla devletin toplum ve kişiler üzerindeki denetim kabiliyeti artmıştır (Y. Keskin, 2020). Böylece bir mühendislik edasıyla toplum şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Esasında 1971-1973 değişikliklerini getirenler kendi özgürlük anlayışlarının dışına çıkanlara ceza vermek maksadıyla bir Anayasa gerekçesi yaratmışlardır. Ayrıca yargı alanında yapılan değişiklikler ile yargının bağımsızlığı zedelenmiştir. Buna ek olarak anayasaya donukluk, kalıplaşma ve katılık gelmiştir. Anayasa, artık ileriye dönük, düşünce özgürlüğünden hız alan gelişmelere açık bir metin olmaktan ziyade kurulu düzenin korunması için kullanılabilecek bir metin hâline dönüştürülmüştür (Soysal, 1997).

Ezcümle yukarıdaki düzenlenen tablolar ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa; Muhtıra sonrası birçok maddeye hürriyetleri sınırlayıcı hükümler eklenmiştir. Bu suretle demokratik rejimlerin temel değerleri ve insan haklarının evrensel ilkeleri ile bağdaşmayacak faaliyetlere zemin hazırlanmıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022). Böylece insan hakları kültürünün yerleşik hâle gelmesi engellenmiş, temel hak ve hürriyetlerin her zaman tartışma platformlarında yer almasına neden olunmuştur.

1961 Anayasası sosyal hukuk devletini hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Bunun için yürütme ve idare içerisinde, özerk kurumlar oluşturmuş ve devlete hürriyetleştirme yükümlülüğü yüklenmiştir. 1960'lı yıllardaki Türkiye şartlarında hukuk devleti ve insan hakları en ileri seviyeye ulaşmıştır (Kaboğlu, 1998). Ancak sonraki değişiklikler ışığında bu durum negatif bir yöne evrilmiştir.

Diğer taraftan 1960 darbesi ile demokrasi kisvesiyle vesayet rejimi kurumsal hâle getirilerek, otoriter vesayetçi yapı temellendirilmiştir (M. Güneş, 2013). 1961 Anayasası Milli Güvenlik Kurulu ve Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar vasıtasıyla vesayet rejimini kurumsallaştırmıştır. Bahsi geçen vesayet kurumları seçilmiş siyasi otoritelere ülkenin kaderini belirleme şansı sunmamıştır (A. Çolak, 2020). Nihayetinde insan haklarının ruhuna uygun olmayan bir durumun ortaya çıkmasına neden olunmuştur.

İnsan haklarına dayalı olması ve çoğulcu yapısı nedeniyle pozitif şekilde yorumlanan 1961 Anayasası, bunun yanı sıra Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumsal yapılanmaları düzenleyerek milli egemenliğin kullanımına bürokratik organları da karıştırmıştır. Bir denge mekanizması meydana getirmek amacıyla düzenlemeler yapılmış ancak meşru seçimlerle iş başına gelen siyasi otoritelerin hareket alanını sınırlandırmıştır. Bu anlayış ülkede kırılgan ve kaygan bir zemin oluşturmuş, vesayet otoritelerinin müdahalelerine esin kaynağı olmuştur (Aslan, 2022).

Nohutçu'ya göre 1961 Anayasası, siyasal sisteme eklemlenme ihtimali olan toplumsal yönelimleri kontrol edebilmek için var olan Cumhuriyet Senatosu, Milli Güvenlik Kurulu vb. vesayetçi araçları ile adeta "kadife eldiven içinde demir bir yumruk" gibidir (Nohutçu, 2022b). Gerçekten de 1961 Anayasası bir taraftan özgürlükleri geniş bir biçimde düzenlemesinden dolayı insan hakları bağlamında olumlu bir görünüm

sergilemiş, diğer taraftan ise vesayet organları aracılığıyla demokrasinin önüne ket vurmuştur.

1971 Muhtırası'nın ardından anarşi ve terör olayları artmıştır. 1973 seçimlerinden sonra hiçbir siyasi parti tek başına iktidar olamamış ve birbirlerine güveni olmayan partiler koalisyon hükümetleri kurmuşlardır. 1973-1980 aralığında partiler düzeyinde ideolojik kutuplaşmanın arttığı bir dönem olmuştur. Siyasi krizlerden dolayı meşruluk zeminin zayıflaması, 1970-1980 petrol krizi (Akgün, 2018) gibi nedenlerden dolayı Türkiye ekonomik olarak zor bir duruma düşmüştür.

1961 Anayasası'nın yapılışı esnasında önemli bir toplum kesiminin dışlanmış olması, o dönemdeki seçim sistemi, pamuk ipliğine bağlı koalisyonlar, azınlık hükümetleri, "partiler-üstü" hükümetler, tartışmalı milletvekili aktarmalarına sahne olan hükümet bunalımları, vesayet rejiminin etkileri gibi birçok karmaşık nedenden dolayı ülkede istikrarsızlık baş göstermiştir (Sosyal, 1997).

1973-1980 aralığında ekonomik koşullardaki olumsuz tablo, partiler arası ideolojik kutuplaşma, ülkede iç ve dış sorunlardan dolayı kaos ortamının hâkim olması nihai olarak 1980 darbesine neden olmuştur. Rejimin güvence misyonunu kendinde gören askeri otoriteler kamu güvenliği, milli güvenlik gibi ucu açık kavramlar marifetiyle Türkiye'nin insan haklarına ilişkin kazanımlarına zarar vermişlerdir (Nohutçu ve Aslan, 2022). Söz konusu devleti önceleyen kaygılı yaklaşım nedeniyle birçok değişikliğe uğramasına rağmen sürekli değiştirilme arzusunu tetikleyen paronaya bir anayasal sistemin tesis edilmesine sebebiyet verilmiştir.

BÖLÜM IV

4. 1982 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARI

Generaller 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi'nden önceki bir yıl boyunca, kamu düzeninin sağlanması, kanun egemenliğinin sağlanması ve ekonomik çöküşten kurtulmak adına düşünce ayrılıklarını bir tarafa bırakarak beraber çaba göstermeleri hususunda siyasetçileri uyarmıştır (Heper, 2006/1985). Böylece demokrasinin en temel ilkelerinden biri olan seçilmişlerin atanmışlardan üstün olduğu ilkesi ihlâl edilmiş ve kendi görev alanı dışına çıkan asker siyasi otoriteler üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022).

Terör saldırıları, devlet gücünün hızla azalması, yüksek enflasyon, cumhurbaşkanı seçilememesi gibi nedenler Türkiye'de çok boyutlu bir sorun yumağı hâline gelmiştir. Bu sorunun çözülebilmesi için sadece iki seçenek mevcuttu; ya vatandaşların temel değerlerine uygun bir siyasi teşkilat öne çıkmalı ya da asker yönetime el koymalıydı (Karpat, 2011) şeklinde bir düşünce iklimi hâkim olmuştur.

12 Eylül 1980 tarihinde askeri yönetim iktidarı ele geçirmiş ve bu durum 6 Aralık 1983'e kadar sürmüştür. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi 1960 Askeri Müdahalesi gibi pürüzsüz ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. 1960 darbesi ile 1980 darbesi arasında bazı önemli benzerlikler olsa da 1980 darbesinin üç temel farklı özelliği göze çarpmaktadır. Bunlar; 1980 darbesinin üst düzey komutanların kolektif iradesini temsil etmesi, ordu komutanları ile asker yöneticiler arasında herhangi bir bölünmenin olmaması ve önceki dönemlere nazaran büyük oranda iktidarı merkezileştirmesidir (Hale, 1996/1993).

Yurtdışında, Türkiye'nin mevcut durumuna umutsuz bakıldığından askerin müdahalesi memnuniyetle karşılanmıştır. ABD, Latin Amerika'daki müdahalelere nazaran bu müdahalenin insan haklarını ihlâl etmediğini öne sürmüş ve Türkiye'ye yaptığı yardımlara devam etmiştir (Karpat, 2011). Ancak seçilmiş iktidarlara yapılan müdahalenin başlangıcı bile bizatihi bir insan hakları ihlâlidir. Dolayısıyla askeri

müdahaleler başlangıcından bitimine hatta izlerinin silinmesine kadar birçok insan hakları ihlâline kaynaklık etmektedir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

1961 Anayasası'na yapılan eleştiriler 1971 ve 1973 değişiklikleri sonrasında da devam etmiş, şiddet ve terör olayları artmış ve bunun neticesinde siyasi sistemde tıkanıklıklar meydana gelmiştir. 1961 Anayasası'nın devlet gücünü zayıflattığı ve yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulduğu ileri sürülmüştür. Bu kriz neticesinde 12 Eylül 1980 tarihinde Silahlı Kuvvetler yönetime el koymuş ve tüm gücü elinde bulunduran Milli Güvenlik Konseyi'ni oluşturmuştur. Daha sonrasında 2485 sayılı "Kurucu Meclis Hakkında Kanun" ile Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclis'inden oluşan Kurucu Meclis yeni bir anayasa hazırlamakla görevlendirilmiştir (Şehirli, 2010). Çoğulcu anlayışın aksine anayasa yapım sürecinde Milli Güvenlik Konseyi'nin belirlediği paralelde hareket edilmiştir. Böylece 1982 Anayasası toplumun tüm kesimlerinin iradesini yansıtmayan bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Milli Güvenlik Konseyi, hazırlanan anayasa taslak metni üzerinde 12 Eylül yönetim fikrine uygun değişiklikler yaparak 19 Ekim 1982 tarihinde kamuoyuna açıklamıştır (Toprak, 2020). Söz konusu dönemde anayasayı tanıtan konuşmalar hiçbir şekilde eleştirilemez ve bunlara yönelik sözlü veya yazılı bir beyanda bulunulamazdı. 1961 Anayasası'na nazaran Anayasaya ilişkin karşıt görüşlerin açıklanması sınırlıydı. Ayrıca oylamaya katılmayanların beş yıl içinde gerçekleştirilecek seçimlerde seçme-seçilme hakkını kullanamayacağı belirtilmiştir (Sosyal, 1997). 7 Kasım 1982 tarihinde gerçekleştirilen referandum sonucunda %91 dolaylarında evet oyunun verilmesiyle anayasaya yürürlüğe girmiştir (Toprak, 2020). 1982 Anayasası'nın yapılışı sırasındaki çoğulcu demokrasiye aykırılık kabulü sırasında da kendini göstermiştir. Demokrasinin önemli unsurları arasında yer alan serbest oy ve etkin muhalefet ilkesi ihlâl edilerek kabul edilen bu Anayasa günümüzde birçok kesim tarafından eleştirel bir perspektifle ele alınmaktadır.

4.1 1982 ANAYASASI'NIN ÖZGÜN HÂLİNDE İNSAN HAKLARI

Bireysel hak ve hürriyetler eksenli bir hedef gütmeyen 1982 Anayasası toplumun değil; Milli Güvenlik Konseyi'nin Anayasası'dır. Devlet iktidarını koruma eksenli

olan bu Anayasa'da devletin birincil konumunda yürütme organı, özellikle Cumhurbaşkanı yer almıştır (A. Şahin, 2012). Böylece halkın iradesinin temsilcisi olan yasama organı yürütmeye nazaran daha cılız bir duruma getirilmiştir.

1961 Anayasası devletin ve iktidarın sınırlandırılması anlayışı ile hazırlanmışken, 1982 Anayasası devlet otoritesinin pekiştirilmesi anlayışına dayanarak hazırlanmıştır (Nohutçu, 2022a). Bu Anayasa 1961 Anayasası'yla gelen çoğulcu demokrasi anlayışını alenen reddetmemiştir. Yaptığı düzenlemelerle devlet güçlerini çoğunlukla Cumhurbaşkanı ve hükümette toplamıştır. Yasama ve yürütme erklerinin eylemlerinin yargısal denetimini zorlaştırmıştır. Bu gibi düzenlemelerle çoğulcu-özgürlükçü demokrasiden uzaklaşıldığı görülmektedir. Daha sonra gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ile bu düzenlemelerin çoğu (Uygun, 2011) düzeltilmeye çalışılsa da hâlen yeterli düzeyde olmadığı ifade edilmektedir.

Anayasa bir uzlaşı metni olmalıdır ve milleti temsil eden parlamento tarafından yapılmalıdır (Parla, 1995). Ancak bir sosyal sözleşme niteliği taşımayan 1982 Anayasası bir toplum mühendisliği projesidir. Zira toplum burada taraf değil esasında bir nesne gibi görülmüştür. Ayrıca 1982 Anayasası, düşünsel anlamda "tekçi" bir bakış açısını yansıtmakta; farklı toplum kesimlerinin olduğunu ya da olabileceğini görmezden gelmekteydi ve dahası yasaklamaktaydı (A. Şahin, 2012). Müdahaleyi gerçekleştiren askeri otoritenin öngördüğü şekilde hazırlanan bu Anayasa uzlaşmacı bir nitelikte hazırlanmamış, demokrasi ve insan haklarının gelişimine engel teşkil edecek nitelikte dizayn edilmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022). Hürriyet otorite arasında bir uyum, bir denge yaratılması gerekirken "dikotomik bir paronaya" ruhu temellendirilmiştir. Hâlbuki hürriyetlerin sağlam temele oturtulduğu ve bir insan haklarını kültürünün yerleşik hâle geldiği toplumlarda devleti veya otoriteyi güvence altına almak gerekli bir durum değildir. Zira insan hakları kültürü ile gelişen toplumlarda bunları ihlâl edici yönde faaliyetlerin gerçekleşmesi düşük bir ihtimaldir. Ancak 1982 Anayasası bu realiteden uzak bir yaklaşımla ele alınarak kabul edilmiştir.

1961 Anayasası'nın basamaklı, hürriyetlere göre farklılaştırılmış ve bir o kadar tertipli düzenlenmiş sınırlama yaklaşımı Anayasa'nın özünde yer alan hürriyet fikrine ters düşmüştür. 1971-1973 anayasa değişiklikleri bu fikrin yanında sönük kalmış, ters düşmüştür. 1982 Anayasası da devletin temelini hürriyet fikrine dayandırmanın aksine otoriter bir yapı ortaya koyarak bu fikri tersine çevirmiştir. 1961 Anayasası devletin

temeline hürriyeti alarak otoriteye hürriyeti sağlamaya yönelik işlev yüklemiştir. 1982 Anayasası ise temele otoriteyi alarak devletin, kamunun genel çıkarlarını gözetip bireyin haklarını ve hürriyetlerini bu temele göre düzenlemeyi amaçlamıştır (Soysal, 1984). Ezcümle temel metinlere bakıldığında 1961 Anayasası'nda otorite hürriyete bağımlı kılınmış bir görünüm sergilerken 1982 Anayasası'nda bunun aksine hürriyet otoriteye bağımlı kılınmıştır. Ayrıca 1982 Anayasası'nın özgün hâlinin ruhunda devleti bireylere karşı koruma refleksi kendini göstermektedir.

1982 Anayasası, Cumhuriyetin niteliklerinden bahsederken, devletin insan haklarına saygılı olduğunu ifade etmiştir. Anayasa böylelikle bir fikri yansıtmış, insan onuru kavramının evrenselliği üzerinde durmuş ve bireylerin insan olmalarından ötürü sahip olduğu hak ve hürriyetlerden yararlanacağını açıklamıştır (Gözübüyük, 2002). İnsan haklarına dayanan devlet esas değer olarak insanı kabul eden ve ortaya çıkış nedenini insan haklarının gerçekleştirilmesi ve korunması amacına dayandıran devlettir. 1961 Anayasası Cumhuriyetin temel nitelikleri arasında insan haklarına dayalıdır derken 1982 Anayasası'nda insan haklarına saygılıdır şeklinde düzenleme yapılmıştır. Anayasanın diğer değişiklikleri ile düşünüldüğünde temel bir yaklaşım farkının olduğu anlaşılmaktadır. İnsan onurunun yine kollanarak insana değer verilmesi gerekecektir ancak insan hakları devletin varoluş nedeni olmaktan çıkmıştır. İnsan hakları dayandığı değerler bütünü olmaktan ve devletin temeli sayılmaktan çıkmıştır (Soysal, 1997). 1982 Anayasası insan onuru kavramının evrenselliği ile bireylerin insan olmaları hasebiyle sahip olduğu hak ve hürriyetlerden faydalanabileceği düşüncesini ortaya koysa da pratikte durum bu şekilde ortaya çıkmamıştır. Aksine birçok dönemde insan hakları ihlalleri baş göstermiştir.

Hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası ayrıntılı bir hak ve hürriyetler listesine yer vermiştir. Aynı zamanda her iki anayasa da temel hak ve hürriyetleri düzenleme açısından aynı yöntemi kullanmışlardır. Bu iki anayasada da öncelikle temel hak ve hürriyetler ile ilgili genel hükümler düzenlenmiş daha sonra temel hak ve hürriyetler; kişinin hakları ve ödevleri, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler ile siyasi haklar ve ödevler olmak üzere üç başlık altında düzenlenmiştir. Ancak haklardan bazılarının düzenlendiği liste değiştirilmiştir. 1961 Anayasası'nda mülkiyet hakkı sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler başlığı altında düzenlenirken, bu hak 1982 Anayasası'nda kişinin hakları ve ödevleri başlığı altında düzenlenmiştir. Onun haricinde 1982

Anayasası'nda yer alan çevre hakkı gibi birkaç hak dışında hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası benzer hak ve hürriyetlere yer vermiştir (M. Güneş, 2020). 1982 Anayasası, hürriyetlerin düzenlenmesi bakımından 1961 Anayasası ile benzer özellik taşımasının yanı sıra özünde mühim bir fark vardır. Hem 1982 Anayasası hem de 1961 Anayasası devletin var olmasını ön şart olarak görmüşlerdir. Ancak 1961 Anayasası temel hak ve hürriyetler bakımından önceliği kişiye vermiş, devleti de kişiyi özgürleştirmekle görevli kılmıştır. Bunun aksine 1982 Anayasası devlete, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne öncelik vermiştir (Gözübüyük, 2002). Böylece aslolanın bireyi devlete ve devletten kaynaklanacak ihlâllere karşı korumak olması gerekirken, devletin bireye karşı korunması gerektiği şeklinde bir altyapı oluşturulmuştur.

1980 Askeri Müdahalesi'nden sonra hükümet otoritesini sağlamak amacıyla gereken düzenlemelerin 1971 müdahalesi ile gerçekleştiremediği ve bazı değişikliklerin bir zorunluluk olduğu kanısına varılmıştır (Heper, 2018). Dolayısıyla hürriyetlerin sınırlandırılarak otoriteyi önceleme iradesi 1971 Muhtırası'ndan itibaren ilerletilerek 1982 Anayasası'na tamamıyla yansıtılmıştır (Yokuş, 2020). Bu düşünce ile hareket eden otoriteler demokratik değerlerin ve insan hakları ilkelerinin tamamıyla yerleşik hâle geldiği düzenlere uygun olmayan birçok sınırlayıcı hüküm tesis etmişlerdir.

1982 Anayasası, anayasanın hazırlanmasında temel insan hak ve hürriyetlerine ilişkin milletlerarası nitelikte olan 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile 1953 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi metinlerden yararlanılmış olması dikkat çekmektedir (Dâver, 1983). 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetler ile ilgili hükümlerine bir bütün olarak bakıldığında, hak ve hürriyetlerin muhtevası açısından milletlerarası sözleşmeler ve belgelerden düzenlenen hak ve hürriyetlere benzediği, hatta bazı kısımlarının aynı olduğu görülmektedir. Bu benzerlik Anayasa'nın 13., 14. ve 15. maddelerinde kendini göstermektedir. Lakin 1982 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler ile ilgili düzenlenen sınırlamalar milletlerarası sözleşmelerde düzenlenen sınırlamalardan oldukça fazladır (M. Güneş, 2020).

1924 Anayasası'nın doğal haklar düşüncesi ile 1961 Anayasası'nın insan hakları düşüncesi 1982 Anayasası'nda aleni bir şekilde düzenlenmemiştir (Kuzu, 1990). Ayrıca bu Anayasa 1961 Anayasası'nın getirdiği hürriyetler rejimini yok ederek birey hürriyetlerini kısıtlamış, siyasi ve ekonomik toplulukları yürütmenin kontrolü altına

sokmuştur. Ayrıca yasama ve yargıyı yürütmenin vesayet rejimine terk etmiştir (Parla, 1995). Bu suretle kuvvetler ayrılığı prensibinin tam anlamıyla uygulanmasını engellemiş (Nohutçu ve Aslan, 2022) ve dolayısıyla insan haklarının içselleştirilmesini negatif yönde etkilemiştir.

Çağdaş olarak addedilen anayasalar hürriyetleri düzenleseler bile insan haklarını reddeder bir nitelikte olabilirler. Bu nitelikteki sözde anayasalar devletin keyfi müdahalesine açık düzenlemeler barındırırlar (Erdoğan 2010). 1982 Anayasası'nın özgün hâli bu nitelendirmelere uygun bir görünüm sergilemektedir. Zira anayasada temel hak ve hürriyetlere ilişkin düzenlemeler geniş şekilde yer alırken birçok ucu açık kavramla hakların ihlâline meşruiyet kazandıracak zemin hazırlanmıştır. Böylece insan haklarına ilişkin kronikleşen birçok soruna sebebiyet verilerek toplumsal huzura halel getirilmiştir.

1982 Anayasası'nın bir tepki anayasası olduğu, detaya girdiği ve sınırlamalar içerdiği uzun yıllar boyunca yaygın bir düşünce olarak benimsenmiştir. Aslında anayasanın yapılmasının amacı siyasi hürriyeti güvence altına alarak devleti bireyin haklarıyla sınırlamak ve kullanımını kurallara bağlamaktır. 1982 Anayasası bu düşüncenin aksine önce hak ve hürriyetleri belirlemiş daha sonra onlara sınırlama, kullanılmasını durdurma veya kaldırma şeklinde istisnalar getirerek hazırlanmıştır. Daha çok devlet diyerek yasakları esas almış, istisna olarak da temel hak ve hürriyetleri görmüştür (Gökçe, 2002). Böylece birey ve bireyin haklarını-hürriyetlerini ikinci plana atmıştır.

1982 Anayasası'nın 17 Temmuz'da açıklanan taslağında bütün güçler devlet başkanlığı makamında toplanmıştır. Devlet başkanı tıkanıklık nedeniyle parlamentoyu feshederek genel seçim kararı alabilmekte ve aynı zamanda fiilen Anayasa Mahkemesi'nin tüm üyelerini atayabilmektedir. Taslakta yer alan diğer hükümler ile basın hürriyeti ve sendikalar frenlenebilecektir. Bu durum esasında "özgürlüksüz demokrasi" mânâsına gelmektedir. (Ahmad, 2007/2003). 1980 Askeri Müdahalesi bilhassa 1961 Anayasası'na yönelik bir faaliyettir. Cunta lideri sığ bilgisiyle hürriyet karşıtı olarak öne çıkmakta ve toplumda askeri yönetimlerin gerçekleştirilebileceğine inanmaktadır. Bu durum toplumda büyük bedellere mâl olmuştur. Askeri rejim "özgürlüksüz demokrasi" ortamı oluşturmuş ve bu durum Türkiye'de insan haklarının gelişmesini sekteye uğratarak birçok kazanımın elde edilmesine de mâni olmuştur (Nohutçu ve Aslan, 2022).

Soysal'a göre "Sahip olunup olunmadığı belli olmayan ya da hiç fark edilmeyen özgürlük özgürlük değildir" (Soysal, 1997). 1982 Anayasası'nın özgün hâlinde tam da Soysal'ın belirttiği gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Haklar ve hürriyetler sistematik bir şekilde düzenlenmiş ancak kullanımına gelince birçok sınırlama nedeninden dolayı belirtilen hak ve hürriyetler anlamsız hâle gelmiştir.

Tablo 29. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Temel Haklar ve Ödevlerin Genel Hükümleri

BİRİNCİ BÖLÜM: Genel Hükümler	
Madde 12	I. Temel hak ve hürriyetlerin niteliği
Madde 13	II. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması
Madde 14	III. Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamaması
Madde 15	IV. Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması
Madde 16	V. Yabancıların durumu

(Kaynak: Nohutçu, A. ve Aslan, Ö., 2022).

Tablo 30. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Kişinin Hakları ve Ödevleri

İKİNCİ BÖLÜM: Kişinin Hakları ve Ödevleri	
Madde 17	I. Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı
Madde 18	II.Zorla çalıştırma yasağı
Madde 19	III.Kişi hürriyeti ve güvenliği
Madde 20-21-22	IV. Özel hayatın gizliliği ve korunması A. Özel hayatın gizliliği B. Konut dokunulmazlığı C. Haberleşme hürriyeti
Madde 23	V. Yerleşme ve seyahat hürriyeti
Madde 24	VI. Din ve vicdan hürriyeti
Madde 25	VII. Düşünce ve kanaat hürriyeti
Madde 26	VIII. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti
Madde 27	IX. Bilim ve sanat hürriyeti

Madde 28-29-30-31-32	X. Basın ve yayımla ilgili hükümler A. Basın hürriyeti B. Süreli ve süresiz yayın hakkı C. Basın araçlarının korunması D. Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı E. Düzeltme ve cevap hakkı
Madde 33-34	XI. Toplantı hak ve hürriyetleri A.Dernek kurma hürriyeti B. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı
Madde 35	XII. Mülkiyet hakkı
Madde 36-37-38	XIII. Hakların korunması ile ilgili hükümler A. Hak arama hürriyeti B. Kanuni hakim güvencesi C. Suç ve cezalara ilişkin esaslar
Madde 39	XIV. İspat hakkı
Madde 40	XV. Temel hak ve hürriyetlerin korunması

(Kaynak: Nohutçu, A. ve Aslan, Ö., 2022).

Tablo 31. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler	
Madde 41	Ailenin korunması
Madde 42	Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi
Madde 43-44-45-46-47	III. Kamu yararı A. Kıyılardan yararlanma B. Toprak mülkiyeti C. Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması D. Kamulaştırma E. Devletleştirme
Madde 48	IV. Çalışma ve sözleşme hürriyeti
Madde 49-50-51-52	V. Çalışma ile ilgili hükümler A. Çalışma hakkı ve ödevi B. Çalışma şartları ve dinlenme hakkı C. Sendika kurma hakkı

	D. Sendikal faaliyet
Madde 53-54	VI. Toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt A.Toplu iş sözleşmesi hakkı B. Grev hakkı ve lokavt
Madde 55	VII. Ücrette adalet sağlanması
Madde 56 – 57	VIII. Sağlık, çevre ve konut A. Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması B. Konut hakkı
Madde 58 – 59	IX. Gençlik ve spor A. Gençliğin korunması B. Sporun geliştirilmesi
Madde 60-61-62	X. Sosyal güvenlik hakları A. Sosyal güvenlik hakkı B. Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler C. Yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları
Madde 63	XI. Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması
Madde 64	XII. Sanatın ve sanatçının korunması
Madde 65	XIII. Sosyal ve ekonomik hakların sınırı

(Kaynak: Nohutçu, A. ve Aslan, Ö., 2022).

Tablo 32. 1982 Anayasası'nın İlk Hâlinde Siyasi Haklar ve Ödevler

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Siyasi Haklar ve Ödevler	
Madde 66	I. Türk vatandaşlığı
Madde 67	II. Seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakları
Madde 68-69	III. Siyasi partilerle ilgili hükümler A. Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma B. Siyasi partilerin uyacakları esaslar
Madde 70-71	IV. Kamu hizmetlerine girme hakkı A. Hizmete girme B. Mal bildirimi
Madde 72	V. Vatan hizmeti
Madde 73	VI. Vergi ödevi
Madde 74	VII. Dilekçe hakkı

(Kaynak: Nohutçu, A. ve Aslan, Ö., 2022).

1982 Anayasası Alman hukukçusu Georg Jellinek'in sınıflandırmasını benimseyerek, temel hak ve ödevleri; kişinin hakları ve ödevleri, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler, siyasi haklar ve ödevler olmak üzere üçlü bir tasnif benimsemiştir. 1982 Anayasası otoriteyi, devlet gücünü öncelemiş özgürlüğü ise ikinci plana atmıştır. Ayrıca bu Anayasa bireyle toplum arasında toplumu, bireyle devlet arasında ise katiyetle devleti tercih eder nitelikte bir anayasa olmuştur (Soysal, 1997). 1982 Anayasası'nda günümüze kadar toplam 19 defa, 184 değişiklik gerçekleştirilmiştir (Nohutçu, 2022b). Bu değişikliklerden temel hak ve hürriyetlere ilişkin önemli olanları 1987, 1993, 1995, 2001, 2004, 2010 ve 2017 anayasa değişiklikleridir. Dolayısıyla özel olarak bu değişiklikler üzerinde durularak 1982 Anayasası'nın insan haklarına ilişkin "serüveni" analiz edilecektir.

4.2 1982 ANAYASASI'NDA 1987 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

1982 Anayasası'nda 1987 yılında anayasa değişikliklerine ilişkin kanunların 3/5 çoğunluk ile kabul edilmesi, gizli oy ile değişikliklerin yapılması ve zorunlu halk oylaması (Nohutçu, 2022a) gibi değişikliklerin yapılmasının yanında insan haklarına ilişkin bazı değişiklikler de yapılmıştır. Bunlar öncelikle Anayasa'nın referandumla kabul edilmesi tarihinden başlayarak on yıl süre ile siyasi faaliyette bulunamama hükmünü düzenleyen geçici 4. maddesinin yürürlükten kaldırılması ile "Seçme, seçilme ve siyasî faaliyette bulunma hakları" başlıklı 67. Maddesinde düzenlenen seçme yaşının 21'den 20'ye indirilmesidir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982).

Yapılan değişiklikler ile insan hakları ve demokratik değerlerle hiçbir suretle bağdaşmayacak siyasi yasaklar kaldırılmış. Ayrıca seçme yaşı düşürülerek demokratik katılım artırılmıştır. Böylece bu değişiklikler ile insan hakları ve demokrasi adına küçümsenmeyecek bir adım atılmıştır.

4.3 1982 ANAYASASI'NDA 1993 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

1993 yılında çıkarılan 3913 sayılı Kanunla Anayasa'nın 113. maddesi değiştirilerek radyo ve televizyon istasyonlarındaki devlet tekeli kaldırılmıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022).

Tablo 33. Anayasa'nın 133. Maddesinin Özgün Hâli ile 1993 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliğin Karşılaştırılması

Madde 133: Radyo ve Televizyon İdaresi ve kamuyla ilişkili haber ajansları	**(Özgün hâli)** Radyo ve televizyon istasyonları, ancak Devlet eli ile kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzelkişiliği halinde düzenlenir. Kanun; Türk Devletinin varlık ve bağımsızlığını, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü, toplumun huzurunu, genel ahlakı ve Anayasanın 2 nci maddesinde belirtilen Cumhuriyetin temel niteliklerini koruyacak tarzda yayın yapmasını düzenler. Kurumun yönetim, denetiminde, yönetim organlarının oluşturulmasında ve her türlü radyo ve televizyon yayınlarında tarafsızlık ilkesini gözetir. Haber ve programların seçilmesi, işlenmesi, sunulması, millî kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerine getirilmesi, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları, organların seçimi, görev, yetki ve sorumlulukları kanunla düzenlenir. Yukarıdaki ikinci fıkra hükümleri, kamu iktisadî teşebbüsü niteliği taşıyan veya Devlet yahut diğer kamu tüzelkişilerinden malî yardım gören haber ajansları hakkında da uygulanır. **1993 değişikliğinden sonraki hâli** **…**Radyo ve televizyon istasyonları kurmak ve işletmek kanunla düzenlenecek şartlar çerçevesinde serbesttir. Devletçe kamu tüzelkişiliği olarak kurulan tek radyo ve televizyon kurumu ile kamu tüzelkişilerinden yardım gören haber ajanslarının özerkliği ve yayınlarının tarafsızlığı esastır.

(Kaynak: Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1993).

1982 Anayasası'nın 133. maddesinde değişiklik gerçekleştirilmiştir. Değişiklikten önceki hüküm radyo ve televizyon istasyonlarının sadece Devlet eliyle kurulabileceğini ifade ederken değişiklikten sonra kanunla düzenlenecek şartlar çerçevesinde serbest olduğu ifade edilerek kapsam genişletilmiştir. Ayrıca "Türk Devletinin varlık ve bağımsızlığını, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü, toplumun huzurunu, genel ahlakı ve Anayasanın 2. maddesinde belirtilen Cumhuriyetin temel niteliklerini koruyacak tarzda yayın yapmasını düzenler"

şeklindeki hüküm kaldırılarak madde metnindeki sınırlama sebepleri kaldırılmıştır. Böylece basın ve yayına ilişkin bazı engeller kaldırılarak pozitif bir adım atılmıştır. Ancak o dönemde Anayasa'nın 13. maddesinde milli güvenlik, kamu düzeni, kamu yararı, genel ahlak vb. sınırlama nedenlerinin tüm haklar için yürürlükte olan bir amir hüküm olduğu düşünülürse gerçekleştirilen pozitif adımın eksik kaldığı ifade edilebilir.

4.4 1982 ANAYASASI'NDA 1995 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

1995 Anayasa değişikliği ile birlikte 1982 Anayasası'nın insan hak ve hürriyetleri hususunda getirdiği sınırlamalar bir ölçüde aşılmıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği gayesinde attığı büyük adımlar bu hususta gerçek çalışma ve gelişmelerdir (İ. Doğan, 2004). 2001 değişikliği öncesindeki hak ve hürriyetlere ilişkin en kapsamlı değişiklik 1995 yılında yapılan değişikliktir. 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden itibaren ilk defa 1995 yılında yapılan değişiklikle, toplumun bazı kesimlerini siyasetin dışında tutmak gayesiyle öngörülen ve hürriyetler açısından yasaklar ağına dönüşen sınırlama sisteminin aşılması amaçlanmıştır. Söz konusu değişiklikle birlikte grev hakkı hususundaki yasakların elenmesi, anayasanın muhtevasına kamu görevlilerinin sendika, toplu sözleşme ve grev haklarının alınması ve sendikaların kuruluşlarının kolaylaştırılması amaçlanmıştır (Yokuş, 2020).

Başlangıç kısmı ya da dibace anayasanın önsözü niteliğindedir. Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri düzenleyen dibace anayasanın öteki maddeleri ile eş hukuki değere sahiptir. Söz konusu başlangıç hükümleri pozitif anayasa hükümlerinin nasıl anlaşılması gerektiğine ışık tutar (Nohutçu, 2022a). Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın diğer maddelerini yorumlarken başlangıç ilkelerine çok defa başvurmuş ve ölçü norm olarak kullanmıştır (Uran, 2015).

II. Dünya Savaşı'nın ardından düzenlenen anayasalarda anayasanın felsefesini içeren bir başlangıç kısmının anayasalara dâhil edilmesi bir teamül hâline gelmiştir. Platon'a göre ikna edici bir başlangıç metnine sahip olmayan yasalar dikta reçeteleridir. Başlangıç hükümleri yaptırımlar nedeniyle değil erdemli ve iyi oldukları için yasaya itaat etmek yönünde ikna edici olmalıdır (Uran, 2015). Dolayısıyla anayasanın maddelerinin yanında başlangıç kısmı da büyük önem arz etmektedir. Ölçü norm

olarak kullanılan ilkelerin insan haklarının evrensel değerlerine uygun olması gerekmektedir. Bu yönde Anayasa üzerinde 1995 ve 2001 yılında değişiklik gerçekleştirilmiştir.

1995 tarihli anayasa değişikliği ile, 12 Eylül Askeri Müdahalesi'nin nedenleri ve meşruluğunu düzenleyen "*Ebedi Türk vatan ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekatı sonucunda, Türk Milleti'nin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisi'nce hazırlanıp, Milli Güvenlik Konseyi'nce son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolunan bu Anayasa...*" şeklindeki ilk iki paragraf, başlangıç metninden çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen değişiklik ile demokratik anayasacılığa uygun olmayan "kutsal devlet" ifadesi, tamamını Milli Güvenlik Konseyi'nin atadığı Danışma Meclisi'nin "milletin meşru temsilcisi" olduğu ifadesi, askeri müdahalenin milletin çağrısı sonucu gerçekleştiği ifadesi, darbeyi gerçekleştirenlerin eliyle vazolunmasına rağmen "milletin eliyle vazolunduğu" ifadesine son verilmiştir (Uran, 2015). Anayasa'nın Başlangıç kısmından "Kutsal Devlet" ifadesi kaldırılmış yerine "Yüce Türk devleti" ifadesi düzenlenmiştir.

Anayasa'nın Başlangıç kısmından "Kutsal Devlet" ifadesinin kaldırılması metnin tamamına hâkim olan devleti önceleyen düşünceyi tamamen kaldırmasa da devlete yapılan aşırı vurguyu hafifletmiştir (Yokuş, 2020). Ancak 1982 Anayasası kesinlikle birey ile devlet arasında devleti önceleyen bir anayasaydı. Başlangıç kısmında "Yüce Türk devleti" diye ifadenin (Kuzu, 1990) yer almaya devam etmesi devletin hâlen bireyden önce geldiğinin bir göstergesidir.

12 Eylül 1980 öncesine tepki olarak oluşmuş 1982 Anayasası tipik bir etki-tepki ürünüdür. Anayasa, otorite- hürriyet ilişkisinde otoriteye öncelik vererek hürriyetleri arka planda tutan ve daha az katılımcı anayasal düzen öngörmüştür. Lakin bir toplumun devamlı bir tepki ortamında varlığını sürdürmesi beklenemeyeceğinden 1982 Anayasası'nda değişikliklerin yapılması kaçınılmazdı. Lakin 12 Eylül rejimi kendisini o kadar garantiye almış ve toplumu o kadar sindirmiş ki bu durum hiç kolay olmamıştır. 1995 yılına kadar 1987 ve 1993 değişiklikleri olmak üzere birkaç madde

ile sınırlı ve son derece zayıf olan iki değişiklik yapılmıştır. 1995 yılında yapılan değişiklikle dernekler, sendikalar ve meslek kuruluşlarının siyasi faaliyet yasakları kaldırılmış ,siyasi partilerle ilişki kurabilmeleri sağlanmıştır. Böylece siyasi katılımcılığın önündeki engeller kaldırılmıştır (Yenisey, 2002). Ancak yapılan değişiklikler, değişiklikleri meydana getiren düşüncenin çok altında kalmıştır (Yokuş, 2020).

Tablo 34. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 33. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 33: Dernek kurma hürriyeti	**(Özgün hâli)** Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Dernek kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, derneğin faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurur. Hiç kimse bir derneğe üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla gösterilir. Dernekler, 13 üncü maddedeki genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasî amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek göremez ve onlara destek olamazlar, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemezler. Kuruluş amaç ve şartlarını kaybeden yahut kanunun öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen dernekler, kendiliğinden dağılmış sayılır. Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî güvenliğin, millî egemenliğin, kamu düzeninin, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması ve suçların önlenmesi bakımlarından gecikilmesinde sakınca bulunan hallerde, hâkim kararına kadar kanunen yetkili kılman merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir. Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensupları ile kamu hizmeti görevlilerinin dernek kurma haklarına başkaca sınırlamalar getirilmesine veya bu hürriyeti kullanmalarının yasaklanmasına engel değildir. Bu madde hükmü vakıflara ve bu nitelikteki kuruluşlara da uygulanır. **1995 değişikliğinden sonra madde metnine yapılan eklemeler** …**Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonulabilir. Ancak, milli güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men**

	ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı, yirmidört saat içerisinde görevli hakimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar. Birinci fıkra hükmü…görevlerinin gerektirdiği ölçüde **Devlet memurlarına** kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1995 yılında 1982 Anayasası'nın 33. maddesinde dernek kurma hürriyetini düzenleyen hükümlerde bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişiklik ile derneklerin genel sınırlama sebeplerine aykırı hareket edemeyecekleri gibi siyasi faaliyette bulunamayacakları, siyasi partilerle karşılıklı bir şekilde birbirlerine destekte bulunamayacakları, sendikalar, meslek kuruluşları ve vakıflarla ortak hareket edemeyecekleri hükmü kaldırılmıştır. Ayrıca derneklerin kuruluş amaç ve niteliklerini kaybetmesi veya kanunda belirtilen sorumluluklarını yerine getirmemesi hâlinde dağılacağına ilişkin amir hüküm kaldırılmıştır. Bunlara ek olarak milli egemenliğin, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi amacıyla gecikmesinde sakınca bulunan hallerde, hâkim kararına kadar kanunen yetkili kılınan merciin emriyle derneklerin faaliyetten alıkonulabileceğine ilişkin hüküm yürürlükten kaldırılmıştır.

Diğer taraftan aynı madde hükmüne "suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir" şeklinde ekleme yapılmıştır. Ayrıca "dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir." hükmüne ek olarak faaliyetten alıkonulabilir ibaresi eklenmiştir. Ayrıca "Yetkilendirilen merciin kararı yirmi dört saat içerisinde görevli hakimin onayına sunulur ve hâkim, konu ile ilgili kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar" şeklinde ekleme yapılmıştır. Bunlara ek olarak 33. maddede kamu hizmetinde görevli olanların dernek kurma haklarına başka sınırlamalar getirilmesi öngörülmüşken, bu durum Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesi öngörülebilir şeklinde daraltılmıştır.

Dernek kurma hürriyetine ilişkin gerçekleştirilen değişiklikler ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olursa "kamu görevlileri" kavramının "devlet memurları"

şeklinde indirgenmesi, yetkili mercinin kararının hakim onayına sunulması, millî egemenliğin, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması, suçların önlenmesi nedenlerinden dolayı derneklerin kapatılacağı yönünde düzenlemenin kaldırılması bu hakkın kullanımı ile ilgili pozitif bir görünüm sergilemektedir.

Düşünsel anlamda ortak paydaya sahip bireyler düşüncelerini savunmak amacıyla dernek veya siyasi partilerin çatışı altında bir araya gelebilirler. Dernek kurma özgürlüğü düşünce özgürlüğünün bir tamamlayıcısı gibidir. Özgür ülkelerde yaşayan insanlar kendilerine dernek kurma hakkının verilmesini talep etmişler ve bunun için uzun yıllar mücadele vermişlerdir. Ancak insanların her türlü bir aradalığını kendi iktidarları için tehlikeli gören yöneticiler bunun gerçekleşmesini ellerinden geldiği kadar engellemeye çalışmışlardır. Diğer taraftan demokratik rejimlerdeki otoriteler dernek kurma ve belli bir düşünce etrafında bir araya gelmeleri desteklemişlerdir (Akın, 1966). Diğer demokratik rejimlerde olduğu gibi Türkiye'de de ülkenin temel değerlerine zarar vermemek kaydıyla dernek kurma hürriyetinin desteklenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla 1995 yılında derneklere ilişkin gerçekleştirilen değişiklikler demokratik değerlerin içselleştirilmesi adına önem arz etmektedir.

Tablo 35. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 53. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 53: Toplu iş sözleşmesi hakkı	**(Özgün hâli)** İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler. Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir. Aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz ve uygulanamaz. **1995 değişikliğinden sonraki madde metnine yapılan eklemeler:** …128 inci maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54 üncü madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat. metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve

	anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın Toplu iş sözleşmesi hakkını düzenleyen 128. Maddesinin ilk fıkrasında belirtilen memurlar ve diğer kamu görevlileri (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982) nin tabii olabilecekleri sendikalar ve üst kuruluşlarının, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabileceği , idareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilecekleri hükmü 1995 değişikliği ile anayasaya eklenmiştir. Memurlar ve diğer kamu görevlileri lehine toplu görüşme hakkının önünün açılması önemli bir değişiklik olmakla beraber takdir yetkisinin Bakanlar Kurulu'nda olması bu hakkın etkinliğini büyük oranda azaltacak düzeyde olmuştur.

Tablo 36. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 67. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 67: Seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakları	**(Özgün hâli)** Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir. Seçimler ve halkoylaması serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır. Yirmibir yaşını dolduran her Türk vatandaşı, seçme ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir. Bu hakların kullanılması kanunla düzenlenir. Silahaltında bulunan er ve erbaşlarla, askerî öğrenciler, ceza ve tevkif evlerinde bulunan tutuklular ve hükümlüler oy kullanamazlar. **1995 değişikliğinden sonraki madde metnine yapılan eklemeler ve değişiklikler;** …Ancak, **yurt dışında bulunan Türk vatandaşlarının oy hakkını** kullanabilmeleri amacıyla kanun, uygulanabilir tedbirleri belirler **Onsekiz** yaşını dolduran her Türk vatandaşı seçme ve halkoylamasına katılma haklarına sahiptir… …**hükümlüler oy kullanamazlar**. Ceza infaz kurumları ve tutukevlerinde bulunan **tutukluların** seçme haklarını kullanmalarında, oyların sayım ve dökümünde seçim emniyeti açısından alınması gerekli tedbirler Yüksek Seçim

	Kurulu tarafından tespit edilir ve görevli hâkimin yerinde yönetim ve denetimi altında yapılır. Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 1982 Anayasası'nın 67. maddesinde 1995 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile seçim kanunlarının, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak şeklinde düzenlenmesi gerektiği öngörülmüştür. Diğer taraftan yurt dışında bulunan vatandaşların ve tutukluların oy kullanabilmelerinin önü açılmış, seçmen yaşı da 21'den 18'e düşürülerek vatandaşların karar alma sürecine katılmalarının kapsamı genişletilmiştir. Bu düzenlemeler demokratik kültür açısından olumlu bir gelişmedir. Yapılan değişiklikler siyasi katılımın arttırılmasına yönelik olmuştur. Demokrasinin en temel ilkelerinden biri karar alma sürecine katılımdır. Dolayısıyla değişikliklerle bunun kapsamının genişletilmesi demokrasinin daha işler hâle gelmesine katkı sunacak niteliktedir.

1982 Anayasası'nın suç ve cezalara ilişkin ilkeleri düzenleyen 38. maddesi ilk hâlinden itibaren suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimsenin suçlu sayılamayacağını anayasal olarak güvence altına almıştır. Tutuklular suçu hükmen sabit olmayan kişiler olması nedeniyle oy kullanma hakkının olmaması 38. maddedeki hükümle çelişmektedir. 1995 yılında gerçekleştirilen değişiklikle tutukluların oy kullanmasının önündeki engeller kaldırılarak hem Anayasa'ya hem de hukukun genel ilkelerine ve insan haklarına uygun hâle getirilmiştir.

Tablo 37. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 68. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 68: Parti kurma, partilere girme ve partilerden çıkma	**(Özgün hâli)** Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden çıkma hakkına sahiptir. Parti üyesi olabilmek için yirmibir yaşını ikmal etmek şarttır. Siyasî partiler, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır. Siyasî partiler, önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içinde faaliyetlerini sürdürürler. Siyasî partilerin tüzük ve programları, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz. Sınıf veya zümre

	egemenliğini veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayan siyasî partiler kurulamaz. Siyasî partiler, yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez, vakıf kuramazlar. Hâkimler ve savcılar, yüksek yargı organları mensupları, yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanları, Yükseköğretim Kurulu üyeleri, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri ile yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, öğrenciler ve Silahlı Kuvvetler mensupları siyasî partilere giremezler. **1995 değişikliği ile yapılan eklemeler ve değişiklikler** **…**Parti üyesi olabilmek için **onsekiz yaşını** doldurmuş olmak gerekir… Siyasi partilerin tüzük ve programları ile **eylemleri, Devletin bağımsızlığına**,…, **eşitlik** ve **hukuk devleti ilkelerine**,…, **suç işlenmesini teşvik edemez.** Hâkimler ve savcılar, **Sayıştay dahil** yüksek yargı organları mensupları,…,**yükseköğretim öncesi öğrencileri** siyasi partilere üye olamazlar. **Yüksek öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmaları ancak kanunla düzenlenebilir**.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1995 yılında 1982 Anayasası'nın 68. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ile parti üyesi olabilme yaşı yirmibirden onsekize indirilerek demokrasinin gereği olan siyasi katılım hakkı genişletilmiştir. Ayrıca daha önce öğrencilerin siyasi partilere giremeyeceği hükmü yükseköğrenim öncesi öğrenciler şeklinde değiştirilerek yine bu yönde pozitif bir gelişme sağlanmıştır.

Öte yandan siyasi partilerin tüzük ve programları insan haklarına, millet egemenliğine, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı olamayacağı gibi ilkeler düzenlenmişken buna eylemlerinin de bu ilkelere aykırı olmayacağı ibaresi eklenmiştir. Bunun yanında siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemlerinin, Devletin bağımsızlığına, eşitlik, hukuk devleti ilkelerine ve suç işlenmesini teşvik eder nitelikte olamayacağına yönelik siyasi partileri sınırlayıcı hükümler madde metnine eklenmiştir.

Ayrıca, Yükseköğretim Kurulu üyeleri, yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanları siyasî partilere giremez hükmü kaldırılmış ve Yükseköğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmalarının ancak kanunla düzenlenebileceği belirtilerek siyasi faaliyette bulunma hakkı genişletilmiştir. Diğer taraftan Sayıştay

mensupları siyasi partilere üye olamaz şeklinde düzenleme yapılarak bu hak nispeten daraltılmıştır.

Ayrıca 68. maddenin 5. fıkrasında düzenlenen siyasi partilerin yurtdışında örgütlenmelerini, kadın kolu, gençlik kolu vb. kuruluşları kurmalarını yasaklayan hüküm yürürlükten kaldırılmıştır (Nohutçu, 2022a).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere 1982 Anayasası'nın parti kurma, partilere girme ve partilerden çıkmaya ilişkin kuralları düzenleyen 68. maddesinde 1995 yılında gerçekleştirilen değişikliklerin bir kısmının olumlu bir kısmının ise olumsuz nitelikte olduğu görülmektedir.

Tablo 38. Temel Hak ve Ödevlere İlişkin 1982 Anayasası'nın 69. Maddesinin Özgün Hâli ile 1982 Anayasası'nın Üzerinde 1995 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 69: Siyasi partilerin uyacakları esaslar	**(Özgün hâli)** Siyasî partiler, tüzük ve programları dışında faaliyette bulunamazlar; Anayasanın 14 üncü maddesindeki sınırlamalar dışına çıkamazlar; çıkanlar temelli kapatılır. Siyasî partiler, kendi siyasetlerini yürütmek ve güçlendirmek amacıyla dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile siyasî ilişki ve işbirliği içinde bulunamazlar. Bunlardan maddî yardım alamazlar. Siyasî partilerin parti içi çalışmaları ve kararları, demokrasi esaslarına aykırı olamaz. Siyasî partilerin malî denetimi Anayasa Mahkemesince yapılır. Cumhuriyet Başsavcılığı, kurulan partilerin tüzük ve programlarının ve kurucularının hukukî durumlarının Anayasa ve kanun hükümlerine uygunluğunu, kuruluşlarını takiben ve öncelikle denetler; faaliyetlerini de takip eder. Siyasî partilerin kapatılması, Cumhuriyet Başsavcılığının açacağı dava üzerine, Anayasa Mahkemesince karara bağlanır. Temelli kapatılan siyasî partilerin kurucuları ile her kademedeki yöneticileri; yeni bir siyasî partinin kurucusu, yöneticisi ve denetçisi olamayacakları gibi, kapatılmış bir siyasî partinin mensuplarının üye çoğunluğunu teşkil edeceği yeni bir siyasî parti de kurulamaz. Siyasî partiler, yabancı devletlerden, Uluslararası kuruluşlardan, yabancı ülkelerdeki dernek ve gruplardan herhangi bir suretle aynî ve nakdî yardım alamazlar, bunlardan emir alamazlar ve bunların Türkiyenin bağımsızlığı ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar. Bu fıkra hükümlerine aykırı hareket eden siyasî partiler de temelli kapatılır. Siyasî partilerin kuruluş ve faaliyetleri, denetleme ve kapatılmaları yukarıdaki esaslar dairesinde kanunla düzenlenir. **<u>1995 değişikliği ile yapılan değişiklikler ve eklentiler;</u>** **Siyasi partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir.**

	Siyasi partiler, ticari faaliyetlere girişemezler. Siyasi partilerin gelir ve giderlerinin amaçlarına uygun olması gereklidir. Bu kuralın uygulanması kanunla düzenlenir. **Anayasa Mahkemesince siyasi partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti, bu hususun denetim yöntemleri ve aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi, bu denetim görevini yerine getirirken Sayıştaydan yardım sağlar. Anayasa Mahkemesinin bu denetim sonunda vereceği kararlar kesindir.** **Siyasi partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır.** **Bir siyasi partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir. Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir.** **Temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz. Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmi Gazetede gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar.** **Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli olarak kapatılır.** **Siyasi partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenme ve kapatılmaları ile siyasi partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Bir ülkede demokrasinin var olduğunu ileri sürmek için o ülkede siyasi partilerin mevcut olması gerekmektedir. Zira siyasi partiler modern demokratik sistemlerin vazgeçilmez unsurudur. Siyasi partilerin kurulması ve örgütlenmeleri ile ilgili genel esaslar ilk kez 1961 ile güvence altına alınmıştır. 1982 Anayasası ile siyasi partilere ilişkin özel hükümler getirilmiş, sınırlayıcı ve yasaklayıcı düzenlemeler çoğaltılmıştır. Söz konusu hükümler mahkemelerin katı yorumları ile daha da sınırlayıcı bir hâl almıştır. Türkiye'de anayasayı koruma 1982 Anayasası ile kendini daha çok hissettirmiştir (Karakoç, 2013).

1982 Anayasası'nın 68. ve 69. maddesi bir yandan serbest bir şekilde siyasi parti kurma hakkı verirken diğer taraftan bu hakkı cendereye sokarcasına daraltan sınırlayıcı

yaklaşım öngörmüştür. Çoğulcu toplum anlayışıyla bağdaşmayan bu durum gerçekçi de değildir (Soysal, 1997). Söz konusu bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için 1995 yılında siyasi partilere ilişkin bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

1982 Anayasası'nda 1995 yılında siyasi partilerin uyacakları esasları düzenleyen 69. maddede kapsamlı değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Bunlar analiz edilecek olursa öncelikle madde hükmü faaliyetlerin, parti içi düzenlemeler ile çalışmaların demokrasi ilkesine uygun olacağı düzenlenmiş ve söz konusu bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir şeklinde ekleme yapılmıştır. Bunun yanında siyasi partilerin Anayasanın 14. maddesindeki sınırlamalar dışına çıkamayacağı ve çıkanların temelli kapatılacağına ilişkin hüküm anayasadan çıkarılmıştır.

Madde metninde yer alan siyasi partilerin sendika, dernek, kooperatif, vakıf ve meslek kuruluşları ile işbirliği yapamayacakları ve yardım alamayacakları, çalışmaları ve kararlarının demokrasiye aykırı olamayacağı ve mali denetimlerinin Anayasa Mahkemesi tarafından yapılacağına ilişkin düzenleme kaldırılmıştır.

Ayrıca Cumhuriyet başsavcılığının siyasi partileri denetlemesi ve cumhuriyet başsavcılığının partinin kapatılmasına ilişkin Anayasa Mahkemesi'ne başvurabileceği hükmü ile temelli kapatılan bir siyasi partinin kurucuları ve yöneticilerinin yeni partinin üyesi, kurucusu, yönetici ve denetici olamayacağına ilişkin hüküm kaldırılmıştır.

Bunun yanında Siyasî partiler, yabancı devletlerden, Uluslararası kuruluşlardan, yabancı ülkelerdeki dernek ve gruplardan herhangi bir suretle aynî ve nakdî yardım alamazlar, bunlardan emir alamazlar ve bunların Türkiye'nin bağımsızlığı ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar. Bu fıkra hükümlerine aykırı hareket eden siyasî partiler de temelli kapatılır. "Siyasî partilerin kuruluş ve faaliyetleri, denetleme ve kapatılmaları yukarıdaki esaslar dairesinde kanunla düzenlenir" fıkrası da madde metninden çıkarılmıştır.

Ayrıca 69. maddede düzenlenen siyasi partilerin; dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile siyasi ilişki ve işbirliği içinde olamayacakları ve maddi yardım alamayacakları yönündeki yasaklar kaldırılmıştır. Bunların yanında Anayasa'nın 135. maddesinde düzenlenen Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının; derneklerle, sendikalarla, siyasi partilerle ortak hareket etme yönündeki yasakları

kaldırılmıştır. Anayasa'nın 171. maddesinde yer alan Kooperatifler siyasetle uğraşamaz ve siyasî partilerle işbirliği yapamazlar şeklindeki yasaklar kaldırılmıştır (Yüzbaşıoğlu, 2005).

1982 Anayasası'nın siyasi partilerin uyucakları esasları düzenleyen 69. maddesinde yapılan değişiklik ile madde metnine eklenen hükümler şu şekilde özetlenebilir;

-Siyasi partilerin gelir giderlerinin hedeflerine uygun bir şekilde olması gerekir ve bunun uygulanması kanunla düzenlenir,

-Siyasi partilerin ticari faaliyetlere girişemezler,

-Siyasi partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunu Anayasa Mahkemesince tespiti ile yaptırımları kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi bu denetim görevini yerine getirirken Sayıştay'dan yardım alarak sağlar ve denetim sonunda vereceği kararların kesindir,

-Siyasi partiler Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılır,

-Bir siyasi partinin 68. maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılabilmesi, bu nitelikteki fiillerin odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi koşuluna bağlıdır,

-Temelli kapatılan bir partinin bir başka ad altında kurulamaz,

-Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olanlar kararın Resmi Gazete'de gerekçeli olarak yayımlanmasından itibaren beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar,

-Türk uyruğunda olmayan kişilerden, uluslararası kuruluşlardan ve yabancı devletlerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli kapatılır,

-Siyasi partilerin kuruluşu, çalışmaları, denetlenme ve kapatılmaları ile siyasi partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri kanunla düzenlenir.

69. maddede gerçekleştirilen kapsamlı değişiklikler ile demokrasinin ve insan haklarının temel dinamosu olan siyasi partilere ilişkin ilkeler öncekine nispeten daha belirgin hâle getirilmiştir.

Demokratik yöntemlerle gerçekleştirilen ve demokratikleşmeyi amaçlayan ilk kapsamlı değişiklik 1995 yılında gerçekleştirilmiştir. Demokratikleşmeye ilişkin olumsuz durum 1971-1973 aralığından başlayarak 1982 Anayasası'yla üst seviyeye çıkmıştır. 1995 değişiklikleri sembolik de olsa demokratikleşmeye ilişkin atılan pozitif

bir adım oluştur (Hakyemez, 1996) Gerçekleştirilen değişiklikler ile sivil toplum kuruluşlarının önündeki engeller kaldırılarak siyasi katılımın artırılması öngörülmüştür. İnsan hakları ve demokratikleşme yolunda büyük öneme sahip olan sivil toplum kuruluşlarının etkin hâle getirilmesine yönelik değişikliler pozitif yönde katkı sunmuştur (Nohutçu ve Aslan, 2022). Ancak demokrasi için küçümsenemeyecek 1995 değişiklikleri dar hürriyetçi yapıda önem arz eden bir değişiklik ortaya çıkaramamıştır (Yenisey, 2002).

4.5 1982 ANAYASASI'NDA 2001 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

Bir tepki anayasası olan 1982 Anayasası Batı'daki gelişimlere aykırı olarak bireyin devlete karşı korunmasını hedeflememiştir. Hiyerarşik bir yapıda hazırlanan bu anayasa birey karşısında devleti kutsayan, birey ile toplumu bir tehdit olarak gören, bireyleri dar bir siyasi alana hapseden, devleti koruma içgüdüsüyle hazırlanmıştır. Anayasacılık felsefesine aykırı bir şekilde bireyin temel hak ve hürriyetlerini garanti altına almayan bir yapıda hazırlanmıştır. Düzeni sağlayan devlet amaç değil araç olması ve devlet ile birey ilişkilerinde önceliğin bireye ait (Fendoğlu, 2002) olması gerekirken 1982 Anayasası'nın özgün hâli aksi bir şekilde düzenlenerek bireyi ikincil plana atmıştır. Modern dünya düzeni ve çağdaş demokratik rejimlerin gereklerine uygun olmayan bu durumun düzeltilmesi amacıyla 1982 birçok değişikliğe uğramıştır. Söz konusu önemli değişikliklerden biri de 2001 yılında gerçekleştirilmiştir.

2001 yılında yapılan Anayasa değişikliğinin "genel gerekçeleri" incelendiğinde; amaçlar arasında halkın beklentileri doğrultusunda yenilenme gereksinimi, Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde yasal düzenlemelerin yapılmasının gerekli olması, evrensel kurallara ve modern demokratik ölçütlere uygun insan hakları ile hukukun üstünlüğünün ön plana çıkarılması olduğu söylenebilir (Fendoğlu, 2002). Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde verilen taahhütler ve zamanla ortaya çıkan siyasi açılımlara bağlı olarak değiştirilme ihtiyacı kapsamında 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı kanunla anayasada değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ekseninde Anayasa'da temel hak ve hürriyetlerle ilgili rejim kapsamlı bir değişikliğe uğramıştır (M. Sağlam, 2002).

1982 Anayasası toplumun ihtiyaçlarına yanıt verememiş ve 2001 yılında başlangıç kısmı ile 32 maddesi değiştirilmiştir (Gökçe, 2002). Yapılan kapsamlı anayasa değişikliği büyük ölçüde temel hak ve hürriyetlere ilişkindir (Hafızlıoğlu, 2012). Gerçekleştirilen değişikliğin amacı 1982 Anayasası'nı evrensel ölçütlere uygun olarak çağdaş demokratik ilkeleri, hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını önceleyen bir hâle getirmektir. 2001 Anayasa değişikliği ile başlangıç bölümünü kapsayacak biçimde gerçekleştirilen değişiklikler en çok temel hak ve hürriyetlere ilişkin olmuştur.

2001 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile başlangıç kısmında yer alan "Hiçbir düşünce ve mülahazanın" ifadesi, "hiçbir faaliyetin" ifadesi olarak değiştirilmiştir. Bu değişiklik ile beraber düşüncenin, çok önemli olan bazı değerler karşısında dahi sınırlamayacağı sadece faaliyetin sınırlanabileceği hükme bağlanmıştır (Eroğul, 2002). Böylece düşünce hürriyeti lehine bir değişiklik meydana gelmiştir.

1961 Anayasası lüks kabul edilmeye başlandığı andan itibaren sınırlamaya yönelik çabalar güçlü hâle gelmiş ve 1971-1973 aralığında gerçekleştirilen değişiklikler ile anayasanın özgürlükçü ruhu büyük oranda törpülenmiştir. 1961 Anayasası'ndaki değişiklikler genel olarak özgürlükten ziyade otorite lehine olurken 1982 Anayasası'ndaki değişiklikler ise genel olarak özgürlükleri genişletmeye yönelik olmuştur (Z. Arslan, 2002). Dibacenin yanında birçok maddede bu yönde değişiklik gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen değişiklikler tablo marifetiyle karşılaştırılmalı bir şekilde analiz edilerek değişiklilerin özümsenmesi amaçlanmıştır.

Tablo 39. 1982 Anayasası'nın 13. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 13: Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması	**(Değişiklik Öncesi)** Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz. Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** Temel hak ve hürriyetler, **özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak** ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar,…,ve **lâik Cumhuriyetin gereklerine** ve **ölçülülük** ilkesine aykırı olamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

13. maddede yapılan değişiklikler "gelenler" ve "gidenler" olmak üzere iki grupta incelenebilir. Tüm temel hak ve hürriyetler adına geçerli olan genel sınırlama nedenleri giderken, gelenler de en az gidenler kadar mühimdir (Z. Arslan, 2002).

1982 Anayasası'nın 13. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen önemli değişiklik ile madde metninden çıkarılan hükümler şunlardır;

-Kamu düzeni, milli güvenlik, genel asayiş gibi genel sınırlama sebeplerinin temel hak ve hürriyetlerin tamamı için geçerli olması,

-Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar öngörüldükleri gaye dışında kullanılamayacağı.

1982 Anayasası'nın 13. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen önemli değişiklik ile madde metnine eklenenler şunlardır;

-Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasa'nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak sınırlandırılabileceği,

-Lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı sınırlandırılma yapılamayacağı.

2001 yılında 13. maddede gerçekleştirilen değişiklikle genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması, öze dokunma yasağının, laik Cumhuriyetin gerekleri ve ölçülülük ilkesinin metne eklenmesi temel hak ve hürriyetlerin ihlâlini engeller nitelik kazanmıştır. Ayrıca cümlenin morfeminden yola çıkılacak olursa ayrıca Anayasa'nın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebepler yerine "yanlızca" anayasada belirtilen sebeplere bağlı sınırlandırılmanın yapılacağı yönündeki değişiklik önem arz etmektedir.

2001 yılında yapılan anayasa değişiklikleri, insan hakları açısından mühim yeni araçlar ortaya çıkarmakta, bilhassa 13. maddede gerçekleştirilen değişiklik neticesinde hak ve hürriyetlerin sınırlamalarını evrensel insan hakları düşüncesi çerçevesinde tutmak isteyenler için güçlü imkanlar sağlamaktadır (Eroğul, 2003). Bu değişiklik demokratikleşme ve özgürleşmeye dair en mühim hatta temel yeniliktir. 13. madde hak ve hürriyetler düzeninin temelini oluşturur. Anayasanın ilk hâlindeki anlayışın tersine hürriyetin kural, sınırlamanın istisna olduğu anlayışıyla 13. madde tamamen yeniden düzenlenmiştir. Madde temel hak ve hürriyetler adına genel sınırlandırma

maddesi olmaktan çıkarılmış ve genel koruma maddesi hâline getirilmiştir (Yenisey, 2002).

Yapılan değişiklik ile 1961 Anayasası'nın ilk hâline benzeyen bir sisteme yeniden dönülmüştür (Özbudun, 2003). 13. maddede gerçekleştirilen değişiklikler ile temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında çağdaş dünyanın ulaştığı ileri seviyeye uygun hukuk devleti anlayışı benimsenmiştir (Eroğul, 2002). 2001 yılında yapılan Federal Almanya Anayasası'ndan ilham alınarak, temel hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlandırılırken özüne dokunulmayacağı prensibi benimsenmiştir (Gözübüyük, 2002).

Tablo 40. 1982 Anayasası'nın 14. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 14: Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamaması	**(Değişiklik Öncesi)** Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar. Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir. Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** ...ve **insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.** Anayasa hükümlerinden hiçbiri, **Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz**. …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 14. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile birlikte temel hak ve hürriyetlerin "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar." hükmü madde metninden çıkarılmıştır.

Bir diğer önemli değişiklik ise madde metnine temel hak ve hürriyetlerden hiçbirinin insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamayacağı hükmünün eklenmesidir.

Ayrıca "Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir" hükmü "Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir" şeklinde değiştirilmiştir. Bunlara ek olarak "Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz" hükmü anayasadan çıkarılmıştır. Diğer taraftan Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

14. maddede gerçekleştirilen kapsamlı değişiklik ile devletin de temel hak ve hürriyetleri ihlâl etmeme yükümlülüğü altında olduğunun belirtilmesi, değişiklikten önce kötüye kullanmanın göstergelerini belirten hükmün madde metninden çıkarılması insan hakları bağlamında önem arz etmektedir.

İnsan hakları bağlamında çok eleştirilen 14. maddeye ilişkin Tanör şöyle bir ifadede bulunmuştur; *"Bu hükmün çekirdeği, 1971 değişikliklerileyle anayasaya konmuştu... Zamanın Başbakanı Nihat Erim, bu hükmün kaynağı olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 17'yi göstermekteydi. Bugünkü 14. maddede yer alan ifadeler de bu çağrışımı uyandırmaktadır. Şu var ki, bu yanıltıcı bir izlenimdir. 14. maddenin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 17'den esinlenerek konulduğu iddiası temelsizdir. Bir kere Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 17, temel hak ve hürriyetlerin genel hükümlerle kademesiz ve istisnasız bir şekilde bir kalemde sınırlanabilmelerine izin veren bir kural koymuş değildir. Ayrıca burada insan hakları yalnız birey ve topluluklardan gelebilecek saldırılara karşı değil, devletlerin aşırılıklarına karşı da korunmuştur; maddenin girişindeki "bir devlete"* sözcükleri

bunu açıkça ortaya koyar. *Öte yandan madde 17 "faaliyet" ya da "hareketleri" yani eylemleri kastederken, madde 14'e düşüncelerin açıklanmasını da sınırlamak ve cezalandırmak gibi bir işlev yüklenmek istenmiştir. Bu nedenlerledir ki, bu noktada da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi tersine çevrilerek kullanılmıştır…"* (M. Sağlam, 2002, s.15). Tanör'ün belirtiği üzere 1982 Anayasası'nın özgün hâlindeki 14. maddedeki hükümler Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi tersine çevrilerek kullanılmıştır ve günün gereklerine uygun düşmemiştir. Dolayısıyla bu hüküm 2001 yılında değişikliğe uğramıştır.

14. maddede yapılan değişiklik, yalnızca temel hakları kötüye kullanan yurttaşa veya anayasal düzene karşı olanlara karşı koruma sağlamakla kalmamış, Devletin Anayasa'yla tanınan temel hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmaya ya da Anayasada düzenlendiği şeklinden daha geniş bir şekilde sınırlandırmaya yönelik faaliyetlerine karşı da koruma sağlamıştır (Gören, 2018). Bu değişiklikle amaç Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 17. maddesine uyum sağlamak, temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasını engellemektir (Gözübüyük, 2002).

Tablo 41. 1982 Anayasası'nın 19. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 19: Kişi hürriyeti ve güvenliği	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir. Şekil ve şartları kanunda gösterilen: Mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların ve güvenlik tedbirlerinin yerine getirilmesi; bir mahkeme kararının veya kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması veya tutuklanması; bir küçüğün gözetim altında ıslahı veya yetkili merci önüne çıkarılması için verilen bir kararın yerine getirilmesi; toplum için tehlike teşkil eden bir akıl hastası, uyuşturucu madde veya alkol tutkunu, bir serseri veya hastalık yayabilecek bir kişinin bir müessesede tedavi, eğitim veya ıslahı için kanunda belirtilen esaslara uygun olarak alınan tedbirin yerine getirilmesi; usulüne aykırı şekilde ülkeye girmek isteyen veya giren, ya da hakkında sınır dışı etme yahut geri verme kararı verilen bir kişinin yakalanması veya tutuklanması; halleri dışında kimse hürriyetinden yoksun bırakılamaz. Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmalarını, delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunda gösterilen diğer hallerde hakim kararıyla tutuklanabilir. Hâkim kararı olmadan yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir. Yakalanan veya tutuklanan kişilere, yakalama veya tutuklama sebepleri ve haklarındaki iddialar herhalde yazılı ve bunun hemen mümkün olmaması halinde sözlü olarak derhal, toplu suçlarda en geç hâkim huzuruna çıkarılıncaya kadar bildirilir.

	Yakalanan veya tutuklanan kişi, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırksekiz saat ve toplu olarak işlenen suçlarda en çok on beş gün içinde hakim önüne çıkarılır. Kimse, bu süreler geçtikten sonra hakim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun bırakılamaz. Bu süreler olağanüstü hal, sıkıyönetim ve savaş hallerinde uzatılabilir. Yakalanan veya tutuklanan kişinin durumu, soruşturmanın kapsam ve konusunun açığa çıkmasının sakıncalarının gerektirdiği kesin zorunluluk dışında, yakınlarına derhal bildirilir. Tutuklanan kişilerin, makul süre içinde yargılanmayı ve soruşturma veya kovuşturma sırasında serbest bırakılmayı isteme hakları vardır. Serbest bırakılma ilgilinin yargılama süresince duruşmada hazır bulunmasını veya hükmün yerine getirilmesini sağlamak için bir güvenceye bağlanabilir. Her ne sebeple olursa olsun, hürriyeti kısıtlanan kişi, kısa sürede durumu hakkında karar verilmesini ve bu kısıtlamanın kanuna aykırılığı halinde hemen serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla yetkili bir yargı merciine başvurma hakkına sahiptir. Bu esaslar dışında bir işleme tabi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, kanuna göre, Devletçe ödenir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** …Yakalanan veya tutuklanan kişi, …ve toplu olarak işlenen suçlarda en çok dört gün içinde hâkim önüne çıkarılır… **Kişinin yakalandığı veya tutuklandığı, yakınlarına derhal bildirilir.** …**Bu esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, tazminat hukukunun genel prensiplerine göre, Devletçe ödenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 19. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile toplu olarak işlenen suçlarda en çok "on beş gün" içinde hakim önüne çıkarılır hükmü "dört gün" içinde hâkim önüne çıkarılır şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca kişinin yakalanması veya tutuklanması hâlinde yakınlarına derhal bildirilir hükmü ile uğranılan zarar, "kanuna göre, Devletçe ödenir" yerine "uğranılan zararlar tazminat hukukunun genel prensiplerine göre, Devletçe ödenir" şeklinde değiştirilmiştir.

Kişi hürriyeti ve güvenliğine ilişkin Habeas Corpus güvencesi gereği, kişinin yargıç karşısına çıkmasının sonucu, hakkında tutuklama nedenleri bulunmakta ise tutuklama kararı ya da aksi durumda kişinin salıverilerek tutuksuz yargılanması gerekmektedir (S. Keskin, 2002). Kişi hürriyeti en özel ve önemli haklardan biridir. Dolayısıyla 19. maddede gerçekleştirilen değişiklik ile hürriyetten yoksun bırakma süresinin düşürülmesi, yakınlarına istisnasız bildirim yapılacağının belirtilmesi ile zararların

tazminat hukukunun genel prensiplerine uygun bir şekilde devletçe ödeneceğinin belirtilmesi insan haklarına ilişkin önemli bir adım olmuştur.

Türkiye'de gözaltı süresinin uzun olması hususunda bireysel başvurular yapılmıştır ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde sözleşme organları Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 5. maddesinin ihlâl edildiği yönünde kararlar vermiştir. Bunun neticesinde 2001 yılında 19. maddede değişiklik yapılmıştır (Yokuş, 2020). Bu değişiklik hem uluslararası standartlara uyum sağlamak hem de işkencenin engellenmesi açısından yerinde bir değişiklik olmuştur (Eroğul, 2002).

Tablo 42. 1982 Anayasası'nın 20. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 20: Özel hayatın gizliliği	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. Adli soruşturma ve kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır. Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hakim kararı olmadıkça; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kağıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** … **Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz.** **Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

16. yüzyılda sanayileşmedeki gelişmeler, şehirleşmenin artması, basındaki ilerlemeler sonucu özel hayat ciddi ve yoğun bir şekilde tehdit edilebilir hâle gelmiştir. 18. ve 19. yüzyılda bireyin ön plana çıkmasıyla özel hayatın korunmasına ilişkin adımlar

atılmıştır. II. Dünya Savaşı'nın akabinde insan hakları anlayışının gelişmesi, teknolojideki çok hızlı değişim özel hayatın gizliliği hakkının daha ciddi korunması gerektiğini ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra birçok uluslararası anlaşmalarda özel hayata ilişkin düzenlemeler yapılarak kişinin ve manevi varlığının korunması ile geliştirilmesi sayesinde gerçek bir özgürlüğün sağlanması (Korkmaz, 2014) hedeflenmiştir. Gerçekten de kişinin özel hayatının gizliliğinin korunması insan hakları bağlamında ve "ontolojik güvenlik" ekseninde büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla bunun ihlâline neden olacak kurallarının gözden geçirilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu yönde 1982 Anayasası'nın özel hayata ilişkin maddelerinde değişiklik gerçekleştirilmiştir.

1982 Anayasası'nın 20. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ile adli soruşturma ve kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır hükmü madde metninden çıkarılmıştır. Ayrıca "Kanunun açıkça gösterdiği hâllerde kişilerin özel kâğıtları, üstü, eşyası aranabilir ve bunlara el konulabilir" şeklinde yorumlanacak bir hüküm yer almaktaydı. Değişiklikle "Millî güvenlik, suç işlenmesinin önlenmesi, kamu düzeni, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerine bağlı olarak kimsenin özel kâğıtları, üstü, eşyası aranabilir ve bunlara el konulabilir" şeklinde bir sonuç çıkaran hüküm madde metnine eklenmiştir. Böylece hangi hâllerde özel hayatın gizliliğine müdahale edileceği belirtilerek bu noktadaki ihlâllerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bunlara ek olarak değişiklikten önce hâkim veya kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça özel hayatın gizliliğine müdahale edilemez şeklinde düzenleme yer almaktaydı. Değişiklik ile birlikte yetkili makamın kararı yirmidört saat içerisinde hakim onayına sunulur ve hakim kırksaat içinde konuya ilişkin kararını açıklar. Aksi durumda el koyma kararı kendinden kalkar şeklinde düzenleme madde metnine işlenerek keyfiyetin önüne geçilmesi için gerekli düzenleme yapılmıştır.

Tablo 43. 1982 Anayasası'nın 21. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 21: Konut dokunulmazlığı	**(Değişiklik Öncesi)** Kimsenin konutuna dokunulamaz. Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hakim kararı olmadıkça; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla

	yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, kimsenin konutuna girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** Kimsenin konutuna dokunulamaz. **Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak** gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin konutuna girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz. **Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar**.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda konut dokunulmazlığını düzenleyen 21. maddesinde özel hayatın gizliliğini düzenleyen hükme benzer bir şekilde kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, milli güvenlik, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması, genel ahlak ve genel sağlık sebeplerine bağlı olarak müdahale edilebileceği düzenlenmiştir. Yine aynı şekilde yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar şeklinde düzenleme yapılmıştır. Böylece özel hayatın bir unsuru olan konut dokunulmazlığına yönelik müdahale gerekçelerinin belirtilmesi ile yetkili merciin keyfiyetinin ortadan kaldırılarak anayasal güvence ile hakim onayına sunulacak sürenin belirtilmesi insan hakları bağlamında önemli bir değişiklik olmuştur.

Tablo 44. 1982 Anayasası'nın 22. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 22: Haberleşme hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır. Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hakim kararı olmadıkça; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz. İstisnaların uygulanacağı kamu kurum ve kuruluşları kanunda belirtilir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli**

	… **Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak** usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz. **Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, karar kendiliğinden kalkar.** …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın haberleşme hürriyetini düzenleyen 22. maddesinde aynı 20. ve 21. maddede olduğu gibi değişiklik yapılmıştır. Gerçekleştirilen değişiklikler ile sınırlamanın nedenlerinin çerçevesi çizilmiş ve gecikmesinde sakınca bulunan hallerde müdahale edilmesinden sonra yetkili mercii kararının hakim onayına sunulması hüküm altına alınmıştır. Böylece özel hayatın önemli türlerinden biri olan haberleşme hürriyetine ilişkin müdahalede keyfiyetin önüne geçilmesi noktasında olumlu bir adım atılmıştır.

Tablo 45. 1982 Anayasası'nın 23. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 23 : Yerleşme ve seyahat hürriyeti	**Özgün hali** Herkes, yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir. Yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak; Seyahat hürriyeti, suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle ve suç işlenmesini önlemek; Amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir. Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti, ülkenin ekonomik durumu, vatandaşlık ödevi ya da ceza soruşturması veya kovuşturması sebebiyle sınırlanabilir. Vatandaş sınır dışı edilemez ve yurda girme hakkından yoksun bırakılamaz **2001 Değişikliğinden sonraki hali** … Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti, vatandaşlık ödevi ya da ceza soruşturması veya kovuşturması sebebiyle sınırlanabilir. …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Genel olarak ile "gidip-gelme, dolaşma, yer değiştirme ve yerleşme serbestliği" anlamına gelen seyahat hürriyeti, temel insan hakkı sınıflandırması ile ilk defa İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 13. hükmü ile uluslararası bir metinde yer almıştır. Bu hükümde seyahat hürriyeti;*"1. Herkesin bir devletin toprakları üzerinde serbestçe dolaşma ve oturma hakkı vardır. 2. Herkes , kendi ülkesi de dahil olmak üzere, herhangi bir ülkeden ayrılmak ve ülkesine yeniden dönmek hakkına sahiptir."* şeklinde tanımlanmıştır (Dalgıç, 2021).

En temel hak ve hürriyetlerden biri olan seyahat hürriyetinin makul olmayan gerekçelerle sınırlandırılması hâlinde diğer hak ve hürriyetlerin de kullanımını engeller nitelikte olacaktır. Dolayısıyla bu hürriyetin düzenlenirken sistematik bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu minvalde 2001 yılında yapılan değişiklikle 1982 Anayasası'nın 23. maddesinde daha önce yurt dışına çıkma hürriyetini sınırlandırma nedenleri arasında yer alan "ülkenin ekonomik durumu" bir neden olmaktan çıkarılarak bu hürriyetin kapsamı genişletilmiştir.

Tablo 46. 1982 Anayasası'nın 26. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 26: Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir. Bu hürriyetlerin kullanılması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir. Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kâğıtlar, plâklar, ses ve görüntü bandları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hâkim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplattırılır. Toplatma kararını veren merci bu kararını, yirmidört saat içinde yetkili hâkime bildirir. Hakim bu uygulamayı üç gün içinde karara bağlar. Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellememek kaydıyla, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz.

	<u>2001 değişikliğinden sonraki hâli</u> **…**Bu hürriyetlerin kullanılması, **millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması,** suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir. … **Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında 1982 Anayasası'nın düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetini düzenleyen 26. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ile bu hürriyetlerin kullanılmasının; kamu güvenliği, millî güvenlik, kamu düzeni, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması nedeniyle de sınırlanabileceği hüküm altına alınmıştır. Ayrıca bu hürriyetin kullanılması ile ilgili şart, şekil ve usuller kanunla düzenlenir hükmü madde metnine eklenmiştir.

Diğer taraftan *"Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kâğıtlar, plâklar, ses ve görüntü bandları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hâkim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplattırılır. Toplatma kararını veren merci bu kararını, yirmi dört saat içinde yetkili hâkime bildirir. Hakim bu uygulamayı üç gün içinde karara bağlar"* hükmü mülga edilmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere bir taraftan sınırlama sebepleri arttırılarak negatif bir düzenleme yapılmıştır. Diğer taraftan düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında yasaklanmış herhangi bir dilin kullanılamayacağına ilişkin hüküm kaldırılarak insan hakları kültürünün en düşük olduğu bölgelerde bile olmaması gereken bir yasak kaldırılarak insan hakları bağlamında önemli bir aşama kat edilmiştir.

26. maddede gerçekleştirilen değişiklik ile hem haberlerin ve düşüncelerin kitle iletişim araçları vasıtasıyla yayılması hem de düşünce meydana getirme hürriyeti garanti edilmektedir (O. Can, 2002).

İfade hürriyetinin tanınması demokrasinin vazgeçilmez bir koşuludur. Zira ifade hürriyeti toplumsal kanaatin oluşmasını ve kamusal alanda tartışmanın varlığını olanaklı hâle getirir. Bu durum demokratik hedeflerin gerçekleşmesi ve bireyin gelişimine hizmet eder. Ayrıca her türlü fikrin serbestçe yayılması nihai olarak hakikatin galip gelmesiyle sonuçlanacaktır. Bir fikri yasaklamak o fikri akılcı yoldan eleştirme ve yanlış noktalarını ortaya çıkarma fırsatını ortadan kaldırır, çoğu kez sağlam olmayan görüşlerin sahiplerine haksız bir çekicilik veya kısmen de olsa bir itibar sağlayabilir. Ayrıca bu fikirler barışçıl olmayan yöntemlerle ifade etmeye yönelinmesine sebebiyet verebilir (Kuzu, 2001). Açığa vurabilme hürriyeti olmadığında düşünce hürriyetinin bir anlamı yoktur. Böyle olsa Nasreddin Hoca'nın fıkrasındaki gibi "düşünen ama konuşamayan" hindinin hürriyeti olabilir. Ağzını açamayanın düşünce hürriyetinden inancını belli edemeyenin inanç hürriyetinden bahsedilemez (Soysal, 1997). 1982 Anayasası özgün hâlinde düşünen ancak bu düşünceyi ifade edemeyen bireyin makul görülebileceği bir durum resmetmiştir. Söz konusu durumun bertarafına yönelik 2001 yılında yapılan değişiklikle bu hürriyetin lehine düzenleme yapılmıştır.

Tablo 47. 1982 Anayasası'nın 28. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 28: Basın hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve mali teminat yatırma şartına bağlanamaz. Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz. Devlet, basın ve haber alma hürriyetlerini sağlayacak tedbirleri alır. Basın hürriyetinin sınırlanmasında, Anayasanın 26 ve 27 nci maddeleri hükümleri uygulanır. Devletin iç ve dış güvenliğini, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden veya suç işlemeye ya da ayaklanma veya isyana teşvik eder nitelikte olan veya Devlete ait gizli bilgilere ilişkin bulunan her türlü haber veya yazıyı, yazanlar veya bastıranlar veya aynı amaçla, basanlar, başkasına verenler, bu suçlara ait kanun hükümleri uyarınca sorumlu olurlar. Tedbir yolu ile dağıtım hakim kararıyle; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle önlenebilir. Dağıtımı önleyen yetkili merci, bu kararını en geç yirmidört saat içinde yetkili hakime bildirir. Yetkili hakim bu kararı en geç kırksekiz saat içinde onaylamazsa, dağıtımı önleme kararı hükümsüz sayılır.

	Yargılama görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için, kanunla belirtilecek sınırlar içinde, hakim tarafından verilen kararlar saklı kalmak üzere, olaylar hakkında yayım yasağı konamaz. Süreli veya süresiz yayınlar, kanunun gösterdiği suçların soruşturma veya kovuşturmasına geçilmiş olması hallerinde hakim kararıyla; Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel ahlakın korunması ve suçların önlenmesi bakımından gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir. Toplatma kararı veren yetkili merci, bu kararını en geç yirmidört saat içinde yetkili hakime bildirir; hakim bu kararı en geç kırksekiz saat içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır. Süreli veya süresiz yayınların suç soruşturma veya kovuşturması sebebiyle zapt ve müsaderesinde genel hükümler uygulanır. Türkiye'de yayımlanan süreli yayınlar, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, Cumhuriyetin temel ilkelerine, milli güvenliğe ve genel ahlaka aykırı yayımlardan mahkum olma halinde, mahkeme kararıyla geçici olarak kapatılabilir. Kapatılan süreli yayının açıkça devamı niteliğini taşıyan her türlü yayın yasaktır; bunlar hakim kararıyla toplatılır. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** ….

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında 1982 Anayasası'nın basın hürriyetini düzenleyen 28. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ile "Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz." hükmü madde metninden çıkarılmıştır.

Günümüzde basın yasama, yürütme ve yargıdan sonra gelmek üzere dördüncü erk olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda en çok tartışılan sorunlardan biri basın hürriyeti kavramıdır. Temellerini İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden alan basın hürriyetinden demokrasinin bütün kurumlarıyla uyumlu bir sistem içinde kişiyi, dolayısıyla kişisel hak ve hürriyetleri temel alan bir hürriyet kavramı anlaşılmaktadır. Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte basın hürriyeti kavramı giderek daha geniş bir alan olan iletişim hürriyeti olarak kullanılmaktadır. Çoğulcu katılımcı demokratik sistemlerin gözü, kulağı, dili olarak kabul edilen basının özgür olması çok istenen bir durumdur. En önemli fonksiyonları, haber ve bilgileri tarafsız ve doğru bir şekilde sunma olan basının hür olmadığı yerde öteki hürriyetler anlamını yitirir (Büyükbaykal, 2004). Ancak basının hürriyetinin sınırsız olması elbette gerçek yaşama uygun bir durum değildir. Zira etik ilkelerinin yerleşik hâle gelmediği durumda basın yayın organları çeşitli algı veya manipülasyon aracı olarak kullanılabilir, özel hayatın

gizliliği gibi bazı temel haklara zarar verebilir. Ayrıca gerçekleri çarpıtarak çeşitli çıkar grupları lehine toplumu dizayn etmeye çalışabilir. Dolayısıyla bu özgürlüğün modern dünya düzeni ve çağdaş demokratik rejimlere uygun bir temele oturtulması gerekmektedir. Bu yönde 2001 yılındaki anayasa değişikliği ile yeterli olmamakla beraber önemli bir kazanım elde edilmiştir.

Anayasanın 26. maddesinde düzenlenen düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti ve 28. maddesinde düzenlenen basın hürriyetine ilişkin değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişikliklerle mevzubahis olan hürriyetlerin kullanılmasında bir dilin yasaklanabilmesi engellenmiştir (Eroğul, 2002).

Tablo 48. 1982 Anayasası'nın 31. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 31 : Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** Kişiler ve siyasi partiler, kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir. Bu yararlanmanın şartları ve usulleri kanunla düzenlenir. Kanun, 13 üncü maddede yer alan genel sınırlamalar dışında bir sebebe dayanarak, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyici kayıtlar koyamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **…** **Kanun, millî güvenlik, kamu düzeni, genel ahlâk ve sağlığın korunması sebepleri dışında,** halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyici kayıtlar koyamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklikler ile genel sınırlandırma nedenleri kaldırılmıştır. Bu değişiklik 31. maddede düzenlenen Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkına da sirayet ederek genel sınırlamalar dışında bir sebebe dayanarak engellenemeyeceği yönündeki düzenleme kaldırılmıştır. Ayrıca bu hakka kamu düzeni, millî güvenlik, genel ahlâk ve sağlığın korunması sebepleri dışında engelleyici kayıtlar konulamaz şeklinde düzenleme yapılmıştır. Böylece bu hakkın sınırlama sebepleri madde metnine

işlenerek haber alma düşünce, kanaatlere ulaşma ve kamuoyunun serbestçe oluşmasına ilişkin sınırlama sebepleri belirgin hâle getirilmiştir.

Tablo 49. 1982 Anayasası'nın 33. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 33: Dernek kurma hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Dernek kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, derneğin faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurur. Hiç kimse bir derneğe üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla gösterilir. Dernekler, 13. maddedeki genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasî amaç güdemezler, siyasî faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek göremez ve onlara destek olamazlar, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemezler. Kuruluş amaç ve şartlarını kaybeden yahut kanunun öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen dernekler, kendiliğinden dağılmış sayılır. Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî güvenliğin, millî egemenliğin, kamu düzeninin, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması ve suçların önlenmesi bakımlarından gecikilmesinde sakınca bulunan hallerde, hâkim kararına kadar kanunen yetkili kılman merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir. Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensupları ile kamu hizmeti görevlilerinin dernek kurma haklarına başkaca sınırlamalar getirilmesine veya bu hürriyeti kullanmalarının yasaklanmasına engel değildir. Bu madde hükmü vakıflara ve bu nitelikteki kuruluşlara da uygulanır. **2001 değişikliğinden sonraki hâli: Dernek kurma hürriyeti** Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma **ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.** Dernek kurma hürriyeti ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, **genel sağlık ve genel ahlâk** ile başkalarının hürriyetlerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir. Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya **faaliyetten alıkonulabilir.** Ancak, millî güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini **veya suçun devamını önlemenin** yahut **yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı,**

	yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idarî karar kendiliğinden yürürlükten kalkar. Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensuplarına ve görevlerinin gerektirdiği ölçüde **Devlet memurlarına** kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir. **Bu madde hükümleri vakıflarla ilgili olarak da uygulanır.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 değişikliği ile 1982 Anayasası'nın dernek kurma hürriyetini düzenleyen 33. maddesinde büyük oranda değişiklik gerçekleştirilmiştir. Değişiklik ile birlikte "herkes dernek kurma hakkına sahiptir" şeklindeki düzenleme "herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir" şeklinde değiştirilerek dernek kurmak hürriyet olarak nitelendirilmiştir.

Değişiklik ile birlikte "dernek kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen mercie verilmesi ile bu belgelerde bir aykırılık olması halinde yetkili merciin mahkemeye başvurabileceği" amir hükmü mülga edilmiştir.

Bununla beraber *"Dernekler, 13. maddedeki genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasî amaç güdemezler, siyasî faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek göremez ve onlara destek olamazlar, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemezler" ile "Kuruluş amaç ve şartlarını kaybeden yahut kanunun öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen dernekler, kendiliğinden dağılmış sayılır"* hükmü madde metninden çıkarılmıştır.

Değişiklikle birlikte faaliyetten alıkonulabilme nedenleri arasında yer alan millî egemenliğin, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması iafdeleri madde metninden çıkarılmıştır. Diğer taraftan gecikmede sakınca bulunan hallerde kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir şeklinde fıkraya ekleme yapılmıştır. Buna göre yetkili mercii kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur ve hâkim, kırksekiz saat içinde kararını açıklar. Aksi durumda verilen idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar amir hükmü madde metnine işlenmiştir.

Bunlara ek olarak değişiklikten önce bu maddenin "Silahlı Kuvvetler, kolluk kuvvetleri mensupları ve kamu hizmeti görevlilerinin dernek kurma haklarına başkaca sınırlamalar getirilmesine veya yasaklanmasına engel değildir" hükmü "Silahlı

Kuvvetler, kolluk kuvvetleri mensuplarına, görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir" şeklinde değiştirilmiştir. Böylece bu hakkı sınırlandırılabilecek kişilerin kapsamı "kamu hizmeti görevlilerinin" ibaresi yerine "görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına" şeklinde değiştirilerek yasaklanabilecek kesimler nispeten daraltılmıştır.

Son olarak madde hükmünün "vakıflar ve bu nitelikteki kuruluşlara uygulanır" ibaresi yerini "vakıflarla ilgili olarak da uygulanır" hükmüne bırakmıştır.

Derneklerle ilgili yapılan kapsamlı değişiklik değerlendirilecek olursa yetkili merciin kararının hâkim onayına sunulması, kamu hizmetlerinde yer alanlar yerine memurlara ibaresinin kullanması ile genel sınırlandırılma sebeplerini belirten hükmün kaldırılması ve siyasi yasakların kaldırılması gibi pozitif yönde gerçekleştiren değişiklikler yeterli düzeyde olmasa da insan hakları ile ilgili ümit verici değişiklikler olmuştur.

Tablo 50. 1982 Anayasası'nın 34. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 34: Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı	(**Değişiklik Öncesi)** Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir. Şehir düzeninin bozulmasını önlemek amacıyla yetkili idarî merci, gösteri yürüyüşünün yapılacağı yer ve güzergâhı tespit edebilir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. Kanunun gösterdiği yetkili merci, kamu düzenini ciddî şekilde bozacak olayların çıkması veya millî güvenlik gereklerinin ihlâl edilmesi veya Cumhuriyetin ana niteliklerini yoketme amacını güden fiillerin işlenmesinin kuvvetle muhtemel bulunması halinde belirli bir toplantı ve gösteri yürüyüşünü yasaklayabilir veya iki ayı aşmamak üzere erteleyebilir. Kanunun, aynı sebeplere dayalı olarak bir il'e bağlı ilçelerde bütün toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin yasaklanmasını öngördüğü hallerde bu süre üç ayı geçemez. Dernekler, vakıflar, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyemezler. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** …

	Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla ve kanunla sınırlanabilir. …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 34. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklik ile şehrin düzeninin zarar görmesinin önüne geçmek maksadıyla idari merci gösteri yürüyüsüşünün yerini ve güzergahını belirleyebilecekleri, vakıfların, derneklerin, sendikalar ile meslek kuruluşlarının kendi konularına ve amaçlarına girmeyen durumlarda toplantı ve gösteri yürüyüşü yapamayacakları yönündeki düzenlemeler kaldırılmıştır. Değişiklik ile birlikte demokratik yaşamın ve insan hakları kültürünün tesisinde, devam ettirilmesinde, geliştirilmesinde önemli bir role sahip olan sivil toplum kuruluşlarının önündeki engel kaldırılmıştır. Böylece sivil toplum kuruluşlarının misyonlarını gerçekleştirebilmelerinin önündeki bir engel kaldırılarak insan haklarına ilişkin olumlu bir adım atılmıştır.

Bunlara ek olarak "Kanunda belirtilen merci, millî güvenlik gereklerinin ihlâl edilmesi veya Cumhuriyetin ana niteliklerini yok etme amacını güden fiillerin işlenmesinin kuvvetle muhtemel bulunması veya kamu düzenini ciddî şekilde bozacak olayların çıkması durumunda bu mercinin toplantı ve gösteri yürüyüşünü yasaklayabileceği veya iki aya kadar erteleyebileceğine, bazı hallerde bu sürenin üç aya çıkarılabileceğine ilişkin hüküm kaldırılmıştır. Böylece "fiillerin işlenmesinin kuvvetle muhtemel bulunması halinde bu hakkın yasaklanabileceği veya ertelenebileceği" hükmü kaldırılarak kanunun gösterdiği yetkili merciye sunulan keyfiyet ortadan kaldırılarak insan haklarına ilişkin önemli bir adım gerçekleştirilmiştir.

Diğer taraftan bu hakkın "kamu düzeni, genel ahlak ve genel sağlık, millî güvenlik, suç işlenmesinin önlenmesi veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla" sınırlanabileceği hükmü madde metnine eklenerek sınırlama sebepleri belirgin hâle getirilmiştir.

Toplum halinde yaşamanın gereği olarak bireyler ortak paydada buluşarak bir talepte bulunabilir veya yapılan bir fiil ya da eylemi uygun bulmayabilirler. Böyle bir durumda bir araya gelerek meşru yöntemlerle toplantı gösteri yürüyüşü yapabilirler.

İnsan haklarının en önemli gereklerinden biri olan bu hakkın keyfiyete mahal verebilecek bir şekilde kullanımının engellenmemesi halinde, toplumsal anlamda önüne geçilemeyecek sorunlara sebebiyet verebilir. Bu hakka ilişkin demokrasi ve insan haklarına uygun bir kültürün oluşturulması kişinin, toplumun ve bunun yansıması olarak devletin faidesine olacaktır. Dolayısıyla bu noktada gerçekleştirilen değişiklik önem arz etmektedir.

Tablo 51. 1982 Anayasası'nın 36. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 36: Hak arama hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** …veya davalı olarak iddia ve savunma **ile adil yargılanma** hakkına sahiptir …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesinde yer alan adil yargılanma hakkı, *"Herkes davasının, medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklar ya da cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamaların esası konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, kamuya açık olarak ve makul bir süre içinde görülmesini isteme hakkına sahiptir…"*(Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Dairesi Başlanlığı) şeklinde düzenlenmiştir. Temel insan hakları arasında yer alan adil yargılanma hakkı, kapsamı içerisinde devlete pozitif yükümlülükler getirerek, bireylerin bağımsız ve tarafsız bir mahkemede yargılanmasını isteme, ücretsiz müdafiiden yararlanma gibi hakları ihtiva ettiğinden bireyler için devletten talep edilen bir hak, devlet açısından ise bir sorumluluk oluşturmaktadır (Bahar, 2022).

2001 yılında hak arama hürriyetini düzenleyen 36. maddede yapılan değişiklik ile hukuk devleti ilkesinin en önemli gereklerinden biri olan "adil yargılanma hakkı" madde metnine eklenerek insan haklarına ilişkin önemli bir adım atılmıştır. Zira adalet insan hakları ihlâllerinin engellenmesine ilişkin başat unsurlar arasında yer almaktadır.

Tablo 52. 1982 Anayasası'nın 38. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 38: Suç ve cezalara ilişkin esaslar	**(Değişiklik Öncesi)** Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılamaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez. Suç ve ceza zamanaşımı ile ceza mahkûmiyetinin sonuçları konusunda da yukarıdaki fıkra uygulanır. Ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur. Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılamaz. Hiç kimse kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayan bir beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz. Ceza sorumluluğu şahsidir. Genel müsadere cezası verilemez. İdare, kişi hürriyetinin kısıtlanması sonucunu doğuran bir müeyyide uygulayamaz. Silahlı Kuvvetlerin iç düzeni bakımından bu hükme kanunla istisnalar getirilebilir. Vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye geri verilemez. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** … **Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez.** **Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz.** **Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez.** …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile 1982 Anayasası'nın 38. maddesine "Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez" hükmü eklenerek en önemli insan hakları arasında yer alan "yaşam hakkı" önemli oranda güvence altına alınmıştır.

Aynı değişiklik ile madde metnine "Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez" hükmü eklenerek özel hayatın gizliliğini ihlâl edici nitelikteki fiillerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca kişilerin "Sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı kimsenin özgürlüğünden alıkonulamayacağı" hükmü madde metnine eklenerek

sözleşmedeki yükümlülüklere karşı kişi hürriyeti güvence altına alınmıştır. Bu durum kişi hürriyetine sözleşmeden doğan yükümlülüklere nispeten daha fazla önem atfedildiğini göstermektedir.

Tablo 53. 1982 Anayasası'nın 40. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 40: Temel hak ve hürriyetlerin korunması	**(Değişiklik Öncesi)** Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlal edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkanının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir. Kişinin, resmi görevliler tarafından vaki haksız işlemler sonucu uğradığı zarar da, kanuna göre, Devletçe tazmin edilir. Devletin sorumlu olan ilgili görevliye rücu hakkı saklıdır. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **…** Devlet, işlemlerinde, ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve sürelerini belirtmek zorundadır. …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 40. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklik ile "Devlet, işlemlerinde bireylerin hangi kanun yollarına, hangi mercilere ve ne kadar sürede başvurabileceğini belirtmesi gerektiğine ilişkin hüküm kabul edilmiştir. Bu değişiklik devlette şeffaflık olması gerektiğine yönelik önemli bir değişklik olmuştur. Ki hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan hakları ilkelerini kabul eden ülkelerde devletin şeffaflığı ile bireylere yol gösterici olması önem arz etmektedir.

Tablo 54. 1982 Anayasası'nın 41. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 41: Ailenin korunması	**(Değişiklik Öncesi)** Aile, Türk toplumunun temelidir. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** Aile, Türk toplumunun temelidir **ve eşler arasında eşitliğe dayanır.** …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 41. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile madde hükmüne "eşler arasında eşitliğe dayanır" hükmü eklenmiştir. Böylece kadın ve erkeklere ilişkin eşitlik ilkesinin tesis edilmesine yönelik bir adım atılarak insan haklarına katkı sunulmuştur.

Bu eklenen ifade ile ailede erkek yararına olan ayrıcalıkların kaldırılması amaçlanmıştır. 1982 Anayasası kanun önünde eşitlik ilkesini benimseyerek cinsiyetten kaynaklanan ayrımcılığı yasaklamasına rağmen, açıkça kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu belirten bir düzenlemeye yer vermemiştir. Aynı zamanda devlete de cinsiyetler arası eşitliği sağlama ve bunun için gerekli önlemleri almak adına bir yükümlülük ortaya çıkaracak hiçbir düzenlemeye yer vermemiştir. Değişiklik ile ilk defa kadın ve erkek arasındaki eşitlik kesin ve aleni bir şekilde düzenlenmiştir (Gökçe, 2002). Esasında insan hakları kültürünün yerleşik hâle geldiği ülkelerde veya bölgelerde böyle bir düzenleme yapmak yersizdir zira bireyler herhangi bir ayrım olmaksızın eşit olduklarının farkındadırlar ve devlet mekanizması da bu şekilde hareket etmektedir. Ancak tam anlamıyla bir insan hakları kültürünün oluşmadığı ülke veya bölgelerde bu şekilde düzenlemelere gereksinim duyulmaktadır. Dolayısıyla eşitlik ilkesi adına önemli olan bu düzenlemenin en önemli değişiklikler arasında olduğu ifade edilebilir.

Tablo 55. 1982 Anayasası'nın 46. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 46: Kamulaştırma	**(Değişiklik Öncesi)** Devlet ve kamu tüzelkişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir. Kamulaştırma bedelinin hesaplanma tarz ve usulleri kanunla belirlenir. Kanun kamulaştırma bedelinin tespitinde vergi beyanını, kamulaştırma tarihindeki resmî makamlarca yapılmış kıymet takdirlerini, taşınmaz malların birim fiyatlarını ve yapı maliyet hesaplarını ve diğer objektif ölçüleri dikkate alır. Bu bedel ile vergi beyanındaki kıymet arasındaki farkın nasıl vergilendirileceği kanunla gösterilir.

	Kamulaştırma bedeli, nakden ve peşin olarak ödenir. Ancak tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprakların bedellerinin ödenme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngörebileceği bu hallerde, taksitlendirme süresi beş yılı aşamaz; bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir ve peşin ödenmeyen kısım Devlet borçları için öngörülen en yüksek faiz haddine bağlanır. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanlarının bedeli, herhalde peşin ödenir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** … **gerçek karşılıklarını** peşin ödemek şartıyla,…yetkilidir. … **İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2001 yılında yapılan değişiklikle kamulaştırmayı düzenleyen madde 46. yer alan "*Kamulaştırma bedelinin hesaplanma tarz ve usulleri kanunda belirtileceği, Kanun kamulaştırma bedelinin tespitinde vergi beyanını, kamulaştırma tarihindeki resmî makamlarca yapılmış kıymet takdirlerini, taşınmaz malların birim fiyatlarını ve yapı maliyet hesaplarını ve diğer objektif ölçüleri dikkate alır. Bu bedel ile vergi beyanındaki kıymet arasındaki farkın nasıl vergilendirileceği kanunla gösterilir"* hükmü madde metninden çıkarılmıştır.

Ayrıca "karşılıklarını peşin ödemek" ibaresi "gerçek karşılıklarını peşin ödemek" şeklinde değiştirilmiştir. Bunlara ek olarak herhangi bir nedenle ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde "kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır" şeklinde ekleme yapılmıştır. Böylece kamu yararı nedeniyle müdahale edilebilecek mülkiyet hakkı ile ilgili hak sahibi olanların gerçek karşılıklarını elde etmelerine yönelik değişiklik gerçekleştirilmiştir.

Tablo 56. 1982 Anayasası'nın 49. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 49: Çalışma	**(Değişiklik Öncesi)** Çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir.

hakkı ve ödevi	Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları korumak, çalışmayı desteklemek ve işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak için gerekli tedbirleri alır. Devlet, işçi - işveren ilişkilerinde çalışma barışının sağlanmasını kolaylaştırıcı ve koruyucu tedbirler alır. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **…** **Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek**, **çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları** ve işsizleri korumak, **çalışmayı desteklemek**, **işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak** ve çalışma barışını sağlamak **için gerekli tedbirleri alır.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında çalışma hakkı ve ödevini düzenleyen madde 49'daki "Devlet, işçi-işveren ilişkilerinde çalışma barışının sağlanmasını kolaylaştırıcı ve koruyucu tedbirler alır" hükmü kaldırılmıştır. Diğer taraftan devletin "işsizleri korumak" ve "çalışma barışını" sağlamaya yönelik tedbirler alır şeklindeki hüküm madde metnine eklenmiştir. Böylece işçi-işveren ilişkilerinde çalışma barışını korumak yerine daha genel bir şekilde yorumlanabilecek "çalışma barışına yönelik tedbirler alır" ile "işsizleri korumaya yönelik tedbirler alır" şeklindeki hükmün madde metnine eklenmesi olumlu bir şekilde yorumlanabilir.

Tablo 57. 1982 Anayasası'nın 51. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 51: Sendika kurma hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** İşçiler ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler. Sendikalar veya üst kuruluşlarını kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, sendika veya üst kuruluşun faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurur. Sendikalara üye olmak ve üyelikten ayrılmak serbesttir. Hiç kimse sendikaya üye olmaya, üye kalmaya, üyelikten ayrılmaya zorlanamaz. İşçiler ve işverenler aynı zamanda birden fazla sendikaya üye olamazlar. Herhangi bir iş yerinde çalışabilmek, işçi sendikasına üye olmak veya olmamak şartına bağlanamaz.

	İşçi sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için, en az on yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olma şartı aranır. Sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Anayasada belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamaz. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **Çalışanlar ve işverenler**,…, sahiptir. **Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.** Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. **Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz.** **İşçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak kanunla düzenlenir.** …**Cumhuriyetin temel niteliklerine** ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında 1982 Anayasası'nın 51. maddesinde yapılan değişiklik ile sendika kurma hakkına ilişkin kapsamlı bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. **Değişiklik ile birlikte şu hükümler madde metninden çıkarılmıştır;**

-*"Sendikalar veya üst kuruluşlarını kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, sendika veya üst kuruluşun faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurur",*

-*"İşçi sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için, en az on yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olma şartı aranır",*

-*"Herhangi bir iş yerinde çalışabilmek, işçi sendikasına üye olmak veya olmamak şartına bağlanamaz".*

2001 yılında sendika kurma hakkına ilişkin kapsamlı değişiklik ile birlikte şu hükümler madde metnine eklenmiştir;

-Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller ile işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak kanunla düzenlenir,

-Sendika kurma hakkı ancak, suç işlenmesinin önlenmesi, kamu düzeni, millî güvenlik, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.

2001 yılında sendika kurma hakkına ilişkin kapsamlı değişiklik ile birlikte şu hükümler değiştirilmiştir;

-İşçiler ve işverenlerin aynı zamanda birden fazla sendikaya üye olmasını yasaklayan hüküm "Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz" şeklinde madde metnine işlenmiştir.

-İşçiler ve işverenler bu hakka sahiptir yerine "çalışanlar ve işverenler" şeklinde değiştirilerek işçiler dışındakilerin de bu hakkı kullanabilmelerinin önü açılmıştır.

-"Anayasada belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine" aykırı hareket edilemeyeceği hükmü "Cumhuriyetin temel niteliklerine" aykırı hareket edilemeyeceği şeklinde değiştirilmiştir.

Ezcümle sendika hakkı ile ilgili bir değerlendirme yapılacak olursa işçiler ve işverenler yerine çalışanlar ve işverenler bu hakka sahiptir şeklindeki düzenleme insan hakları bağlamında olumlu bir değişiklik olmuştur. Ayrıca anayasada belirtilen cumhuriyetin nitelikleri yerine cumhuriyetin temel niteliklerine aykırı hareket edemez şeklindeki değişiklik ile bu hakkın kullanımının önündeki engeller nispeten daraltılmıştır. Optimal bir şekilde kullanımı hâlinde bireysel ve toplumsal anlamda önemli katkı sunabilecek nitelikte olan sendika hakkına yönelik değişiklikler insan haklarına katkı sunar niteliktedir.

Tablo 58. 1982 Anayasası'nın 55. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 55: Ücrette adalet sağlanması	**(Değişiklik Öncesi)** Ücret emeğin karşılığıdır. Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır. Asgarî ücretin tespitinde ülkenin ekonomik ve sosyal durumu göz önünde bulundurulur. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** … Asgarî ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 55. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile birlikte ülkenin "*ekonomik ve sosyal durumu*" yerine "*çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu"* göz önünde bulundurur şeklinde düzenleme yapılmıştır. Böylece en önemli haklar arasında yer alan adil bir ücret alma noktasında tam olarak istenilen düzeye ulaşmasa da olumlu bir adım olduğu ifade edilebilir.

Tablo 59. 1982 Anayasası'nın 65. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 65 : Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırları	**(Değişiklik Öncesi)** XIII. Sosyal ve ekonomik hakların sınırı Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **XIII. Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırları** Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, **bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri** gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 65. maddesinde 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile daha önce "*Sosyal ve ekonomik hakların sınırı"* olan madde başlığı *"Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırları"* şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca devlet sosyo-ekonomik alandaki görevini yerine getirirken ekonomik istikrarın korunmasını da gözeteceği hükmü anayasadan çıkarılmış. Diğer taraftan devletin bu görevleri icra ederken görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeteceği hükmü madde metnine eklenmiştir.

Tablo 60. 1982 Anayasası'nın 67. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 67: Seçme, seçilme ve siyasi	**(Değişiklik Öncesi)**

faaliyette bulunma hakları	Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir. Seçimler ve halkoylaması serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır. Ancak, yurt dışında bulunan Türk vatandaşlarının oy hakkını kullanabilmeleri amacıyla kanun, uygulanabilir tedbirleri belirler Onsekiz yaşını dolduran her Türk vatandaşı seçme ve halkoylamasına katılma haklarına sahiptir. Bu hakların kullanılması kanunla düzenlenir. Silah altında bulunan er ve erbaşlar ile askeri öğrenciler, ceza infaz kurumlarında bulunan hükümlüler oy kullanamazlar. Ceza infaz kurumları ve tutukevlerinde bulunan tutukluların seçme haklarını kullanmalarında, oyların sayım ve dökümünde seçim emniyeti açısından alınması gerekli tedbirler Yüksek Seçim Kurulu tarafından tespit edilir ve görevli hâkimin yerinde yönetim ve denetimi altında yapılır. Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** … **taksirli suçlardan hüküm giyenler hariç** ceza ve tevkif evlerinde bulunan hükümlüler oy kullanamazlar. Ceza infaz kurumları ve tutuk evlerinde **oy kullanılması** ve oyların sayım… **Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2001 yılında 67. maddede gerçekleştirilen değişiklik ile daha önce hükümlüler oy kullanamaz şeklinde düzenleme yer almışken bu hüküm taksirli suçlar hariç hüküm giyenler şeklinde değiştirilecek karar alma sürecine katılım noktasında önemli düzenleme yapılmıştır. Bu durum demokratik haklar arasında yer alan karar alma sürecine katılımı artırmıştır.

67. maddede gerçekleştirilen değişiklikle suçlar arasında ayrım yapılmış kasıtlı suçlardan hükümlü olanların oy kullanamayacağı, taksirli suçlar diye adlandırılan suçlardan hükümlü olanların oy kullanabilecekleri düzenlenmiştir. Bu durum demokratik bir açılım ve aynı zamanda katılımın artırılmasıdır. Aynı maddede "Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz." hükmüne yer verilmiştir. Bu değişiklik ile

mecliste çoğunluğu oluşturanların seçime kısa bir süre kala kendine uygun kurallarla seçime gitmesi engellenmiştir (Gökçe, 2002).

Tablo 61. 1982 Anayasası'nın 69. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 69: Siyasi partilerin uyacakları esaslar	**(Değişiklik Öncesi)** Siyasi partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir. Siyasi partiler, ticari faaliyetlere girişemezler. Siyasi partilerin gelir ve giderlerinin amaçlarına uygun olması gereklidir. Bu kuralın uygulanması kanunla düzenlenir. Anayasa Mahkemesince siyasi partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti, bu hususun denetim yöntemleri ve aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi, bu denetim görevini yerine getirirken Sayıştaydan yardım sağlar. Anayasa Mahkemesinin bu denetim sonunda vereceği kararlar kesindir. Siyasi partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır. Bir siyasi partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir. Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. Temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz. Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmi Gazetede gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar. Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli olarak kapatılır. Siyasi partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenme ve kapatılmaları ile siyasi partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** **…Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan**

	doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır. **Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir.** … ya da **Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları** ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Batılı demokrasilerde II. Dünya Savaşı'nın ardından siyasi partilerin kimi durumlarda özgürlükçü demokratik düzen içinde tehlikeler doğurabileceği endişesiyle yasaklamalara tabi tutuldukları görülmüştür. Demokratik rejimin kendini yıkıcı akımlara karşı koruması şeklinde nitelendirilen bu eğilim doktrinde "militan demokrasi" olarak adlandırılmaktadır. Bu durum esasında bir nebze zorunluluktan kaynaklanır ancak mutlaka makul bir dengenin sağlanması gerekir (Hakyemez, 2002). Aksi hâlde demokrasinin sırf kendini koruma altına almak için bir hakkı sınırlayarak anlamsız hâle getirmesi daha olumsuz sonuçlara sebebiyet verebilir. Dolayısıyla sınırlamaların demokratik değerlere zarar vermeyecek bir dengede olması gerekmektedir. 2001 yılında bu yönde denge sağlanması amacıyla değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

2001 yılında siyasi parti özgürlüğüne ilişkin gerçekleştirilen olumlu ve önemli değişikliklerin genel olarak siyasi parti kapatma sürecine ilişkin yöntemsel nitelikteki yenilikler olduğu ifade edilebilir. Bu değişiklikler ile parti kapatabilmek için odak olma koşullarının ne şekilde ortaya çıkacağı anayasaya dahil edilmiştir. Böylece siyasi partiler için daha güvenceli bir durum ortaya çıkmıştır. Ayrıca değişiklik ile siyasi parti kapatma davalarına nitelikli çoğunluk koşulu getirilerek partilerin kapatılması zorlaştırılmıştır. Bunun temel nedeninin geçmişte çok fazla siyasi partinin kapatılmasına bir tepki olduğu ifade edilebilir (Hakyemez, 2002).

Diğer taraftan kapatma yerine başka yaptırımlar da getirilerek siyasi partinin yeniden sistem içine çekilmesi için uyarılmasını öngörmüştür (Hakyemez, 2002). Değişiklik ile siyasi partinin tamamen kapatılması yerine dava konusu fiillerin ağırlığına göre

kısmen veya tamamen devlet yardımından yoksun bırakılmasına karar verilebileceği madde metnine eklenmiştir.

Ayrıca siyasi partinin fiillerinin odak hâline gelmesi için bazı kriterler kabul edilmiştir. Bunlar; fiillerin o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlenmesi ve bunun o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca açık veya örtük bir şekilde benimsenmesi veya bu fiillerin parti organları tarafından kararlı bir biçimde işlenmesidir. Böylece demokrasinin asli unsuru olan siyasi partiler lehine değişiklik yapılarak insan haklarına ilişkin pozitif bir adım olmuştur. Zira modern dünyada insanlar haklarını büyük oranda siyasi mekanizmalar aracılığıyla talep edebilir. Bunu engelleyecek fiil veya eylemler demokrasi ve insan haklarını zedeler niteliktedir.

Tablo 62. 1982 Anayasası'nın 74. Maddesinin 2001 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2001 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 74: Dilekçe hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. Kendileriyle ilgili başvurmaların sonucu, dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir. **2001 değişikliğinden sonraki hâli** …**ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar** … hakkına sahiptir. Kendileriyle ilgili başvurmaların sonucu **gecikmeksizin** dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 74. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklik ile dilekçe hakkının mütekabiliyet (karşılıklılık esası) gözetilerek Türkiye'de ikamet eden yabancılara da sunulması ile insan haklarının evrenselliğine ilişkin nispeten pozitif bir adım atılmıştır. Ayrıca dilekçe sahiplerine gecikmeksizin sonucun bildirileceğine ilişkin hükmün madde metnine eklenmesi bu hakkın işlerliğine katkı sunacak bir adım olmuştur.

Hak arama hürriyetinin en mühim araçlarından biri dilekçe hakkıdır. Bu açıdan temel hak ve hürriyetlerin uygulanması, korunması ve gerçekleştirilmesi konusunda mühim bir araçtır. Bunun yanında bilgi edinme hakkının kullanılmasını etkilemekte ve bu hakka destek olmaktadır (Çakmut, 2017). Anayasa'nın 74. maddesinde yapılan değişiklikle "Vatandaşlar" ibaresinin sonuna "ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar" ibaresi eklenerek, Türk vatandaşı olmayanlara da dilekçe hakkı tanınmıştır. Lakin yabancıların dilekçe hakkından yararlanabilmesi karşılılık esasına bağlanmıştır. Karşılılık esası bir devletin diğer bir devletin yurttaşlarına, mahkeme kararlarına ya da bir davranışa karşı olan tasarrufuna karşılık olarak diğer devletin de aynı şekilde davranmasıdır. Bu tanımdan hareketle eğer bir Devlet ülkesindeki Türk vatandaşlarına dilekçe hakkı tanıdığı takdirde o devletin vatandaşları da Türkiye'de dilekçe hakkından yararlanabilecektir. (Kalabalık, H. ve Katar, B. N., 2022).

1982 Anayasası'nda 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklikler önceki ve sonraki hâli esas alınarak tablolar aracılığıyla karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen değişikliklerin insan hakları boyutu şu şekilde özetlenebilir;

-Değişiklikle, başlangıç kısmında Anayasadaki "düşünce ve mülahaza" ifadesi kaldırılarak "hiçbir faaliyet" vurgulamasıyla eylemin koruma görmeyeceği hüküm altına alındı ve Anayasanın 25. maddesindeki düşünce özgürlüğü ile uyumlu hâle getirildi,

-Genel sınırlama sebepleri kaldırılarak hakların alanı genişletildi,

-Dernek kurma hakkı kolaylaştırıldı,

-Anayasa madde 34'teki "Gösteri ve yürüyüş yapmak belirli koşullara tabidir" ifadesi değiştirilerek gösteri yürüyüşü yasağı kaldırıldı,

-Parti kapatma zorlaştırıldı,

-Gözaltı süresi kısaltıldı,

-Adil yargılanma hakkı anayasaya dahil edildi,

-Devletle işlemlerinde, kişilerin hangi yollara başvuracağı ve ne kadar sürede başvurabileceği belirtme zorunluluğu getirildi,

- Adi suçlar için ölüm cezası kaldırılarak idam cezasına sınırlama getirildi,

-Yasaklı dil ibaresi anayasadan çıkarılarak her dilde yayın ve konuşma önündeki anayasal engel kaldırıldı,

-Özel hayatın korunması daha güçlü hâle getirildi,

-Seyahat hürriyeti genişletildi,

-Haber alma hürriyeti genişletildi,

-Ailede eşler arasında eşitlik ilkesi kabul edildi,

-Mütekabiliyet ilkesine dayalı olarak yabancılara da dilekçe hakkı verildi,

-Kamulaştırma bedelinin gerçek değer üzerinden nakden ödenmesi hükmü kabul edildi,

-Sadece çalışanların değil işsizlerin de korunacağına ilişkin hüküm anayasaya dahil edildi,

-Sendikaların kapatılması zorlaştırıldı,

-Asgari ücretin belirlenmesinde geçim şartının da göz önünde bulundurulacağı hükme eklendi,

-Taksirli suçlardan hüküm giyenlere de oy hakkı sunuldu,

-Seçim kanunlarında yapılan değişikliklerin 1 yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanamayacağı hükmü anayasaya dahil edildi (Giritli, 2002).

Sonuç olarak 2001 tarihli anayasa değişiklikleri; ifade ve düşünce özgürlüğü, demokrasinin ve sivil otoritenin güçlü hâle getirilmesi, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, kişi hürriyeti ve güvenliği, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü, işkencenin önlenmesi ve kadın-erkek eşitliği alanlarında yeni hüküm ve güvenceler getirmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007).

1982 Anayasası'nın özgün hâlinde otoriteyi önceleyen, temel hak ve hürriyetleri sınırlayan birçok amir hüküm yer almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi uzlaşarak 2001 yılında temel hak ve hürriyetlere ilişkin kapsamlı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Toplumun istekleri ve temel gereksinimleri çerçevesinde gerçekleştirilen detaylı değişiklikler önemli olmasına rağmen yeterli seviyeye ulaşamamıştır (Nohutçu ve Aslan, 2022).

1982 Anayasası'nın özgün hâlinde devleti bireye karşı koruma güdüsünü resmeden temel hak ve hürriyetlere ilişkin amir hükümler özellikle 1995 ve 2001 yılında gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ile önemli oranda bireysel özgürlükler lehine düzenlenmeye çalışılmıştır. Sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi, teknolojik ilerlemeler ışığında toplumsal gelişmeler meydana gelmiş ve değişikliklerin yeterli olmadığı

anlaşılmıştır. Dolayısıyla 2004 yılında da 1982 Anayasası'nda birtakım değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

4.6 1982 ANAYASASI'NDA 2004 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

2001 yılında ve 2004 yılında yapılan düzenlemeler Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde 1982 Anayasası üzerinde yapılan değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler yapılırken Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi göz önünde bulundurulmuştur (Bilir, 2004).

2004 yılında gerçekleştirilen değişiklikler iki kategoride değerlendirilebilir; Birinci kategoride yer alanlar daha önce yapılan Anayasa değişikliklerinin devamı niteliğinde başlatılan reformların genişletilmesini veya tamamlanmasını ifade etmektedir. Bu değişiklikler Devlet Güvenlik Mahkemeleri, ölüm cezası, kadın-erkek eşitliği ve basın özgürlüğüne ilişkindir. İkinci kategoride yer alan değişiklikler ise, Türk anayasal sistemine tamamen bazı yeni kurumların dahil edilmesini veya mevcut olan kurumlarda yenilikler gerçekleştirilmesine yöneliktir (Gönenç ve Kontacı, 2005). Konumuz gereği birinci kategoride yer alan değişiklikler analiz edilecektir.

Tablo 63. 1982 Anayasası'nın 10. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 10: Kanun önünde eşitlik	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** **…** **Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.** ...

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2001 yılında yapılan değişiklik ile ailenin korunmasını düzenleyen 41. maddede eşler arasında eşitlik ilkesi kabul edilmiştir. 2004 yılında ise *"Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür"* şeklinde düzenleme yapılarak kadın ve erkeklerin eşit olmasına ilişkin önemli bir adım daha atılmıştır.

Yerel veya uluslararası düzeyde gerçekleştirilen denetimler kadın haklarının korunması ve bu haklara yönelik ihlâllerin önlenmesi açısından en etkili yöntemdir. Devletler insan haklarına ilişkin sorumlulukları çerçevesinde kadınların haklarını özgür bir şekilde kullanmasını sağlama ve bu hakların kullanılmasını geciktiren, engelleyen kültürel, ekonomik, toplumsal vb. her türlü koşulu yok etme gibi görevleri icra etmektedir (Kavsıracı, 2022).

İnsan hakları insanların sırf insan olması nedeniyle sahip olduğu haklar şeklinde tanımlanarak bütün insanları eşit gören geniş bir yelpazeye sahiptir. Dolayısıyla birilerinin eşit olduğuna ilişkin düzenlemeler insan haklarının temel değerlerini içselleştiren yerlerde gerekli görülmez ancak bu durumun tam sistematize hâle getirilmediği toplumlarda bu yönde düzenlemelere gereksinim duyulmaktadır. Dolayısıyla bu değişiklik ile kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olması anayasal güvence altına alınmış, toplumsal cinsiyetin kadın ve erkeğe farklı misyonlar yüklemesi nedeniyle meydana gelebilecek cinsiyet eşitsizliklerinin önüne geçilmiştir.

Tablo 64. 1982 Anayasası'nın 15. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 15: Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması	**(Değişiklik Öncesi)** Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir. Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler **ile, ölüm cezalarının infazı** dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** …

	…savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına,…,sayılamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2004 Anayasa değişikliği ile temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulmasına ilişkin ilkeleri düzenleyen 15. maddede yer alan "ölüm cezalarının infazı" ibaresi ilgili maddeden çıkarılmıştır.

Zaten 2004 Anayasa değişikliğinden önce ölüm cezasının savaş veya yakın savaş tehlikesi zamanları dışında tamamen kaldırılmasını öngören "Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Sözleşmesi'ne Ek 6 Numaralı Protokol" 2003 yılında yürürlüğe girmişti. 1982 Anayasası'nın 38. maddesinde yapılan değişiklikle ölüm cezası kaldırılmış ve bu cezaya atıf yapan Anayasa'nın 15., 17. ve 87. maddeleri, 38. maddede yapılan değişiklikle uyumlu hâle getirilmiştir (Gönenç ve Kontacı, 2005).

Tablo 65. 1982 Anayasası'nın 17. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 17: Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Tıbbi zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbi deneylere tabi tutulamaz. Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tabi tutulamaz. **Mahkemelerce verilen ölüm cezalarının yerine getirilmesi hali ile** meşru müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme fiilleri, birinci fıkra hükmü dışındadır. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** … meşru müdafaa hali, …,birinci fıkra hükmü dışındadır.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 17. maddesinde 2004 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile mahkemeler tarafından verilen ölüm cezalarının infazının yerine getirilmesine yönelik ibare anayasa metninden çıkarılmıştır.

Tablo 66. 1982 Anayasası'nın 30. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 30: Basın araçlarının korunması	**(Değişiklik Öncesi)** Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin temel ilkeleri ve millî güvenlik aleyhinde işlenmiş bir suçtan mahkûm olma hali hariç, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez ve işletilmekten alıkonulamaz. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile **basın araçları**, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2004 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile 30. maddede yer alan *"Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin temel ilkeleri ve millî güvenlik aleyhine işlenmiş bir suçtan mahkûm olma hali hariç olmak üzere basımevi ve eklentilerinin suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilememesi ve işletilmekten alıkonulamaması"* hükmü madde metninden çıkarılmıştır. Ayrıca ilgili hükme basın araçlarının da suç aracı olması gerekçesiyle müsadere ve zapt edilemeyeceği veya işletilmekten alıkonulamayacağı ibaresi eklenmiştir. Böylelikle bireylerin haber alma hakkı ile basın hürriyetine ilişkin önemli bir adım atılmıştır.

Tablo 67. 1982 Anayasası'nın 38. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 38: Suç ve cezalara ilişkin esaslar	**(Değişiklik Öncesi)** Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılamaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez. Suç ve ceza zamanaşımı ile ceza mahkûmiyetinin sonuçları konusunda da yukarıdaki fıkra uygulanır. Ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur. Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılamaz. Hiç kimse kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayan bir beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz. Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez. Ceza sorumluluğu şahsidir. Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz. Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez. Genel müsadere cezası verilemez. İdare, kişi hürriyetinin kısıtlanması sonucunu doğuran bir müeyyide uygulayamaz. Silahlı Kuvvetlerin iç düzeni bakımından bu hükme kanunla istisnalar getirilebilir. Vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye geri verilemez. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** … **Ölüm cezası** ve genel müsadere cezası verilemez. … **Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerektirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere** vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye verilemez.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2004 yılında gerçekleştirilen değişlik ile suç ve cezalara ilişkin esasları düzenleyen 38. maddeye ölüm cezası verilemez hükmü eklenmiştir. Böylece bir boyutuyla yaşama hakkı güvence altına alınmıştır. Bu değişiklik ile ölüm cezası ilgili hükümler anayasa metninden çıkarılmıştır. Şüphesiz yaşama hakkının koruma altına alınması insan haklarının gelişimine pozitif bir ivme kazandırmıştır.

1984 yılında infaz edilen iki ölüm cezası haricinde Türkiye'de ölüm cezasının infazı oldukça uzun zamandan beri fiilen uygulanmamaktaydı (Gören, 2018). Dolayısıyla fiilen uygulanmayan bir hüküm mülga edilmiştir.

Temel hak ve hürriyetleri koruyan ulusal ve uluslararası belgelerin çoğunda birinci sırada yaşama hakkı yer almaktadır. Yaşama hakkı esasında diğer haklara da sahip olmayı anlamlandırmaktadır. Zira yaşama hakkı tanınmadan diğer hakların da mânası olmamaktadır (Tacir, 2013). Yaşama hakkı muhtevasında, insanların zorla öldürülmemesi, işkence edilmemesi veya diğer şekillerde zarar görmemesi gibi temel haklarını korumanın yanında insanların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri için gerekli olan temel ihtiyaçları karşılamayı da barındırmaktadır.

Ayrıca 2004 değişikliği ile daha önce suç nedeniyle vatandaşın yabancı bir ülkeye verilemeyeceği hükmü *"Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerektirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye verilemez"* şeklinde değiştirilmiştir.

Tablo 68. 1982 Anayasası'nın 87. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 87: Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri	**(Değişiklik Öncesi)** Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek; Bakanlar Kuruluna belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesinhesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası anıtlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, Anayasanın 14 üncü maddesindeki fiillerden dolayı hüküm giyenler hariç olmak üzere, genel ve özel af ilanına, **mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek** ve Anayasanın diğer maddelerinde öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmektir. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2004 yılında gerçekleştirilen değişiklikle *"mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek"* ifadesi Anayasa'nın 87. maddesinde

düzenlenen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev ve yetkileri arasından çıkarılmıştır.

Tablo 69. 1982 Anayasası'nın 90. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 90: Milletlerarası andlaşmaları uygun bulma	**(Değişiklik Öncesi)** Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak andlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır. Ekonomik, ticarî veya teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan andlaşmalar, Devlet Maliyesi bakımından bir yüklenme getirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, yayımlanma ile yürürlüğe konabilir. Bu takdirde bu andlaşmalar, yayımlarından başlayarak iki ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgisine sunulur. Milletlerarası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticarî, teknik veya idarî andlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisince uygun bulunması zorunluğu yoktur; ancak, bu fıkraya göre yapılan ekonomik, ticarî veya özel kişilerin haklarını ilgilendiren andlaşmalar, yayımlanmadan yürürlüğe konulamaz. Türk kanunlarına değişiklik getiren her türlü andlaşmaların yapılmasında birinci fıkra hükmü uygulanır. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. **2004 değişikliğinden sonraki hâli** …**Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2004 yılında gerçekleştirilen değişiklikle Milletlerarası andlaşmalara ilişkin hükümler barındıran 90. maddeye *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır"* şeklinde hüküm eklenmiştir. Bu suretle temel hak ve hürriyetlerin milletlerarası andlaşmalar marifetiyle güvence altında olduğu anayasal bir hüküm hâline gelmiştir.

Bu değişiklik ile 1982 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetlere ilgili uluslararası sözleşmelere kanunların bile üzerinde yer verilmiştir (Mumcu ve Kuzeci, 2019). Türk anayasal sisteminde insan hakları hususunda milletlerarası hukuk kuralları yararına bir üstünlük bulunmaktadır. Türkiye bu açıdan anayasasının yanında iç hukukunda da temel değişiklikler gerçekleştirmiştir (İ. Doğan, 2020). Bu değişiklikle birlikte Türk Hukukunda "temel hak ve hürriyetlere ilişkin uluslararası hukuk normu" şeklinde normlar hiyerarşisinde yeni bir basamak oluşturulmuştur (Karaaslan, 2022). Milletlerarası hukukun iç hukuk üzerindeki bu etkisi demokrasi ve insan haklarına ilişkin, devletin iç düzeni açısından bazı neticelere neden olacaktır (Tarhanlı, 2005).

Türk hukuk sisteminde iç hukuka nazaran uluslararası hukukun üstünlüğünü ifade eden genel bir ifade bulunmamakta ve 90. maddeye eklenen hüküm bir değişiklik meydana getirmemektedir. Zira *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalar"* ifadesi kullanılarak kapsamı temel hak ve hürriyetlerle sınırlandırılmıştır. Temel hak ve hürriyetlere ilgili olmayan andlaşmalar bakımından hiçbir değişiklik yoktur (Eren, 2004).

Tablo 70. 1982 Anayasası'nın 143. Maddesinin 2004 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2004 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 143: Devlet Güvenlik Mahkemeleri	**(Değişiklik Öncesi)** Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevli Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulur. Devlet Güvenlik Mahkemesinde bir Başkan, iki asıl ve iki yedek üye ile bir savcı ve yeteri kadar savcı yardımcısı bulunur. Başkan, bir asıl ve bir yedek üye ile savcı, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcıları arasından; bir asıl ve bir yedek üye, birinci sınıf askerî hâkimler arasından; savcı yardımcıları ise Cumhuriyet savcıları ve askerî hâkimler arasından özel kanunlarında gösterilen usule göre atanır. Devlet Güvenlik Mahkemesi Başkan, üye ve yedek üyeleri ile savcı ve savcı yardımcıları dört yıl için atanırlar, süresi bitenler yeniden atanabilirler. Devlet Güvenlik Mahkemeleri kararlarının temyiz mercii Yargıtaydır. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin işleyişi, görev ve yetkileri ve yargılama usulleri ile ilgili diğer hükümler, kanunda gösterilir. Devlet Güvenlik Mahkemesinin yargı çevresine giren bölgelerde sıkıyönetim ilan edilmesi halinde, bu bölgelerle sınırlı olmak üzere kanunla

	belirlenen esaslara göre Devlet Güvenlik Mahkemesi, Sıkıyönetim Askeri Mahkemesine dönüştürülebilir. **<u>2004 değişikliğinden sonraki hâli</u>** **Devlet Güvenlik Mahkemeleri (Mülga: 7/5/2004-5170/9 md.)**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2004 yılında yapılan değişiklikle 143. madde yürürlükten kaldırılarak iç hukuk sisteminden Devlet Güvenlik Mahkemeleri tamamen çıkarılmıştır. Önceki yıllarda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları çerçevesinde her ne kadar askeri hâkimler Devlet Güvenlik Mahkemelerinden çıkarılmış olsa da bu mahkemeler 2004 değişikliğine kadar iç hukukta faaliyet göstermekteydi (Karaaslan, 2022).

1982 Anayasası'nın 143. maddesinde 2004 tarihinde yapılan değişiklik ile önceleri, Devletin iç ve dış güvenliğini, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyete yönelik işlenen suçların cezalandırılması kisvesiyle birçok insan hakları ihlâline neden olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri kaldırılmıştır. Böylece hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve "ontolojik güvenliğe" uygun olmayan bir durumun oluşmasına sebebiyet veren kurumun kaldırılması ile temel hak ve hürriyetlere ilişkin pozitif bir adım atılmıştır.

Genel olarak bir değerlendirme yapılacak olursa 2004 değişikliklerin insan haklarına ilişkin yönü şu şekilde özetlenebilir:

-Ölüm cezası Türk hukuk sisteminden tamamen çıkarılmıştır,

-Anayasa'nın Devlet Güvenlik Mahkemelerini düzenleyen 143. maddesi tamamen yürürlükten kaldırmıştır,

-Anayasa'nın "Basın Araçlarının Korunması" başlıklı 30. maddesi yeniden kaleme alınarak basın hürriyeti lehine değişlik yapılmıştır,.

-Kadınlar ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu, devletin bu eşitliği sağlamakla mükellef olduğu madde metnine eklenmiştir,

-Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerektirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere vatandaşın, suç gerekçesiyle yabancı bir ülkeye verilemeyeceği düzenlenmiştir,

-Temel hak ve özgürlüklere ilişkin usulüne göre yürürlüğe girmiş milletlerarası anlaşmalar ile kanunlar arasında uyuşmazlık meydana gelmesi halinde milletlerarası hükümlerin esas alınacağı hükmü eklenmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

2004 Anayasa değişikliğinin ardından çıkarılan Avrupa Birliği Uyum Yasaları 12 Eylül'ün mirası olan otoriter-devletçi anayasal unsurlardan tamamıyla olmasa da büyük oranda kurtulunmasına katkı sunmuştur (Gönenç ve Kontacı, 2005).

Türkiye'de Avrupa Birliği'ne katılım sürecinin ivme kazanmasına bağlı olarak başta Kopenhag Kriterleri olmak üzere birçok alanda köklü reformlar gerçekleşmiştir. Bazı bağımsız gözlemcilerin sessiz devrim olarak nitelendirdikleri dönemde bireysel hak ve özgürlüklerin kapsamı genişletilmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007). "Sessiz Devrim" diye nitelendirilen süreçteki değişim-dönüşüm olumlu olmakla beraber yeterli düzeye ulaşamamıştır dolayısıyla ardından başkaca değişiklikler de gerçektirilmiştir. Söz konusu değişikliklerden biri 2010 yılında gerçekleştirilmiştir.

4.7 1982 ANAYASASI'NDA 2010 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

1995 ve 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklikler daha çok temel hak ve hürriyetlere ilişkin olmuştur. 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklikler ise ağırlıklı olarak yargı organlarına ilişkin husulara odaklanmıştır. Bu yönü ile diğer değişikliklerden ayrılmaktadır ve esasında 1982 Anayasası'nın kurucu felsefesi doğrultusunda formüle edilen Anayasa Mahkemesi ile Hakimler ve Savcılar Kurulunu yapısal olarak büyük ölçüde değiştirmiştir. Böylelikle siyasal sistemin işleyişinde çok önemli rolü olan yargının yeniden yapılandırılması gibi bir netice meydana gelmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

2010 Anayasa değişiklikleri çok farklı konuları kapsamakla beraber "temel hak ve hürriyetler ve yargı denetimi alanını ilgilendirenler" ile "yargının oluşumu ve işleyişine ilişkin olanlar" şeklinde iki başlık altında toplanabilir (Hakyemez, 2010). Konumuz dahilinde temel hak ve hürriyetlere ilişkin değişiklikler analiz edilecektir.

Tablo 71. 1982 Anayasası'nın 10. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 10: Kanun önünde eşitlik	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

	Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** … Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. **Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasasının 10. maddesinde 2010 yılında yapılan değişiklikle kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliğin sağlanması açısından *"Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz."* hükmüne yer verilmiştir. Ayrıca yine 10. maddeye *"Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz."* hükmü eklenmiş, bu sayılan kesimlerin yararına uygulamalar gerçekleştirilmesinin eşitlik ilkesine aykırı olmayacağı anayasal güvenceye alınmıştır (Hakyemez, 2010). Böylelikle bazı kesimlerin lehine alınacak tedbirler anayasal düzlemde güvence altına alınarak meşrulaştırılmıştır.

Denkleştirici adalet gereği mutlak eşitlik genel, soyut ve objektif niteliğe sahip olan hukuk kurallarının herkese eşit bir şekilde uygulanmasıdır. Dağıtıcı adalet anlayışının bir gereği olan nispi eşitlik ise hukuki anlamda benzer veya eşit olanlara aynı, farklı olanlara ise farklı bir şekilde kuralların uygulanmasını esas alır (T. Yıldırım ve Göçgün, 2016). Mutlak eşitliğin sebebiyet vereceği adaletsizliğin önüne geçmek adına 2004 yılında madde metninde yapılan değişiklik yeterli görülmemiş ve 2010 yılında tekrardan değiştirilerek sayılan bazı kesimlerin de nispi eşitlik ilkesinden yararlanabilecekleri madde metnine dahil edilmiştir. Böylece 1982 Anayasası'nın 10. maddesi mutlak eşitliğin sebebiyet vereceği adaletsizliğin önüne geçmeye katkı sunacak duruma getirilmiştir.

Tablo 72. 1982 Anayasası'nın 20. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 20: Özel hayatın gizliliği	**(Değişiklik Öncesi)** Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** **…** **Herkes, kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak; kişinin kendisiyle ilgili kişisel veriler hakkında bilgilendirilme, bu verilere erişme, bunların düzeltilmesini veya silinmesini talep etme ve amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeyi de kapsar. Kişisel veriler, ancak kanunda öngörülen hallerde veya kişinin açık rızasıyla işlenebilir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin esas ve usuller kanunla düzenlenir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Dünyada insan hakları düşüncesinin ilgi görmesi ve gelişmesinde etkili olan olayları yalnızca siyasal olaylarla sınırlı tutmak yetersiz olmaktadır. Teknolojinin gelişmesinin de insan hakları üzerinde etkileri olmuştur. Modern iletişim araçlarının gelişmesiyle kişilerin özel hayatları ve kişisel özellikleriyle ilgili bilgilerin, kişinin istemi dışında toplanıp kullanılmasının engellenmesi bir zorunluluk hâline gelmiştir. Teknolojik yeniliklerin insanların hayatlarını kolaylaştırmasının yanında, mesela gizli dinlemeler gibi durumlarda insan hakkı ihlâllerine karşı korunma bakımından sorunları da beraberinde getirmektedir (Aybay, 2017). Teknoloji alanındaki yenilikler, teknolojinin gelişmesiyle gerçekleşebilecek hak ihlâllerinin engellenmesi ve bunun anayasal düzlemde güvence altına alınması ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak 2010 yılında yapılan değişiklikle insan haklarının en önemlileri

arasında bulunan özel hayatın gizliliğine ilişkin önemli bir düzenleme yapılarak güvence altına alınma düzeyi arttırılmıştır.

1982 Anayasası'nın 20. maddesi ile kişinin temel hakları arasında yer alan özel hayatın gizliliği güvence altına alınmıştır. Teknolojik ilerlemelerin temel hak ile hürriyetlere müdahaleyi kolay bir duruma getirmesi ve bunun hukuken sorun teşkil etmesinden dolayı yasal düzenlemeler yapılması gerekli olmuştur. 2010 yılında Anayasa'da 5982 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle Anayasa'nın 20. maddesine bir fıkra eklenerek kişisel veriler, "özel hayatın gizliliği ve korunması hakkı" dâhilinde anayasal güvence altına alınmıştır. Yapılan değişiklikle kişi kendisi ile ilgili kişisel verilerin ilgisiz üçüncü kişilerin eline geçmemesi için gereken tedbirlerin alınmasını talep etme hakkına sahip olmuştur. Değişikliğin bir sonucu olarak kanunun cevaz vermediği veya bireyin açık rızası olmadan kişisel verilerin işlenebilmesi mümkün değildir (Kişisel Verileri Koruma Kurumu, 2018).

Kişilerin kendi rızası olmadan şahsına ilişkin verilerin kayıt altına alınması hukukun üstünlüğü ilkesi ve insan hakları ile bağdaşmayacak, sakıncalı bir durumdur. Zira bu verilerin başkası tarafından kendi emellerine yönelik kullanılması muhtemeldir. Dolayısıyla bu yönde yapılan değişiklik büyük önem arz etmektedir.

Tablo 73. 1982 Anayasası'nın 23. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 23 : Yerleşme ve seyahat hürriyeti	**(Değişiklik Öncesi)** Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti **vatandaşlık ödevi ya da ceza** soruşturması veya kovuşturması sebebiyle sınırlanabilir. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti, **ancak suç** soruşturması veya kovuşturması sebebiyle hâkim kararına bağlı olarak sınırlanabilir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 23. maddesinde 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile yurt dışına çıkma hürriyetinin soruşturma veya kovuşturma gerekçesiyle ancak hakim kararıyla sınırlandırılabileceği hüküm altına alınmıştır. Bu değişiklik ile en temel haklardan biri olan yerleşme hürriyetinin vatandaşlık ödevi gibi ucu açık bir kavram nedeniyle sınırlandırılabileceği hükmü kaldırılmıştır. Bununla beraber bu

sınırlandırılmanın ancak hakim kararıyla olabileceği hükmüyle güvence altına alınmıştır.

Tablo 74. 1982 Anayasası'nın 41. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 41: Ailenin korunması ve çocuk hakları	**(Değişiklik Öncesi)** **Ailenin korunması** Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır**.** Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** **Ailenin korunması ve çocuk hakları** … **Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir.** **Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2010 yılında 1982 Anayasası'nın 41. maddesinde yapılan düzenleme ile madde başlığı*"Ailenin korunması ve çocuk hakları"* olarak değiştirilmiştir. Ayrıca *"Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir. Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır"* şeklindeki hükümler madde metnine eklenmiştir.

Yapılan değişiklikle Anayasa'nın 41. maddesine "çocuk hakları" ifadesi eklenmiştir. Çocuklar toplumun güçsüz ve özel olarak korunmaya muhtaç olan bireyleridir. Geleceği teslim edeceğimiz ve gelecek nesillerin mimarı olacak çocukların toplumdaki önemi kesinlikle yadsınamaz. Yapılan değişiklikle anayasal olarak çocuklar da insan hakları şemsiyesinin altına alınmış ve anayasal düzlemde hakları güvence altına alınmıştır.

Çocuk ruhsal ve bedensel anlamda gelişim, değişim gösteren bir bireydir. Söz konusu bu gelişim ve değişim sürecinde toplumun sorumluluğu olduğu gibi devletin de

sorumluluğu vardır. Özel olmakla beraber çocuk hakları insan haklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Çocuk hakları 1982 Anayasası'nda yer alan sosyal devlet ilkesi gereği önemlidir. Zira sosyal devlet ilkesi kendine yetemeyen ve korunmaya muhtaç olan kişilerin yanında olması hasebiyle çocukların da yanında olmaktadır (İpek, 2012). Ebeveynlerin yanında toplum içinde en değerli ve özel varlıklar arasında çocuklar yer almaktadır. Zira ruhî ve bedenî sağlıklı bir şekilde gelişimini sağlayan çocuk hem ebeveynlerine hem de topluma değer katacak niteliktedir. Dolayısıyla çocuklara ilişkin hükümlerin anayasal güvence altına alınarak devlete yükümlülükler atfedilmesi büyük önem arz etmektedir.

Tablo 75. 1982 Anayasası'nın 51. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 51: Sendika kurma hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz. Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir. Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. **Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz.** İşçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak kanunla düzenlenir. Sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Cumhuriyetin temel niteliklerine ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** ….

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

Sendika kurma hakkını düzenleyen 51. maddede 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile "Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz" hükmü anayasadan çıkarılarak demokrasinin önemli unsurları arasında yer alan sendikal hakların önündeki bir engel daha kaldırılmıştır.

Tablo 76. 1982 Anayasası'nın 53. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 53: Toplu iş sözleşmesi ve toplu sözleşme hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** **Toplu iş sözleşmesi hakkı** İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler. Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir. **128'inci maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54 üncü madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat. metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktalan da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir.** Aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz ve uygulanamaz. **2010 değişikliğinden sonraki hâli** Toplu iş sözleşmesi **ve toplu sözleşme** hakkı … **Memurlar ve diğer kamu görevlileri, toplu sözleşme yapma hakkına sahiptirler.** **Toplu sözleşme yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde taraflar Kamu Görevlileri Hakem Kuruluna başvurabilir. Kamu Görevlileri Hakem Kurulu kararları kesindir ve toplu sözleşme hükmündedir.** **Toplu sözleşme hakkının kapsamı, istisnaları, toplu sözleşmeden yararlanacaklar, toplu sözleşmenin yapılma şekli, usulü ve yürürlüğü, toplu sözleşme hükümlerinin emeklilere yansıtılması, Kamu Görevlileri Hakem Kurulunun teşkili, çalışma usul ve esasları ile diğer hususlar kanunla düzenlenir."** **…**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2010 yılında 1982 Anayasası'nın 53. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ile daha önce "Toplu iş sözleşmesi hakkı" şeklinde düzenlenen başlık "Toplu iş sözleşmesi ve toplu sözleşme hakkı" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca memurlar ile diğer kamu

görevlilerinin, toplu sözleşme yapma hakkına sahip oldukları, uyuşmazlık çıkması durumunda Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na tarafların başvurabilecekleri, bu Kurulun kararlarının kesin ve toplu sözleşme hükmünde olduğu madde metnine eklenmiştir. Bununla beraber toplu sözleşmenin kapsamı, istisnası gibi hususlar ile Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'nun teşkili gibi konuların kanunla düzenleneceği madde hükmüne eklenmiştir. Diğer taraftan yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Bakanlar Kurulu'nun konu ile ilgili takdir yetkisi madde metninden çıkarılmıştır.

Değişiklik ile birlikte memurlara toplu sözleşme hakkının sunulması daha önce var olan toplu görüşmenin eksik olan bir kısmını tamamlar nitelikte olduğu için değerlidir. Ayrıca Bakanlar Kurulu'nun takdir yetkisinin kaldırılarak uyuşmazlıkların çözümünün Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na bırakılması temel hak ve hürriyetlere ilişkin olumlu bir adım olmuştur.

Tablo 77. 1982 Anayasası'nın 54. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 54: Grev hakkı ve lokavt	**(Değişiklik Öncesi)** Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler. Bu hakkın kullanılmasının ve işverenin lokavta başvurmasının usul ve şartları ile kapsam ve istisnaları kanunla düzenlenir. Grev hakkı ve lokavt iyiniyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve millî serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz. **Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddî zarardan sendika sorumludur.** Grev ve lokavtın yasaklanabileceği veya ertelenebileceği haller ve işyerleri kanunla düzenlenir. Grev ve lokavtın yasaklandığı hallerde veya ertelendiği durumlarda ertelemenin sonunda, uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulunca çözülür. Uyuşmazlığın her safhasında taraflar da anlaşarak Yüksek Hakem Kuruluna başvurabilir. Yüksek Hakem Kurulunun kararları kesindir ve toplu iş sözleşmesi hükmündedir. Yüksek Hakem Kurulunun kuruluş ve görevleri kanunla düzenlenir. **Siyasî amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz.** Greve katılmayanların işyerinde çalışmaları, greve katılanlar tarafından hiçbir şekilde engellenemez.

	2010 değişikliğinden sonraki hâli … …

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nın 54. maddesinde 2010 yılında yapılan değişiklikle grev sırasında greve katılan işçilerin ve sendikanın işyerinde sebep oldukları maddî zarardan sendikanın sorumlu olduğu hükmü madde metninden çıkarılmıştır. Bunun yanında "Siyasî amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz" şeklindeki hüküm madde metninden çıkarılmıştır. Böylece grev hakkının önündeki önemli bir engel kaldırılmıştır.

Tablo 78. 1982 Anayasası'nın 74. Maddesinin 2010 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2010 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 74: Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı	**(Değişiklik Öncesi)** **Dilekçe hakkı** Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. Kendileriyle ilgili başvurmaların sonucu gecikmeksizin dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. **Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir.** **2010 değişikliğinden sonraki hâli** Dilekçe, **bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı** … **Herkes, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına sahiptir.** **Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bağlı olarak kurulan Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin işleyişiyle ilgili şikâyetleri inceler.** **Kamu Başdenetçisi Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından gizli oyla dört yıl için seçilir. İlk iki oylamada üye tamsayısının üçte iki ve üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu aranır. Üçüncü oylamada salt çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamada en çok oy alan iki aday için dördüncü oylama yapılır; dördüncü oylamada en fazla oy alan aday seçilmiş olur.**

	Bu maddede sayılan hakların kullanılma biçimi, Kamu Denetçiliği Kurumunun kuruluşu, görevi, çalışması, inceleme sonucunda yapacağı işlemler ile Kamu Başdenetçisi ve kamu denetçilerinin nitelikleri, seçimi ve özlük haklarına ilişkin usul ve esaslar kanunla düzenlenir.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2010 yılında madde 74'te gerçekleştirilen değişiklik ile *"Dilekçe hakkı"* şeklinde olan madde başlığı *"Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı"* şeklinde değiştirilmiştir. Değişiklik ile herkesin kamu denetçisine başvurma hakkı ile bilgi edinme hakkına sahip olduğu düzenlenmiştir. Ayrıca Kamu Başdenetçisi'nin dört yıl için Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçileceği ve Kamu Başdenetçiliği Kurumu'nun kuruluşu, görevi gibi hususların kanunla düzenleneceği hüküm altına alınmıştır. İdarenin işleyişine ilişkin şikâyetleri inceleyen ve etkin bir şekilde faaliyette bulunması hâlinde insan haklarına büyük katkı sunabilecek bir kurum olan Kamu Başdenetçiliği Kurumu'nun anayasal düzeyde yer alması önemlidir.

Modern anlamda ombudsmanlık kurumunun başlangıcı olarak, bu kurumun 1809 yılında İsveç Anayasası'nda anayasal bir kurum hâline gelmesi kabul edilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerin dinamik bir hâle gelmesi diğer ülkelerde de bu kurumun oluşturulmasına sebebiyet vermiştir. Hukukun üstünlüğüne, demokrasiye, insan haklarına, iyi yönetime ve şeffaflığa önemli katkılar sunan bu kurum dünyada hızla gelişmekte ve ombudsmanlık kurumunu oluşturan ülkelerin sayısı gittikçe artmaktadır (Efe ve Demirci, 2013).

Devlete karşı vatandaşı koruyan bir yapı olarak ortaya çıkan ombudsmanlık kurumu vatandaşa idarelerin aldığı kararları etkileme imkânı sunması açısından önemlidir. Bu kurum vatandaş odaklı bir yönetimin benimsenmesine ve idari uygulamaların daha şeffaf, anlaşılır bir şekilde yapılmasına yardımcı olarak toplumda demokratik kültürün yerleşik hâle gelmesine katkı sunan bir işleve sahiptir. Devletlerin karmaşık bir hâl alan kamu idaresi karşısında yetersiz olan klasik denetim organlarının yerine yenilikçi bir mekanizma olan ombudsmanlık kurumu, bürokrasinin çarkları arasında bireylerin ezilmesini önlemek amacıyla (Efe ve Demirci, 2013) etkin bir denetim mekanizması olabilir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme gayesi Kamu Denetçiliği Kurumu'nun kurulmasında etkili olmuştur. Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin hepsinde bir kişiden oluşan ombudsmanlık veya bir heyet şeklinde teşkil eden kamu denetçiliği kurulu şeklinde organlar bulunmaktadır. Kamu Denetçiliği Kurumu'nun faaliyetlere başlaması ile beraber Türkiye'de insan hakları ile ilgili mağduriyetler yargı dışındaki bir mekanizma ile daha kısa sürede giderilebilecektir (Hakyemez, 2010). Ancak bunun gerçekleşmesi kurumun daha etkin olması ve yaptırım gücünün olmasına bağlıdır.

Bunlarla beraber herkesin bilgi edinme hakkına sahip olması idarelerin şeffaflığı adına büyük öneme sahiptir. Anayasa'nın 74. maddesinde gerçekleştirilen 2010 değişikliği ile *"Herkes, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına sahiptir."* hükmü anayasaya dahil edilmiştir.

Bilgi edinme hakkı, şeffaf bir şekilde hak arayabilme ve koruyabilmenin idari usulden kazanılabilecek en mühim değeridir (Okur, 2014). Bilgi edinme hakkı yönetimde açıklık, eşitlik ve tarafsızlığı sağlamaktadır. Bilgi edinme hakkı aracılığıyla belgelere erişilmesinin neticesinde idare de işlem ve eylemlerinde eşit, tarafsız davranmak zorundadır (M. Ceylan ve Şengün, 2022). Bilgi edinme hakkının, etkin bir şekilde kullanılması hâlinde hak arayabilme ve bu hakkı koruyabilme açısından (Nohutçu ve Aslan, 2022) önemli bir değişiklik olduğu ileri sürülebilir. Bunun için bu hakkın herhangi bir kişi veya kurum tarafından sunulan bir lütuf olmadığı, aksine modern şeffaf devletlerde olması gerektiği kanısına varılması gerekmektedir.

1982 Anayasası'nın İkinci Kısmında düzenlenen "Temel Haklar ve Ödevler" başlığı altında yer almasa da konumuz açısından büyük öneme haiz olan bireysel başvurunun da analiz edilmesi gerekmektedir. Anayasa'nın 148. maddesinde 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile *"Herkes, Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlâl edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır."* (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982) hükmü Anayasa'ya dahil edilmiştir. Gerçekleştirilen bu değişikliğin başlıca nedenlerinden biri Türkiye'nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne en çok şikâyet edilen ülkelerden biri olmasıdır. Bu bağlamda bireysel başvuru yolu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne giden şikâyetlerin

azaltılması için bir filtre fonksiyonu görmek üzere hukuk sistemimize girmiştir (Hamşioğlu, 2022).

Demokratik anayasaların en önemli işlevi temel hak ve özgürlükleri korumaktır. Anayasalar bu işlevi Anayasa Mahkemeleri aracılığıyla yerine getirir. Anayasa Mahkemelerinin işlevi daha önceleri kanunların anayasaya uygunluğunu ve anayasanın üstünlüğünü sağlamaktı ancak bu işlevin yanında temel hak ve özgürlükleri koruma işlevi de Anayasa Mahkemelerinin görev alanına dahil edilmiştir. Hatta sonradan eklenen bu işlev çağdaş Anayasa Mahkemelerinin en ayırt edici özelliği hâline gelmiştir. Esasında hukuk devletinin günümüzde vardığı en ileri aşama ve temel hakların ulusal ölçekte korunmasının nihai halkası bireylere doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunma hakkının tanınmasıdır (Erdinç, 2015).

Bir devletin hukuk devleti niteliğine sahip olması ve iktidarın keyfiliğinin önüne geçilmesi bağımsız nitelikteki bir yargı sistemine sahip olması ile olanaklı olabilir. Modern devletlerin hukuk sistemlerinde Anayasa Mahkemeleri bağımsız bir yargı erki olarak temel hak ve özgürlüklerin korunmasına yoğunlaşmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından hak ihlâllerinin yarattığı olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak amacıyla Avrupalı devletler temel hak ve özgürlüklere anayasalarda yer vererek bireyi önceleyip kamu otoriteleri karşısında korumak istemiştir. Bu çerçevede anayasa yargısı, temel hak ve özgürlüklerin korunması ile demokrasinin geliştirilmesi amacıyla Avrupa'da yaygın hâle gelmiştir (Hamşioğlu, 2022).

1982 Anayasası'nda 2010 yılında yapılan değişiklik ile Anayasa Mahkemesi'nin yapısı tamamıyla değiştirilmiş ve bir insan hakları mahkemesine doğru evrilmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Yapılan değişiklik ile kabul edilen bireysel başvuru kamu gücünün eylem, işlem ya da ihmali nedeniyle temel hak ve özgürlükleri ihlâl edilen kişilerin iç hukuktaki diğer yolları tükettikten sonra başvurdukları istisnai, ikincil bir hak arama yöntemidir. Söz konusu bu yol toplumda hukuk devleti, hak ve adalet bilincinin güçlenmesine katkı sunmuştur (Hamşioğlu, 2022).

Diğer taraftan bireysel haklar bağlamında bir güvence mekanizması olan bireysel başvuru yolu yargı organlarının, hâkimlerin veya tarafların somut olaylara sistematik yorum yöntemiyle yaklaşmalarını zorunlu hâle getirmiştir. Dahası bu hak diğer kamu

hukuk dallarını ve özel hukuk dallarını anayasaya bağımlı hâle getirerek deyim yerindeyse bir biçimiyle anayasallaştırmıştır.

2010 yılında 1982 Anayasası'nda gerçekleştirilen insan haklarına ilişkin değişikler şu şekilde özetlenebilir;

-Çocukları, özürlüler, yaşlılar, maluller,gaziler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimlerine yönelik alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olmayacağı hükmü kanun önünde eşitlik ilkesini düzenleyen 10. maddeye eklenmiştir,

-Kişisel verilerin korunmasına ilişkin hüküm Anayasa'nın 20. maddesine eklenerek özel hayatın gizliğinin güvence altına alınmasının düzeyi artırılmıştır,

-Yurt dışına çıkma yasağının ancak hakim kararı ile olacağı hükmü anayasa dahil edilmiştir,

-Çocuk hakları ailenin korunmasını düzenleyen 41. maddeye eklenmiştir,

-"Aynı işkolunda ve aynı zamanda birden fazla sendikaya üye olunamaz'' hükmü mülga edilmiştir.

-Memurlara toplu sözleşme yapma hakkı verilmiştir.

-Toplu sözleşme sırasında anlaşmazlık çıkması durumunda tarafların Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na başvurabilecekleri hükmü anayasaya dahil edilmiştir,

-Grevde meydana gelecek maddi zararlardan sendikaların sorumlu olacağı ve siyasi amaçlı grev yapılamayacağı hükmü mülga edilmiştir,

-Bilgi edinme ve kamu başdenetçisine başvuru hakkı kabul edilmiştir,

-Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu otoritesi tarafından, ihlal edildiği iddiası olan kişilere Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı verilmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

1982 Anayasası'nda 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklikler büyük oranda yargı bürokrasisine ilişkindir. Bunun yanında ombudsmanlık kurumu, bireysel başvuru hakkı, bilgi edinme hakkı, kişisel verilerin korunması isteme hakkı gibi düzenlemelerin yapılması temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik pozitif bir ivme kazandırması hasebiyle insan hakları ile ilgili büyük öneme haizdir (Nohutçu ve Aslan, 2022).

Bir tepki anayasası olan 1982 Anayasası'nın özgün hâlinde yürütme organını güçlendirme amacı güdülerek büyük oranda temel hak ve hürriyetleri sınırlayacak

kayıtlar konulmuştur. Ancak 1987, 1995, 2001, 2004 ve 2010 yılında yapılan değişikliklerle büyük oranda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uyum sağlanmaya çalışılmıştır (Gören, 2018). 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen maddelerde büyük çaplı değişiklik yapılmış (Hafızoğlu, 2012) olsa da evrensel insan haklarının temel ilkelerine ulaşılabilecek bir düzeye erişmediği yadsınamaz bir gerçektir.

4.8 1982 ANAYASASI'NDA 2017 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI BOYUTU

1982 Anayasası'nda 2017 yılında gerçekleştirilen değişiklikler genel olarak hükümet sistemi üzerinde olmuştur. Bunun yanında gerçekleştirilen değişikliklerin bazıları doğrudan veya dolaylı bir şekilde insan haklarına ilişkindir.

Tablo 79. 1982 Anayasası'nın 9. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 9:	**(Değişiklik Öncesi)**
Yargı yetkisi	Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.
	2017 değişikliği sonrası hâli
	Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılır.

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2017 yılında yapılan değişiklik ile "yargının bağımsızlığı" ilkesinin yanına "tarafsızlık" ilkesi de eklenmiştir.

Yargıda bağımsızlığın sağlanması tarafsızlığın da sağlandığı anlamına gelmemektedir. Bağımsızlık hâkimin çevreden gelen etkilere karşı korunmasına yönelik bir ilke iken tarafsızlık hakimin şahsi kanaatlerinden ve önyargılardan sıyrılarak önüne gelen uyuşmazlığa ilişkin adil bir şekilde kanun hükmünü uygulaması anlamına gelmektedir. Yani bağımsızlık hakimin adil bir hüküm verebilmesi için gerekli bir ortamın meydana gelmesi anlamına gelirken tarafsızlık ise meydana gelen şartlarda hakimin iç muhakeme noktasında adaletli bir biçimde karar vermesidir. Olumsuz etkiler sonucu hakim adalet ve hakkaniyete aykırı bir şekilde hukuk kurallarını taraflı bir şekilde

uygulayarak taraflardan birinin lehine karar vermesi halinde toplumun hukuk düzenine ilişkin inancı sarsılacaktır ve bu durum başka sorunların doğmasına da kaynaklık edecektir (Özkul, 2016). Dolayısıylaa "tarafsızlık" ilkesinin anayasaya dahil edilmesi adil yargının tesis edilmesi yönünde pozitif bir adım olmuştur.

Tablo 80. 1982 Anayasası'nın 76. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 76: Milletvekili seçilme yeterliliği	**(Değişiklik Öncesi)** Yirmibeş yaşını dolduran her Türk milletvekili seçilebilir. …yükümlü olduğu askerlik hizmetini yapmamış…..milletvekili seçilemezler … **2017 değişikliği sonrası hâli** **Onsekiz yaşını** dolduran her Türk milletvekili seçilebilir. … **askerlikle ilişiği olanlar…** milletvekili seçilemezler

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

2017 yılında 1982 Anayasası'nın 76. maddesinde yapılan değişiklik ile milletvekili olma yaşı yirmibeşten onsekize düşürülmüştür. Ayrıca "yükümlü olduğu askerlik hizmetini yapmamış olanlar" yerine seçilme yaşının onsekize düşürülmesinin bir gereği olarak "askerlikle ilişiği olanlar milletvekili seçilemezler" hükmü getirilmiştir. Bazı hakların kullanımında belirli bir olgunluğa erişme fikri seçilebilme noktasından kendini göstermiş ve milletvekili olacak kimselerin belli bir yaşa gelmesi hemen hemen bütün toplumların hukuk sistemlerinde şart olmuştur. Söz konusu bu yaşın seçmen olma yaşının genellikle daha üstünde tutulduğu görülmektedir. Bunun sebebi toplumu yönetmek için senelerin getirdiği bilgi ve tecrübeye sahip olması gerektiği anlayışıdır (Araslı, 1972). Ancak sosyo-ekonomik kültürel gelişme, eğitim düzeyinin artması ve modernleşmesi, teknolojik ilerlemeler ekseninde bireysel gelişme düzeyi de artmıştır. Dolayısıyla kanımca onsekiz yaşında seçmen olarak temsilci belirleme yeteneğine sahip bireylerin aynı yaşta temsilci de olabilmesinin önünün açılması demokrasi kültürünün gelişmesine olumlu katkı sunacak niteliktedir.

Tablo 81. 1982 Anayasası'nın 122. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 122: Sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali	**(Değişiklik Öncesi)** Anayasanın tanıdığı hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelen ve olağanüstü hal ilanını gerektiren hallerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması sebepleriyle, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Milli Güvenlik Kurulunun da görüşünü aldıktan sonra, süresi altı ayı aşmamak üzere yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde sıkıyönetim ilan edebilir. Bu karar, derhal Resmi Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur. Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantı halinde değilse hemen toplantıya çağırılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi gerekli gördüğü takdirde sıkıyönetim süresini kısaltabilir, uzatabilir veya sıkıyönetimi kaldırabilir. Sıkıyönetim süresinde, Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu sıkıyönetim halinin gerekli kıldığı konularda kanun hükmünde kararname çıkarabilir. Bu kararnamameler Resmi Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur. Bunların Meclisce onaylanmasına ilişkin süre ve usul İçtüzükte belirlenir. Sıkıyönetimin her defasında dört ayı aşmamak üzere uzatılması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararına bağlıdır. Savaş hallerinde bu dört aylık süre aranmaz. Sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hallerinde hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği, idare ile olan ilişkileri, hürriyetlerin nasıl kısıtlanacağı veya durdurulacağı ve savaş veya savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi halinde vatandaşlar için getirilecek yükümlülükler kanunla düzenlenir. Sıkıyönetim komutanları Genelkurmay Başkanlığına bağlı olarak görev yaparlar. **2017 değişikliği sonrası hâli** – (Mülga: 21/1/2017-6771/16 md.)

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayası'nda 2017 yılında yapılan değişiklik ile 122. maddede düzenlenen sıkıyönetim usulü mülga edilmiştir. Bu maddenin mülga edilmesine bağlı olarak temel

hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması düzenleyen 15. maddede, kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı düzenleyen 17. maddede, kişi hürriyeti ve güvenliğini düzenleyen 19. maddede ve yargı yolunu düzenleyen 125. maddede yer alan sıkıyönetim deyimi anayasa metninden çıkarılmıştır.

Sıkıyönetim ilan edilince ülkede iç güvenlik görevleri ve bunlara ilişkin yetkiler askeri makamlara geçmektedir. Sıkıyönetim kanunu gereğince sıkıyönetim komutanlıkları ulaştırma ve haberleşmeyi denetlemek, basın yayın organlarını sansürlemek, gazete ve dergileri kapatmak, resmi veya özel bütün kuruluşları aramak, belirli yerlere giriş çıkışı yasaklamak, dernek faaliyetlerini yasaklamak, sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanabilecek bir suçtan sanık olanları tutuklama kararı verilinceye kadar gözaltına almak, gerekçe göstermeksizin üniversitelerden kamu görevlilerinin görevden uzaklaştırılmasını istemek gibi hukuk devletinin temel ilkelerini zorlayan yetkilere (Soysal, 1997) sahip olmaktaydılar. Yapılan değişiklik ile darbelerin ön ayağı olan ve birçok insan hakları ihlâline sebebiyet veren sıkıyönetim rejiminin kaldırılması demokrasi ve insan hakları açısından çok önemli bir gelişme olduğu ifade edilebilir.

Tablo 82. 1982 Anayasası'nın 142. Maddesinin 2017 Değişikliği Öncesi Hâli ile 2017 Yılında Gerçekleştirilen Değişikliklerin Karşılaştırılması

Madde 142: Mahkemelerin kuruluşu	**(Değişiklik Öncesi)** Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri kanunla düzenlenir. **2017 değişikliği sonrası hâli** … **Disiplin mahkemeleri dışında askerî mahkemeler kurulamaz. Ancak savaş halinde, asker kişilerin görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ait davalara bakmakla görevli askerî mahkemeler kurulabilir.**

(Kaynak: Nohutçu, A., ve Ziyrek, A., 2020).

1982 Anayasası'nda 2017 yılında yapılan anayasa değişikliği ile 142. maddeye disiplin mahkemeleri haricinde askeri mahkemeler kurulamayacağı lakin savaş hallerinde asker kişileri yargılamak amacıyla askeri mahkemelerin kurulabileceği hükmü eklenmiştir. Bu madde değişikliği ekseninde Askeri yargıya ilişkin hükümleri düzenleyen 145. madde, askeri Yargıtay'a ilişkin hükümleri düzenleyen 156. madde

ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'ne ilişkin hükümleri düzenleyen 157. madde mülga edilmiştir.

Yargılamanın sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi için yargının bağımsızlığı temel bir gerekliliktir. Bireylerin özgürlüğünü korumaya yönelik bir tedbir olan yargı bağımsızlığı hâkime verilmiş bir lütuf veya hak değildir. Aksine hâkime yüklenmiş bir bağımsız davranma ve düşünme sorumluluğudur. Dolayısıyla hukuk devleti ilkesinin oluşmasının temel yapıtaşı yargı bağımsızlığıdır. Bir devlette anayasal hakların korunmasında bağımsız ve tarafsız yargının bulunması bir zorunluluktur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi sivil bir kişinin silahlı kuvvetlerde görev yapmış olsa dahi askeri mahkemelerde yargılanmasını adil yargılanma hakkının ihlâli olarak değerlendirmiştir. Adil yargılama hakkının en önemli unsuru bağımsız ve tarafsız mahkemelerde yargılanma hakkıdır. Diğer tüm unsurlar eksiksiz olsa bile bağımsız ve tarafsız mahkemelerde yargılama olmaması (Metin ve Alp, 2012) adil yargılanma hakkını temelden sarsmaktadır. Sivil kişilerin askeri mahkemelerde yargılanması adil yargılanma hakkına ve insan haklarına uygun düşmemektedir. Dolayısıyla 2017 anayasa değişikliği ile bu mahkemelerin mülga edilmesi demokrasi, hukukun üstünlüğü ve en önemlisi insan hakları lehine önemli bir adım olmuştur.

2017 yılında 1982 Anayasası'nda gerçekleştirilen insan haklarına ilişkin değişikler şu şekilde özetlenebilir;

-*Yargının tarafsızlığı ilkesi 9. maddeye eklenmiştir,*

-*Seçilme yaşı onsekize düşürülmüştür,*

-*Sıkıyönetim kaldırılmıştır,*

-*Askeri mahkemeler kaldırılmıştır.*

Nohutçu'ya göre bir "yamalı bohça" hâlini alan (Nohutçu, 2022b) 1982 Anayasası'nın özgün hâli yetersiz kalmış ve üzerinde birçok değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bir darbe ürünü olan ve devlete kutsaliyet atfetmenin yanında bireyi devlete karşı tehlike arz eden bir statüde gören bir ruh haliyle ortaya çıkarılan 1982 Anayasası'nın 1987, 1993, 1995, 1999, 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2010, 2011, 2016, 2017 yıllarında birçok maddesinde değişiklik gerçekleştirilmiştir. Konunun gereğine uygun olarak 1987, 1993, 1995, 2001, 2004, 2010, 2017 yıllarında insan haklarını doğrudan veya dolaylı bir şekilde ilgilendiren maddeler tablolar kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan değişiklikler ile 1982 Anayasası'nın darbe ruhunu yansıtan birçok hükmünün mülga

edildiği ya da değiştirildiği görülmüştür. Bu bağlamda özgün hâline kıyasla insan haklarına ilişkin olumlu adımların atıldığı görülmüştür. Ancak birçok olumlu adıma rağmen henüz arzu edilen düzeye ulaşmadığı ileri sürülebilir.

4.9 1982 ANAYASASI'NIN SON HÂLİNDE TEMEL HAK VE ÖDEVLERİN SİSTEMATİĞİ

Tablo 83. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Temel Haklar ve Ödevlerin Genel Hükümleri

BİRİNCİ BÖLÜM: Genel Hükümler	
Madde 12	Temel hak ve hürriyetlerin niteliği
Madde 13	Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması
Madde 14	Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamaması
Madde 15	Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması
Madde 16	Yabancıların durumu

(Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982)

Tablo 84. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Kişinin Hakları ve Ödevleri

İKİNCİ BÖLÜM: Kişinin Hakları ve Ödevleri	
Madde 17	I. Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı
Madde 18	II.Zorla çalıştırma yasağı
Madde 19	III.Kişi hürriyeti ve güvenliği
Madde 20-21-22	IV. Özel hayatın gizliliği ve korunması A. Özel hayatın gizliliği B. Konut dokunulmazlığı C. Haberleşme hürriyeti
Madde 23	V. Yerleşme ve seyahat hürriyeti
Madde 24	VI. Din ve vicdan hürriyeti
Madde 25	VII. Düşünce ve kanaat hürriyeti
Madde 26	VIII. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti

Madde 27	IX. Bilim ve sanat hürriyeti
Madde 28-29-30-31-32	X. Basın ve yayımla ilgili hükümler A. Basın hürriyeti B. Süreli ve süresiz yayın hakkı C. Basın araçlarının korunması D. Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı E. Düzeltme ve cevap hakkı
Madde 33-34	XI. Toplantı hak ve hürriyetleri A.Dernek kurma hürriyeti B. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı
Madde 35	XII. Mülkiyet hakkı
Madde 36-37-38	XIII. Hakların korunması ile ilgili hükümler A. Hak arama hürriyeti B. Kanuni hakim güvencesi C. Suç ve cezalara ilişkin esaslar
Madde 39	XIV. İspat hakkı
Madde 40	XV. Temel hak ve hürriyetlerin korunması

(Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982)

Tablo 85. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler	
Madde 41	Ailenin korunması ve çocuk hakları
Madde 42	Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi
Madde 43-44-45-46-47	III. Kamu yararı A. Kıyılardan yararlanma B. Toprak mülkiyeti C. Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması D. Kamulaştırma E. Devletleştirme ve Özelleştirme
Madde 48	IV. Çalışma ve sözleşme hürriyeti
Madde 49-50-51-52	V. Çalışma ile ilgili hükümler A. Çalışma hakkı ve ödevi B. Çalışma şartları ve dinlenme hakkı C. Sendika kurma hakkı D. Sendikal faaliyet

Madde 53-54	VI. Toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt A.Toplu iş sözleşmesi ve toplu sözleşme hakkı B. Grev hakkı ve lokavt
Madde 55	VII. Ücrette adalet sağlanması
Madde 56 – 57	VIII. Sağlık, çevre ve konut A. Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması B. Konut hakkı
Madde 58 – 59	IX. Gençlik ve spor A. Gençliğin korunması B. Sporun geliştirilmesi ve tahkim
Madde 60-61-62	X. Sosyal güvenlik hakları A. Sosyal güvenlik hakkı B. Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler C. Yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları
Madde 63	XI. Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması
Madde 64	XII. Sanatın ve sanatçının korunması
Madde 65	XIII. Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları

(Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982)

Tablo 86. 1982 Anayasası'nın Son Hâlinde Siyasi Haklar ve Ödevler

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Siyasi Haklar ve Ödevler	
Madde 66	I. Türk vatandaşlığı
Madde 67	II. Seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakları
Madde 68-69	III. Siyasi partilerle ilgili hükümler A. Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma B. Siyasi partilerin uyacakları esaslar
Madde 70-71	IV. Kamu hizmetlerine girme hakkı A. Hizmete girme B. Mal bildirimi
Madde 72	V. Vatan hizmeti
Madde 73	VI. Vergi ödevi
Madde 74	VII. Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı

(Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982)

1982 Anayasası'nın özgün hâli ile güncel hâlinin temel haklar ve ödevlere ilişkin sistematiği karşılaştırılacak olursa; öncelikle 52. maddenin özgün hâlinde "Sendikal faaliyet" başlığı altında sendikal faaliyetlerin sınırları düzenlenmişken, 1995 değişikliği ile madde başlığı sabit kalmakla beraber içeriği mülga edilmiştir. 68. maddenin özgün hâlinde madde başlığı "Parti kurma, partilere girme ve partilerden çıkma" şeklinde iken, 1995 tarihli düzenleme ile "Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma" biçiminde değiştirilmiştir.

1999 yılında yapılan değişiklik ile 47. maddenin başlığı "Devletleştirme" iken "Devletleştirme ve Özelleştirme" şeklinde değiştirilmiştir.

2001 değişikliğinden önce 65. maddenin başlığı "Sosyal ve ekonomik hakların sınırı" iken düzenleme ile "Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları" şeklinde değiştirilmiştir.

2010 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile 41. maddenin başlığı özgün hâlinde "Ailenin korunması" iken "Ailenin korunması ve çocuk hakları" şeklinde değiştirilmiştir.

2010 tarihli düzenleme ile 74. maddenin başlığı "Dilekçe hakkı" iken "Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı" şeklinde değiştirilmiştir.

2010 değişikliğinden önce 53. maddenin başlığı "Toplu iş sözleşmesi hakkı" iken değişiklikle birlikte "Toplu iş sözleşmesi ve toplu sözleşme" şeklinde değiştirilmiştir.

Son olarak 2011 değişikliğinden önce 59. maddenin başlığı "Sporun geliştirilmesi" şeklinde düzenlenmiş iken düzenleme ile "Sporun geliştirilmesi ve tahkim" şeklinde değiştirilmiştir.

4.10 1982 ANAYASASI'NDA İNSAN HAKLARININ KEYFİYETİ VE ANALİZLER

1982 Anayasası kişi hak ve hürriyetlerini geniş bir liste hâlinde sunmuştur. Ancak otoriteyi önceleyerek bireyi ve bireyin haklarını geri planda tutmuştur. Günümüze kadar meşruiyeti çokça sorgulanan 1982 Anayasası'nın özgün hâlinde devletin keyfi müdahalesini legalize edecek ibareler barındırması hasebiyle bir nevi sözde anayasa niteliği taşımıştır. Demokratik tartışma kanallarının açılması ve bu kanalların kullanılmasından itibaren sürekli tartışma platformlarında yerini alan bu anayasaya ilişkin birçok değişiklik yapılmasına rağmen henüz istenilen düzeye ulaştırılamamıştır

(Nohutçu ve Aslan, 2022). Bu bağlamda bu Anayasaya'ya ilişkin genel bir değerlendirme ve eleştiri ışığında modern çağın gereklerine uygun bir çözüm önerisi sunulması önem arz etmektedir.

4.10.1 1982 Anayasası'na İlişkin Genel Bir Değerlendirme

Tıpkı insan vücudunun birer parçası gibi hak ve özgürlükler bir bütündür, her biri diğeriyle şu veya bu şekilde ilişki içerisindedir. Hak ve özgürlükler insan onurunun birer parçasıdır ve her biri ayrı bir işleve sahiptir (Anayurt, 2022). Herhangi birinin kullanılmasına halel getirilmesi diğerlerine de zarar vererek anlamını yitirmesine sebebiyet verebilir. Bu nedenle haklara ilişkin bir değerlendirme yapılacak olursa bir bütün olarak ele alınması yerinde olacaktır. Örneğin düşünce hürriyeti ve düşünceyi yayma hürriyetinin olmadığı yerde bilim hürriyeti, bilim hürriyetinin olmadığı yerde düşünce ve düşünceyi yayma hürriyetinden salık vermek çok anlamlı değildir.

Doğal haklar modern insan hakları yaklaşımının bir prototipi olarak modern Avrupa tarihinin ilk dönemlerinde geliştirilmiştir. Hugo Grotius, Thomas Hobbes ve John Locke gibi siyaset felsefecilerince ileri sürülen bu haklar Tanrı tarafından sunulan haklar olmaları ve insan doğasının bir parçası olmalarından dolayı doğal haklar şeklinde nitelendirilmişlerdir. Basit ahlaki iddialar olarak ileri sürülmeyen, insanın temel içgüdülerini yansıttığı ve gerçek mânâda mevcudiyetinin ortaya çıkmasını sağlayan temel olarak idrak edilen doğal haklar 18. yüzyılın sonuna değin vatandaşa ait bir özerk alan şeklinde nitelendirilmiştir. Bu özerk alan "kişinin hakları" olarak nitelendirilmiş ve hükümetin gücünü sınırlamada kullanılmıştır. Yaşam, özgürlük gibi hakları devredilmez olarak nitelendiren Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi bu fikirlere içerik kazandırmıştır (Heywood, 2016). Başlangıçta yaşam, özgürlük gibi hakları esas alan temel hak ve özgürlükler serüveni teknolojik, sosyolojik, ekonomik ve siyasi gelişmelere paralel olarak kapsamını genişletmektedir.

Hukuki pozitivizm ile doğal hukuk öğretisi arasında gerçekleştirilen tartışmanın yansıdığı insan hakları alanında geçerli yaklaşımlardan biri doğal (tabii) hukuk diğeri ise pozitif yani yürürlükte olan hukuk anlayışıdır (Öğütçü, 2005). Tabii hukuk düşüncesi Antik Çağ'a ve Aquinolu Thomas'a kadar geriye götürülebilir. Tabii hukuk klasik veya eski ile modern kuram olmak üzere iki karşıt kuramdan oluştuğu ifade

edilmektedir. Stoacılar hariç eskilere göre "insan sosyal bir hayvandır", hukukun ideal ya da tabii temelini oluşturan ve dolayısıyla insanlara içkin niteliklere aykırı olmayan bir sosyal düzen vardır. Stoa bireyciliğinin etkisinde kalan modernlere göre ise tabii hukuk olarak nitelendirilen olgu, sosyal varlıkları değil bireyleri, yani Tanrı suretinde yaratılan ve akıl taşıma yetisi paralelinde, her biri kendi kendine yeten bireyleri ele alır. Bunun sonucu olarak devletin temel ilkeleri, öncelikle hukukçular açısından her türlü sosyal ve siyasi bağdan ari, özerk bir varlık olarak nitelendirilen insana içkin niteliklerden çıkarsanmalıdır (Dumont, 2000).

Mantıksal olarak tabii yaşam hâlinde insan sadece birey olarak dikkate alınır ve bu yaşam biçimi toplum ve devlet kurulmadan önceki yaşama hâli olarak kabul görmektedir. Bu mantıksal, kuramsal tabii yaşam durumundan sosyal ve siyasi yaşamın temel ilkelerini elde etmek çelişkili bir çaba olarak görülebilir. Ancak bu şekilde modern tabii hukuk kuramcılarının çabası sonucu modern demokratik devletin temelleri atılmıştır (Dumont, 2000).

Modern çağla birlikte geçmişe nazaran daha fazla devrimci güç hâline geldiği vurgulanan modern tabii hukuk öğretisinin kurucusu ve klasik sözcüsü Hobbes'tur (Strauss, 2000). Tabii hukuk öğretisi birey temelli bir yaklaşımı esas almakta ve bireye diğer öğretilerden daha ileri düzeyde bir değer atfetmektedir. Dolayısıyla diğer öğretilere kıyasen daha çok birey eksenli özgürlük alanı imgeletebilir.

Aristoteles'in öğretisinde diğer tüm erdemleri içeren iki temel erdem olan adalet ve alicenaplık yer almaktadır. Adalet insanın başkalarına faydalı olmasını sağlayan diğer erdemleri içinde barındırır. Alicenaplık ise bireyin kendisini yetkinleştirmesine yaramakta ve diğer erdemleri içinde toplamaktadır (Strauss, 2000). Gerçek mânâda adaletin temellendirildiği toplumlarda diğer erdemlerin de optimal düzeye erişmesi olasıdır. Ancak en önemli erdemlerden biri olan adaletin yaygın bir hâl alması gerekmektedir.

Rousseau insanların bağımsız, özgür ve yalnız hayata geldiklerini, her birinin tabii özgürlüğünden vazgeçtiği, karşılığında kavuştuğu özgür bir şekilde onayladıkları bir sözleşme ile toplumu oluşturduklarını ileri sürmüştür (Duguit, 2000). Düşünüre göre özgürlük insanın kendi koyduğu kurallara uymasıdır ve bu her şeyden önce yalnızca yasaya itaati değil yaşamının da kaynağının bireyde olması demektir (Strauss, 2000). Diğer taraftan Hobbes'a göre açıkça özgürlükten tek taraflı bir şekilde vazgeçme

zararlıdır ve bu durumda kişi diğerlerinin elinde bir av, savunmasız bir kurban olacaktır (Höffe, 2000). Toplumsal bütünlük ve yaşam için kısmen de olsa özgürlüklerden vazgeçilebilir ancak bunun sağlıklı bir şekilde peyda edilmesi hukuki etkileşimin marifetine bağlıdır. Aksi hâlde adil olmayan bir özgürlük rejimi ortaya çıkar ki bu durumun sürdürülebilir olması olanaklı değildir.

Toplumlar yasayı düşünme açısından ikiye ayrılabilirler. Bunlardan biri tabii hukuk anlayışının hâkim olduğu toplumlardır. Bu toplumlar dünyevi uygulamayı belirleyen kurallar bütünün aşkın bir biçimde toplum dışında yazıldığını düşünürler ve sosyallikten önce var olan tabii veya Tanrısal bir yasa tarafından tespit edildiklerini düşünürler. Diğer pozitivist ve ussal yaklaşımın hâkim olduğu toplumlarda ise yasaların dünyevi bir alanda insan aklının yaratısı olarak belirlendiği düşünülür. Bu tarz toplumlarda insani yasanın ussallığı, aşkın yasanın tartışılmazlığına ikame olmuştur. Dünyevi düzlemde, koşullarla değişen ve ulusal sınırlar içine kapanan insani yasanın hâkim olduğu toplum, modern toplum diye nitelendirilen devletli toplumdur (Akal, 2000). Tabii hukukun pozitif yasalara içkin hâle getirilmesi temeline dayanan özgür bir toplumun (Strauss, 2000) devamlığının sağlanabilmesi pozitif hukuk ile şekillenen devlet mekanizmasının varlığına bağlıdır.

İnsan hakları ırk, cinsiyet, din ve diğer farklılıklar göz önünde bulundurulmaksızın her nerede olursa olsun tüm insanlar için geçerli olduğundan evrensel; hiçbir şekilde ortadan kaldırılamamasından dolayı temel; birbirleri ile ilişkili olduğundan dolayı bölünmez; insani bir hayat sürmenin temel koşulları olduğundan dolayı ise mutlaktır (Heywood, 2016). Köklerini doğal hukuk anlayışından alan insan hakları, kişilerin sırf insan olmasından kaynaklı insan onurunu temsil eden devredilmez, vazgeçilmez ve dokunulmaz yetki ve özgürlüklerdir. Devlet kişiye hak sunmaz, kişi doğuştan bunlara sahiptir ve devletin temel görevleri onları tanımak ve güvence altına almak için gerekli olan düzeni tesis etmektir. Zira insan hakları devletten önce gelir ve devletin varlık sebebini oluşturur. (Anayurt, 2022). Modern bir devletin varlığının ve devamlılığının en önemli koşullarından biri temel hak ve hürriyetlerin teminat altında olmasıdır.

Devlet görece merkezileşmiş, zamansal geçerlilik alanı dahilinde sınırlandırılmış ve doğrudan uluslararası hukuka tabii tümüyle ve genel anlamda etkin bir hukuki düzendir. Devlet hukuki düzenin etkin olmasından başka bir şey değildir yani bir egemenlik yetkilendirmesi uyarınca devletin gücü bir tür gizemli ayrıcalık değildir.

Kamusal güçler, yöneticiler, hukuki anlamda anayasanın düzenlediği ilişkileri kuran bireylerdir ve bunlar sadece yürürlükte bulunan hukuk kuralları gereğince sahip oldukları yetkileri kullandıkları oranda devlet organlarına dönüşürler (Braud, 2000). Ülkesi üzerinde güç kullanma yetkisini tekelinde bulunduran ancak düzeni sağlama noktasındaki işlevini yerine getiremeyen devletler "başarısız devletler" olarak ifade edilmektedir (Heywood, 2016). Başarısız devletlerin en önemli eksikliklerinden biri temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınarak toplumsal anlamda içselleştirilmesini sağlayamamaktır. Bu tarz devletlerde korku, kaos iklimi hakimdir ve bu durum son kertede toplumsal huzursuzluğa neden olmakta, devletin egemenlik yetisine zarar vermektedir.

Doğa durumunda yaşam yalnız, acımasız, iğrenç ve kısa olacaktır. Hobbes'a göre bu durumda toplumun barbarlığından kaçışın tek yöntemi egemen ve rakipsiz bir güç olan devletin yaratılmasıdır (Heywood, 2016). Devlet kendi örgütlenmelerini kendilerinin oluşturduğu ve bunu ortak iradeye dayalı bir şekilde değiştirebilen, kendisinin efendisi olarak kabul edilen toplumlarda ortaya çıkmamıştır (Gauchet, 2000). Küreselleşme eğilimleri devlet egemenliği ilkesinin anlamlılığının devam edip etmediği konusunda şüphe uyandırmanın yanında devletin doğası, rolünü tekrardan şekillendirmiş ve tarihsel bir kurum olan devlet çeşitli dönüşümler geçirmiştir. 19. yüzyılda milliyetçilik olgusunun yükselişi ulus-devletin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu durum devleti toplumsal bütünlük, siyasi meşruiyet kaynağı olarak ulusla ittifak yapma durumuna getirmiştir (Heywood, 2016). Devletin varlık nedeni olan milletiyle ittifak hâlinde olmaması durumunda meşruiyetini kaybederek yok olması ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde devletin millet için var olduğu şuurunun yerleşik hâle gelmesi gerekmektedir. Aksi hâlde 1982 Anayasası'nın özgün hâlinin ortaya koyduğu şekliyle soyut bir varlık olan devlete kutsiyet atfedilmesi ülkenin her anlamda gelişimine ket vuracak bir durum ortaya çıkarabilir.

Modern algılanış biçimiyle görece yakın bir dönemde ortaya çıkan "devlet" sözcüğü yerine Platon, Aristoteles, Cicero ve Augustinus, "polis", "res publica, regnum" gibi farklı deyimler kullanmışlardır (D'Entreves, 2000). Maddi, manevi diğer tüm kurum ve grupları hâkimiyet altına almış tarihsel bir kurum olan devlet bir merkezi yönetim sistemi olarak 15. ve 16. yüzyıl Avrupasında doğmuştur. Kurumsal bir yapı olan modern devletin 1648 Westphalia barışı ile resmileştiği varsayılır. Westphalia ile

devletler dünya sahnesinin temel aktörleri hâline gelmiştir. Devletler iç ve dış olmak üzere iki egemenliğe sahiptir. İçsel egemenlik ülke sınırlarında bütün vatandaşları ve kurumları bağlayıcı kararlar alan, devlet içerisinde bir kuruma verilmiş üstün otorite olgusudur. Jean Jacques Rousseau'ya göre mutlak otorite "genel irade" düşüncesinde yer bulan halkın kendine aittir (Heywood, 2016). Genel iradenin esas alınarak devletin iç egemenliğinin gerçek mânâda sağlanması dış egemenliğe de etki etmektedir. Zira toplum için var olan ve toplumla uyumlu, bütünleşmiş bir devlet mekanizması iç egemenlik kaygısından uzak bir biçimde dış egemenlik noktasında daha başarılı olacağı bir gerçekliktir.

Devlet sisteminin ortaya çıkısını ifade eden Locke, Hobbes ve Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramı esas itibariyle varsayımsal bir durum olan doğa durumundan yani insanların düzensiz ve güvensiz yaşadığı bir durumdan çıkışını temsil etmektedir. Bu noktadan itibaren devlet sisteminin günümüze gelene kadar türlü merhalelerden geçtiği bilinmektedir. Feodal yaşamı simgeleyen mülk devleti ardından ileri bir rejim olarak belirse de temel hak ve özgürlüklerin temsil edilmediği polis devletine evrilmiştir. Akabinde temel hak ve özgürlüklerin teminat altına alındığı kamu düzeninin birincil amaç olarak kabul edildiği modern hukuk devleti anlayışına geçilmiştir (Kavsıracı, 2023). Modern hukuk devletleri dönemsel olarak kamu düzenini sağlama kisvesiyle polis devletinde var olan uygulamalara sebebiyet verebilir. Bu durumun ortaya çıkmaması için hesap verebilir, etkin, şeffaf ve etik değerlerin esas alındığı bir denetim mekanizmasının varlığı zorunlu bir koşuldur.

Modern hukuk devletinin öncelikli sorumluluklarından biri ülke içinde ikamet eden insanların ve devlet mekanizmasının güvenliğini sağlamaktır. Bu noktada devlet olası tehditlere karşı uzmanlaşmış mekanizmalardan yararlanmaktadır. Söz konusu mekanizmaların önceden belirlenmiş yasal çerçevede hareket etmesi gerekmektedir (Kavsıracı, 2023). Dolayısıyla temelinde hukuki etkileşimcilik diye nitelendirilebilecek Kelsenci devlet anlayışının (Braud, 2000) mevcudiyeti gereklidir. Aksi hâlde devlet uğruna ve adına kendine misyon biçmiş çeşitli mihrakların polis devletini andıran çeşitli faaliyetlerde bulunması olasıdır.

İnsan hakları devletlere, onların iç ve dış politikalarını etkileyen sorumluluklar yükler dolayısıyla insan haklarının korunması ve gerçekleştirilmesi hükümetlerin temel görevleri arasında yer almaktadır, hatta liberallere göre en temel amacıdır (Heywood,

2016). Hukuk devleti doktrininin günümüzdeki başarısı birçok uygun etkenin bir araya gelmesinden kaynaklıdır. Totaliter deneyimler ile bunların kitlesel kıyımları devletin sınırlandırılması gerektiğinin bilincine varılmasını sağlamıştır. Soğuk Savaş döneminde SSCB'ne karşı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin gösterdiği gibi batılı demokrasiler ısrarla devlete yönelik iddia edilebilecek insan haklarına vurgu yapmışlardır (Braud, 2000). Çok taraflı antlaşmaların artması ve uluslararası örgütlerin ortaya çıkması özellikle insan haklarına saygı bağlamında devletlerin ihmâl etmekte giderek daha çok zorlanabilecekleri bir hukuk meydana getirmiştir. En güçlüler dışında devletlerin birçoğu hukuki anlamda imza attıklarından dolayı antlaşmaya katılmaya neredeyse zorlanabilirler (Braud, 2000). Tarihsel olarak görüldüğü üzere uluslararası hukuk egemenlerin güdümündeki bir durumu resmetmektedir. Dolayısıyla dış dayatmalı bir insan hakları kültüründen ziyade hukukun üstünlüğü ve çoğulcu demokrasi ekseninde içten filizlenen bir insan hakları kültürünün oluşturulması daha sürdürülebilir, daha faydalı bir durum ortaya çıkarabilir.

Devletlerin sınırları dâhilinde yaşamakta olan kişilerin güvenliğini sağlamada negatif ve pozitif sorumlulukları bulunmaktadır. Bu noktada negatif yükümlülük olarak devlet kişilerin çekirdek hakları karşısında kendini sınırlandırmak, pozitif yükümlülük noktasında ise bireylere adil ve güvenli bir ortam sağlamak için aktif bir şekilde hareket etmek durumundadır (Kavsıracı, 2023). Bazı kesimlerce devletin tam anlamıyla sınırlandırılması gerektiği ileri sürülmekte ve devlete "pejoratif" bir anlam yüklenmektedir. Ancak Höffe'nin Kant'tan aldığını ileri sürdüğü gibi "Bir şeytan halkının bile devlete ihtiyacı vardır" (Höffe, 2000) çünkü kurumsallaşmış bir zorlayıcı güce sahip olan devletin içinde var olmadığı bir toplumsal düzenin günümüzde varlığını devam ettirmesi olanak dâhilinde değildir. Ancak zorlayıcı güce sahip olan devlet mekanizmasının temel ilkelerinin hukuken belirlenmesi gerekmektedir. Aksi hâlde icbar gücünün toplumun aleyhine işlemesi muhtemeldir. Kurumsallaşmış zorlayıcı bir güç ülke ve halkın birliğini oluşturarak ortak bir otorite tarafından yönetilmesi anlamına gelir. İktidarlar anayasal koşulları da dikkate alarak hukuku uygulamakla görevlendirilmiş kişilerin varlığı ile somutlaşır ve zorlayıcı güç keyfi olarak uygulanmaz. Yöneticiler ve ajanları belli kurallar çerçevesinde zorunlu önlemler alır ve bu ayrıcalığı çatışmaları önleyecek biçimde anayasa hukuku çerçevesinde kullanır (Braud, 2000). İşlevsel olarak siyasi ve idari işlerde

uzmanlaşmış gerçek kişiler devlet organları olarak kabul edildiklerinden dolayı yetkilerini ve özel sorumluluklarını düzenleyecek özgül bir hukuki çerçeve içine dahil edeceklerdir. Kendisini ötekilerine kabul ettiren anayasa bu kurallar dizgesinden birincisidir (Braud, 2000). Kurallar dizgesinde önceliğe sahip olan anayasaların modern çağın gereklerine göre dizayn edilerek icbar gücüne sahip devlet mekanizmasının sınırları ile bireysel hak ve hürriyetlerin ulaşılabilir, kullanılabilir, optimal bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

İnsana ait hakların sürdürülebilir bir şekilde varlığını devam ettirmesi icbar gücüne sahip devlet düzeni ile söz konusu olabilir. Ancak bu icbar kudretinin negatif bir biçimde uygulanması hakları anlamsız bir konuma getirecektir. Dolayısıyla böyle bir durumun ortaya çıkmaması için hak ve hürriyetlerin üstün bir norm tarafından güvence altına alınması bir zorunluluktur. Günümüz dünyasında genel olarak kurumsal hâle gelmiş zorlayıcı güce sahip olan devlet mekanizmasının temel esasları ve temel erklerin hareket alanları anayasalar ile dizayn edilmektedir. Söz konusu anayasalar yöntem, içerik ve nihai amaçları göz önünde bulundurularak bazı tasniflere, nitelendirilmelere tabi tutulmaktadır.

Anayasa tekniğini toplumsal mühendislik aparatı olarak gören bir düşünsel altyapı ile düzenlenen ve toplumu anayasa marifetiyle dönüştürmeyi amaçlayan anayasalara ideolojik anayasa denir. Diğer taraftan tarafsız bir şekilde siyasal sistem için gerekli olan kurumsal hükümlere yer veren ve ideolojik anlamda bir tercih barındırmayan anayasalara tarafsız (nötr) anayasalar denir (Atar, 2017). Anayasaların belirli bir ideolojisi olabilir ancak bu ideoloji devlet eksenli olmaktan ziyade bireyi önceleyen insan onuruna yaraşır bir hedefi kendine şiar edinmesi gerekmektedir.

Normatif anayasa; siyasi sürecin anayasal normlara göre işlediği ve normların gerçek siyasi süreci yönettiği, başka bir ifadeyle gerçekten uygulanan, toplumla bütünleşmiş ve yaşayan anayasalar şeklinde nitelendirilir. İtibari(sözde) anayasalar ise hukuksal olarak geçerli olmasına rağmen, anayasal kuralların siyasi hayatın dinamikleriyle tam anlamda bütünleşememesi nedeniyle pratikte işlemeyen anayasadır (Atar, 2017).

Modern kurumların dinamizmi modern çağın ilk dönemlerinden itibaren insanın özgürleşmesine ilişkin fikirleri harekete geçirmiş ve belli bir düzeyde bu fikirlerden etkilenmiştir. Rasyonel anlama tekniklerinin sadece teknoloji ve bilim alanlarına değil ayrıca toplumsal hayata uygulanmasıyla insanların faaliyetleri önceki kısıtlardan

özgürleşmeye başladı. Modern siyaset içinde üç temel yaklaşım olan radikalizm, muhafazakârlık ve liberalizmin farklı şekillerde de olsa özgürleşmeci politikaların hakimiyeti altına girdiği ifade edilebilir (Giddens, 2010/1991). Özgürleşmeci politika iki temel unsura sahiptir. Bunlar; geçmişin zincirlerinden kurtularak geleceği dönüştürecek bir tavrın yolunu açmak ve bazı bireyler veya grupları diğerlerinin haksız tahakkümünden kurtarmaktır. Geçmişin durağan pratiklerinden kurtulmak bireylerin kendi hayat koşulları üzerindeki toplumsal kontrollerini yükseltmelerini mümkün kılar (Giddens, 2010/1991). Günümüz dünyasında bunun en etkin yöntemi kurumsallaşmış demokratik mekanizmaların varlığına bağlıdır.

Demokrasi; etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, yetişkinlerin dâhil olması ve gündem üzerinde son sözü söyleme hakkı sunar (Dahl, 2021/1998). Demokrasi arzu edilen sonuçlar doğurur. Bu sonuçlar; zorbalığı önlemek, temel haklar, genel özgürlük, kendi kaderini tayin etme, insani gelişme, siyasi eşitlik ve temel kişisel çıkarların korunmasıdır. Bunlara ek olarak demokrasi barış ve refah sonucunu doğurur (Dahl, 2021/1998). Dolayısıyla Modernite'yi esas alan bir anayasanın varlığının yanında demokrasi, hukukun üstünlüğü gibi kurumsallaşmış yapıların da var olması insan hakları bağlamında büyük önem arz etmektedir. Zira iktidarların veya erkin hegemonyası altında bulunan otoriteler tarafından müdahale edilemeyecek bireysel bir alanın yaratılarak insan hakları kültürünün oluşturulması, modern anlamda kurumsallaşmış demokratik değerlerin içselleştirildiği toplumlarda mümkün olabilir.

Toplumun huzur ve güvenliğini sağlama hukuk devletinin rolleri arasında yer almakta, bu rol eşitlik, adalet, insan haklarına saygı ilkesi çerçevesinde temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınması ile sürdürülmektedir (Kavsıracı, 2023). Temel hak ve hürriyetler insan haklarının pozitif (müspet) hukuk metinlerine yansımış hâlini ifade etmektedir. Hukuk devletlerinin zorunlu şartlarından biri temel hak ve hürriyetlerin tanınması ile korunmasıdır. Fakat temel hak ve hürriyetlerin anayasalarda ismen düzenlenmesi söz konusu hakların korunması noktasında kafi bir teminat değildir. Temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması için hak ve hürriyetlerin kapsamı, sınırları, olağanüstü ya da olağan dönemlerde yapılacak müdahalenin şartları ile hakları ihlâl edilen kişilerin başvurabileceği yolların düzenlenmesi gerekmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Bu düzenlemeler yapılırken hürriyetlerin otoriteye kıyasen

öncelenmesi gerekmektedir. Zira hürriyetin öncül olması otoritenin de makul bir düzeyde sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır. 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin en temel özelliklerinden biri "hürriyet-otorite" dengesinde otoriteyi öncelemesidir. Bu anayasada temel hak ve hürriyetler düzenlenmiş fakat sınırlamalar ile bunların alanını büyük oranda daraltılmıştır. Genellikle 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin hangi tür yaklaşımı benimsediği üzerinde durulan bir meseledir. 1982 Anayasası'nın özgün hâli 1961 Anayasası'na nazaran daha katı nitelikte iken daha sonra aşamalı bir biçimde yapılan değişikliklerle bu katılık bir nebze giderilmiştir. 1982 Anayasası otoritenin ağırlığını arttırmış ve birey karşısında devleti korumaya çalışmıştır. 1982 Anayasası'nın özgün hâline bakıldığında anayasasının bütününe devletçi, toplumcu ve ideolojik anlamda taraflı, bireysellik ve özgürlük karşıtı bir felsefe egemen olmuştur. Türkiye'de anayasa Batı demokrasilerindeki devletin sınırlandırılması anlamına gelen anayasacılığın zıttı şeklinde devlet merkezli bir siyaset ve toplum anlayışı öngörmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Türkiye'de devlet merkezli ve birey ile toplumu ikinci plana atan temel felsefe anayasanın bazı maddelerinde kendini göstermektedir. Bu yaklaşım tarzı düşünme ve örgütlenme özgürlüğü, mülkiyet hakkı, sözleşme, sendika gibi haklarda da kendini göstermektedir. Aralarında hiyerarşik bir üstünlük olmamakla beraber düşünce ve örgütlenmeye ilişkin özgürlükler insan hakları bağlamında büyük öneme haizdir.

Düşünce özgürlükleri gibi kişilerin ortak amaç ve çıkarlar çerçevesinde bir araya gelerek ortak faaliyetler yürütebilecekleri örgütlenme özgürlüğü de demokratik bir rejimde sivil ve kamusal hayatın temelleri arasında yer alır. Dernek kurma bu özgürlüğün prototipi, toplantı ve gösteri yapma özgürlükleri ise bu özgürlüğün tamamlayıcısıdır. Örgütlenme özgürlüğünün iktisadi alandaki uzantısı ise şirket ve sendika kurma özgürlükleridir. Diğer taraftan siyasi parti kurma ve bu partiler aracılığıyla katılım örgütlenme özgürlüğü içerisinde yer alır. 1982 Anayasası prensip olarak bu özgürlüklerin hepsini tanımakla beraber bunlara ilişkin önemli bazı kısıtlamalar getirmiştir (Erdoğan, 2014). Bunların yanında mülkiyet, girişim, sözleşme gibi haklar özgür bir siyasi düzenin vazgeçilmezi arasında yer alan iktisadi özgürlüklerdir. Bu haklar 1982 Anayasası'nda düzenlenmekle beraber bunlara ciddi kayıtlar getirilmiş ve bazı hâllerde güvencesiz bırakılmıştır. Örneğin mülkiyet hakkına kamu yararı nedeniyle müdahale edilebilir. Türk kamu hukuku geleneğinde devlet

merkezli olan kamu yararı tamamen siyasi çoğunluğun ve idarenin takdirine bağlı olarak belirlenir. Dolayısıyla bu mülkiyet bir hak şeklinde görülmek yerine bir nevi toplum veya devlet bağışı olarak görülmeye yatkın bir anlayış barındırır (Erdoğan, 2014). Özellikle 1982 Anayasası'nın özgün hâline bakıldığında temel hakların birçoğu devlet merkezli bir perspektifle büyük oranda dar bir çerçeveye oturtularak ontolojik bir güvensizlik durumu ortaya çıkarmıştır. 1982 Anayasası'nın başlangıç hükmündeki "her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden... yararlanarak... maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu" ifadesi ile 12. maddesinde belirtilen "herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir" hükmü tabiî hak doktrininin benimsenmiş olduğu izlenimini vermektedir (Atar ve Çelik, 2018). Ancak kamusal haklar veya anayasal haklar pozitivist bir temele sahip yani kaynağını pozitif hukuktan almaktadır. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın bazı yerlerinde insan hakları kavramına yer verilmişse de anayasada pozitif hak anlayışı hâkimdir (Anayurt, 2022).

17. yüzyıl İngiliz ile 18. yüzyıl Fransız ve Amerikan devrimiyle gelişen sivil ve siyasi haklar ilk doğal haklardır. Negatif veya hoşgörü hakları olarak da görülen yaşam, özgürlük, mülkiyet gibi sivil ve siyasi haklar başkalarına sınırlandırmalar dayatıldığında sahip olunabilecek haklardır. Dolayısıyla negatif haklar özellikle devletin müdahalesi ve başkalarının hak tecavüzlerinden ari bir biçimde kullanılabilecek bağımsız bir alanı ifade etmektedir (Heywood, 2016).

20. yüzyılda özellikle de 1945 sonrası dönemde önem kazanan sosyal güvenlik, çalışma, eğitim gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ikinci nesil haklar olarak ifade edilmektedir. Bu haklar kapitalist kalkınmanın sınıflar arası sosyal adaletsizliğe sebep olmasıyla ilgili sosyal varsayımlara dayanmaktadır. Kapitalizmin doğurduğu eşitsizlikleri gidermek amacıyla tasarlanan bu haklar önemli ölçüde devlet müdahalesini gerektiren pozitif haklardır. 1945 yılından itibaren ortaya çıkan üçüncü nesil hakların temel özelliği tek tek bireylere değil sosyal gruplara ya da toplumlara ait geniş bir haklar manzumesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu haklar kolektif haklar veya halkların halkları şeklinde nitelendirilmektedir. Birinci nesil haklar liberalizm tarafından, ikinci nesil haklar sosyalizm tarafından şekillendirilmiş, üçüncü nesil haklar ise küresel Güney'in endişeleri çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca birinci

nesil haklar özgürlük, ikinci nesil eşitlik ve üçüncü nesil haklar ise kardeşlik temasıyla ortaya çıkmıştır (Heywood, 2016).

Ayrıca günümüz bilimsel ve teknolojik gelişmelerin insan onuruna yönelik tehditleri karşısında dördüncü kuşak haklar ortaya çıkmıştır. Bilim ve teknolojinin ortaya çıkardığı tehlikelerden dolayı insan onurunun korunması amacıyla ortaya atılan haklar dördüncü kuşak haklar olarak nitelendirilmektedir. Bu hakların tam olarak nelerden oluştuğu kesin olarak belli olmasa da bazı yazarlar tarafından biyoetik haklar, siber uzay hakkı, farklı olma hakkı, su hakkı, demokratik bir siyasal sistemde yaşama hakkı (Boyar, 2019) gibi haklar bu kategoride değerlendirilmektedir.

İnsan haklarına ilişkin uzun süren gelişimi sonunda demokratik toplumlarda genel olarak kabul gören yazılı anayasaların büyük çoğunluğu Jellinek'in tasnifini baz almışlardır. Jellinek tarafından ileri sürülen ve sonraları birçok yazar tarafından geliştirilen negatif, pozitif ve aktif statü hakları şeklindeki sınıflandırma 1982 Anayasası dâhil demokratik anayasalarda yerini bulmuştur (Atar ve Çelik, 2018). George Jellinek'ten kaynağını alan Türk kamu hukuku doktrininde hâkim olan yaklaşıma göre temel haklar nitelik bakımından negatif, pozitif ve aktif statü hakları olmak üzere üçe ayrılır (Erdoğan, 2014).

Devlet müdahalesi karşısında teminat altına alınması ve siyasal iktidar karşısında korunması gerekli, devletin hareketsiz kalması veya karışmaması gereken haklar negatif statü hakları olarak nitelendirilir. Söz konusu bu haklar bireylere dokunulmaz, güvenceli özel bir alan sağlar ve siyasi baskıdan korur. Geleneksel sivil haklar ve özgürlükler olarak da nitelendirebilecek bu tipik haklar Türkiye'de kişi hakları veya medeni haklar olarak adlandırılır. Bahsi geçen haklar bireylerin insan olarak var olmalarına, kendilerini gerçekleştirmelerine ve ifade etmelerine olanak sağlar. Dolayısıyla özgür bir hayatın temelini negatif statü hakları oluşturur. Başlıca negatif statü hakları arasında ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, kişi dokunulmazlığı vb. haklar yer almaktadır. Vatandaşların siyasal iktidarın oluşumuna ve kullanımına dahil olmasını veya siyasi sürece etki etmesine olanak sağlayan ise aktif statü hakları olarak nitelendirilir. Günümüzde genellikle vatandaşlara ihdas edilen bu haklar kişileri devlet karşısında aktif hâle getirerek siyasi ve idari karar alma noktasında etkin hâle getirir. Demokratik rejimlerde güvence altına alınan ve liberal demokrasinin temel

esasları arasında yer alan bu haklar dilekçe hakkı, siyasi parti kurma ve üye olma gibi haklardır.

Sınırlama teknik olarak, belli bir hakkın anayasa tarafından belirlenmiş alanına kanun yoluyla dışarıdan yapılan ve kişiye sağlanan imkânların daraltıldığı müdahaledir. Anayasa Mahkemesi'nin tanımladığı şekliyle sınırlama "belirli bir temel hak ve özgürlüğün Anayasa'da öngörülen ya da belirlenen alanı içinde kişiye sağlanan olanakların kanun koyucu tarafından daraltılması" (M. Sağlam, 2002) anlamına gelmektedir. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında Anayasanın doğrudan getirdiği sınırlamalar ve kanun koyucunun getirdiği sınırlamalar olmak üzere iki yöntem uygulanmaktadır. Anayasal sınırlamalar yasama organına bırakılmadan doğrudan anayasanın kendisi tarafından bir temel hak ya da hürriyetin sınırlandırılması durumudur. Bilhassa çok maddeden oluşan ve detaylı hükümler barındıran tepki anayasalarında Anayasal sınırlamalara daha çok yer verilmektedir. Bir tepki anayasası olan 1982 Anayasası'nda özgün hâline nazaran daha az olmakla beraber çoğu hususta sınırlamalar yer almaktadır (M. Sağlam, 2002).

1982 Anayasası üzerinde 1987-2017 yılları arasında 19 defa 184 noktada değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamlı, yoğun değişiklikler neticesinde Anayasa'nın sistematiği ve bütünlüğü kaybolmuş, ilk hâlindeki 177 maddenin 23'ü mülga edilmiştir (Nohutçu, 2022b). 1983'ten itibaren seçilen parlamentolardan neredeyse hepsi iradelerini "türev kurucu iktidar" sıfatıyla Anayasa'yı kısmen de olsa demokratikleştirmek için kullanmışlardır (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1982 Anayasası üzerinde gerçekleştirilen değişiklikler otoriteden özgürlüklere yönelik bir eğilimdir. Otoriter bir yapıda olan 1982 Anayasası bilhassa Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'ye "dar" gelmeye başlamıştır (Z. Arslan, 2002). Dolayısıyla bugüne kadar 1982 Anayasası'nda gerçekleştirilen değişikliklerin genel eğilimi büyük oranda Avrupa Birliği'ne uyum ihtiyacından kaynaklanmıştır (Erdoğan, 2014). Büyük oranda özgürlükler lehine gerçekleştirilen değişikliklerden en önemlileri arasında 2001 yılında yapılan değişiklikler yer almaktadır. Yapılan değişiklikler ile 1982 Anayasası'nın otoriteyi önceleyen ve temel hakları önemli ölçüde kullanılmaz hâle getiren yapısı revize edilmeye çalışılmıştır.

1982 Anayasası'nın üzerinde gerçekleştirilen 2001 değişikliği zamanla meydana gelen siyasi açılımlara bağlı olarak anayasanın değiştirilmesine ihtiyaç duyulması ve Avrupa

Birliği'ne uyum sürecinde verilen taahhütlerin yerine getirilmesi kapsamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne paralel bir şekilde düzenlenerek Anayasa'nın temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlama rejimi kökten değiştirilmiştir (M. Sağlam, 2002). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin sınırlama rejimi, sözleşmede teminat altına alınan sınırlanması için genel bir sınırlama nedenine yer vermemiş, ilgili maddesinde kendine özgü nitelikleri ve özellikleri göz önüne alınarak sınırlandırılabilecek her bir hak ve özgürlüğün hangi sebeplerle sınırlandırılabileceği tek tek düzenlenmiştir. 2001 değişikliği ile 13. madde sınırlama rejimi açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun hâle (M. Sağlam, 2002) getirilmeye çalışılmıştır.

2001 anayasa değişikliği ile 13. maddeden genel sınırlama sebepleri tamamen çıkarılmış ve buna paralel olarak "temel hak ve özgürlüklerin ancak ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak sınırlanabileceği' düzenlenmiştir. Böylelikle maddede yer alan genel sınırlama nedenlerinin baskı ve ağırlığından temel hak ve özgürlükler kurtarılmış, özgürlüğün "asıl" sınırlamanın ise "istisna" olduğu düşüncesine geçilmiştir. Bu düşünceyle birlikte "genel sınırlama sisteminden "farklılaşmış - kademeli sınırlama sistemi"ne geçilerek bir sistem değişikliği gerçekleştirilmiştir (F. Sağlam, 2002).

2001 anayasa değişikliği ile genel sınırlama sebepleri ve "milli güvenliğin korunması" 13. maddeden çıkarılmıştır. Aynı zamanda bazı temel hak ve hürriyetler için özel sınırlama nedenleri arasında "milli güvenlik" kavramına yer verilmiştir. Değişiklikle birlikte "milli güvenlik", dernek kurma hürriyeti, haberleşme hürriyeti, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ve sendika kurma hakkının sınırlama sebebi olarak ifade edilmiştir (H. Tunç, 1999b). 1982 Anayasası'nın mevcut hâline bakıldığında bireysel ve toplumsal anlamda önem arz eden temel hak ve hürriyetler genel olarak milli güvenlik, genel ahlak, genel sağlık, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi ve başkalarının hak hürriyetlerinin korunması gerekçesiyle sınırlandırılabilir şeklinde amir hüküm yer almaya devam etmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki güvenliğe ilişkin genel kabul gören bir tanımlama mevcut değildir. Güvenliğin hangi konuları ihtiva ettiği, ne olduğu ve ne şekilde tahlil edilmesi gerektiği yönünde birçok farklı görüş mevcuttur. Bunun temel nedenleri

arasında güvenliğin tarihsel olarak çeşitli dönemlerde farklı bir şekilde algılanması ve güvenliğin değişime açık, dinamik bir yapıda olmasıdır (Çıtak, 2017).

Klasik anlamda milli güvenlik bir devletin dış ilişkileri ve milli savunmasını içeren ortak bir kavramdır. Bu kavram dış ilişkilerde üstün bir durum; herhangi bir yabancı unsura karşı askeri ve savunma üstünlüğü; iç ve dış kaynaklı sarih ve zımni şekilde ortaya çıkabilecek düşmanca veya yıkıcı eyleme karşı başarılı bir şekilde direnme kabiliyetine sahip savunma duruşundan kaynaklanabilecek bir durumdur. Milli güvenlik geniş ve güncel anlamıyla daha çok kapsamlı, çok boyutlu, karmaşık bir durumu resmetmektedir.

Güncel anlamıyla milli güvenlik bir devletin hukukun üstünlüğü prensibi perspektifiyle, çağdaş bir demokrasi, insan hakları ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alarak; askeri, ticari, ekonomik, mali, siyasi, sağlık, çalışma ve sosyal güvenlik, eğitim ve öğretim, bilim ve teknoloji, sanat, spor, sağlık ve kültür alanlarında iç ve dış ilişkiler bağlamında öngörülebilir bir düzeyde güvence altında olması durumunu ifade eden çerçeve bir kavramdır. Bu çerçeve kavramın destekleyici ve tamamlayıcı unsurları arasında etkin istihbarat, istihbarata karşı koyma, koruyucu güvenlik, adalet düzeni ve kolluk yer almaktadır. Çoğu zaman güvenlik kavramı Türkiye'de salt savunma, iç güvenlik, kamu düzeni kavramları esas alınarak değerlendirilmiş ve uygulanmıştır. Dolayısıyla kolluk gücü gibi kullanılan silahlı kuvvetlerce desteklenen ceza kovuşturmaları ve iç güvenlik ile ilgili faaliyetler de başat rol oynamıştır. Sürdürülmesine devam edilen bu yaklaşım ilk olarak cazip ve etkin görünse de salt askeri, kolluk veya ceza kovuşturması düşüncesiyle oluşturulan güvenlik politikalarının olumsuz etkileri, sonuçları orta ve uzun vadede gözlemlenmektedir (Çaycı, 2016).

Kamu düzeni, kamuyla ilgisi olan ve belirli olmayan menfaatlere dayanan nizamdır. Dolayısıyla özel çıkarlara dayanan, bireylere ilişkin olan bir düzen kamu düzeni değildir. Bu düzen toplumun dış ve maddi düzenidir. Söz konusu bu kavram güvenlik, sağlık, dirlik ve esenlik öğelerinden oluşmakta, bireylerin umumi, umuma açık yerlerde güvenlik, sağlık, dirlik ve esenlik içinde yaşamlarına devam etmeleriyle korunmaktadır (Günay, 2002). Kamu düzeni içinde bir çok bileşeni barındıran çok boyutlu ve ucu açık bir kavramdır.

Genel sağlık ile anlatılmak istenen ise tek tek kişilerin hastalıklardan kurtarılması değil toplumların yaygın ve bulaşıcı hastalıklardan korunması, toplumların sağlık şartlarının içerisinde yer almasını sağlamaktır (Sancakdar vd., 2022).

Genel ahlak ise; belirli bir zamanda, belirli bir ülkede toplumun çoğunluğunca kabul edilen kurallardır. Hukuksal anlamda genel ahlak belirli bir zamanda, belirli bir ülkede makul, dürüst, ortalama zekaya sahip kişilerin ortalama düşünceleri ve anlayışı olarak ifade edilmektedir. Kişilerin içerisinde yaşadıkları toplumların değerlerini benimseyerek bunu tutum ve davranışlarına yansıtması hâlinde daha iyi, daha doğru, daha önemli, daha adil, daha güzel vb. genel yargılara ulaşma olanağı bulunmaktadır (O. Aydın, 2013). Bahsi geçen genel ahlak kavramı toplumun dinsel ve sosyo-kültürel yapıları ile tarihsel geçmişlerine göre farklılık arz edebilmektedir.

2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile 14. maddede yer alan ve yasaklama içerisinde düzenlenen çoğu soyut kavram çıkarılmıştır. Önceki hâlinde düzenlenen ve düşünceyi kapsayacak şekilde yorumlanan tahrik, teşvik vb. ifadelerden arındırılmıştır. Aynı zamanda Devlete de Anayasa'da düzenlenen temel hak ve hürriyetleri Anayasa'da belirtilenlerden daha geniş bir şekilde sınırlayamaması hususunda yasaklama getirilmiştir. Gerçekleştirilen değişiklik ile 14. madde düzenleme tekniği ve muhtevası açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (M. Sağlam, 2002) uyumlu bir hâle getirilmeye çalışılmıştır.

4.10.2 1982 Anayasası'na İlişkin Eleştirel Bir Bakış

Özne olarak insanın yer aldığı özgürleşme olgusu doğal hukuk öğretisi ışığında ele alındığında bir süreç olmadığı aksine insanın zaten özgür bir varlık olarak dünyada yer aldığı düşünülebilir ancak toplumsal yaşamın ilerlemesi ve insanların, ülkelerin etkileşim içerisine girmesiyle birlikte özgürlük sınırları çizilmesi gerekli bir kavram hâline dönüşmüştür. Bahsi geçen sınırlar ulusal ve uluslararası ölçekli pozitif hukukun konusu hâline gelmiştir.

İnsan hakları hukukunun güçlü hâle getirilmesi, genel olarak evrensel düşünceye ve spesifik olarak da insan hakları fikrine yönelik ilginin artmasına rağmen insan haklarının korunması karmaşık ve zor bir hâl almaktadır. İnsan haklarının temel açmazı insan haklarının geliştirilmesini sağlayacak kudrete sahip olan tek aktör olan devletin aynı zamanda insan haklarını en çok ihlâl eden aktör olmasıdır (Heywood,

2016). Bu çıkmazın aşılması pozitif hukuk marifetiyle etkin bir şekilde temel hak ve hürriyetlerin niteliği, kapsamı, sınırları ile devletin sınırlarının belirlenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Uluslararası insan hakları rejiminin başarısı devletlerin ve diğer aktörlerin davranışlarının iyileştirilmesine hizmet edip etmediği, barbarlık ve sistematik bir şekilde baskıların engellenmesine yardımcı olup olmadığı değerlendirilecek olursa sicilinin pek de iç açıcı olmadığı görülmektedir. Birçok şekilde görüldüğü üzere özellikle güçlü devletlerin birbirleri ile çatışmaları durumunda devlet egemenliği insan haklarına üstün gelmektedir. Söz konusu bu devletler diplomatik ilişkiler ve ekonomik çıkarlardan dolayı diğer devletlerin baskısına maruz kalmamaktadır (Heywood, 2016). Modern ulus devletler başka ülkelerin tebaası olan hakları yok etmenin yanında kendi tebaalarına da zulmetmek ve bazen yok etmekle marufturlar. Modern devletin tebaasını homojen hâle getirme ve sıkı bir birliğin cenderesine sokma gayretinden dolayı iç karmaşıklığın temel müsebbibi olmuştur (Erdoğan, 2014).

İnsan hakları doktrini gittikçe artan önemine rağmen özellikle 1970'lerden itibaren farklı kaynaklardan gelen baskılara maruz kalmıştır. İnsan haklarına yönelik daha yakın dönemlerde gerçekleştirilen eleştirilerin temel dürtüsü bu hakların dayandığı evrenselci teorilere meydan okumak olmuştur. Bu eleştiriler kozmopolitanizm ile görelilik arasında ortaya çıkmış ve kozmopolitanizm iki temelde eleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki evrenselci bakış açısını felsefi anlamda geçersiz görürken ikincisi onu siyasal anlamda zarar verici nitelikte olduğunu ileri sürmüştür. İnsan hakları doktrinin temeli olan evrenselci liberalizmin otoritesine batı dünyasındaki iki felsefi gelişme meydan okumuştur. Toplumculuk perspektifinden bakıldığında bireyi parçalara bölünmüş, asosyal, serbest bir ben olarak görmesinden dolayı liberalizm kusurludur. Bunun aksine toplumculara göre her birey kendi değerlerini, arzularını ve amaçlarını şekillendiren toplumun somutlaşmış bir örneğidir dolayısıyla ben'in toplumla karıştığını ileri sürmektedirler. Bu nedenle bireyin inançları ve tecrübeleri onlara anlam katan sosyal bağlarından ayrı bir şekilde tahayyül edilemez. Söz konusu düşünce evrenselci adalet ve hak teorilerinin yerine tam olarak yerel ve özel olanların geçmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Farklı bir şekilde temellendirme yapsalar da Postmodern teorisyenler benzer sonuçlara varmışlardır. Postmodern teori Marksizm ve liberalizm gibi ideolojik geleneklerde siyasi anlamda ele alınan aydınlanma

projesine yönelik eleştiri geliştirmiştir. Postmodernistler gerçeğin çoğulcu, parçalanmış bir yapıya sahip olduğunu vurgular ve her türlü temelci fikriyatın geçersiz olduğunu ihsas etmektedirler. Bu teoriye göre insan hakları ve diğer adalet teorileri tamamen terk edilmeli ya da fikirlerin içinde ortaya çıktığı kültürel ve siyasi bağlam dikkate alınarak tamamen şartlara bağlı bir şekilde kullanılmalıdır (Heywood, 2016).

İnsan haklarına ilişkin batılı düşünceler büyük oranda felsefi temelliyken post-sömürgeci düşünceler açık bir biçimde daha çok siyasi niteliklidir. Bu düşünce göreceliği iki temelde savunmaktadır. Öncelikle Postmodern ve toplumcu düşünceyle aynı minvalde şartların farklı ahlaki değerler, farklı insan hakları kavramları gerektirecek biçimde toplumdan topluma kültürden kültüre büyük oranda farklılık arz ettiğini ileri sürmektedirler. Bir toplum için doğru olanın diğer toplumlar açısından doğru olmayabileceğini ve dış dünyanın ulus devletlerinin tercihlerine saygı göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca post-sömürgeci teorisyenler daha radikal bir şekilde genel anlamda evrensel değerleri ve özel olarak insan haklarını kültürel emperyalizmin bir biçimi olarak görmektedirler (Heywood, 2016). Postmodernist ve post-sömürgecilerin ileri sürdüğü gibi insan haklarının şartlara bağlı olarak kültürden kültüre farklılık arz edebileceği nispeten kabul edilebilir ancak asgari bir eşikte temel insan hakları evrensel niteliktedir. Örneğin yaşam hakkı, işkence yasağı, zorla çalıştırma yasağı, düşünce hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, maddi ve manevi varlığa saygı, ayrımcılık yasağı gibi temel hakların yerel veya bölgesel bir düzlemde değerlendirilmesi insan haklarının temel değerlerine uygun düşmemektedir. İnsancıllık temelinde uluslararası davranış standartları belirleme mücadelesi çerçevesindeki düşünce 19.ve 20. yüzyılda tedrici şekilde uluslararası bir nitelik kazanmıştır. İnsancıl ahlakın gelişme göstermesiyle köle ticaretinin kaldırılması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi çabalar ortaya çıkmıştır. Ancak bu çabalar uluslararası siyasetin genel baskısı karşısında İkinci Dünya Savaşı'na kadar bölük pörçük ve marjinal düzeyde kalmıştır. 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve 1966 yılında onu tamamlar nitelikteki Uluslararası Sivil ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi kabul edilmiştir. Bu belgeler ile üye devletlerin iç rejimleri açısından kapsamlı bir modern insan hakları mevzuatı ortaya çıkmıştır. Teamül-i hukuk düzeyine ulaştığı iddia edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi insan

haklarını uluslararası anlamda koruma altına almayı hedefleyen birçok yasa yapma ve ilke belirleme çabasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak beyanname insan hakları ile devletlerin hakları arasındaki çatışmaları kesin olarak çözüme kavuşturamamıştır (Heywood, 2016). Hâlbuki insan haklarının evrensel bir biçimde yerleşik hâle gelmesi ile herhangi bir devletin hak ihlâline neden olacağı bir durumun ortaya çıkmaması olası hâle gelebilir.

Birçok uygarlık veya kültür birey olarak insanın özünde mevcut olan değer ve onura ilişkin düşünceler ileri sürmüştür. Ancak söz konusu düşünceler geleneksel olarak dini inanışlara dayandırılmıştır. Bu düşünceye göre insanlar genel itibariyle Tanrının yarattıklarıdır dolayısıyla ahlaki değer ilahi otoriteye dayanmaktadır (Heywood, 2016). Modern anayasaların çoğu sarih veya zımni bir şekilde halkın egemen rolünü kabul ederek egemenliği halka mal ederler (Braud, 2000). Ayrıca genel olarak anayasaya sahip hukuk sistemlerinde kanunların ve diğer kuralların anayasaya aykırı olmaması anlamına gelen "anayasanın üstünlüğü" ilkesini kabul etmiştir (Atar, 2017). Ancak bazı bölgelerde veya ülkelerde insan haklarına ilişkin bu ilkeler metinlerde böyle kabul edilmekle beraber pratikte bazen böyle olmamaktadır. Dolayısıyla egemenliğin halka ait olduğu veya anayasanın üstünlüğü ilkesi gibi hususların gerçek anlamda tesis edilmesi önem arz etmektedir.

Modern toplumlarda egemenlik halka ait ve halk bu egemenlik yetisini yetkili organlar aracılığı ile kullanmaktadır. Yetki organların kimlerden teşekkül ettiği genel olarak anayasalarda belirtilmekte ve normlar hiyerarşisi mecrasında anayasanın üstünlüğü ilkesi kabul edilerek milletin egemenlik yetkisi güvence altına alınmaktadır. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin ihlâli bir biçimde egemenlik yetkisinin de ihlâli anlamına gelmektedir. Dolayısıyla anayasanın üstünlüğü ilkesinin tam anlamıyla sağlanması gerekmektedir. Aksi hâlde Türkiye örneğinde olduğu gibi 1961 Anayasası'nın öngördüğü, 1982 Anayasası'nın ise kronik hâle getirdiği vesayet odakları tarafından müdahalelerin gerçekleşmesi olanak dışı değildir. Olanak dâhilinde olan bu müdahaleler sonucu ülkenin birçok kazanımına zarar verilerek insan hakları bağlamında negatif bir seyir izlemesine sebebiyet verilebilir.

Türk siyasal hayatına bakıldığında 1980 yılında ülkedeki iç karışıklık nedeniyle asker yönetime el koymuş halkın iradesine ket vurularak demokratik düzen askıya alınmış ve insan hakları görmezden gelinmiştir. Gücü elinde barındıran otoriteler baskı,

yasaklarla iç karışıklığı engelleyebileceklerini düşünmüş ve ülkede bir korku ikliminin oluşmasına neden olmuşlardır. Bu zihniyetin bir ürünü olan 1982 Anayasası o dönemin koşullarında sanki ülke her daim kaos ortamında yaşayacakmış düşüncesiyle hazırlanmış ve önceliği devlete vererek temel hak ve hürriyetleri adeta görmezden gelmiş ve ikinci plana atmıştır. Her ne kadar hak ve ödevler başlığı altında hak ve hürriyetler düzenlense de bu hak ve hürriyetler göstermelik kalmış, kullanılması da bir hayli zorlaştırılmıştır.

1982 Anayasası darbeyi yapanlardan oluşan Milli Güvenlik Konseyi ve atanmışlardan oluşan Danışma Meclisi tarafından darbe ruhunun boyunduruğu altında hazırlanmıştır. Anayasa, bireyi devletin ihlâl, zorlama ve haksızlıklarına karşı koruyan anayasacılık ruhunun aksine, devleti bireye karşı koruyan, bireye ve topluma temelinde güvensizlik olan korku ve şüphe ile yaklaşan, kişilerin temel hak ve hürriyetlerini sınırlayan, siyasal ve sosyo-ekonomik hayatın dinamizmini göz ardı eden düzenlemeler getirmiştir. Seçilmiş otoriteler 1982 Anayasası'nı askeri vesayetin koyu gölgesinin hafiflemesinden itibaren ilki 1987'de olmak üzere değiştirmeye başlamıştır (Nohutçu, 2022b). Bu Anayasa 1960 yılındaki anayasal gelişmelerin birçok açıdan tersine çevrilmesi durumunu resmetmektedir. Güç yürütme organının elinde toplanmış, Cumhurbaşkanı ve Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri arttırılmıştır. Aynı zamanda sendika özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi kişi hak ve özgürlükleri sınırlanmıştır. Hak ve özgürlükler Anayasaya dâhil edilmiş fakat bu temel hak ve özgürlüklerin kamu düzeni, ulusal çıkar, milli güvenlik, kamu sağlığı ve Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması nedenleriyle iptal edilebileceği, askıya alınabileceği veya sınırlanabileceği ifade edilmiştir (Zürcher, 2018). Cumhuriyetin temel nitelikleri arasında "insan haklarına saygı" ilkesi yer alsa da uygulamada "devletin bekası" kisvesiyle birçok kez ihlâl edildiği bilinen bir gerçekliktir.

1982 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'ni "insan haklarına saygılı" bir devlet şeklinde nitelendirmektedir. İyimser bir bakış açısıyla bu ifade "insan haklarına riayetkâr" olarak anlaşılabilir ve mevcut şekliyle Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinden birinin insan hakları olduğunu düşünebilir. Ancak gerek anayasanın başlangıç kısmına hâkim olan felsefe gerekse normatif düzenlemelerde ifadesini bulan ilkeler bu iyimserliğin temelini büyük oranda zayıflatmaktadır. 1982 Anayasası'nın 2. maddesinde bahsi geçen insan haklarının evrensel düzeydeki insan hakları ile aynı anlama gelmediği,

daha ziyade anayasanın tanıdığı ölçüde ödevlerin yerine getirilmesine bağlı olarak devlet bağışı şeklinde haklar olduğu ifade edilebilir. Anayasanın özgün hâlinin temel işlevinin otoriteyi hak ve özgürlükler aleyhine arttırmak, insan hakları ihlâllerini meşru hâle getirmek olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2014).

Bir hak sahibi aynı zamanda ödevli olamaz dolayısıyla somut bir hak ayrıca ödev niteliğinde olamaz. 1982 Anayasası "Kişinin hakları ve ödevleri", "Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler", "Siyasi haklar ve ödevler" şeklinde hakları ve ödevleri birlikte düzenlemiştir. Ancak bir hak aynı anda ödevi kapsayan bir kavram değildir. Zira bir kişinin maliki olduğu bir hak ancak bir başkası için ödev olabilir. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın 12. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere yönelik ödev ve sorumluluklarını da ihtiva ettiği şeklindeki düzenleme insan hakları teorisi açısından yerinde değildir (Atar ve Çelik, 2018). 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlerle ilgili yaklaşımının derli toplu ifadesi 12. maddede kendini göstermektedir. İlgili madde doğal haklar doktrinini çağrıştırsa da madde metni insan haklarının toplumdan bağımsız ve toplum öncesi var olduğu temel özelliğine aykırılık ihtiva etmektedir. (Erdoğan, 2014).

Kapsam olarak 1982 Anayasası'nda yer alan temel hak ve hürriyetlerin milletlerarası andlaşma ve uluslararası belgelerle büyük oranda benzerlik göstermesi ve dahası bazı hükümlerinin aynı şekilde alınması anayasanın hazırlanması sırasında bunlardan önemli oranda yararlanıldığının göstergesidir. Ancak anayasada yer alan sınırlamalar uluslararası sözleşmelerde belirtilen sınırlamalarla kıyaslanamayacak oranda fazladır (Atar ve Çelik, 2018). Anayasa kanun koyucunun temel hak ve hürriyetleri sınırlarken anayasanın ruhuna aykırı sınırlama yapmamasını emretmektedir. Bu ibare yasama erkinin temel hakları sınırlama iradesine kısıt koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu durum hak sahiplerinin lehine bir teminat olduğu yönünde yorumlanabilir lakin anayasanın özgün hâli göz önünde bulundurulduğunda iyimser şekilde düşünülemeyeceği açıktır (Erdoğan, 2014).

2001 değişikliği insan hakları açısından ileri bir adım olarak ifade edilmektedir. 13. maddede gerçekleştirilen değişiklik bazılarına göre "çığır açıcı" bazılarına göre ise "geriye gidiş" olarak ifade edilmektedir (Z. Arslan, 2002). Ancak hakların sınırlanmasına ilişkin keyfiliği azaltmak için belirsiz olan kavramların muhtevasının kanunlarla belirgin hâle getirilmesi gerekirken maalesef uygulama bu yönde

işlememektedir. Anayasada yapılan değişiklik ile genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması olumlu olmakla beraber milli güvenlik, genel ahlak ve kamu düzeni gibi kavramların hakların sınırlama sebebi olarak maddelere serpiştirilmiş olması ideolojik anlamda yorumlanmaya ve dolayısıyla belirsizliğe ve keyfiliğe (Erdoğan, 2014) sebebiyet verebilecek niteliktedir.

Diğer taraftan ilgili maddesinde hiçbir sınırlama nedeni düzenlenmeyen hak ve özgürlükler tamamen sınırsız mı olacaktır? Anayasada bazı hak ve özgürlükler açısından hiçbir sınırlama nedeninin düzenlenmemiş olması öğretideki görüşlerin aksine tamamen sınırsız olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira günümüzde doğal hukuka dayalı sınırsız bir özgürlük düşüncesi bulunmamaktadır (M. Sağlam, 2002). Her ne kadar 1982 Anayasası'nda düzenlenen bazı hak ve hürriyetleri düzenleyen madde metinlerinde sınırlama nedenleri yer almasa da temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasına ilişkin hüküm bu hak ve hürriyetleri de bağlayıcı niteliktedir. Dolayısıyla tam anlamıyla sınırsız bir şekilde kullanılacağına ilişkin ifade doğru değildir. Ki sınırsız özgürlük özgürlüklerin kendisine zarar verici nitelikte olabilir.

Ayrıca 1982 Anayasası'nda düzenlenen bazı haklar Jellinek'in sınıflandırılmasına uygun düşmemekte yani niteliklerine uygun olmayan kategoride düzenlenmiştir. Örneğin negatif statü hakları arasında yer alan çalışma ve sözleşme hürriyeti üçüncü bölümde yer alan pozitif haklar başlığı altında düzenlenmemiştir. Bunun temel nedeni bu hürriyeti tanımanın yanında ayrıca devletin müdahale etmesini olanaklı hâle getirilmesi olabilir. Sosyal yönleri bulunmakla beraber toplu iş sözleşmesi, sendika, grev ve lokavt haklarının da pozitif haklar arasında düzenlenmesi bu niyetten kaynaklı olabilir. Ayrıca pozitif haklar arasında düzenlenmesi gereken "Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı" negatif statü hakları arasında düzenlenmiştir. Diğer taraftan sosyal hakların gerçekleşmesi birçok durumda bazı kayıtlara bağlanmıştır. Örneğin Anayasa'nın 55. maddesinde asgari ücretin belirlenmesi ve uygulanması anayasal bir zorunluktur. Ancak bu ücret belirlenirken ülkenin ekonomik durumu göz önünde bulundurulur şeklindeki ibare ilgili maddede yer almaktadır. Ülkenin ekonomik durumu zamanla değişeceğinden bu konuda genel geçer standart bir asgari ücretin belirlenmesi olanaklı değildir. Dahası asgari ücretin belirlenmesinde çalışanların geçim şartlarına da atıfta bulunulması asgari ücretin, çalışan gruplarına, iş ve meslek çeşitlerine veya bölgelerine göre farklı

bir şekilde tespit edilmesi gerektiği sonucunu çıkarır. Ayrıca sosyal haklara ilişkin önemli bir husus ise söz konusu hakların tanımından dolayı ortaya çıkan belirsizliklerdir. Örneğin Anayasa'da herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğu belirtilmiştir ancak bunu tesis edecek tedbirler ve teşkilatın hangi somut ölçütlere dayandırılacağı belirtilmemiştir (Erdoğan, 2014).

Temel hak ve özgürlüklerin en önemlileri arasında düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti yer almaktadır. Zira farklı düşüncelerin anlaşılması hataların düzeltilmesine yardımcı olabilir, ayrıca düşüncenin önüne yasaklar getirilmesi toplumsal olarak zarar verici nitelikteki ajandalara sahip olan kesimlere dayanak noktası sağlayabilir. Bu durum psikoloji biliminde "yasaklamanın ters etkisi" kavramıyla ifade edilebilir. Yani yasaklar cezb edici olabilir, bu da topluma büyük bir maliyet yükleyebilir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere ilişkin kabul edilecek kısıtlarda bu hususunda göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü kişilerin kendilerini ifade etmelerinin yanında başkalarına mesaj iletmelerine aracılık eder. Söz konusu bu hakkın asıl değeri her türlü düşüncenin ve özellikle farklı görüşlerin güvenceli bir biçimde kamusal hayata yansıtılmasının olanaklı olmasında kendini gösterir. Mamafih 1982 Anayasası'nın bu konuya ilişkin hâkim yaklaşımı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin müteaddit kararlarında belirttiği gibi demokratik siyasal bir rejimin temelini meydana getiren düşünce ve ifade özgürlüklerini kısıtlayıcı yöndedir. Zira 1982 Anayasası'nın öngördüğü sınırlamalar kendi felsefesine aykırı görüşlerin ifade edilmesini ve bunların yayılmasını büyük oranda zorlaştırmıştır. Ayrıca Anayasa'nın 28. maddesinde düzenlenen ve ifade özgürlüğünün bir uzantısı olan basın hürriyetine ilişkin ve 27. maddede düzenlenen bilim ve sanat hürriyetine ilişkin de benzer sınırlamalar öngörülmüştür. 1982 Anayasası'nın pek çok maddesinde haklar sınırlı olarak sunulmuştur. Örneğin; Anayasa'nın 34. maddesinde toplantı ve gösteri yürüyüşünün ancak silahsız ve saldırısız şekilde yapılabileceği hüküm altına alınmıştır. Aslında böyle açık belirtilmeseydi bile herhangi birinin silahlı ve saldırılı bir şekilde toplantı hakkına sahip olduğu ileri sürülemezdi (Erdoğan, 2014). 1982 Anayasası'nın temel haklara ilişkin sistematiğine bakıldığında topluma genel olarak şüpheyle yaklaştığı görülmektedir. Bu nedenle temel hakları düzenleyen maddelerin birçoğu hak ve hürriyetleri bir nevi anlamsızlaştırmıştır.

1961 Anayasası'nın uygulanmasında ortaya çıkan aksaklıkları giderme gerekçesi ile ortaya çıkan 1982 Anayasası bireyleri, örgütleri ve toplumu "zapt-u rapt" altına alarak getirdiklerinden çok götürmüş, yenilikten ziyade çağdışılığı öne çıkarmıştır (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1961 Anayasası'nın temellendirdiği vesayetçi rejimi kronik hâle getiren 1982 Anayasası bir mühendislik edasıyla toplumu yasaklarla dönüştürmeye ve engellemeye çalışmıştır. Bu anayasa normatif anayasaların nitelikleri arasında yer alan toplumla bütünleşme misyonunu yerine getirememiş ve özgürlükler noktasında birçok engel öngörerek toplumsal uzlaşının önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Böylece bireysel, toplumsal anlamda birçok huzursuzluğun kaynağı arasında yer alan bu anayasa bireyi ikincil plana atarak demokrasinin, insan haklarının ve hukukun üstünlüğünün kurumsallaşmasına, içselleştirilmesine engel olmuştur.

4.10.3 1982 Anayasası'na İlişkin Çözüm Önerileri

Devlet gücünün sınırlanması ve böylece siyasi alanda keyfiliğin engellenmesi esasında modern dönemde geliştirilmiştir. Kökleri ise Avrupa'nın daha eski tarihlerindeki bazı toplumsal formasyon, kurum ve fikirlere kadar gitmektedir (Erdoğan, 2010). Modern dönemin karakteristik özellikleri arasında siyasetin ele alınışında hakların bilhassa da insan haklarının öneminin artmasının kabul edilmesi yer almaktadır. Modern dönemde Aristocu yaklaşımın siyasi toplumu organik bir bütün olarak görmesi yerini; eşit, özgür ve hak sahibi bireylerin ortak gayeleri için bir araya geldiği bireyci topluma bırakmıştır. Bu anlayışa göre yalnızca sınırlı olan amaçları gerçekleştirmek için değil aynı zamanda bireylerin haklarını korumak için devlet vardır. Haklar deyiminin ortaya çıkması ile birlikte birey ve devlet arasındaki ilişki tersine dönmüş, bireylerin temel ya da doğal haklarının birincil önemde olduğu düşünülmüştür. (Erdoğan, 2019). Ancak 1982 Anayasası'nın özgün hâlinin temel karakteristiğine bakıldığında bireyden ziyade devleti önceledeği ve birey karşısında devleti korumaya yönelik düzenlemeleri barındırdığı görülmektedir.

Siyasetin süreklilik arz eden en derin sorunlarından biri güvenliktir. Sorunun temeli şudur; İnsanlar nasıl şiddet, tehdit ve kışkırtmalardan uzak bir şekilde saygın bir hayat sürdürebilir? (Heywood, 2016). Günümüzde hak ve özgürlükler ile güvenlik arasında ince bir çizgi bulunmakta, bu çizginin insan haklarının aleyhine bir durum

yaratmaması için güvenlik hizmetlerinde hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkelerinin yerleşik hâle getirilmesi gerekmektedir (Kavsıracı, 2023). Aksi hâlde tam olarak tanımı üzerinde uzlaşı sağlanamamış güvenlik kavramı hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesinde kullanışlı bir aparat haline dönüştürülebilir. Böylece toplumun güvenliği adına gerçekleştirilecek faaliyetler aksine toplumu güvensizliğin hüküm sürdüğü bir durum ile karşı karşıya getirebilir.

Bireysel güvenliğin sağlanması modern devletlerin temel unsurlarından biridir. Ancak günümüz toplumlarında güvenlik gayesi kişilerin kendilerini hapsetmesine sebebiyet verebilir. Bu durum tahakkümün içselleştirilerek özgür iradenin ve özgürlüğün yok olmasına neden olabilir. Devamlılık arz eden özgürlük kişinin yalnızca başkalarının müdahalesi olmaksızın hayatını asgari düzeyde devam ettirmesi değil aynı zamanda kendini ve potansiyelini de gerçekleştirmesi anlamına gelmektedir (Görmez, 2022). Dolayısıyla özgürlük ve güvenlik olgusunu "dikotomik" bir bakış açısıyla değil de bütüncül bir perspektiften ele alarak özgürlükleri önleyici bir nitelikte değerlendirilmemelidir. Aksi hâlde bireyin kendini gerçekleştirmesi engellenebilir ve kendini gerçekleştiremeyen birey topluma da faydalı olmayabilir.

Günümüzde insan haklarının tanınması ve koruma altına alınması anayasal demokratik sistemlerin dayanması gereken esaslar arasında yer almaktadır (Erdoğan, 2019). Anayasal demokrasilerin temel taşlarından biri olan ifade özgürlüğünün anayasal ve hukuki anlamda güvence altına alınması demokratik özgür bir toplumun vazgeçilmez bir unsurudur. Zira bütün temel özgürlüklerin varlığı şu veya bu şekilde ifade özgürlüğünün teminat altında olmasına bağlıdır. Toplum ile devletin münasebetini faşist bir perspektiften değerlendirenler "Hükmet-i hükümetçiler", her türlü otoriter ve totaliter düzen taraftarları dışında herkes ifade özgürlüğüne ilişkin bu görüşü paylaşır (Erdoğan, 2014). Bireylerin düşüncelerini ifade etmesi toplumsal gelişime katkı sunar nitelikte olabilir. Zira "doğrunun biricik olduğu" şeklindeki sığ bakış açısı toplumsal gerilimlere kaynaklık edebilir. Dolayısıyla anayasa bu yönde ortaya çıkabilecek girişimleri engelleyici nitelikte, demokratik değerlere ve hukukun üstünlüğüne yaraşır duruma katkı sunacak nitelikte olmalıdır. Aksi hâlde "yasaklamanın cezbedici etkisi" ile bireyler kendilerini başka yöntemlerle ifade etmeye meyledebilirler. Bu suretle toplumda kaos iklimi hâkim kılınarak toplumun birçok değerine zarar verici nitelikteki faaliyetler gerçekleştirilebilir.

Pratik açıdan değerlendirildiğinde yasakçıların düşündüklerinin aksine düşünceye yönelik yasaklar işe yaramamanın yanında zararlı sonuçlar doğurur. Zira bir fikri yasaklamakla onu mantıkî bir yoldan eleştirme, yanlış olduğunu ortaya çıkarma fırsatını önemli oranda ortadan kaldırılır ve bu fikre bir nevi dokunulmazlık kazandırır. Yasaklamak çoğu kez sağlam olmayan düşüncelere, onların fikir babalarına hak etmedikleri bir itibar ve çekicilik kazandırır. Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde yasakçılık sadece yararsız değil ayrıca zararlıdır çünkü yasaklanan düşünceler yok olmaz aksine kendilerini ifade edebilecek yollar bulurlar. Ki bu yolların en muhtemel ve en tehlikelisi barışçıl olmayan ifade yönetimlerinin kullanılmasıdır (Erdoğan, 2014). Dolayısıyla yasaklamadan ziyade özgürlüğün esas alınması, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesi ışığında her bireyin haklarını kullanabildiği bir zeminin tesis edilmesi gerekmektedir. Aksi yöndeki bakış açısı bireysel ve toplumsal açıdan telafisi güç tahribatların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir.

Demokrasi demokratik olmayan rejimlerin sağlamadığı ve sağlanması olanaklı olmayan birçok temel hakkı temin etmeyi garanti eder. Sadece bir yönetim şekli olmayan demokrasi aynı zamanda bir haklar sistemini içerir zira haklar demokratik bir yönetim sürecinin yapı taşlarıdır. Demokrasinin gereklerinin yerine getirilmesi için hakların fiili bir şekilde vatandaşa sunulması gerekmektedir. Anayasalarda demokratik hakların vaat edilmesi yeterli değil, bu hakların etkin bir biçimde yürürlüğe konulması ve vatandaşlar için ulaşılabilir nitelikte olması gerekmektedir. Aksi hâlde bu sistemler demokratik değildir. Aksine demokratik olduğu yönündeki ifadeler yalnızca demokratik olmayan yönetimler için bir maskedir. Ayrıca temel demokratik haklar, haklara yönelik fırsatları tesis eden ve koruyan kurumlar demokrasinin var olması için gerekli koşullardır. Bir rejimin demokratik olabilmesi için zorunlu olan özgürlük, hak ve fırsatlara ek olarak vatandaşlarına olası alternatiflerinden daha geniş bir kişisel özgürlük alanı sunar. Demokratik bir kültür bireysel özgürlüklerin değerini ortaya çıkarır, bunun yanında haklar ve özgürlükler için bir destek sağlar (Dahl, 2021/1998). Demokrasinin işler bir nitelikte topluma faydalı olabilmesi için bunun yaygın bir kültür hâline getirilmesi gerekmektedir. Bunun için bireysel, toplumsal, siyasi ve idari anlamda etkileşim içinde olan herkesin yükümlülüğünü icra etmesi gerekmektedir. Bu noktada devlet mekanizmasının önemli oranda sorumlulukları söz konusudur. Zira devlet mekanizmasının temel hak ve hürriyetler ile demokratik değerlerin kullanılması

ve bunların içselleştirilmesi için aktif bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir. Bunun için kullanılabilecek en önemli ve etkin aparat bireyi önceleyen modern demokratik değerlere uygun bir anayasadır.

Demokratik anayasal bir rejimde temel haklara ilişkin rejime hâkim olması gerekli olan en temel esas "özgürlük karinesi"dir. Özgürlük karinesi herkes için özgürlüğü bir hareket noktası olarak esas alır ve özgürlükten vazgeçmeyi gerektiren hususları istisna olarak görür. Diğer bir ifadeyle aksi yönde çok önemli gerekçeler olmadıkça özgürlük kişiler açısından esastır. Özgürlük karinesinin sonuçlarından biri devletin temel düzenleyici ilkesinin özgürlük ve haklar olması dolayısıyla istisnai durumlar dışında özgürlük ilkesinden vazgeçmemektir. Anayasa hukuku bağlamında bunun normatif sonucu olarak temel hak ve hürriyetlere ilişkin öngörülen sınırlamaların mümkün oldukça dar yorumlanması gerekmektedir. Bu durum hem yasama organına hem de Anayasa Mahkemesi'ne hitap eden bir sorumluluktur. Özgürlük karinesi aksine geçerli bir durum söz konusu olmayınca özgürlüğün birey açısından ahlaki-hukuki mânâda temel ve birincil ilke olması anlamına gelmektedir (Erdoğan, 2014).

Özgürleşmeci politikanın gayesi ayrıcalıksız grupları uygun olmayan koşullardan kurtarmak ve aralarındaki nispi farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Özgürleşmeci politika hiyerarşik bir güç anlayışı içinde işler. Bu politikalar eşitsizliği, sömürüyü ve baskıyı azaltmayı veya tamamen ortadan kaldırmayı hedefler. Özgürleşmeci politikada eşitlik, adalet ve katılım ilkeleri birincil öneme sahiptir (Giddens, 2010/1991). Özgürleşmeci politikaların temel figürü devlet mekanizmasıdır. Söz konusu mekanizmanın bunu gerçekleştirmesi için anayasada bu yönde bir misyon yüklenmesi gerekmektedir. Ancak bir taraftan bu misyon yüklenirken diğer taraftan bu misyonu yerine getirmekten sakınılabilecek bir yolun açılmaması gerekmektedir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere müdahale edilebilecek durumların berrak bir niteliğe sahip olması gerekmektedir.

Özgürlük karinesine dayanılarak birkaç önemli hak dışındaki hakların anayasada düzenlenmemesi yoluna gidilebilir. Ancak bunun için demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının toplumsal, idari ve siyasi anlamda tam mânâsıyla yerleşik hâle gelmesi gerekmektedir. Diğer taraftan temel hak ve hürriyetler anayasada düzenlenecek olursa, "Özgürleşmeci politikalar" baz alınarak olabildiğince sınırlamadan kaçınılmalı, kaçınılamıyorsa sınırlama sebepleri "Rusların matruşkası"

gibi bir görünüm sergilememelidir. Aksi hâlde temel hak ve hürriyetler ismen var olmanın ötesinde bir anlam ifade etmeyebilir. Zira 1982 Anayasası'nın bazı maddelerinde yerleşik hâle gelen ve sınırlama sebepleri arasında yer alan milli güvenlik, genel ahlak ve kamu düzeni gibi müphem kavramlar bünyesinde birçok unsuru barındırmaktadır. Nitekim bu unsurların devreye sokulması ile insan haklarına ilişkin hükümler anlamsız hâle getirilebilir.

Bir anayasanın asgari düzenlemesi gereken zorunlu unsurlar; devletin niteliği, organlarının kuruluşu, yetkileri ve işleyişinin dayandığı ilkeler ile temel hak ve hürriyetlerdir. Anayasanın çağlar boyu olmasa da en azından kabul edilebilir bir süre dayanması hedeflenmeli ve ayrıca kesinlikle "abesle iştigal" etmemeli, sosyal ve siyasi açıdan gerçekleşme olasılığı olmayan konularla ilgili hüküm içermemelidir. Diğer taraftan anayasalarda öngörülen hükümler ve usullerin ikincil düzenlemelerin yapılmasına elverişli ve yeterince açık olması gerekmektedir. Aksi hâlde bu anayasalar siyasal faaliyetlerin etkin bir şekilde koordine edilmesini ve verimli politikalar üretilmesini engelleyerek beklentilere cevap veremez. Hukuk soyut ve toplumdan kopuk bir biçimde varlığını devam ettiremez. Bu nedenle anayasanın hükümleri anayasanın devamlılığını sağlayacak şekilde, zamanla meydana gelecek toplumsal talep ve ihtiyaçlara başarılı bir şekilde uyarlanabilecek kaliteye sahip olmalıdır (Atar, 2017). Dolayısıyla anayasal düzenlemeler esas alınırken çağın gereklerine uygun bir şekilde teknolojik, sosyolojik, ekonomik, kültürel ve küresel gelişmeler göz önünde bulundurularak gelecek öngörülerek tesis edilmelidir. Aksi hâlde bu hükümler çağın gereklerine uygun düşmeyecek ve sürekli eleştiri platformlarında yer alarak değersizleşecektir.

İnsandan soyutlanamayacak temel insan haklarının korunması, kapması, geliştirilmesi, sınırları gibi konular günümüzde tartışma platformlarında yerini almaktadır ancak bu durum hakların ihlâl edilmemesini yeterli düzeyde sağlamamaktadır. Bu nedenle insan haklarının hak ettiği bir şekilde evrensel modern bir nitelikte varlığını sürdürmesi için konunun felsefi ve tarihsel temellerinin incelenmesinin yanında hukukun üstünlüğü ilkesinin tam anlamıyla yerleşik hâle geldiği pozitif hukukça düzenlenip güvence altına alınması gerekmektedir. Böylece haksız mücadele sonucu ortaya çıkan ihlâllerin önlenmesi olanaklı hâle gelebilecektir.

Gelişime açık bir varlık olan insanın özünde özgürlük vardır. Ancak bunun ortaya çıkması veya kullanılması yaşadığı koşullar ile bağlantılı bir şekilde tezahür edebilmektedir. İnsan hakları bireylerin insan olması hasebiyle sahip olduğu en temel özgürlükleri kapsar. Söz konusu özgürlükler, doğal hukukta bahsi geçtiği gibi bireylere atfedilmiştir. Ancak, bu temel hakların sürdürülebilir olması pozitif hukuk tarafından güvence altına alınması ile mümkün olabilir. Aksi durumda, bahsi geçen haklar egemen güçler tarafından ihlâle açık olabilmektedir. Zira, bir hakkın güvence altına alınmaması hâlinde sadece felsefi olarak tartışmadan öteye gitmemektedir. Dolayısıyla, bireylerin temel haklarının en üst hukuk normu olan anayasa tarafından güvence altına alınması gerekmektedir. Böylece iktidarı elinde bulunduran siyasi otorite yasal düzenlemeler yaparken anayasal çerçeve dışına çıkamayacağı için hakların ihlâlinin önüne geçilmesi olanaklı hâle gelebilir.

Diğer taraftan insan haklarının toplumsal ve kurumsal anlamda içselleştirilmesi toplumsal ve kültürel gelişme süreci ile doğrudan ilintilidir. Ki bir insan hakları kültürünün oluşmaması hâlinde pozitif hukuk yeterli düzeyde koruma sağlayamayabilir. Dolayısıyla toplumda bir çatışma ortamı hâkim olabilir, bu durum kartopu etkisiyle birçok sorunu tetikler nitelikte olabilir. Böylece bireysel ve toplumsal açıdan nesillere sari bir şekilde sorunsal hâline gelebilir.

Toplumsal ve kamusal anlamda örgütsel bir yapı içerisinde yer alan insan hakları ihlâllerinin tam anlamıyla önlenmesi olanaklı gibi görünmese de en azından bu ihlâllerin ulaşılabilecek en asgari düzeye indirgenmesi için temelinde etik ilkeleri barındıran hukuk kurallarının işlerliği önem arz etmektedir. Bunun yanında kamu otoritelerinin ve bireylerin bir konu üzerinde duyarlılık düzeylerinin artırılması önemlidir zira önemli olan mevzuatın morfeminden ziyade bunların uygulanış biçimidir.

İnsan hakları bireylerin, toplumların barış, huzur ve güven ortamında hayatını devam ettirebilmesi, insanın insanca yaşayabilmesi için olmazsa olmaz bir temel yapıtaşıdır. Gerek değişen çağ gerek insan haklarının artan önemi neticesiyle 1982 Anayasası günümüz şartlarında bir hayli geride kalmıştır. Başlangıç kısmında düzenlenen çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi göz önüne alındığında insan haklarını esas alması, bireyi öncelemesi gerektiği yadsınamayacak bir gerçekliktir. Hülasa çağdaş medeniyet

düzeyine ulaşmada insan haklarının gözetilmesi ve korunması lokomotif görevi görecektir.

Doğal hakların bir sonucu olarak bireylerin hakları sadece anayasada belirtilen haklardan oluşmamaktadır. İnsanların sadece anayasada belirtilen hakları yoktur yani hakların niteliği tahdidi değil tadadidir (Erdoğan, 2014). Ancak anayasalar ülkelerin yol-sefer haritasıdır. Anayasalar olmaksızın ülkeler amaçsız bir şekilde hareket eder (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1982 Anayasası'nda zaman içinde demokratikleşme amaçlı insan haklarını geliştiren değişiklikler yapılmıştır. Ancak 1982 Anayasası'nın sorunlu hükümlerinin düzeltileceği yeni bir anayasa yapılması gerekliliği devam etmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Bu nedenle toplumun tüm dinamikleri göz önünde bulundurularak; toplumsal uzlaşı düzleminde, çoğulcu ve oydaşmacı demokrasi değerlerinin ışığında, evrensel hukuk ilkeleri gözetilerek toplumun tamamını kapsayıcı nitelikte temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı modern bir anayasanın mevcudiyeti bir zorunluluktur.

4.11 İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA TÜRK ANAYASALARINA KARŞILAŞTIRMALI GENEL BİR BAKIŞ

Çalışmanın bu bölümünde Türk anayasalarının birey ve devlet ilişkisinde önceliği hangisine verdiği, hak ve hürriyetlere nasıl yaklaştığı, düzenlenen madde sayısı ile temel hak ve hürriyetlere ne kadar önem verdiği hususlarında karşılaştırmalı analiz yapılarak incelenecektir. Bu analiz ile detaydan arındırılmış bir şekilde Türk anayasalarının insan haklarına yaklaşımına ilişkin farklılıklar ve benzerliklerin neler olduğu açıklanacaktır.

Kanun-ı Esasi'de 8 ila 26. maddeler arasında Osmanlı Devleti Uyruklarının Genel Hakları "Tebaa-i Devlet-i Osmaniyenin Hukuki Umumiyesi" başlığı altında hak ve hürriyetler düzenlenmiştir (Nohutçu ve Aslan, 2022). 119 maddeden oluşan bu Anayasa'nın 19 maddesi temel hak ve hürriyetlere ayrılmıştır (Nohutçu ve Ziyrek, 2020). 1876 tarihli Kanun-ı Esasi ile Türk anayasal tarihinde ilk anayasa olmasının yanı sıra temel hak ve hürriyetleri ilk kez diğer devletlerin anayasalarındaki gibi geniş bir liste hâlinde düzenlemiştir.

1921 Anayasası 23 maddeden oluşmakta ancak bu maddelerde temel hak ve hürriyetlere ilişkin herhangi bir düzenleme yer almamaktadır (Türkiye Cumhuriyeti

Anayasa Mahkemesi, 1921). Bu durum söz konusu dönemde temel hak ve hürriyetlerin olmadığı sonucuna bizleri götürmemelidir. Bir geçiş dönemi olması hasebiyle çerçeve modelin kabul edildiği bu anayasada hüküm bulunmayan konularda 1876 Kanun-ı Esasi'de yer alan hükümler uygulanmıştır. Zira 1921 Anayasası'nın kabul edilmesiyle 1876 Kanun-ı Esasi yürürlükten kaldırılmamış ve ikili bir anayasal model uygulanmıştır.

1924 Anayasası'nda hak ve hürriyetler "Türklerin kamu hakları" başlığı altında 68 ila 88. maddeler aralığında düzenlenmiştir (Öğütçü, 2005). 1924 Anayasası 105 maddeden oluşmaktadır ve bu maddelerden 21'i hak ve hürriyetlere ayrılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, 1924). Kelimenin morfeminden yola çıkılarak bir çıkarım yapılacak olursa Türklerin kamu hakları başlığı altında yer alan temel hak ve hürriyetler insan haklarının evrenselliği ilkesi ile çelişmektedir.

1924 Anayasası'nda klasik sivil ve siyasi haklar düzenlenmiş ancak devlete pozitif ödev yükleyen sosyal haklara yer verilmemiştir (Küçük, 2016). 1924 Anayasası'nda bazı siyasal haklar ve ekonomik haklar da düzenlenmiştir. Anayasayı hazırlayanların sosyal haklara yabancı olmaları nedeniyle sosyal haklara yer verilmemiştir (İbrahim, 2022).

1961 Anayasası 157 maddeden oluşmaktadır, bu maddelerden 53'ü hak ve hürriyetlere ayrılmıştır (Kaboğlu, 1998). Bu Anayasası'nın ikinci bölümünde "temel hak ve ödevler" başlığı altında kişi hakları, sosyal ve ekonomik haklar, siyasi haklar düzenlenmiştir (İbrahim, 2022).

177 maddeden oluşan (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982) 1982 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler 17. ile 40. maddeler aralığında "Kişinin Hakları ve Ödevleri", 41. ile 65. maddeler aralığında "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler", 66. ile 74. maddeler aralığında "Siyasi Haklar ve Ödevler" olmak üzere toplam 58 maddede üç bölümde düzenlenmiştir (İba, 2022).

Türk anayaları incelendiğinde 1921 Anayasası'nda dönemin koşulları nedeniyle temel hak ve hürriyetler düzenlenmemiştir. 1876, 1924, 1961, 1982 Anayasaları temel hak ve hürriyetleri düzenlemiştir. Anayasaların madde sayıları göz önünde bulundurulduğunda 1982 Anayasası'nın daha fazla temel hak ve hürriyeti düzenlediği ifade edilebilir. Ancak temel hak ve hürriyetlerin niceliksel olarak düzenlenmesinden ziyade niteliksel olarak uygulanması önem arz etmektedir.

Jellinek tarafından klasik işlevlerine göre birey ve devlet arasındaki ilişki esas alınarak temel haklar negatif statü, pozitif statü ve aktif statü olmak üzere bir ayrıma tabi tutulmuştur. Burada statü, devlet karşısında bireyin farklı temel hakları şeklinde meydana gelen ve güvence altına alınan bir durumu ifade etmektedir (Caniklioğlu, 2001).

1924 Anayasası 1789 Haklar Bildirgesinden ilham alarak (İba, 2022) kişi haklarına ve bazı siyasi haklara yer vermiştir. 1961 Anayasası ise 1924 Anayasasından düzenlenen haklara ek olarak sosyal hakları da düzenlemiştir. 1876 ve 1924 Anayasaları bazı temel hak ve hürriyetleri düzenlemiş ancak Jellinek'in tasnifine göre ayrıma tabi tutmamıştır. 1961 ve 1982 Anayasaları temel hak ve hürriyetleri Jellinek'in tasnifindeki gibi ayrıma tabi tutmuştur.

Türk anayasaları incelendiğinde 1876, 1921, 1924 Anayasaları'nda insan hakları kavramının yer almadığı görülmektedir. Bu kavram ilk defa 1961 Anayasası'nda yer almış ve 1982 Anayasası'nda da aşağıda belirtilen farklılıkla birlikte varlığını korumuştur.

1961 Anayasası toplumu ileriye götürebilecek "uzaklardaki bir idealin peşinde" gitmiş, 2. maddede Cumhuriyetin en başta gelen temel niteliğini "insan haklarına dayanan" bir devlet olarak öngörmüştür. Özgürlüğün asıl, sınırlamanın istisna olduğu düşüncesi çerçevesinde, Devletin var oluş nedenini, insan haklarının gerçekleştirilmesine dayandırırmıştır (Öğütçü, 2005). "Çok daha pozitivist olduğu" ifade edilebilecek olan 1982 Anayasası ise, belirlediği sınırlı hak ve hürriyetlerin getirdiği durağanlık içinde 2. maddede "insan haklarına saygılı" bir devleti yeterli görmüştür (Öğütçü, 2005).

1924 Anayasası doğal haklar anlayışını benimsediği alenen anlaşılmakta,bu içerikle hak ve hürriyetleri saymaktadır. Bunun yanı sıra doğal hakları pozitif anayasacılık anlayışı içerisinde, devletin tanıdığı ve koruduğu haklar olarak gördüğünü de ifade etmiştir (Caniklioğlu, 2001).

1924 Anayasası'nın aksine 1961 ve 1982 Anayasaları alenen "tabii haklar" şeklinde doğal hukuk ifadesini düzenlememiştir. Ancak 1961 Anayasası'nın 10. maddesi ve 1982 Anayasası'nın da 12. maddesinde "kişiliğe bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetler" şeklindeki hüküm ile doğal hukuk anlayışını yansıtmıştır (Öğütçü, 2005).

Anayasaların devlet ve birey ilişkisinde önceliği devlete mi bireye mi verdiği insan haklarına ilişkin tutumlarını yansıtmaktadır.

1876 Kanun-ı Esasi'de her ne kadar geniş bir şekilde temel hak ve hürriyetler düzenlense de 113. maddesinde düzenlenen padişahın sürgün yetkisi bunların kullanılması noktasında bir kaygı ortamı meydana getirmiştir. Monarşi ile yönetim ve sözü edilen kaygı ortamı esasında Kanun-ı Esasi'nin devlet ve birey ilişkisinde devleti önceledeğini göstermektedir. 1908 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile padişahın sürgün yetkisi kaldırılmıştır ve böylelikle nispeten bu çizgiden uzaklaşılmıştır.

1921 Anayasası her ne kadar temel hak ve hürriyetleri düzenlememiş olsa da "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir." hükmü ile egemenliği kayıtsız şartsız millete vermiştir. Egemenliğin millete verilmesi 1921 Anayasası'nın devlet ve birey ilişkisinde bireye önem atfettiğini göstermektedir.

1924 Anayasası'na Doğal hukuk öğretisinin etkisindeki liberal ve bireyci yaklaşım hâkim olmuştur (Öğütçü, 2005). Ancak söz konusu hakları güvence altına alacak bir mekanizmanın öngörülmemesi bu anlayışı anlamsız hâle getirmiştir.

Bir devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü o devletinin var olmasının ön şartıdır. Lakin bir devletten bahsedilebilmesi için ülkesinin yanında bireylerden oluşan bir milletinin de olması gerekmektedir. 1961 Anayasası 3. maddesinde "Türkiye devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür." ifadesine yer vererek devletin varlığını ön şart görmüştür. Lakin hürriyetler açısından önceliği bireye vermiş ve devleti "kişinin özgürleştirilmesi" için görevli kılmıştır (Kili, 1984). 1961 Anayasası'nın devlet ve birey ilişkisinde bireyi önceleyen anlayışı 1971-1973 değişiklikleri sonrasında tersine bir seyir izlemiş, devleti önceleyen anlayışa doğru evrilmiştir.

1961 Anayasası'nın aksine 1982 Anayasası'nda öncelik devlette verilmiş, birey ikinci plana atılmıştır. 1982 Anayasası'nda önceliğin devlete, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü"ne verilmiş olması nedeniyle düzenlenen her hak ve hürriyetin yanı sıra bir sınırlama, kullanmaktan alıkoyma sebepleri, gerekçeleri düzenlenmiştir (Kili, 1984).

1876 Kanun-ı Esasi'de düzenlenen hak ve hürriyetlerin kanun ile sınırlandırılacağı düzenlenmiştir. Lakin hakların nasıl güvence altına alınacağı ya da sınırlandırmaların

hangi ölçüde olacağı düzenlenmemiştir. Hak ve hürriyetleri sınırlandıran kanunların sınırları belirtilmemiştir (İbrahim, 2022).

1924 Anayasası temel hakları sadece ilke olarak belirtmiş ve kanun koyucuya düzenleme yapma hususunda geniş yetki tanımıştır. Bu durum uygulamada hürriyetlerin kanunlarla yok edilecek ölçüde sınırlandırılmasına imkan sağlamıştır (Caniklioğlu, 2001). 1924 Anayasası nasıl kullanılacağını, koşullarını, güvencelerini ve sınırlarını ifade etmemesi nedeniyle hak ve hürriyetleri düzenlememiş yalnızca tanımıştır (İbrahim, 2022).

1961 Anayasası'nı hazırlayanlar ise bu durumu göz önüne alarak temel hakların kullanımını güvence altına alan ayrıntılı düzenlemeler yapmış ve kanun koyucunun geniş yetkisini sınırlayan hükümler öngörmüştür (Caniklioğlu, 2001).

1961 Anayasası özgün hâlinde kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet, milli güvenlik vb. sebeplerle de olsa bir hakkın ve özgürlüğün özüne dokunamayacağını ifade etmiştir. 1982 Anayasası ise yine bu gerekçelerle hak ve özgürlüklerin sınırlanabileceğini; hatta sınırlamanın da ötesinde bu hak ve özgürlüklerin kullanılmasının durdurulabileceğini ifade etmiştir (Kili, 1984).

Türk anayasalarının maddelerinden ne kadarını temel hak ve hürriyetlere ayırdığı, hangi hukuk anlayışını benimsediği, devlet ve birey ilişkisinde devleti mi bireyi mi önceledeği açısından incelendiğinde her ne kadar eksiklikleri olsa da pozitif yönde bir seyir izlediği ifade edileblir.

SONUÇ

İnsan düşünme yeteneğine sahip ve değişime açık bir varlık olması hasebiyle diğer canlılardan değerli, özel bir konuma sahiptir. Bu özel konuma sahip bireyler zamanla etkileşim içine girerek bir arada yaşamaya başlamışlardır. Toplum hâlinde yaşamaları sonucu ihtiyaçlar çeşitlenmiş ve bu ihtiyaçların giderilmesi, bunun yanında hakların korunması için bir üst güce gereksinim duyulmuştur. Toplumsallaşmayla birlikte haklar ve hürriyetler de daha da önemli hâle gelmiştir. En genel tanımıyla hak, "kişilerin doğayla ve diğer kişilerle ilişkisini devam etirmesi için gerekli olan istekleri" şeklinde tanımlanabilse de bu tanım yeterli olmayacaktır. Bir üst gücün bu istekleri normlar marifetiyle güvence altına alması ve gerektiğinde cebir kullanarak yerine getirilmesini sağlaması gerekmektedir. Bu nedenle bir isteğin hak olabilmesi için öncelikle varlığının kabul edilmesi ve daha sonra üst güç tarafından kurallarla korunması gerekmektedir.

Yaşanılan dönem her ne kadar "haklar dönemi" olarak ifade edilse de hak ihlâlleri ne yazık ki ileri seviyededir. İhlâller bir sarmal hâline bürünmüş, hak kavramı her insanın doğuştan sahip olduğu değil de sonradan bahşedilen bir olgu gibi görülerek, insandan insana ya da toplumdan topluma değişir hâle gelmiştir. Hak kavramının tam mânâsıyla anlaşılabilmesi için hakkın diğer kavramlarla ilişkisinin bilinmesi gerekmektedir. Bilhassa en genel ifadeyle "serbesti" şeklinde tanımlanan hürriyet kavramı yer yer hak kavramının yerine kullanılmakta ve bu durum bir anlam karmaşası meydana getirmektedir. Hak kavramı muhtevasında birçok kavramı barındıran geniş bir yelpazaye sahiptir. Hürriyet kavramı da hakkın muhtevasında yer almakta ve aslında her hak beraberinde hürriyeti de getirmektedir. En genel tanımıyla "bir şeyi yapma ya da yapmama" şeklinde tanımlanan ödev kavramı ise hak kavramı ile birbirini tamamlar özelliktedir. Nihai olarak hak kavramının birçok kavramla özdeş, paralel ve tamamlayıcı nitelikte olduğu görülmektedir.

En genel tanımıyla her birey sadece insan olması sebebiyle haklara sahiptir ve bu haklar bir üst güç tarafından güvence altına alınmadığı takdirde ihlâllere açık hâle gelecektir. İnsan doğası gereği, sosyal ve toplumsal bir varlıktır. Birlikte yaşama ihtiyacı nedeniyle hakların bir üst güç tarafından korunması, net hükümlerle güvence altına alınması zorunlu bir ihtiyaç hâline gelmiştir. İnsanı önceleyen anayasal ve

hukuksal yapılar temel hak ve hürriyetleri korumayı amaçlamaktadır. Söz konusu yapılar bazen temel hak ve hürriyetlerin bazı gerekçelerle sınırlandırılabileceği veya durdurabileceğine ilişkin hükümler barındırabilmektedir. Ancak hukuki ve ahlaki bir temele sahip olan hakların sınırlama sebepleri de ölçülülük ilkesine uygun ve hakkın özüne zarar verebilecek nitelikte olmamalıdır. Zira ucu açık, tam anlamıyla sınırları belirlenemeyen kavramlarla hakların sınırlandırması söz konusu hakların sadece ismen var olmasının ötesine gidemeyecektir.

İnsan hakları kavramı hakkın özele indirgenmiş hâlini oluşturmaktadır. Günümüzde insan hakları kavramı dillerden düşmemekle beraber bir o kadar da göz ardı edilmektedir. Hak kavramından yola çıkarak insan haklarını tanımlamak, insan haklarına yönelik yaklaşımlar ya da diğer önemli kavramlarla ilişkisini analiz etmek, insan haklarının anlaşılması açısından mühim bir aşamadır.

İnsan haklarına ilişkin "doğal hukuk" ve "pozitif hukuk" olmak üzere iki temel yaklaşım öne sürülmüştür. Doğal hukuk insanın aklıyla erişebileceği ve her insanın sadece insan olması nedeniyle doğasında var olan vazgeçemeyeceği, devredemeyeceği hakları olduğunu ileri sürmektedir. Bu hakların evrensel bir şekilde ayrım gözetilmeksizin herkes tarafından kullabileceğini iddia eden doğal hukuk bir üst güç düşüncesini yadsımaktadır.

Devletler veya devletin ana erkleri toplum, oluşum veya bireylerin haklarını ihlâl edici eylem veya işlemlerde bulunabilirler. Bu noktada doğal hukuktan kaynaklı değerler manzumesi çaresiz kalacaktır. Dolayısıyla insan haklarının devletin veya temel aygıtlarının aşamayacağı bir koruma mekanizması ile güvence altına alınması gerekmektedir. Bu noktada anayasa ve buna bağlı kurumsal mekanizmalar kullanışlı bir görünüm sergilemektedir. Böylelikle üst güç tarafından sunulan ve yazılı olarak düzenlenerek uyulması zorunlu olan kurallardan oluşan pozitif hukuk yaklaşımına doğru geçiş gerçekleşmiştir.

Genel olarak doğal hukuk yaklaşımından pozitif hukuka uzanan bir süreçte temellendirilmiş olan insan hakları öncelikli olarak klasik ve siyasi haklar şeklinde teşekkül etmiştir. Sosyo-ekonomik faktörlerin etkisiyle farklı bir görünüm ortaya koyan bu haklar manzumesi gelişim sürecini devam ettirmektedir. Bahsi geçen hakların düşünsel düzlemden pozitif hukuka aktarılması ile güvence altına alınması söz konusu olmuştur. Birçok devlet anayasalarını hazırlarken haklar bildirisindeki

temel insan haklarını baz alan bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak bazı durumlarda anayasaların özgürlükçü görünümü pratiğe yansımamıştır.

Diğer taraftan değer barındırması ve değer yaratma yetisine sahip olması nedeniyle özel bir konumda yer alan insanın niteliklerinden ari bir şekilde saygı duyulması gerekli bir varlık olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. İnsan onuru, insanın özel konumundan kaynaklı insanın değeridir ve bu değer temel hak ve hürriyetlerin temel yapı taşını oluşturmaktadır. Modern devletlerin çoğu kendi sınırları içerisinde yaşayan insanların haklarını güvence altına almış ve adeta bir zırh gibi onları temel hak ve hürriyetlerle donatmıştır.

İnsan hakları kavramı dönemsel olarak farklılık arz etmektedir. İnsan hakları belli bir insana ya da topluma tanınan haklar olmaktan ziyade ayrım gözetilmeksizin bütün insanların sahip olduğu varsayımıyla evrenseldir. Ayrıca toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasi, sosyal vb. olgulara bağlı olarak değişip, gelişen insan hakları dinamik bir yapıdadır.

İnsan hakları modern devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte daha belirgin bir hâl almıştır. Toplumların huzur içinde yaşaması için dinamik bir niteliğe sahip olan hakların öncelikli olarak ulusal düzeyde sağlam bir temelde güvence altına alınması gerekmektedir. Bu durum diğer devletlere de etki ederek uluslararası arenaya da kendini gösterebilir.

Günümüz dünyasında toplumsal barış, huzur ve güven ortamının oluşabilmesi için bir üst güç olarak devletlerin var olması kaçınılmaz bir gerçekliktir. Devlet insan haklarını güvence altına alan, koruyan bir mekanizma olarak mutlaka var olmalıdır. Ancak bu aktif süje olma durumu beraberinde bazı sorunlara kaynaklık edebilmektedir. Devlet aynı zamanda insan haklarını göz ardı eden, ihlâl eden, hak ve hürriyetleri sınırlandıran, kullanılmasını engelleyen bir mekanizma olarak da kendini gösterebilmektedir. Bu nedenle bir üst güç olan devletin gücünü kötüye kullanmasını önleyen ve sınırlayan bir hukuk düzenine ihtiyaç vardır. Hukuk devletin üzerinde yer almalı, hem devlet hem de toplumda yaşayan bütün insanlar hukuk kurallarına bağlı olmalıdır.

Hukuk düzeninin en önemli basamağını anayasalar oluşturmaktadır. Normlar hiyerarşisinin en üstünde konumlandırılan anayasalar insan haklarının korunması açısından büyük öneme haizdir. Zira anayasalar en üstün norm olduğu için

bünyesindeki insan haklarını en etkili şekilde güvence altına alabilecek nitelikte metinlerdir.

İnsan haklarının ortaya çıkışı ve tarihsel serüveninin bilinmesi İnsan haklarının anlaşılması ve bir kültür hâline gelmesi açısından önemlidir. İnsan haklarının tarihini bilmek, bugünden ve gelecekten neler beklendiğinin ortaya konulması adına mühim bir noktadır. Zira hangi şartlarda hangi zorlukların aşılması ile insan haklarının kazanıldığı, bu yolda hangi bedellerin ödendiğini bilmek bugün ve gelecekte daha temkinli adımların atılmasına katkı sunacaktır.

Yunan kent devleti "Polis" Yunan toplumunun toplumsal, siyasal örgütlenmesine şekil veren, bünyesinde bir ya da birden fazla kenti barındıran ve muhtevası bakımından devletten daha geniş bir olgudur. Polis toplumu, Polis Tanrılarının ve yasalarının dışında herhangi bir düzeni kabul etmemişlerdir. Her ne kadar Polis olgusunun insan haklarının gelişmesinde katkısı olduğu iddia edilse de sadece erkekleri esas alması nedeniyle oldukça yetersiz kalmıştır. Aynı zamanda Polislerin arasında sürekli savaşların var olması da insan haklarının göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Eski Yunan'da Tanrısalcılığın toplum kurallarıyla alakalı olmadığı, yöneticilerin mutlak soylulardan olmasının zorunlu olmadığı düşüncesi hâkim olmuş ve bu düşünce ekseninde Sofistler ortaya çıkmıştır. Sofist adı verilen filozofların ortaya çıkmasıyla beraber düşüncenin yönü değişmiş ve doğa felsefesinin aksine insana doğru evrilmiştir. Sofistler Protogoras'ın "İnsan her şeyin ölçüsüdür." düşüncesini benimsemişlerdir. İnsan merkezli düşünceyi temel alan Sofistlere kadar devlet için insan bir araçken artık insan için devlet bir araç hâline gelmiştir.

Sofistlerle beraber Eski Yunan'da herkesin eşit olması ve yasaların herkese eşit uygulanması düşünsel anlamda kendini göstermiştir. Eşitlik ekseninden hareketle ortaya çıkan bu düşünce her ne kadar kısa bir süre kendini gösterse de insan hakları düşüncesinin oluşmasına katkı sunmuştur. Eski Yunan'da halkın kendini yönetmesi anlamına gelen demokrasi sistemi oluşmuş ve bu çerçevede oy verme hakkı o dönemde kendini göstermiştir. Ancak Eski Yunan'da haklar sadece yurttaşlara tanınmıştır. Köleler, kadınlar, yabancılar yurttaşlık haklarından yararlanamamışlardır. İnsan haklarının tohumları her ne kadar Eski Yunan'da atılmış olsa da bilhassa eşitlik sağlanamamıştır. Dolayısıyla insan haklarının üzerinde yükseldiği adalet, eşitlik,

hürriyet vb. kavramların göz ardı edilmesi nedeniyle yerleşik bir insan hakları kültürü oluşturulamamıştır.

Roma'da Eski Yunan'daki gibi kölelik düzeni mevcuttur. Kadınlar ise yine Eski Yunan'daki gibi sınırlı haklara sahip ve doğumundan ölümü kadar hep bir vesayet altında olmuştur. Roma'daki düzen Yunan'daki sistemden biraz farklı olsa da esasından her iki sistemde de tam anlamıyla bir insan hakları kültürü oluşturulamamıştır.

Eski Yunan'da başlayan etkisi Roma'ya da sirayet eden Stoacılık felsefesi merkezine insanı almıştır ve insan hakları kültürünün oluşabilmesi adına bir umut ışığı olmuştur. Yunanlıların kendilerini diğerlerinden üstün görmesi düşüncesi Polislerin yıkılmasının ardından yerini Stoacılık aracılığıyla herkesin eşit olduğu düşüncesine bırakmıştır. Stoacılık felsefesi bir soru ekseninde şekillenmiştir; "İnsan nasıl yaşarsa mutlu olur?" ve bu sorunun yanıtını aramışlardır. Stoacılık felsefesi insanın dışardan bağımsız olarak kendi benliğine yöneldiği takdirde mutlu olacağını ve mutluluğun hâkim olduğu yerde kötülüğün hükümsüz kalacağını ifade etmişlerdir. Her ne kadar o dönemin koşullarına göre bireyin kendi benliğine yönelmesi, arzulardan ve isteklerden kendisini soyutlaması uygulanabilecek bir sav olsa da günümüz dünyasında uygulanması pek mümkün görünmemektedir. Teknolojinin devasa gelişimi, küreselleşme olgusu gibi nedenlerden dolayı insanın kendini dış dünyadan soyutlayarak içsel mutluluğu bulması pek olası değildir.

Diğer taraftan Stoacılar sınırları görmezden gelerek dünya yurttaşlığı düşüncesini savunmuşlardır. Düşünsel anlamda Stoacılığın ileri sürdüğü dünya yurttaşlığı kavramı kulağa hoş gelse de günümüz dünya düzenine uygun değildir. Pratikte mümkün gözükmemekle beraber düşünsel anlamda dünyanın, insanlığın ortak malı olarak görülmesi insan haklarının gelişimine katkı sunabilir.

İnsan hakları kavramının ilk tohumlarının atıldığı dönem olarak ifade edilebilecek İlk Çağ'daki gelişmeler herkesi kapsamadığı için eksik bir nitelik taşımıştır. İlk Çağ'ın sona ermesiyle birlikte Orta Çağ başlamış ne yazık ki bu çağ İlk Çağ'ı aratır hâle getirmiştir. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde insanı merkeze alan Hristiyanlığın benimsenmesi ve yayılması insan hakları bağlamında önemlidir. Lakin ilerleyen dönemlerde güç kilisede toplanmış, kilise mevcudiyetini tehlikeye düşürebilecek her durumda baskı uygulayarak insan haklarını göz ardı etmiştir. Kilise üstün yetkilerle

donatılmış ve bir denetim mekanizması da öngörülmemiştir. Bu nedenle o dönemde insan hakları ve hürriyetler kilisenin izin verdiği ölçüde kullanılabilmiştir. Orta Çağ'da eşitsizlikler egemen olmuş ve yalnızca soylular ile kiliseye ayrıcalıklar tanınmıştır. Kölelik düzeni, Eski Yunan ve Roma'da olduğu gibi bu dönemde de varlığını devam ettirmiş, sınıfsal farklılıklar üst seviyede seyretmiştir. Baskı ve zulmün egemen olduğu Orta Çağ'da insanlar attıkları her adımda temkinli davranmak zorunda kalmışlardır. "Karanlık çağ" olarak da anılan Orta Çağ insanlığı büyük bir karanlığa mahkum etmiştir. 1215 tarihli Magna Carta bu çağda imzalanmış, hukuksal ve siyasal anlamda bir örnek teşkil ederek insan hakları açısından bir umut ışığı olmuştur.

Feodalitenin etkisini yitirmesinden sonra 17. ve 18. yüzyıl dolaylarında doğal hukuk düşüncesi tekrardan ortaya çıkmıştır. Bu dönemde insan hakları "doğa durumu" ve "toplum sözleşmesi" ekseninde şekillenmiştir. İnsanı önceleyen bu dönemde yanıtı aranan paradoks şuydu; insan doğa durumunda mı yoksa toplum sözleşmesi ile mi daha özgürdür? Doğa durumu savunucuları insanların doğa hâlinde ve doğal hukukla hayatlarını devam ettirdiği sürece daha özgür olduklarını ifade etmişlerdir. Toplum sözleşmecileri ise doğa durumunun aksine doğal hakların birbirleriyle çatışacağını ileri sürmüşler ve bu nedenle devletin ortaya çıkacağını ileri sürmüşlerdir.

Devlet olgusunun ortaya çıkmasıyla birlikte bireyler toplum sözleşmesi ile hürriyetlerinin bir kısmından feragat ederek üst güce devretmişlerdir. İnsan hakları ruhu, her devlette geçmişlerinin karışık izlerini taşımakta ve geçmişteki gelişmelere bağlı olarak da şekillenmektedir. Devlet bazında incelediğimizde İngiltere, Fransa ve Amerika'daki gelişmeler neticesinde insan hakları belgelerine ve anayasalara ilhâm kaynağı olan ortak bir insan hakları dili ortaya çıkmıştır. Ancak büyük savaşların yaşanması ve güç dengelerinin değişmesinden dolayı bu ortak dil önemli olmakla birlikte yetersiz kalmıştır. Bu ortak dilin korunması amacıyla bölgesel ve uluslararası insan hakları belgeleri ile bunların koruma mekanizmaları ortaya çıkmıştır. Söz konusu belgeler adeta bir arabuluculuk misyonu üstlenmiştir. Söz konusu belgeler ve beraberinde ortaya çıkan koruma mekanizmaları bir bölgeyi ya da taraf olan toplumları koruma altına almıştır. Bu durum tüm insanlığı bünyesine dâhil eden ve koruyan bir insan hakları ruhunun ihtiyaç hâline geldiğinin bir göstergesidir.

Türk Anayasal tarihi incelendiğinde ise; Sened-i İttifak padişahın yetkilerini sınırlayan, bazı temel hak ve hürriyetleri tanıyan anayasal gelişmelere ilişkin atılan ilk

somut adımdır. Yedi madde ve bir zeylden oluşan bu belge Osmanlı'da düzenin bozulması gerekçe gösterilerek imzalanmıştır. Padişah tarafından ayanlara yetkiler sunan bu belge Magna Carta'ya benzetilmekte ve Türk tarihinin ilk anayasal belgesi olarak kabul edilmektedir. İnsan haklarına ilişkin vergi toplamada zulüm ve eziyet yapılmamasından öteye gidemeyen Sened-i İttifak ardından düzenlenen belgelere ilham kaynağı olmuştur.

Tanzimat dönemi diye adlandırılan 1839 ilâ 1876 arası süreç Osmanlı'daki gerilemenin durdurulması ve Batılı devletlere ulaşma ekseninde şekillenmiştir. Söz konusu dönemde siyasi, ekonomik, idari vb. alanlardaki yeniliklerin yanında Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Anayasal gelişmelere ilişkin atılan ikinci somut adım olan Tanzimat Fermanı'nda kişi hak ve hürriyetleri her ne kadar eksik düzenlense de ilk Osmanlı haklar listesi niteliğindedir.

Tanzimat Fermanı herkese can, mal ve namus güvenliği hakkının eşit bir şekilde sunulmasını öngörmüştür. Ayrıca bunların sağlanması için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğunu ve bu ihtiyaç doğrultusunda ilk olarak ceza kanununun çıkarılacağını ifade etmiştir. "Emniyet-i kamile" ve "müsâade" kavramlarıyla insan haklarına ilişkin ilk ifadelerin filizlendiği Tanzimat Fermanı Türk Anayasal tarihi açısından önemlidir.

Dönemin koşullarına paralel olarak yeni bir belgenin ilan edilmesi ihtiyaç hâline gelmiş ve ardından Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Islahat Fermanı ise iç siyaset ve mevzuatta değişiklik yapılmasını hızlandırmayı öngörmüştür. Bu ferman Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında her açıdan eşitlik sağlamayı hedefleyen bir belge niteliğindedir. Ayrım gözetmeksizin tüm halka temel hak ve hürriyetlerin verilmesini düzenleyen bu belgenin insan haklarının ruhuna uygun bir nitelikte olduğu ifade edilmektedir.

Tanzimat Dönemi'ndeki uğraşlar sonucunda başarılı olunamamış, sosyal ve ekonomik başarısızlıklar durdurulamamıştır. Bu dönem Meşrutiyet'in ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ardından Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi kabul edilmiştir. Türk tarihinde ilk defa sistemli bir şekilde insan haklarına yer veren Kanun-ı Esasi ile padişah tek taraflı iradesiyle mutlak yetkisini sınırlamıştır.

Geniş bir şekilde temel hak ve hürriyetler listesi sunan Kanun-ı Esasi, "Osmanlı Devleti Uyruklarının Genel Hakları" başlığı altında vatandaşlık hakkı, hakların dokunulmazlığı, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, din ve ibadet özgürlüğü, basın

özgürlüğü, ticaret, sanat ve ziraat için her türlü şirket kurma hakkı, dilekçe hakkı, eğitim-öğretim hakkı, kanun önünde eşitlik ilkesi, kamu hizmetlerine girme hakkı, liyakat ilkesi, verginin adaleti, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, kanuni hâkim güvencesi, zorla çalıştırma yasağı, müsadere yasağı ve verginin kanuniliği ilkesine yer vermiştir. İnsan haklarına ilişkin geniş hak ve hürriyetler listesi sunan Kanun-ı Esasi'nin en zayıf halkası padişahın sürgün yetkisine sahip olmasıydı. Bu yetki ile Padişah bireylerin önemli haklarından biri olan yerleşme hürriyetine müdahale edebilmekteydi.

Kanun-ı Esasi "İstibdat Dönemi" diye de adlandırılan 1876-1908 arası süreçte askıya alınmış, bu süreçte temel hak ve hürriyetler göz ardı edilmiştir. Bu anayasa 1908 yılında tekrar yürürlüğe konulmuş ve 1909 yılında anayasal monarşiyi kuvvetlendirmeye yönelik değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 1909 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile padişahın yetkileri azalmış Meclis-i Mebusan'ın yetkileri artmıştır. Ayrıca Kanun-ı Esasi'nin en zayıf halkası olarak nitelendirilen padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması insan hakları açısından önemli bir adım olmuştur.

Yeni Türk Devleti'nin temel özelliklerini belirten 1921 Anayasası dönemin koşulları nedeniyle kısa ve öz bir şekilde hazırlanmıştır. Egemenliği millete veren 1921 Anayasası temel hak ve hürriyetler ile yargıya ikişkin düzenleme içermemiştir. 1921 Anayasası'nın eksik kaldığı konularda aynı anda yürürlükte olan Kanun-ı Esasi'nin hükümleri uygulanmıştır. Dolayısıyla söz konusu dönem "iki anayasalı dönem" olarak da adlandırılmaktadır.

1921 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetleri düzenlememesi, Kanun-ı Esasi'nin hâlâ yürürlükte olması vb. nedenler yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Akabinde 1924 Anayasası hazırlanmış ve iki anayasalı döneme son verilmiştir.

Türkiye'de ilk defa insan hakları felsefesini yansıtan 1924 Anayasası, hak ve hürriyetleri geniş bir liste şeklinde düzenlemiştir. Ancak Doğal haklar yaklaşımını benimseyen 1924 Anayasası siyasal gücü denetim altına alacak bir fren ve denge mekanizması öngörmemiştir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetleri güvence altına alamamıştır. 1924 Anayasası'nda 1928, 1934, 1937 yıllarında değişiklikler

gerçekleştirilse de eksiklikler giderilememiş ve yeni bir anayasa ihtiyacı hâsıl olmuştur.

1960 yılında gerçekleştirilen askeri darbe ile birlikte 1924 Anayasası yürürlükten kaldırılmış ve yeni bir anayasa yapım süreci başlamıştır. Olumlu ve olumsuz yönleriyle üzerinde çok konuşulan 1961 Anayasası, devleti değil bireyi merkeze alan, bireyi devlete karşı koruyan ve insan haklarını önceleyen nitelikte olmuştur. 1961 Anayasası İnsan haklarına dayalı devlet ilkesini benimseyerek anayasayı insan hakları temeli üzerinde inşa etmeye çalışmıştır. Bu Anayasa'da temel hak ve hürriyetler sosyal hakları içine alarak geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Buna ek olarak bu Anayasa temel hak ve hürriyetleri güvence altına alacak mekanizmaları da öngörmüştür. Buna karşın esasında insan hakları bağlamında pozitif bir görünüm sergileyen 1961 Anayasası Nohutçu'nun ifade ettiği gibi "kadife eldiven içinde demir bir yumruk" gibidir. Zira Anayasa'da düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Cumhuriyet Senatosu, Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar aracılığıyla bir vesayet rejiminin oluşmasına ve böylece uzun bir dönem "güdümlü bir demokrasi" anlayışının yerleşik hâle gelmesine sebebiyet verilmiştir.

Sosyal düzeni tehdit eden toplumsal olayların artması nedeniyle ordu bir muhtıra vermiştir. 12 Mart muhtırası sonrası gerçekleştirilen değişiklikler ile 1961 Anayasası devlete karşı bireyi merkezine alan çizgisinden uzaklaşarak insan haklarını sınırlandırmıştır. İnsan hakları ruhuna aykırı olarak gerçekleştirilen değişiklikler insan haklarının negatif bir seyir izlemesine sabebiyet vermiştir. Aynı zamanda demokratik kurumların etkisi kırılarak vesayet kurumlarının etkisi artırılmıştır. 1971-1973 yıllarında gerçekleştirilen değişiklikler aslında 1982 Anayasası'nın hak ve hürriyetleri sınırlayan yapısının bir taslağı niteliğini taşımaktadır.

1973-1980 yılları aralığında ülkede iç krizin patlak vermesi nedeniyle 1980 yılında asker yönetime el koymuş ve demokratik düzen, insan hakları bir kez daha sekteye uğratılmıştır. 1980 Askeri Müdahalesi'nden sonra gücü elinde bulunduran otoriteler ülkedeki iç karışıklığın çözümünü; korku iklimi oluşturmak, halkı baskı ile hâkimiyeti altında tutmak ve yasaklarla çevrelemekte görmüşlerdir. Bu düşünce ekseninde hazırlanan 1982 Anayasası merkeze devleti alarak düzenlenmiştir. Kaygan ve kırılgan bir zemin üzerine inşaa edilen 1982 Anayasası insan haklarını göz ardı etmiştir. Darbe ürünü olan 1982 Anayasası özgün hâlinde hak ve hürriyetleri olduça sınırlı bir şekilde

sunmuştur. Her ne kadar hak ve hürriyetleri geniş bir şekilde düzenlese de zımni veya sarih bir şekilde hakları sınırlayarak birçok hakkın anlamsızlaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle Anayasa'nın bu konudaki eksikliği fark edilmiş ve üzerinde değişiklik yapma ihtiyacı hâsıl olmuştur.

1982 Anayasası'nda ilk değişiklik 1987 yılında gerçekleştirilmiş. Bu değişiklik ile bazı siyasi otoritelere on yıl süre siyasi yasak getiren hüküm kaldırılarak siyasiler önündeki engeller kaldırılmıştır. Ayrıca seçmen yaşının düşürülmesi ile halkın hem fiilen hem de siyasi partiler aracılığıyla demokratik hayata katılımının kapsamı genişletilmiştir. Ardından 1993 değişikliği ile radyo ve televizyon devlet tekelinden çıkarılıp önündeki engeller kaldırılsa da genel sınırlama sebeplerinin o dönemde var olması bu adımın önemli ancak eksik bir adım olmasına sebebiyet vermiştir.

Ardından bu değişikliklerin de yetersiz olması, beraberinde 1995 yılında gerçekleştirilen değişikliği getirmiştir. 1982 Anayasası'nda yeterli olmasa da temel hak ve hürriyetlere ilişkin bazı değişiklikler yapılmıştır. Kişiler düşüncelerini dernekler veya siyasi partiler çatısı altında bir araya gelerek de ortaya koymaktadırlar. Baskıcı rejimler için bireylerin bir araya gelmesi tehlike teşkil etmekte bunun aksine demokratik rejimlerde ise desteklenmektedir. Bu bağlamda dernek kurma hürriyetinde 1995 yılında gerçekleştirilen değişiklikler neticesinde halkın bir araya gelerek düşüncesini savunması önündeki engel bir nebze de olsa kaldırılmıştır. Aynı yıl yapılan değişlik ile memurlara toplu görüşme hakkı verilmiştir. Memurlar ve diğer kamu görevlileri lehine toplu görüşme hakkının tanınması mühim bir adımken takdir yetkisinin Bakanlar Kurulu'nda olması bu hakkın kullanımını sınırlı hâle getirmiştir. 1995 değişiklikleri de Anayasa'yı insan hakları açısından sınırlayıcı çizgisinden çıkaramış 2001 değişikliği ihtiyaç hâline gelmiştir.

1982 Anayasası'nda 2001 yılında geniş kapsamlı bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler o güne kadarki en kapsamlı değişiklik olmanın yanında insan haklarına ilişkin önemli adımlar atılmıştır. Değişiklik ile başlangıç kısmındaki "düşünce ve mülahaza" ifadesi kaldırılmış, yerine "hiçbir faaliyet" vurgulaması yapılarak düşünce özgürlüğü ile uyumlu hâle getirilmiştir. Ayrıca genel sınırlama sebepleri kaldırılarak hakların alanı geniletilmiş ve insan haklarını merkeze alma yönünde adım atılmıştır.

Diğer taraftan 2001 yılında yapılan değişiklik ile dernek kurma hakkının kolaylaştırılması, gösteri yürüyüşü yasağının kaldırılması, gözaltı süresinin kısaltılması, Devletle işlemlerinde kişilerin hangi yollara ve ne kadar sürede başvurabileceğini belirtme zorunluluğunun getirilmesi, adil yargılanma hakkının tanınması, adi suçlar için ölüm cezasının kaldırılarak idam cezasına sınırlama getirilmesi, yasaklı dil ibaresinin anayasadan çıkarılarak her dilde yayın ve konuşma önündeki anayasal engelin kaldırılması, özel hayatın korunmasının daha güvenceli hâle getirilmesi, seyahat hürriyeti ve haber alma hürriyetinin genişletilmesi insan hakları bağlamında büyük önem arz etmektedir. Ayrıca aynı değişiklik ile ailede eşler arasında eşitlik ilkesinin kabulü, kamulaştırma bedelinin gerçek değer üzerinden nakden ödenmesi hükmünün kabul edilmesi, sadece çalışanların değil işsizlerin de korunacağının düzenlenmesi, söz hakkını kullanmada aracı olan sendikaların kapatılmasının zorlaştırılması, asgari ücretin belirlenmesinde geçim şartının da göz önünde bulundurulacağı düzenlemesi sosyal devlet ilkesinin işlerliği açısından önemli düzenlemeler olmuştur.

Bunların yanında halkla yönetim arasında bir köprü görevi gören partilerin kapatılmasının zorlaştırılması, kişinin kazara işlediği suçtan ötürü oy hakkının elinden alınmasının önüne geçilerek taksirli suçlardan hüküm giyenlere de oy hakkının tanınması, suistimal edilmeye açık olan seçim kanunlarında yapılan değişikliklerin 1 yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanamayacağı hükmünün düzenlenerek olası tehlikelere karşı güvence altına alınması, mütekabiliyet ilkesine dayalı olarak yabancılara dilekçe hakkı tanınması bireyin yönetime katılmasını sağlayan siyasi haklar ve ödevlere ilişkin önemli değişiklikler olmuştur.

1982 Anayasası'nda 2001 yılında gerçekleştirilen değişiklikler insan haklarının gelişimine pozitif bir ivme kazandırmıştır. Ancak sonrasında hâlâ eksikliklerin var olduğu düşünülerek 2004 yılında da bir değişiklik gerçekleştirilmiştir.

2001 değişikliği ile ilk adımı atılan ölüm cezası 2004 değişikliği ile Türk hukuk sisteminden tamamen çıkarılmıştır. Anayasa'nın 143. maddesinde düzenlenen Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne ilişkin hüküm tamamen yürürlükten kaldırılarak hukukun üstünlüğünü zedeleyen, insan haklarını ve bireyin "ontolojik güvenliğini" sekteye uğratan durum ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca Anayasa'nın basın araçlarının korunmasına ilişkin maddesi yeniden düzenlenerek bireylerin haber alma hakkı ve

basın hürriyetine ilişkin engeller kaldırılarak insan hakları açısından önemli bir adım daha atılmıştır.

2004 değişikliği ile Anayasa'nın 10. maddesinde kadınlar ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu, devletin bu eşitliği sağlamakla mükellef olduğu düzenlenerek anayasal güvence altına alınmıştır. Ayrıca 2004 değişikliği ile 1982 Anayasası'nın 90. maddesindeki temel hak ve özgürlüklere ilişkin usulüne göre yürürlüğe girmiş milletlerarası anlaşmalar ile kanunlar arasında uyuşmazlık meydana gelmesi hâlinde milletlerarası hükümlerin esas alınacağı hükmü anayasaya dâhil edilerek temel hak ve özgürlüklerle ilgili milletlerarası anlaşmalar kanunların üzerinde bir konuma yerleştirilmiştir. Bu değişiklik ile temel hak ve özgürlüklerin güvencesi yerel boyuttan uluslararası bir boyuta evrilerek güvence mekanizması genişletilmiştir.

İnsan haklarına ilişkin 1982 Anayasası'nda 2004 yılında yapılan değişiklikleri 2010 yılı değişiklikleri takip etmiştir. 2010 değişikliği ile çocuk hakları ailenin korunmasını düzenleyen 41. maddeye eklenerek bazen birey olduğu göz ardı edilen ve dünyanın birçok yerinde ihlâllere tanıklık eden veya bizatihi hakları ihlâl edilen çocukların hakları özel olarak anayasal düzlemde güvence altına alınmıştır. Ayrıca kanun önünde eşitlik maddesindeki düzenlemeyle özürlüler, yaşlılar, gaziler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri, maluller ile çocuklara yönelik uygulanacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olamayacağı ifadesi anayasaya dâhil edilerek olası adaletsizliklerin önüne geçilmesi anayasal olarak güvence altına alınmıştır.

Diğer taraftan 2010 değişikliği ile kişisel verilerin korunmasına ilişkin hüküm anayasaya eklenerek özel hayatın gizliği güvence altına alınmış ve yurt dışına çıkma yasağının ancak hâkim kararı ile olacağı hükmü anayasa dâhil edilerek seyahat hürriyeti insan haklarının ruhuna daha uyumlu bir hâle getirilmiştir. Ayrıca aynı değişiklik ile memurlara da toplu sözleşme yapma hakkı verilmiş ve toplu sözleşme sırasında anlaşmazlık meydana gelmesi durumunda tarafların Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na başvurabilecekleri hüküm altına alınmıştır. Bunun yanında aynı değişklik ile grevde meydana gelecek maddi zararlardan sendikaların sorumlu olacağı ve siyasi amaçlı grev yapılamayacağı hükmü mülga edilerek işçilerin grev hakkını engelleyici hükmün varlığına son verilmiştir.

Bunlara ek olarak 2010 değişikliği ile bilgi edinme hakkı kabul edilerek şeffaf bir şekilde hak arayabilme ve koruyabilmenin önü açılmıştır. Kamu başdenetçisine

başvuru hakkı ile bireyi devlete karşı koruyan bir yapı olan Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmuştur. 2010 yılında yapılan değişiklik ile kabul edilen en önemli hükümlerden biri de bireysel başvuru hakkının tanınmasıdır. Değişiklik ile Anayasa'da teminat altına alınmış temel hak ve özgürlüklerden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu otoritesince, ihlal edildiği iddiası olan kişilere Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı verilmiştir. Anayasaların en önemli işlevi temel hak ve özgürlükleri güvence altına almaktır ve bunu yaparken bir denetim mekanizması öngörmeyen anayasalarda bu koruma sözde kalmaktadır. Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı bu hakların güvencesi olması bakımından mühim bir gelişmedir.

1982 Anayasası üzerinde gerçekleştirilen değişiklikler ile Anayasa'nın özgün hâlindeki devleti merkeze koyan düşünceden uzaklaşılarak bireyi merkeze alma yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Her ne kadar eksik olsa da bireyin hak ve hürriyetleri genişletilmiş, anayasal güvence altına alınmış, çağa ayak uydurulmaya çalışılmıştır.

Günümüzde eksiklikleri nedeniyle tartışma konusu olmaya devam 1982 Anayasası'nın özgün hâlinden bugünkü hâline gelene kadar bayağı yol katedilmiştir. Ancak Nohutçu'nun ifade ettiği gibi "yamalı bohça" hâlini alan 1982 Anayasası'nın yerine toplumsal uzlaşı ekseninde gerçek mânâda hukuk üstünlüğü ve demokratik değerler esas alınarak çağın gereklerine uygun bir anayasanın kabul edilmesi gerekmektedir. Bu yapılırken dünyadaki her canlı özel ve değerlidir şiarıyla hareket edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu anayasada sosyolojik, teknolojik, ekonomik, siyasi, kültürel vb. konularda meydana gelen değişim ve dönüşüm göz önünde bulundurularak modern çağın gereklerine uygun bir şekilde insan haklarına öncelik verilmelidir.

KAYNAKÇA

Acar, H. (2018a). Aristoteles'te uygulanabilir en iyi rejim olarak anayasal yönetim (Politeia) kavramı. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 9*(16), 2217-2231.

Acar, H. (2018b). Türk siyasal hayatında anti-demokratik bir müdahale örneği olarak 12 Mart 1971 Muhtırası. H. Acar (Ed.), *Türk siyasal hayatı: Osmanlı modernleşmesinden günümüze* (463-485). Nobel Akademik Yayıncılık.

Ağaoğulları, M. A. (2012). Nicollo Machiavelli: Prensin iktidarından devlete. M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (s. 153-195). İletişim Yayınları.

Ahmad, F. (2007). *Bir kimlik peşinde Türkiye* (2. baskı). (S. C. Karadeli, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (Eserin orijinali 2003'de yayımlandı).

Akad, M. ve Dinçkol Vural, B. (2011).*Genel kamu hukuku* (Gözden geçirilmiş 6. basım). Der Yayınları.

Akal, C. B. (2000). Bir devlet kuramı için giriş. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 13-22). Dost Kitapevi Yayınları.

Akdemir, M. (2005). Temel hak ve özgürlükler açısından insan doğası. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *0*(4), 74-79.

Akdemir Şayhar, D. (2022). Felsefi ve tarihsel arka planıyla insan hakları olgusu. A. Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.5-28). Ekin Yayınevi.

Akgün, B. (2018). 12 eylül döneminde Türkiye: 1980-1983. A., Çaylak, & S. A. Avcu, (Eds.). *Osmanlıdan günümüze Türkiye'nin siyasal hayatı* içinde (525-553). Savaş Yayınevi.

Akın, İ. F. (1966). Dernek kurma özgürlüğü. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 32*(2-4), 474-486.

Akman, Ş. T. (2012). Roma Antikitesinde sosyal politik ekonomik değişimlerin hukuksal yapı ve kamu düzeni üzerindeki etkileri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 2*(2), 89-107.

Aksu, H. (2018). Demokratikleşme ve Türkiye'de demokratikleşme sürecinde karşılaşılan temel sorunlar. *Şırnak Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*, 4(27), 5949-5958.

Akşin, S. (1992). Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın karşılaştırılması. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 16*(27), 115-123.

Aktan, C. C. (2011). Eski devlet anlayışına karşı yeni devlet anlayışı. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 3*(2), 189-199.

Aktan C. C. ve Yay S. (2019). Tevsiyeciler Manifestosu: Bir sivil anayasa önerisi anayasal demokrasi ve anayasal hukuk devletine yönelik eşsiz bir yazılı anayasa metni. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 11*(2), 100-128.

Aktaş, S. (2018). *Hayek'in hukuk ve adalet teorisi* (2. Baskı). Liberte Yayınları.

Araslı, O. (1972). *Adaylık kavramı ve Türkiye'de milletvekili adaylığı*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Anar, E. (1996). *İnsan hakları tarihi.* Çiviyazıları Yayınları.

Anayurt, Ö. (2022). *Anayasa hukuku: Temel kavramlar ve Türk anayasa hukuku* (Güncelleştirilmiş 4. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Arıkan, C. ve Yarımbatman G. (2022). Siyasi iktidarın sınırlandırılması ve anayasal denge denetimi düşüncesinin kökeni. *İçtimaiyat, 6*(2), 554-573.

Arslan, Z. (2013). Sened-i İttifak'ın ortaya çıkışı ve insan hakları bakımından değerlendirilmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies, 6*(8), 79-91.

Arslan, Z. (2002). Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması: Anayasa'nın 13. maddesi üzerine bazı düşünceler. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 139-154.

Arslan, Z. (2001). Postmodern söylem ve insan hakları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56*(01), 2-22.

Arslan, H. O. (2015). İnsan onuru kavramı ve koruma tedbirleri bağlamında temel bir ilke olarak insan onurunun korunması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 28*(120), 155-172.

Aslan, Ö. (2022). Yeni anayasa özelinde Milli Güvenlik Kurulu. A. Nohutçu (Ed.), *Türkiye için yeni anayasa vizyonu ve yol haritası* (s.153-177). Savaş Yayınevi.

Atar, Y. (2017). *Türk anayasa hukuku* (Güncellenmiş ve Gözden Geçirilmiş 11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Atar, Y. ve Çelik, Ö. (2018). *Türk anayasa hukuku*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Avcı, O.(2019). *Türkiye'de ve seçilmiş ülkelerde vergi inceleme sürecinde mükelleflerin hak ve ödevleri* [Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 583665).

Aybay, R. (2017). *İnsan hakları hukuku* (3.baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aybay, R. ve Çelik, D. B. (2021). *İnsan hakları hukuku*. Der Yayınları.

Aydın, B. (2019). Toplumsal sözleşme teorilerinin Marx ve Foucault temelli eleştirisi. *Liberal Düşünce Dergisi, 24(*94), 65-88.

Aydın, N. (2008). *3 Ekim 2001 tarihli anayasa değişikliklerinin temel hak ve hürriyetlere etkisi*, Ekin Yayınları.

Aydın, O. (2013). Genel ahlak, hukuk ve cinsellik. *Mülkiye Dergisi, 37*(4), 139-148.

Aytekin, A. (2015). Son dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 kapitalistleşme ve merkezileşme kavşağında. G. Atılgan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu (Ed.), *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat.* Yordam Kitap.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Yayınları.

Bahadır, E. M. (2021). *Hukuk felsefesi açısından Stoa okulunda özgürlük anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 698726).

Bahar, E. (2022). Türkiye Anayasa Mahkemesi kararları ışığında "Adil Yargılanma Hakkı". *Adalet Dergisi, 0*(68), 253-283.

Bakırezer, G. (2008). Antik Yunan düşüncesinde kölelik. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63*(01), 17-54.

Balcı Çetinkıran, E. (2018). İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 35*(1), 20-32.

Baltacı, C. (1996). Demokrasilerde eşitlik ilkesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1*(1), 199-209.

Başar Koç, C. (2021). Antik Yunan'da cinsiyet rolleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 23*(2), 1329-1361.

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007). Türkiye'de siyasi reform: Uyum paketleri ve güncel gelişmeler.

Başçı, G. (2020). 1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta ile anayasacılık ve insan hakları açısından karşılaştırılması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0*(46), 227-242.

Beysan, N. (2008). *Hak kavramının hukuk felsefesi açısından analizi* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 261759).

Beetham, D. (2016). *Demokrasi ve insan hakları* (3. baskı). B. Canatan (Çev.). Liberte Yayınları (1999). (Eserin orijinali 1999'da yayımlandı).

Bilir, F. (2004). 2004 anayasa değişiklikleri üzerine bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9*(1,2), 239-251.

Bingöl, İ. (1993). *Ülkemizde anayasa hareketleri*. Atak Ofset.

Bingöl, O. (2018). 70. yıldönümünde insan haklarını yeniden düşünmek. *Mavi Atlas, 6*(Özel Sayı), 63-76.

Birinci, G. (2017). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin kısa tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 7*(2), 50-81.

Birinci, G. (2011). John Wıld'in doğal hukuk kuramı: Felsefi realizmden insan haklarına. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(12), 19-38.

Boyar, O. ve Kama Işık, S. (2019). Dördüncü kuşak haklar ve bilişim teknolojilerinin doğuşunda mahremiyet kavramına karşılaştırmalı bir bakış. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 25*(2), 602-623.

Bozkurt, E. (2006). *Uluslararası insan hakları hukuku*. Asil Yayınları.

Braud, P. (2000). Devlet: Hukuki öğretinin ikilemleri. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 359-376). Dost Kitapevi Yayınları.

Bulut, N. (2008). Eski Yunan'dan aydınlanma çağına insan onuru kavramının geleceğine genel bir bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 7*(3-4), 1-12.

Büyükbaykal, G. N. (2004). Basın özgürlüğü kavramının anlamı ve önemi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 0*(20), 43-47.

Can, M. (2019). İnsan hakları ve demokrasi arasındaki ilişkinin felsefi analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(4), 2155-2167.

Can, O. (2002). Anayasa değişiklikleri ve düşünceyi açıklama özgürlüğü. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 0-0.

Caniklioğlu Dikmen, M. (2001). Anlamı, kapsamı ve sınırlarıyla temel haklar ve anayasalarımız. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Mahmut Tevfik Birsel Armağanı, 461-494.

Ceylan Güneş, S. (2004). Roma hukukunun günümüz hukuk düzenlerine etkisi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8*(2), 0-0.

Ceylan, M. E. ve Şengün, H. (2022). Bilgi edinme hakkı bağlamında Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu. A. Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.277-298). Ekin Yayınevi.

Çadırcı, M. (1991). Tanzimat döneminde karayolu yapımı. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 0*(15), 153-167.

Çağıl, O. M. (1984). İnsan hakları ve tabii hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 50*(1-4), 69-115.

Çağıran, M. E. (2020). *Uluslararası alanda insan hakları* (Genişletilmiş, Gözden geçirilmiş 4. Baskı). Turhan Kitabevi.

Çaha, Ö. (2010). *Siyasi düşüncelere giriş* (2. basım). Dem Yayınları.

Çakmut Yenerer, Ö. (2017). Dilekçe hakkının kullanılmasının engellenmesi suçu (TCK m. 121). *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 23* (1) , 45-55.

Çalık, E. (2017). İnsan hakları meselesinin gelişi ve siyasi ve sosyal faktörlerle ilişkisi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(16), 41-68.

Çamurcuoğlu, G. ve Hazar, Z. (2020). Kuzey Amerika'da özgürlüklerin doğuşu. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.107-116). Astana Yayınları.

Çankaya, A. (2015). "Yasa" üzerine iki farklı perspektif: Antigone ve Sokrates. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(19), 237-248.

Çatal, B. (2018) İnsan haklarının korunmasında ulusal, bölgesel ve uluslararası mekanizmalar. *Selçuk Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dergisi, 1*(2), 69-99.

Çataloluk, G. (2010). *Hukuka sistemik yaklaşımlar* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 270951).

Çapak, İ. (2015a). Kıbrıslı Zenon ve stoa okulu. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, 1*(1), 9-20.

Çapak, İ. (2015b). Stoa felsefesi ve İslam düşüncesine etkisi. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, 1*(2), 219-228.

Çapak, İ. (2011). *Stoğa mantığı ve Fârâbi'ye etkisi*. Araştırma Yayınları.

Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin demokrasi tarihi: 1839-1950* (3. Baskı). İmge Kitabevi.

Çaycı, S. (2016). Türkiye'nin milli güvenliği. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 65*(4), 3327-3344.

Çeçen, A. (2000). *İnsan hakları* (3. basım). Savaş Yayınevi.

Çelebican, Ö. (1993). Roma egemenliği: Yurttaşlık ve kölelik. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 43*(1), 0-0.

Çelik, C. (2010). *Olağanüstü hâllerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 286056).

Çelik, F. (2013). Modern dönemde cumhuriyetçi "Özgürlük" anlayışı. *Akademik İncelemeler Dergisi, 8*(1), 125-163.

Çetin, H. (2007). *Çağdaş siyasal akımlar*. Orion Kitabevi.

Çıtak, E. (2017). *Yeni güvenlik politikaları ve Türkiye'de istihbaratın dönüşümü: Güvenlik ve istihbarat*. Yeni Yüzyıl Yayınları.

Çiçek, N. (2020). Ortaçağ'ın Doğu'su ve Batı'sı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0*(48), 139-154.

Çiftçi, A. (2015). *Vatandaşlık bilgisi: Demokrasi ve insan hakları* (4. Baskı). Gündüz Yayıncılık.

Çoban, F. (2020). Stoacı felsefe ve modernite arasında düşünsel bağlar. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(2), 98-109.

Çolak Özdemir, A. (2020). *İşgal edilmiş devlet: 12 eylül ve 28 şubata giden süreç* (1.baskı). Kopernik Yayınları.

Çolak, Y. (2017). *Türkiye'de kültürel iktidarın kuruluşu: 1923-1945.* Liberte Yayınları.

Coşkun, V. (2006). *İnsan hakları: Liberal açıdan bir tahlil*. Liberte Yayınları.

Çotuksöken, B. (2012). *İnsan hakları ve felsefe.* Papatya Yayıncılık.

Çözeli, Y. (2016). Karşılaştırmalı olarak ulusalüstü insan hakları hukuku belgelerinde toplantı ve gösteri yürüyüşü. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 0*(2), 0-0.

Çüçen, A. K. (2011). *İnsan hakları*. MKM Yayıncılık.

Dalgıç Yavuz, M. (2021). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında seyahat özgürlüğünü sınırlandırma biçimleri olarak sokağa çıkma yasağı ve karantina uygulamaları. *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi, 4*(7), 349-379.

Dahl, R. A. (2021). *Demokrasi üzerine* (6. Baskı). (B. Kadıoğlı, Çev.). Phoenix Yayınları. (Eserin orijinali 1998'de yayımlandı).

Dâver, B. (1983). İnsan hakları ve Türkiye. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan, (525-531).

Davran, Z. (2001). İnsan haklarının düşünsel temelleri. *İnsan haklarının gelişimi* (19-25). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Demir, A. (2020). *Aristoteles'in siyaset felsefesinde polis-insan ilişkisi*. [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 631947).

Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 0(*29), 331-348.

Demirkaya, H. ve Çakmak, D. (2010). İnsan haklarının Türkiye'de tarihsel gelişimi ve anayasal süreçler. R., Ercan (Ed.), *İnsan hakları ve demokrasi* (99-119). Lisans Yayıncılık.

D'Entreves, A. P. (2000). Devlet kawamı. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 193-209). Dost Kitapevi Yayınları.

Dinçkol, B. (2017). Atina demokrasisinden Roma Cumhuriyetine-"Demos"tan "Populus Romanus"a. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 23*(3), 751-765.

Doğan, İ. (2020). İnsan hakları hukukunun temel özellikleri. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.49-84). Astana Yayınları.

Doğan, İ. (2020). Avrupa Konseyi'nde insan haklarını koruma sistemi. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.391-430). Astana Yayınları.

Doğan, İ. (2004). *Modern toplumda vatandaşlık demokrai ve insan hakları: İnsan haklarının kültürel temelleri* (5. baskı), Pegem Yayıncılık.

Doğan, İ. ve Demirdal, B. (2020). Tarihsel süreç ışığında İngiltere'de insan haklarının garanti altına alınmasına ilişkin belgeler. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.89-104). Astana Yayınları.

Doğan, İ. ve Demirdal, M. B. (2020). İfade özgürlüğü. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.761-789). Astana Yayınları.

Doğan, İ. ve Demirdal, M. B. (2020). Adil yargılanma hakkı. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.662-699). Astana Yayınları.

Doğan, İ., Şahin Ünver, F. S., ve Tatar, D. B. (2020). Osmanlı dönemi klasik döneminden pozitif metinlerde insan hakları anlayışına geçiş. İ., Doğan (Ed.), *İnsan hakları hukuku* (4. Basım, s.137-160). Astana Yayınları.

Doğan, N. (1995). *Uluslararası sözleşmelerde insan hak ve hürriyetlerinin kötüye kullanılmaması ilkesi* [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 41250).

Douzinas, C. (2018). *İnsan haklarının sonu* (1. baskı). Dipnot Yayınları.

Duguit, L. (2000). Egemenlik ve özgürlük. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 379-400). Dost Kitapevi Yayınları.

Duman, D. (2010). Batı'da insan haklarının gelişimi. R., Ercan (Ed.), *İnsan hakları ve demokrasi* (74-96). Lisans Yayıncılık.

Duman, F. (2020). Devlet. H. Çetin (Ed.). *Siyaset bilimi* (120-164). Orion Yayınları.

Dumont, L. (2000). Bireycilik üzerine denemeler: Doğıq. XIII. yüZYıldan başlayarak siyaset kategorisi ve devlet. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 141-174). Dost Kitapevi Yayınları.

Durmaz, S. (2011). Yüksek Ortaçağ'da papa- imparator çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın savaşı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(1), 93-120.

Efe, H. ve Demirci, M. (2013). Ombudsmanlık kavramı ve Türkiye'de Kamu Denetçiliği Kurumundan beklentiler. Sayıştay Dergisi, 0(90), 49-72.

Ekinci, T. Z. (2004). *Türkiye'de demokrasi ve insan hakları sorunları*. Cem Yayınevi.

Emini, M. E. (2004). Hak kavramı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(12), 203-216.

Ercan, R. (2010). Temel kavramlar. R. Ercan (Ed.), *İnsan hakları ve demokrasi* (10-33). Lisans Yayınları.

Erdoğan, M. (2019). *İnsan hakları teorisi ve hukuku* (7. Baskı). Hukuk Yayınları.

Erdoğan, M. (2014). *Anayasa hukuku* (8. Baskı). Orion Yayınları.

Erdoğan, M. (2010). *Anayasal demokrasi*. Siyasal kitabevi.

Erdoğan, M. (1999). *28 şubat süreci*. Yeni Türkiye Yayınları.

Erdoğan, M.(1993). İnsan hakları öğretisine giriş. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *11*(0), 23-40.

Erdinç, T. (2015). Karşılaştırmalı olarak Türk Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru hakkı (Anayasa şikayeti). *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, 6*(20), 87-138.

Eren, A. (2004). 1982 Anayasası'nın 90. maddesindeki 2004 değişikliğinin Türk iç hukukundaki yerine etkisi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8*(3-4), 47-77.

Eroğlu, İ. (2010). 1924 Anayasası döneminde insan haklarının normatif çerçecesi ve uygulaması, *Yasama Dergisi, 0*(14), 79-157.

Eroğul, C. (2003). Değişen egemenlik anlayışının hak ve özgürlüklerin korunmasına ve anayasa yargısına etkileri. *Anayasa Yargısı, 19*(1), 16-34.

Eroğul, C. (2002). Altıncı anayasa değişikliği. *Mülkiye Dergisi*, *25*(231), 271-288.

Evkuran, M. (2003). Ortaçağ paradigması ve siyasal düşüncenin evrimi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2*(4), 37-58.

Fendoğlu, H. T. (2002). 2001 Anayasa değişikliği bağlamında temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması Ay. md 13. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 111-149.

Gauchet, M. (2000). Anlam borcu ve devletin kökenleri. İlkellerde din ve siyaset. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 33-67). Dost Kitapevi Yayınları.

Giritli, İ. (2002). 2001 anayasa değişikliklerinin temel hak ve özgürlüklere yansıması. *Anayasa Dergisi, 19*(0), 88-103.

Giritli, İ. ve Güngör, H. A. (2002). *Günümüzde insan hakları*. Der Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel-kimlik: Geç Modern Çağda benlik ve toplum* . Ü. Tatlıcan (Çev.). Say Yayınları. (Eserin orijinali 1991'de yayımlandı).

Gemalmaz, M. S. (2012). *Devlet birey ve özgürlük* (2. baskı). Legal Yayıncılık.

Gemalmaz, M. S. (2003). *İnsan haklarının genel teorisine giriş*. Beta Yayınları.

Gül, F. (2013). Bir değer olarak insan hakları ve insan hakları bilincinin gelişiminde demokrasinin rolü. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, *9*(36), 67-75.

Günday, M. (2002). *İdare hukuku* (Yenilenmiş 5. Baskı). İmaj Yayıncılık.

Güneş, M. A. (2020). *İnsan hakları hukukuna giriş* (2. baskı). Adalet Yayınevi.

Güneş, M. A. (2013). *Vesayetçi demokrasi* (1. baskı). Savaş Yayınevi.

Güneş, İ. (2020). Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) yapılış süreci. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(2), 233-256.

Gürkaynak, M. ve İren, A. A. (2016). Modernizm öncesi ve sonrası batı toplumlarında insan haklarının kavramsallaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0*(23), 329-356.

Güriz, A. (2020). *Hukuk felsefesi* (15. baskı), Siyasal Kitabevi.

Gökçe, B. (2002). 2001 yılında yapılan anayasa değişikliğinin sosyal, ekonomik ve siyasal yönden değerlendirilmesi. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 0-0.

Gönenç, L. ve Kontacı, E. (2005). Yaşayan anayasa 2003 ve 2004 yılları anayasa gelişmleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 0*(61), 107-239.

Gören, Z. (2018). *Anayasa hukuku* (3.baskı). Yetkin Yayınları.

Görmez, A. B. (2022). *Margaret Atwood'un Kalp Gidince romanında özgürlük ve güvenlik ikilemi. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 29*(2), 221-236.

Göze, A. (1989). *Siyasi düşünceler ve yönetimler*. Beta Yayınları.

Gözübüyük, A. Ş. (2012). *Hukuka giriş ve hukukun temel kavramları* (Güncelleştirilmiş 34. Bası). Turhan Kitabevi.

Gözübüyük, A. Ş. (2002). *Anayasa hukuku* (10. baskı). Turhan Kitabevi.

Hafızoğlu, Y. (2012). İnsan hakları ve kamu özgürlükleri bağlamında anayasa ve anayasacılık hareketleri. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı*, 1-123.

Hakyemez, Y. Ş. (2010). 2010 anayasa değişiklikleri ve demokratik hukuk devleti. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 14*(2), 387-406.

Hakyemez, Y. Ş. (2002). 2001 yılında yapılan anayasa değişikliklerinin siyasal parti özgürlüğü üzerindeki etkisi. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 0-0.

Hakyemez, Y. Ş. (1996). 1982 anayasında 1995 değişiklikleri ve demokratik toplum. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, *14*(2), 1-150.

Hale, W. (1996). *Türkiye'de ordu ve siyaset: 1789'dan günümüze* (A. Fethi, Çev.). Hil Yayınları. (Eserin orijinali 1993'de yayımlandı).

Hamşioğlu, O. (2022). Anayasa Mahkemesi ve insan haklarının korunması. A. Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.77-120). Ekin Yayınevi.

Hayek, F. V. (2013). *Özgürlüğün anayasası* (Y. Z. Çelikkaya, Çev.) Big Bang Yayınları . (Eserin orijinali 1960'da yayımlandı).

Hazar, N. (2015). *İnsan hakları ve diplomasi.* Büyülüdağ Yayınları.

Hazır, H. (2009). *Anayasa hukuku* (4.baskı). Alter Yayınları.

Heater, D. (2007). *Yuttaşlığın kısa tarihi*. (M. Delikara Üst, Çev.). İmge Kitabevi. (Eserin orijinali 2004'de yayımlandı).

Heper, M. (2018). *Türkiyede devlet geleneği* (N. Soyarık, Çev.). Doğu Batı Yayınları. (Eserin orijinali 1985'de yayımlandı).

Heywood, A. (2016). *Küresel siyaset* (4. Baskı). (N. Uslu, Çev.). Adres Yayınları. (Eserin orijinali 2011'de yayımlandı).

Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları* (2. Baskı). (H. Özler, Çev.). Liberte Yayınları. (Eserin orijinali 2000'de yayımlandı).

Höffe, O. (2000). Bir şeytan halkının bile devlete ihtiyacı vardır. Tabii adaletin ikilemi. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 323-339). Dost Kitapevi Yayınları.

Hüner, M. F. (2013). Yunan demokrasisi- modern demokrasi karşılaştırması. *Hukuk ve adalet eleştirel hukuk dergisi, 5*(13), 183-203.

Ishay, M. R. (2023). Human rights: Historical and contemporary controversies. M. R. Ishay (Ed.), *The human rights reader: Major political essays, speeches, and documents from ancient times to the present* (s. 1-7). Routledge.

İba, Ş. (2022). *Anayasa dersleri: Genel esaslar ve Türk Anayasa Hukuku* (Gözden Geçirilmiş 4. Bası). Turhan Kitabevi.

İba, Ş. (2021). 1924 Anayasası'nın hazırlık ve kanunlaşma süreci üzerine. *Yasama Dergisi*, (44), 43-60.

İba, Ş. (2016). Türkiye'de yeni anayasa arayışları ve Parlamento'nun rolü. *Yasama Dergisi*, (34), 47-61.

İbrahim, A. (2022). Hak ve hürriyetler bakımından Osmanlı anayasal belgelerinin Irak 1925 Kanun-ı Esasiye tesiri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 6*(1), 0-0.

İbrahim, A. (2021). Modern Toplumda Hukuk Devleti: Siyasal Meşrulaştırma Aracı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *23*(1), 233-256.

İlal, E. (1968). Magna Carta. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 34*(1-4), 210-242.

İnanç, H. ve Yazıcı, B. (2018). Kavramsal ve kuramsal boyutlarıyla insan hakları ve ifade özgürlüğüne sosyo-politik bir bakış. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(70), 132-147.

İnsan hakları (2006). *İnsan hakları*. Matus Yayınları.

İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı. *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi,* https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093210bm_04.pdf, Erişim Tarihi: 06 Şubat 2022.

İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı. *Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi,* https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf, Erişim Tarihi: 12 Mart 2022.

İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı. *İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme,* https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2712020094404005_tur.pdf, Erişim Tarihi: 18 Mart 2022.

İpek, A. (2012). Çocuk haklarının gelişimi ve karşılaştırmalı olarak anayasal açıdan değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20*(1), 151-173.

Jellinek, G. (2017). *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern anayasa tarihine bir katkı* (R. İtişgen Dülger ve M. Dülger, Çev.). Pinhan Yayıncılık. (Eserin orijinali 1901'de yayımlandı).

Kaboğlu, İ. Ö. (1998). *Özgürlükler hukuku: İnsan haklarının hukuksal yapısı* (Genişletilmiş 4. baskı). Afa Yayınları.

Kala, M. E. (2015). *Erdem ve ödev ahlaklarına yeni yaklaşımlar: David Ross ve Alasdair Maclntyre* [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 399701).

Kalabalık, H. (2021). *İnsan hakları hukukuna giriş* (3.baskı). Seçkin Yayıncılık.

Kalabalık, H. (2015). *İnsan hakları hukuku* (4. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Kalabalık, H. ve Katar, B. N. (2022). Parlamenter düzeyde insan haklarının korunması- II: Dilekçe hakkı ve Dilekçe Komisyonu. A.Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.189-251). Ekin Yayınevi.

Karaaslan, R. (2022). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yargısı ve Türkiye. A. Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.123-150). Ekin Yayınevi.

Karakoç, R. (2013). 1982 Anayasası'nın siyasi partilere ilişkin düzenlemeleri üzerine bir değerlendirme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3*(2), 55-70.

Karataş, A. (2018). Osmanlı Devleti'nin anayasal nitelikli belgelerinde demokrasi söylemlerinin demokrasi modelleri perspektifinden değerlendirilmesi. *Journal of Institute of Economic Development And Social Researches, 4*(13), 609-624.

Karatepe, Ş. (1993). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme*. İz Yayıncılık.

Karpat, K. H. (2011). *Türk siyasi tarihi*. Timaş Yayınları.

Kapani, M. (2013). *Kamu hürriyetleri* (7. Tıpkı basım). Yetkin Yayınları.

Kapani, M. (1996). *İnsan haklarının uluslararası boyutları* (Yenilenmiş üçüncü basım). Bilgi Yayınevi.

Kavsıracı, O. (2023). Hukuk devletlerinde güvenlik ve demokratik denetim. Ö. Özkaya (Ed.), *Farklı açılımlarla hukuk devleti ve güvenlik* (s. 105- 128). Adalet Yayınevi.

Kavsıracı, O. (2022). Suç, şiddet ve insan hakları kavramları çerçevesinde kadın ve güvenlik. F. G. Çetin Can (Ed.), *Kadın ve toplum: Değişen roller, ilişkiler, sonuçlar* (s. 299- 314). Orion Yayınları.

Kepenekçi Karaman, Y. (2014). *Eğitimciler için insan hakları ve vatandaşlık* (2. Baskı). Siyasal Kitabevi.

Keskin, S. (2002). Kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkında ilişkin anayasal değişiklikler. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 60*(1-2), 49-61.

Keskin, Y. Z. (2020). Türkiye siyaseti ve devlet örgütlenmesinde 12 mart muhtırasının etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 22, Sayı: TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, 1-15.

Keskinsoy, Ö. ve Kaya S. B. (2021). Hukuk devletinin kanun devletine anayasal devletin anayasalı devlete evirilmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 70*(3), 1147-1206.

Kıran, A. (2019). Aristoteles, devlet, köleler ve vatandaşlık. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 44*(0), 350-359.

Kışlalı, A. T. (1984). Eski Yunan'da demokrasi ve demokratik düşünce. *Amme İdaresi Dergisi, 17*(1), 63-77.

Kili, S. (1984). Temel hak ve özgürlükler yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları. *Anayasa Yargısı 1*(0), 23-28.

Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2018). Anayasal bir hak olarak kişisel verilerin korunmasını isteme hakkı.

Koçak, B. (2021). Türk anayasaları üzerinde gerçekleştirilen önemli değişiklikler. *Avrasya Dosyası, 12*(2), 57-83.

Konan, B. (2011). İnsan hakları ve temel özgürlükler açısından Osmanlı Devletine bakış. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 15* (4), 253-288.

Korkmaz, A. (2014). İnsan hakları bağlamında özel hayatın gizliliği ve korunması. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 0*(3), 99-103.

Köktaş, M. (2014). Amerikan aydınlanması: Bir giriş denemesi. *Liberal Düşünce Dergisi, 0*(74), 109-137.

Kömür, G. (2019). İmam Gazâlî ve Thomas Aquinas'ın siyasal adalet anlayışlarının karşılaştırılması. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(1), 162-177.

Kuçuradi, İ. (2018). *İnsan hakları: Kavramları ve sorunları* (4. baskı). Türkiye Felsefe Kurumu.

Kuru, G. (2021). *Ayrımcılık yaşağının felsefi açıdan temellendirilmesi* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 663139).

Kuzu, B. (2001). Düşünceleri açıklama özgürlüğü alanında geldiğimiz nokta. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 59*(1-2), 247-334.

Kuzu, B. (1993). Türkiye Cumhuriyeti anayasalarının insan hakları açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *Türklerde insani değerler ve insan hakları: Yüzyılımız ve Türkiye cumhuriyeti* (3.kitap, s. 207-245). Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını.

Kuzu, B. (1990). *1982 Anayasasının temel nitelikleri ve getirdiği yenilikler*. Filiz Kitabevi.

Machiavelli, N. (2012). *Prens* (H. İlhan, Çev.). Alter Yayıncılık. (Eserin orijinali 1532'de yayımlandı).

Memiş, E. (2011). *Türkiye'de anayasal gelişimleri eğrisi* (1808-2011): Anayasa hukuku notları (Genişletilmiş ve Yenilenmiş 6. baskı). Filiz Kitabevi.

Merriam, S. B. (1998). Case study research in education: A qualitative approach. Jossey-Bass.

Metin, Y. ve Alp, E. (2012). Adil yargılanma hakkı çerçevesinde askeri mahkemeler: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2*(2), 81-120.

Mumcu, A. ve Kuzeci, E. (2019). *İnsan hakları ve kamu özgürlükleri* (8. Baskı), Turhan Kitabevi.

Mumcu, A. ve Kuzeci, E. (2012). *İnsan hakları ve kamu özgürlükleri* (Yenilenmiş 6. Baskı), Turhan Kitabevi.

Molacı, M. (2018). *Güncel bir imkan olarak Stoa ontolojisi* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 508717).

Montesquıeu (2015). *Kanunların ruhu üzerine* (F. Baldaş, Çev.). Hiperlink Yayınları. (Eserin orijinali 1748'de yayımlandı).

Mourgeon, J. (1991). *İnsan hakları* (A. Emekçi ve A. Türker, Çev.). İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1978'de yayımlandı).

Moyn, S. (2010). *The last utopia: Human rights in history*. The Belknap Press of Harvard University Press.

Nar, M. Ş. (2015). Jean-Jacques Rousseau'nun doğal hukuk anlayışı üzerine antropolojik bir değerlendirme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(2), 42-68.

Nohutçu, A. (2022a). *Anayasa hukuku* (26. baskı). Savaş Yayınevi.

Nohutçu, A. (2022b). *Türkiye için yeni anayasa vizyonu ve yol haritası.* Savaş Yayınevi.

Nohutçu, A. ve Aslan, Ö. (2022). Türkiye'de insan hakları olgusunun anayasal serüveni. A. Yılmaz ve Ş. Akdemir (Ed.), *Kurumsal ve işlevsel boyutlarıyla Türkiye'de insan hakları problematiği* (s.31-72). Ekin Yayınevi.

Nohutçu, A. ve Kaya, A. G. (2021). *ATEŞ insan hakları ve demokratikleşme* (7. baskı). Savaş Yayınevi.

Nohutçu A., ve Ziyrek A. (2020). *Osmanlı-Türk anayasa metinleri* (1. baskı). Savaş Yayınevi.

Ocak, H. (2011). Bir ahlak felsefesi problemi olarak erdem kavramına yüklenen anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a evrimi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(11), 79-101.

Odabaş, U. K. (2019). Eudaimonia'nın Sokratik görünümü: Erdem bilgidir ve hiç kimse bilerek kötülük yapmaz. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(1), 93-102.

Okur, Y. (2014). 4982 sayılı kanuna göre bilgi edinme hakkının niteliği, kapsamı ve denetimle ilişkisi. *Denetişim*, 0(13), 34-47.

Öğütçü, M. (2005). Doğal hukuk ve pozitif hukuk ışığında insan hakları alanındaki bazı kavramlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 7*(0), 555-616.

Ökçesiz, H. (2001). İnsan ve hukuk devleti. *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de öğretim ve araştırma alanı olarak felsefe* (422-426) içinde. Türkiye Felsefe Kurumu Derneği.

Öktem, N. (1974). Stoisizm. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 40*(1-4), 589-621.

Önsoy, R. (1986). Senedi İttifak ve Türk demokrasi tarihindeki yeri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 4*(1), 0-0.

Özbudun, E. (2003). *Türk anayasa hukuku* (Gözden geçirilmiş 7. baskı). Yetkin Yayınları.

Özdemir, M. (2021). Geç stoa döneminde "etik" sorununu foucault gözüyle okumak. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(31), 393-412.

Özdemir, H. (2009, Mayıs ,15-17). *Felsefi bir sorun olarak hak, haklılık ve insan hakları* [Poster sunumu]. İnsan Hakları ve Din Sempozyumu, Çanakkale, Türkiye.

Özergin, E. (2015). *Kitle iletişim araçlarında Streisand etkisi "Bir kuramsal çerçeve önerisi"* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 422492).

Özkan, F. (2019). Sokrates ve Platon felsefesinde insan sorunu. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(18), 1-20.

Özkan, S. (2015). İnsan haklarının tarihsel gelişimi ve kuşak sınıflandırması. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5*(1), 111-126.

Özkaya, Ö. (2020). Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi,* 0(16), 317-352.

Özkent, Y. (2020). Changing Lanes filmiyle Stoa felsefesini yeniden düşünmek: "Apatheia" durumuna ulaşmak. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 26*(45), 476-484.

Özkiraz, A. ve Hamdemir, B. (2009).Anayasacılık harketleri, kapitalizm ve Osmanlı. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(2), 59-78).

Özkul, F. (2016). Anayasalarımızda yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı. *Ankara Barosu Dergisi, 0*(3), 201-263.

Pamir, A. (2004). Osmanlı egemenlik anlayışında Sened-i İttifak'ın yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 53*(2), 0-0.

Parla, T. (1995). *Türkiye'nin siyasal rejimi 1980-1989* (3. baskı). İletişim Yayınları.

Pazarcı, H. (2013). *Uluslararası hukuk* (Gözden geçirilmiş 12. Bası). Turhan Kitabevi.

Pulaşlı, H. (2006). *Temel hukuk* (Avrupa Birliği Hukuku Eki İle) (Güncellenmiş 6. baskı), Karahan Kitabevi.

Rousseau, J. J. (2017). *Toplum sözleşmesi* (M. H. Ergül, Çev.). Olympıa Yayınları. (Eserin orijinali 1762'de yayımlandı).

Ruhi, M. E. (2005). Platon'un devletin kökenine ilişkin görüşü ve yansımaları. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9*(1-2), 241-278.

Safi, İ. (2018). Adalet ve siyaset ilişkisi üzerine. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 0*(12), 63-74.

Sağlam, F. (2002). 2001 yılı anayasa değişikliğinin yaratabileceği bazı sorunlar ve bunların çözüm olanakları. *Anayasa Yargısı, 18*(1), 0-0.

Sağlam, M. (2002). Ekim 2001 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleri sonrasında, düzenlendikleri maddede hiçbir sınırlama nedenine yer verilmemiş olan temel hak ve özgürlüklerin sınırı sorunu. *Anayasa Yargısı Dergisi, 18* (1) , 0-0

Satıcı, M. (2015). Hak ve özgürlük ütopyası olarak "İnsan Hakları": Felsefesi ve eleştirisi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(2), 3-30.

Sancakdar, O., Önüt, L. B., Doğan, E. U., Turhan Kasapoğlu, M., ve Seyhan, S. (2022). *İdare hukuku* (Genişletilmiş ve Güncellenmiş 11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Sander, O. (2014). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme.* İmge Kitabevi.

Sander, O. (2010). *Siyasi tarih: İlkçağlardan 1918'e* (20. baskı). İmge Kitabevi.

Saral, M. (2021). İnsan hakları normları ve insan hakları hiyerarşisi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 6*(2), 464-482.

Saygılı, A. (2014). Jean Bodin'in egemenlik anlayışı çerçevesinde kralın İki Bedeni Kuramına kısa bir bakış. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 63*(1), 185-198.

Schoeman, F. (1977). The harm principle and a theory of natural rights. *The Journal of Volue İnquiry*, 11(4), 235-243.

Sevinç, H. (2021). Antik Yunan'da siyasal yapı ve Aristo ile Platon özelinde siyasal düşünüş. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, 7*(2), 209-223.

Sunay, R. (2015). İnsan haklarının yatay etkisi ve devletin sorumluluğu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 23*(1), 9-52.

Sunay, R. (2013). *Hukuk ve siyaset ekseninde insan hakları*. Çizgi Kitabevi.

Soysal, M. (1997). *100 soruda Anayasanın anlamı* (11. Baskı). Gerçek Yayınevi.

Soysal, M. (1984). *Temel nitelikleriyle 1961 ve 1982 Anayasaları* (Karşılaştırmalı). *Anayasa Yargısı 1*(0), 11-20.

Şahin, A. (2012). *Devlet iktidarının sınırlandırılması bağlamında Türkiye toplumunun anayasal insan hakları* (1808-2011). Yetkin Yayınları.

Şahin Ceylan, Ş. (2019). İnsan hakları: Hukuk ile ahlak arasında. *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 0*(2), 193-222.

Şehirli, Y. A. (2010). İnsan hakları ve Türkiye Cumhuriyeti anayasası. R., Ercan (Ed.) *İnsan hakları ve demokrasi* (121-150). Lisans Yayınları.

Şenel, A. (1995). *Siyasal düşünceler tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda toplum ve siyasal düşünüş* (4. Kısaltılmış basım). Bilim ve Sanat Yayınları.

Şenel, A. (1991). *Siyasal düşünceler tarihi* (Kısaltılmış 3. baskı). Verso Yayıncılık.

Şentuna, M. T. (2001). İnsan hakları hukukunda "kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı"nın gelişimi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 13*(3), 983-995.

Stock, ST. G. (2021). *Stoacılık* (M. Molacı, Çev.). Fol Kitap. (Eserin orijinali 1908'de yayımlandı).

Strauss, L.(2000). Tabii hak ve tarih. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 269-220). Dost Kitapevi Yayınları.

Tacir, H. (2013). Yaşama hakkı kapsamında yaşamın başlangıcı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 19*(2), 1301-1320.

Tannenbaum, D. G. (2019). *Siyasi düşünce tarihi* (12. baskı). (Ö. Orhan, Çev.). Serbest Akademi. (Eserin orijinali 2012'de yayımlandı).

Tanör, B. (2020). *Osmanlı türk anayasal gelişmeleri* (34. baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Tanör, B. (2019). *İki anayasa: 1961-1982* (5.baskıdan tıpkı basım). On İki Levha Yayınları.

Tarhanlı, T. (2005). Anayasa ve gelecek. *Anayasa Yargısı, 21*(1), 1-2.

Terzi, M. (2017). İnsan haklarının bölgesel düzeyde korunması üzerine bir inceleme: İnsan hakları ve Amerika (Barrios Altos davası örneği ve Orta Doğu üzerine bazı öneriler), *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 27*(2), 53-92.

Tepe, H. (2018). *İnsan hakları felsefesi*. Bilgesu Yayıncılık.

Tezcan, D., Erdem, M. R. ve Sancakdar O. (2004). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve uygulaması*. T.C. Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı.

Tezcan, D., Erdem, M. R., Sancakdar O.,ve Önok, R. M. (2021). *İnsan hakları el kitabı* (2.baskı). Seçkin Yayıncılık.

Teziç, E. (2007). *Anayasa hukuku* (12. baskı). Beta Yayınları.

Torun, Y. (2007). İnsan hakları. *Atatürk Üniversitesi Kazı Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0(16), 415-424.

Topakkaya, A. (2009). Stoğa etiğinin temel kavramları. *Felsefe Dünyası, 0*(49), 56-68.

Topakkaya, A. (2008). Adalet kavramı bağlamında Aristoteles- Platon karşılaştırması. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 0*(6), 27-46.

Toprak, E. (2020). 1982 Anayasası'nın hazırlanma süreci. *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1*(2), 177-185.

Tumay, M. (2013). The analyse of nature and implemetation of economic, social and cultural rights and civil and political right in international human rights law. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 21*(1), 165-182.

Tuncay, D.(2022). *Ana akım ve alternatif medya temsillerinde Suriyeli sığınmacılara yönelik insan hakları ihlalleri* [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 715178).

Tunç, B. (2020). Türk anayasa tarihinde 1961 anayasası'nın yeri ve önemi. *Karadeniz Araştırmaları, 17*(67), 657-692.

Tunç, H. (1999a). *Anayasa hukuku: En son değişiklerle 1982 anayasası* (2. baskı). Nobel Yayın Dağıtım.

Tunç, H. (1999b). 2001 yılı değişiklikleri çerçevesinde milli güvenlik ve insan hakları ilişkisi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 3*(2), 0-0.

Turan, H. (2019). III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde yeniden yapılanma hareketleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(2). 37-46.

Turhan, A. (2013). İnsan hakkı kuşakları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *4*(2), 357-378.

Turner Talay, Z. (2016). Nietzsche and Spinoza: Thinking Freedom. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *26*(1), 1-20.

Türe, F. (2006). Antik Liberalizm mi modern Sofizm mi?. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6*(11), 23-49.

Türkiye Barolar Birliği (2011). *Türkiye Cumhuriyeti anayasa önerisi* (5. Baskı). Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (1993). *2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasanın 133 üncü Maddesinin Değiştirilmesi İle İlgili Kanun*, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603913.pdf, Erişim Tarihi: 01 Ocak 2023.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi (1921). *1921 Anayasası, https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/*, Erişim Tarihi: 15 Kasım 2022.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi (1924). *1924 Anayasası,* https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/, Erişim Tarihi: 03 Eylül 2022.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (1982). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Yürürlükten Kaldırılımış Hükümleri*, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.5.2709.pdf, Erişim Tarihi: 01 Ocak 2023.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (1982). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,* https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf , Erişim Tarihi: 18 Mart 2022.

Türkkan, H. (2013). *Osmanlı Devleti'nde anayasa düşüncesinin gelişimi ve Kanun-i Esasi tartışmaları* [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 354886).

Ertan Akkoyunlu, K. (2013). *Yeni kuşak insan hakları*. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

Uran, P. (2015). Anayasaların başlangıç kısımları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 73*(1), 223-248.

Urhan, V. (2016). Aristoteles'in siyaset felsefesinde anayasal yönetim. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 0*(27), 211-230.

Uslu, C. (2007). *İnsan haklarının felsefi temelleri: Doğal hukuk ve doğal haklar* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 229065).

Uygun, O. (2011a). Çağımızın insan onuruna yönelttiği tehditler karşısında insan haklarının önemi. İ. Kuçuradi (Ed.), *Hukuk felsefesini yeniden düşünmek:*

Hukuk teorileri, insan hakları ve anayasalar (67-95). Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları.

Ülgen, P. (2013). *Ortaçağ Avrupasında feodal sisteme genel bir bakış. Mukaddime, 1*(1), 1-18.

Üskül Engin, Z. Ö. (2014). Birey kavramının gelişimi ve insan hakları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 72*(1), 201-218.

Yalçınkaya, A. (2012). Ortaçağ ve feodalite: Bitmeyen tartışma ve siyasal düşünce. M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (235-262). İletişim Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2012). Yunan uygarlığı içinde polis ve siyaset. M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (19-90). İletişim Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2012). Bodin'den Hobbes'a doğru. M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (401-426). İletişim Yayınları.

Yayla, A. (2018). *Anayasa teorisine ve hukukuna giriş* (2. Baskı). Adres Yayınları.

Yayla, A. (2014). *Karşılaştırmalı siyasal sistemler* (Genişletilmiş 3. Baskı). Adres Yayınları.

Yayla, M. (2011). *İslam hukukunda insan hakları ve eşitlik*. Çizgi Kitabevi.

Yenisey, F. (2002). 2001 anayasa değişiklikleri üzerine bir değerlendirme. *Anayasa ve uyum yasaları* içinde (190-209). Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Yeşilçayır, C. (2020). İnsan haklarında kuşaklar tartışması ve bir çözüm denemesi. *Temaşa Felsefe Dergisi 0*(13), 73-85.

Yeşilçayır, C. (2019). *İnsan hakları felsefesi*. Çizgi Kitabevi.

Yeşilçayır, C. (2018). İnsan haklarının aydınlatılmasında felsefi bilginin önemi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi, 0*(31), 239-261.

Yetiş, M. (1999). Antik Atina'da demokrasinin gelişimi: Saloncu pasif devrimdem tiranlığa. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 54*(2), 0-0.

Yokuş, S. (2020). Özgürlükler bağlamında 1982 Anayasası'nın evrimi. *Anayasa Yargısı Dergisi, 37*(2), 1-30.

Yörük, A. K. (1948). Sofistler ve hukuk görüşleri. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 14*(3-4), 850-870.

Yücel, M. T. (2009). *Hukuk felsefesi* (Genişletilmiş 3. bası). Afşar Matbaacılık.

Yücel, Y. F. (2010). Hak ve menfaatler üzerine inceleme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, *0*(91), 335-357.

Yıldırım, F. (2022). *Çağdaş politika felsefesinde insan hakları tartışmaları: Ronald Dworkin, Jürgen Habermas, Mıchel Foucault* [Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 741593).

Yıldırım, Y. (2019). Fransız Devrimi'nde yurttaşlık ve etkilerine dair bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(0), 251-271.

Yıldırım T. ve Göçgün M. (2016). İdarenin düzenleyici işlemlerinde eşitlik ilkesi. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 3*(2), 39-60.

Yılmaz, A. (2018). Adalet ve sosyal düzen arayışında özgürlük ve eşitlik çatışması. *Liberal Düşünce Dergisi, 23*(89), 65-76.

Yılmaz, A. (2009). Felsefenin sunduğu bir imkân olarak uygulamalı etik. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 5*(19-20), 67-77.

Yılmaz, A. ve Aydın, B. (2022). Yeni anayasa, temel haklar ve devlet: Anayasa teorisi. A.Nohutçu (Ed), *Türkiye için yeni anayasa vizyonu ve yol haritası* (s.15-36). Savaş Yayınevi.

Yılmaz, T. (2007). Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları. H. Çakmak (Ed.). *Uluslararası ilişkiler: "Giriş, kavram ve teoriler"* (244-250). Platin Yayınları.

Yılmaz, Z. (2012). Helen güneşi batıyor, Roma güneşi doğuyor . M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (153-196). İletişim Yayınları.

Yılmaz, Z. (2005). Platon'un tiranlık eleştirisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6*(2), 141-148.

Yılmazcan, D. (2017). Antik Yunan'da kölelik: Atina ve Sparta örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5*(2), 117-136.

Yin, R. (1984). Case study research: design and methods. (3. Basım). Sage Publications.

Yüzbaşıoğlu, N. (2005). *Anayasa hukukunun temel metinleri* (3. Baskı). Beta Yayınları.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı). (Y. Saner, Çev.). İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2017'de yayımlandı).

Xani, E. (1968). *Mem û Zîn* (M. E. Bozarslan, Çev.). Gül Yayınları. (Eserin orijinali 1684'de yayımlandı).